

TATTVABINDU

BY

VĀCASPATIMIŚRA

WITH

TATTVAVIBHĀVANĀ

BY

RSIPUTRA PARAMEŚVARA

EDITED BY

Mīmāṃsāśatna Mīmāṃsāśāśradda Vedaśiromani

V. A. RAMASWAMI SASTRI, M.A.,

Lecturer in Sanskrit, Annamalai University

WITH

A FOREWORD

BY

Mahāmahopādhyāya

PROF. S. KUPPUSWAMI SASTRIGAL, M.A., I.E.S. (Retd.),

AND WITH

AN INTRODUCTORY NOTE

BY

PROF. K. RAMA PISHAROTI, M.A., L.T.,

Professor of Sanskrit and Dean of the Oriental Faculty,

Annamalai University.

PRINTED AT
THE ST JOSEPH'S INDUSTRIAL SCHOOL PRESS,
TRICHINOPOLY—1936

॥ श्रीः ॥

सर्वतन्त्रस्वतन्त्राचार्यवाचस्पतिमिश्रकृतः

तत्त्वविन्दुः

ऋषिपुत्रपरमेश्वरकृत

तत्त्वविभावनोपेतः

महामहोपाध्यायमानवडिगङ्गाधरशास्त्रिकृत

विषमस्थलटिप्पणीसंवलितश्च ।

सम्पादकः

च. अ. रामस्वामिशस्त्री

प्रिन्सिपल पुराविराजमाने

सैण्ट् जोसेप्प् इण्डस्ट्रियल् स्कूल् मुद्रालये मुद्रितं सन्
विजयतेतमाय ।

Dedicated

To

The Right Hon'ble D. S. Srinivasa Sastri,
P. C., C.F., LL.D.,
Vice-Chancellor,
Annamalai University.

PREFACE

THIS edition of Vācaspatimiśra's *Tattvabindu* and of its commentary *Tattvavibhāvanā* by Parameśvara II is based on (1) a transcript of a manuscript *Tattvavibhāvanā* preserved in the Madras Government Oriental Manuscripts Library, and (2) the Benares Edition of the *Tattvabindu*. Since the commentator has made it a rule to quote the full text by parts before commenting on it, his text has been accepted for this edition. But the many *lacunae* in the text have been filled up with the help of the printed book. The readings both in the text and the commentary are however found defective in some instances, and suggestions of better readings are given in brackets.

The commentary is indispensable for a correct appreciation of the intricacies of Vācaspatimiśra's thought and style. Parameśvara II who lived more than half a millennium after Vācaspatimiśra, considers occasionally the interpretations of the earlier commentators on the *Tattvabindu* and the various readings of the text. In its *Sphoṭakhaṇḍana* section he cites *kārikās* and prose passages from the *Sphoṭasiddhi* of Maṇḍana-miśra and advances the important and interesting view that the first part of the *Tattvabindu* contains a direct refutation of the views of Maṇḍanamīśra on the theory of *Sphoṭa*. Parameśvara II was no doubt thoroughly familiar with all the works of Kumārila, probably including the *Bṛhatṭikā*, and of Prabhākara with Śālīkanātha's

commentaries thereon. He was equally familiar with other authoritative works like the *Naya-viveka* and the *Vivekatattva*, and he has displayed in his work a critical estimate of both the Bhatta and Prabhakara schools of Mīmāṃsā. Consequently he offers to students of Mīmāṃsā Sastra solutions for many knotty problems concerning the historical and the doctrinal sides of this Sastra.

It now remains for me to acknowledge the help I have received in editing this work. I owe a deep debt of gratitude to my friend and colleague Brahmaśrī K. A. Sivaramakrishna Sastrigal Avl, Vedanta and Vyākaraṇa Śiromani, Pandit in Sanskrit, and to my friend and teacher Brahmaśrī S. K. Ramanatha Sastrigal Avl, Lecturer in Sanskrit, Madras University, for their valuable suggestions in the fixing up of the text and in proof-reading, and to my friend M. R. Ry. R. Satyanatha Ayyar Avl, M.A., L.T., Lecturer in History, for his valuable suggestions in the preparation of the historical portions of the Introduction. I am profoundly grateful to Professor K. Rama Piśharoti, M.A., L.T., Professor of Sanskrit, for his kindness in revising the manuscript of my Introduction. It is difficult for me to adequately thank my revered Professor Mahamahopadhyaya Darśanakalanidhi Vidyavacaspatha Kulapati S. Kuppuswami Sastrigal Avl, M.A., I.E.S., Retired Professor of Sanskrit and Comparative Philology, Presidency College, Madras, for the kindness and readiness with which he has enriched this work with his FOREWORD. I sincerely thank Pandit Lakshmana Sastri Tailang for having allowed me to incorporate in this edition the *Tippaṇi* of his late brother,

MM. Manavalli Gangadhara Sastri. I cannot forget the great help that my friend Brahmaśrī Vedāntālaṅkāra Vedānta Śiromaṇi T. V. Ramachandra Dikshitar Avl., Professor of Vedānta, Sanskrit College, Mylapore, Madras, has rendered me in suggesting almost all the improvements to the printed text incorporated in Appendix V. I have to record my thanks to the Curators of the Madras Govt. Oriental Mss. Library and the Adyar Library for the facilities they have given me to consult many valuable manuscripts.

I wish to express my indebtedness to the authorities of the University, and in particular to M.R.Ry. Dewan Bahadur S. E. Runganadhan Avl., M.A., I.E.S., Retired Vice-Chancellor of the Annamalai University, for permitting me to edit this work, and to the Right Hon'ble V. S. Srinivasa Sastri, P.C., C.H., LL.D., the Vice-Chancellor, for graciously permitting me to dedicate this work to him.

Lastly, I have to express my sincere thanks to the Superintendent, St. Joseph's Industrial School Press, Trichinopoly, for the neat printing and get-up of the work.

ANNAMALAI UNIVERSITY,
ANNAMALAINOAR.
1-12-1935.

} V. A. RAMASWAMI SASTRI.
Editor.

CONTENTS

	<i>Pages</i>
FOREWORD	XIII-XV
INTRODUCTORY NOTE	XVII-XIX
INTRODUCTION	1-197
TEXT	2-282
APPENDIX I	1 - 7
— II	9-10
— III	11
— IV	12-22
— V	23-25
ERRATA	26-28
INDEX OF AUTHORS	29-30
INDEX OF WORKS	31-33
GENERAL INDEX	34-50
BIBLIOGRAPHY	51-54

FOREWORD

BY

Mahāmahopādhyāya

S KUPPUSWAMI SASTRI, M A , I E S (Retired)

IN compliaance with the request of my friend and former pupil Mr. V. A. Ramaswami Sastri, M A , Mīmāṃsā Śiromani, Lecturer in Sanskrit of the Annamalai University, Annamalaiagar, Chidambaram, I gladly write this short Foreword

Mr V A Ramaswami Sastri has rendered a highly valuable service to Sanskrit scholars who are interested in the study of advanced Śāstraic texts in the original, by bringing out a very reliable edition of Vacaspatimiśra's *Tattvabindu*, together with the commentary called *Tattvavibhāṣana* by Parameśvara II, of the Kerala country. Vacaspatimiśra belongs to the middle of the ninth century A D and Parameśvara II flourished in the Porkulam village of Kunnankulam, near Guruvayur, in the Cochin State, in the former half of the fifteenth century A D.

Vacaspatimiśra's *Tattvabindu* is a short and highly difficult text. In his characteristically rhythmic and stately diction, Vācaspatimiśra reviews in the *Tattvabindu*, the Vaiyakarana doctrine of *Sphota*, mainly as expounded by Bhartrhari and Mandanamisra, and amplifies and reaffirms Kumāṛila's criticism of *Sphota* doctrine. Bhartrhari and Mandana in their exposition of

the *sphota* doctrine worked out fully the ontological implication involved in what may be described, in terms of modern psychology, as a *Gestalt view* of the experience relating to the complete and self-contained significative unit, called sentence (*vakya*), by establishing the doctrine of *Śabdādaita* and reconciling it with the Upaniṣadic doctrine of *Brahmādaita*. The substantial pluralism of the Mīmāṃsikas, both of the schools of Kumārila and Prabhākara, set its face against all kinds of Advaitism and was opposed to Bhartṛhari's *Śabdādaita*. Though Vacaspatiśiṣya was one of the greatest Advaitins and was dominated, in a large measure, by the spirit of philosophical accommodation which characterised Maṇḍana's great Advaitic classic—*Brahmasiddhi*, he chose to maintain, in his *Tattvabindu*, the attitude which Kumārila adopted towards the doctrine of *Sphota* in his *Ślokaratna*.

which *Prasastapāda* describes in his *Padārtha-dharmasaṅgraha* in the *Saṃskāra* section of the *gunagrantha*

The elaborate and scholarly introduction, giving a historical sketch of the *Mīmāṃsā literature*, and the thorough-going analysis of the *Tattvabindu*, in English, which the learned editor has prefixed to his edition of the work, greatly enhance the value of this edition as an important book of reference. I heartily congratulate Mr Ramaswami Sastri on this substantial and scholarly contribution, which he has made in his edition of the *Tattvabindu*, to the printed Sastri literature in Samskrit and to the study of *Indian Philosophy* in general.

The typographical execution and the get up of the book reflect great credit on the Printers, St Joseph's Industrial School Press, Trichinopoly

5 NORTH MADA STREET
MYLAPORE MADRAS
19 11-35

S KUPPUSWAMI SASTRI

INTRODUCTORY NOTE

BY

PROF K R PISHAROTI, M A., L T.,

*Head of the Department of Sanskrit and Dean of
the Faculty of Oriental Studies*

THE *Tattvabindu* of Vācaspatimiśra with the commentary called *Tattvavibhāvanā* of Parameśvara II of Payyūr Bhattamana, rightly styled *Mīmāṃsācakravartin*, is here issued for the first time as Annamalai University Sanskrit Series No III, and I have great pleasure to commend it to the public. The first of the series was Kuṭāṣekhara's *Mukundamāla*, a hymn of praise to Mukunda, and the second, *Sabhāpativilāsanātaka*, a glorification of Natarāja and this inquiry into Truth embodied in the *Tattvabindu* comes fittingly as the third.

The *Tattvabindu* of Vacaspatimiśra is the most authoritative treatise on the source of verbal cognition from the epistemological standpoint of the *Mīmāṃsakas* and it occupies an important place in the dialectic literature of this school of Indian thought. The abstruse problem discussed herein in the lofty and pregnant language of Vācaspati has always made the work a hard nut to crack even for the best of *Mīmāṃsā* scholars. A commentary giving an authoritative exposition of the text was a long-felt desideratum, and this is now supplied by the publication of the *Tattvavibhāvanā*, of *Mīmāṃsācakravartin* Parameśvarabhatta than whom a better exponent Vacaspatimiśra could not have had. The present publication will, therefore, be welcomed by all students of *Mīmāṃsāsastra*.

The work has been edited by my friend and colleague, Veda Mīmamsa Śiromani V A Ramaswami Sastri, M A, Lecturer in Sanskrit. He has brought to bear on this publication the rare combination of the intensive learning of a *Śiromani* and the critical scholarship of a Master of Arts. As the publication itself will bear out, the work has taxed all the critical ingenuity and scholarship of the editor and better justice, I believe, could not in the circumstances have been done to the text and particularly to the commentary.

The introduction is fairly long, but the length was obviously unavoidable, for so far we have no systematic history of Mīmamsāśāstra presented to us. It stands as a striking evidence of the patience and industry of the editor, for he has critically noticed with biographical details, as far as available, nearly seventy authors, more or less in chronological sequence, besides telling forth in Appendices I and II a list of fifty authors and works, partially or imperfectly known. This is a matter of no small credit to the editor, particularly when it is remembered that he has had to attend to his usual lecture work in the University and has had no direct and immediate access to any manuscript library. It is possible that all his conclusions may not be acceptable and some of them may even prove wrong in the light of fresh evidence that may be forthcoming, but that does not take away from the value of this piece of pioneer work. In any case he has certainly opened up a pathway in the tangled forest of the history of Mīmamsāśāstra and to that extent, at least, he has earned the thanks of all students of this

branch of Sanskrit literature. Appendix III giving an alphabetieal index of the *Kārikās* of the text, Appendix IV setting forth the quotations occurring in the text and commentary with their sources identified, as far as possible, Appendix V suggesting improved readings both in the text and commentary and filling up to the extent possible *lacunae* in the latter and the three Indexes—these, it needs scarcely be said, add greatly to the value of the publication to the critical student.

It is a matter of great gratification to me, as it must be to every lover of Sanskrit, that the Department of Sanskrit of the Annamalai University has been enabled to contribute its own humble share in the further elucidation of Sanskrit literature by the publication of unpublished works and for this the thanks of the Department are due to the authorities of the University.

DEPARTMENT OF SANSKRIT,
ANNAMALAI UNIVERSITY. }
1-12-'35

K. RAMA PISHAROTI.

INTRODUCTION

PART I.

A SHORT HISTORY OF THE PŪRVA MĪMĀMSĀ ŚĀSTRA

The History of the Purva Mimamsa Śāstra may be divided into—

- (1) Pre Kumarila period from the earliest times to A D 600,
- (2) Kumarila period from A D 600 to 900 and
- (3) Post Kumarila period, from A D 900 to the present day

TRUTH was passionately pursued in Ancient India. Her quest after truth gradually led to the development of the intuitionistic and the rationalistic tendencies and ultimately to the realisation of *dharma* and *moksa* thanks to the emergence of upamsads in the philosophy of *ātman*. These two tendencies culminated on the one side in the *Vedānta Sūtras* of Bādarayana and on the other in Jaimini's *Purvamimamsa Sūtras*. The latter mark the development and culmination of the influence of the rationalistic tendency on the ritualistic aspect, both exegetical and doctrinal*. It is probable that the *Acaryas* referred to by Jaimini might have composed their own *Sūtras* of vedic interpretation. In all probability, Jaimini, like Panini in the history of Sanskrit grammar, summed up all the labours of his predecessors and improved on their work to such an extent that he became the only *Sutrakara* in this realm of Indian Thought.

---

* *Vide* MM S Kuppaswami Sastrigal's A Primer of Indian Logic —Introduction pp VI & VII

Mīmāṃsā References in the Vedic Texts

The term 'mīmāṃsā' is derived from the $\sqrt{\text{mān}}$ —to know—with the desiderative suffix 'san', and it means the *desire for knowledge*. In most recensions of the *Vedas* the *Sannanta* root 'mīmāṃsa' is found used either as a noun or a verb in the combined sense of desire for knowledge and of discussion. The *Taittirīyasamhitā* of the *Kṛṣṇa Yajurveda* understands the term *mīmāṃsante* in this sense: thus VII—5-7-1 says "utsrjyam notsrjyānuti mīmāṃsante brahmāṇīnāḥ tadbhāhuk utsrjyām eti" VI—2-6-4 "vyavrtlūmam yam pātre iā talpe iā mīmāṃseran" has the word 'mīmāṃseran' used in the sense of discussion, II—5-37 introduces a doubtful point with the words 'Brahmāṇīnāḥ tadanti' without using the verb 'mīmāṃsante'. The *Tāndyabrāhmaṇa* of the *Sīma Veda* also supports the same view: thus VI—5-9 has a passage with the word *mīmāṃseta*—'brahmanam pātre na mīmāṃseta' and in XXIII—4-2 the form 'mīmāṃseran' is employed. "yah talpe iā udake va viāte iā mīmāṃseran ta eta upeyuh". In the *Kausitakībrahmaṇa* of the *Rg-Veda* the verb *mīmāṃsante* and the noun 'mīmāṃsā' are found used. II—9 states that "udite hotaryam anuditam iti mīmāṃsante—they investigate (the

1 Compare Panini's sūtra—*mānbadl ad īnsānbl yo dīrghah ca abl yasasya* III—1 6 and Kātyāyana's Vārttika—*māneh jījāṣīy im*

2 The expounders of Brahman discuss (the question) whether (a day) should be omitted or not on this (they) say that it must be left out —(P V KANE P M System, p 2)

3 'One should not discuss the merits of a brāhmaṇa' —(ibid)

question) whether oblation should be offered to Fire when the Sun rises or before the Sun rises", and after some remarks on each of the two alternatives, the conclusion is arrived at that "*tasmāt anudite hotavyam*—the oblation should be offered before Sunrise", XXVI—2 and 3 use the words '*mīmāṃsā*' and '*Mīmāṃsante*' *athato goāyusoh mīmāṃsā*' '*atha kasit sastre vā anuvacane va pramattah upahanyat vicikitsā vā syāt upahatam abuddham atikrāntam manyamāno manasā vrttāntam iksamano vinivṛtya upahatam anupahatam kṛtvā ānantaryāt prayogah syat vrttantat iti mīmāṃsante*' In XVIII—4 of the same Brahmana the word '*mīmāṃsa*' is found used in the sense of discussion, '*athatah paridhanasyaiva mīmāṃsa*' In the *Kanva* recension of the *Śatapathabrahmana* of the White Yajurveda the word *mīmāṃsa* is used—'*saisa mīmāṃsava*'

In the Upanisads we frequently meet with this word In the *Chandogyopanishad* of the Sāma Veda V—11-1 it is said that "*Pracinaśala Aupamanyavah mahūsrotrīyah sametya*

1 Then follows the discussion of the Go and Ayus (in the Gavamayana satra sacrifice) —KEITH

2 Now they discuss (this question)—supposing some one in carelessness makes a blunder in a Śāstra or a recitation or if there is doubt should one thinking that the error has passed unnoticed mentally considering the (place of) occurrence having gone back and remedied the error proceed immediately from the (place of) occurrence (of the error)? —KEITH p 497

3 'Now begins the discussion of the Paridhana itself —KANE

4 This however is mere speculation —[EGGELING'S translation (S B E Vol XXVI p 25)]

mīmāṃsāucakruḥ—Ko nu ātmā kim brahma iti"¹
 In the *Taittirīyopaniṣad* of the Black Yajurveda II—8-1 occurs the word *mīmamsā*—‘*saisā ānandasya mīmamsa bhavati*’ In the *Kenopaniṣad* of the Talavakara recension of the Sama Veda the noun form ‘*mīmamsya*’ with the suffix ‘*yat*’ is found employed “*yadā manyase suvedeti daharam eti nunam tām ietha brahmano rūpam yadasya tām yadasya devesu atha nu mīmamsyam eti te manye viditam*”²

References in the Smṛtis

Similarly the words ‘*mīmamseta*’ and ‘*mīmamsa*’ are found in some of the ancient *Dharmasūtras* for example, the *Bodhayana* and *Vāsiṣṭha Dharmasūtras* I—4-10 and XII—2 use the word ‘*mīmamsante*’ in the sense of discussion “*Āstamite aditye udakam grhṇiyat na grhṇiyāt iti mīmamsante Brahmaṇadīnah*” “*Tatra (mūthyaryā rtau) prāyascittam kuryāt na kuryāditi mīmamsante*” The references from the

---

1 Several learned Vedic students like Prācīnaśāla Aupamanyava have assembled together and discussed the question Who is the Ātman? What is Brahman? — (P V KAVES P M System)

2 “This is (the result of) the discussion on Bliss — (Iti)

3 “Thou knowest indeed very little of Brahman’s form if thou knowest I know it well. What thou knowest of this brahman among the gods is also very little. Therefore the nature of Brahman is still to be ascertained or discussed by Thee.

4 “The Brahmanas are as whole as water can be drawn at sunset.

5 “(The next line) to use whether any expiatory ceremony is to be enjoined or not (when one utters false-
 hood etc.)

Āpastamba's Sutra II—6 13 1¹ bears a close resemblance to Jaimini's VI—1-15². These parallel references, though they may not throw any light on the dates of those *Sūtras*, show that early enough, rules for the interpretation of Vedic texts must have been formulated and generally accepted.

Jaimini refers in his sutras to many Ācaryas³—Atreya, Karsnajiṇi, Badari, Āsmarathya, Ātīsayana Kamukayana, Labukayana and Ālekhana.

From the *Mahabhasya* of Patañjali (150 B.C.)⁴ it is clear that the Mimamsa doctrines were well developed and embodied in aphoristic literature. The references to *Nyayaitsamaya* (II—4 8 13)⁵ and *Nyayaivid* (II—6 14 13)⁶ indicate that Mimamsa as a system must have been elaborated before the time of Āpastamba. And since Jaimini

1 *Viahe duhitrmate danam kāmīyam dharmartham srujate tasmāt duhitrmate atiratham tad mthyakuryad itī tasjam krayasabdah samstu imatram dharmaddhi sambandhah*

2 *Kroyasya dī armamā ratvam*

3 Jaimini quotes various Ācaryas—Atreya—IV 3 18 V 2 18 VI 1 26 Ātīsayana—III 2 43 III 4 24 VI 1 6 Kamukayana—XI 1 56 XI 1 61 Karsnajiṇi—IV 3 17 VI 7 35 Badari—III 1 3 VI 1 27 VIII 3 6 IX 2 33 Labukayana—VI 7 37 Āsmaratīja—VI 5 16 XVI 2 1 (2) Ālekhana—VI 5 17 XVI 2 1 (1)

Jaimini refers to some Ācāryas as *eke*—IX 3 4

4 The *Mahabhasya* of Patañjali speaks of Mimamsa kas—(KEILHORN Vol I P 239) Patañjali instances a Brahmanī who studied *Kasakṛtsnī*—Mimamsa propounded by *Kasakṛtsnī*. *Kasakṛtsnīnā prokta mīmāṣa Kasakṛtsnī* *Āśakṛtsnī* *ādīte Kasakṛtsnī brahmanī*—(ibid Vol II pp 203 249 325) P V KANES P M System p 3

5 *Angānām tu pradhānānāṁ atyapadesa itī Nyāyaitsamayaṁ*

6 *Āthāpi nītijñatī lam arīthim cchuh Nyāyaividā*

refers to over half a dozen *ācāryas*—presumably *Mīmāṃsācāryas*—one may legitimately conclude that this science must have been systematised long before his time

Jaimini's Pūrva Mīmamsā Sūtras

Nothing definite can be said about the age of Jaimini, his Sūtras may, however, be assigned to about 300 B C¹ They have no direct reference to the Buddhistic doctrine or philosophy, though according to the commentators, they refer to the *Mlecchaprāsiddhi* in śabdāś² They refer to the

1 Das Guptas 'A History of Indian Philosophy Vol I p 370 — 'Jaimini's Mīmamsā Sūtras were probably written about 200 B C Sir S Radhakrishnan's Indian Philosophy Vol II p 376 and footnote — 'The Fourth Century B C is the earliest period we can assign for Jaimini's work Professor Jacobi in his contribution to 'Indian Studies in honour of Charles Rockwell Lanman (1929) pp 145-165, places the Mīmamsāsūtras of Jaimini between 300—200 B C on the assumption and belief that Jaimini is post Pāṇinian a contemporary of Katyāyana and prior to Patañjali Professor Kei h in his paper on 'Some Problems of Indian Philosophy (I H Q 1932) does not, however, accept the reasons of Professor Jacobi, but has assigned the philosophical sūtras including the Mīmamsāsūtras to a date 'between the chief Upaniśads and the third and fourth century A D (Sanskrit Literature p 472) In his Karmamīmamsā also he says that 'it is, then, a plausible conclusion that the Mīmamsā Sūtra does not date after 200 A D (p 5)

2 I 3 8 9 discuss whether *āryaprāsiddhi* and *mlecchaprāsiddhi* are equal authorities in the Śābdarthanirṇaya, and it concludes that the former is a greater authority than the latter, if there is conflict between them I 3 10 decides, however the authoritativeness of the *mlecchaprāsiddhi* in instances where there is no *āryaprāsiddhi* e g, *pika*, *nema*, etc

Smṛtis,¹ *ācāras* (eustoms), *Kalpasūtras*² and *Vyākaraṇa*³ and establish their *prāmānya* so far as *dharma* is concerned; and these raise the presumption that Jaimini is post-Pāṇiniyan.

The relation of Jaimini's *Mīmāṃsā Sūtras* to Bādarāyana's *Vedānta Sūtras* can be traced very easily. The authors of both the sūtras refer to each other as authorities on their systems⁴, but Bādarāyana objects to most of Jaimini's metaphysical views. Are we to understand from this that Jaimini is to be regarded as one among the *Vedāntasūtrakāras* whom Bādarāyana quotes? On the authority of Suresvarācārya's *Naiṣkarmyasiddhi*⁵, it can be

1 I 3 1 (1-2) deal with the *prāmānya* of the *Smṛtis* on *dharma* and explains through the *pratyakṣasūtr* which is now to be inferred I 3 2 (3) decides the *apramānya* of the *Smṛti* if it is in conflict with a *Śruti*

2 I 3 11-14 decide the *prāmānya* of the *Kalpasūtras* on *dharma*, like other *Smṛtis*

3. I 3 24-29 deal with the *sāhūśabdaprayoga* in vedic functions, which can be acquired only by a systematic study of the science of grammar Hence the authoritative-ness of Grammar on *dharma*.

4. Jaimini refers to Bādarāyana in I 1 5, V 2 19, VI 1 8, X 8 44 and XI 1 63 Bādarāyana refers to Jaimini in I 2 28, I 2 31, I 3 31, III 2 40, III 4 2, III 4 18, III 4 40, IV 3 12, IV 4 5, and IV. 4 11 In these references Jaimini accepts Bādarāyana's views mostly while Bādarāyana does not approve of Jaimini's views

5 *Yadapi Jaiminiyam vacanam udglāṭayati, tadapi tadivaḥ śaparijñanadeva udbhavayate Im karuṇam yato na Jaimineh ayam abhiṣprayah—āmnāyah sarva eva kriyarthah—iti Yadi hyayam abhiṣprāyośbharīṣyat athāto brahmarjñāśā, Jīmādyasya Yataḥ ityevama ti brahmarastusvarupamatrayi hātmya prakāśanaparam gambhīranyayazandṛbhdham sarvavedāntārtha mīmāṃsanam śrīmacchārīrakam nāsutrayiṣyat, asutrayacca*

held that Jaimini has composed his own *Vedānta Sūtras*, the first two sūtras of which are the

Tasmat Jaiminereva ayam abhiprayo—yallauva vidhaukhyānām svarthamātre prāraṇjam etam aikātmyaḥ yānām api anadhi qatavastupariccheda āyat it —Naiṣṭhārn yasiddhi P 52 B S P S No XXXVIII

In Lecture IV—*Vedānta in the Brahmasūtras*—in his Shree Gopal Basu Mallik Lectures (1925) Professor S K Belvalker observes That a *Sūtrakasūtra* beginning with the first two sūtras of the present Brahmasūtra was actually composed by Jaimini the author of the Purva Mimamsa Sūtras is unambiguously declared by no less a writer than Suresvaracarya author of the Naiṣṭhārn yasiddhi and this *Sūtrakasūtra* may very well have been the postulated Chandogya Brahmasūtra not only for the reason that both the writer (Jaimini) and the Upaniṣad (Chandogya) belong to the Sama Veda but also for the further reason that with one solitary exception in all the other reference to Jaimini in the Vedānta Sūtras—where the references are directly to a textual exegesis—we find him discussing a passage from the several Prapathakas of just the Chandogya Upaniṣad (P 141) Thus Professor S K Belvalker along with Deussen believes that like ten pratisakhya Kalpasūtras Jaimini's Vedānta Sūtras belonged to the sakhās of the Sama Veda particularly to that of the Chandogyopaniṣad and that this *Sūtrakasūtra* was bodily incorporated within and forms the main part of the contents of the present text of the Brahmasūtra (of Bada rayana) (P 142)

It may be observed here that it is doubtful whether Jaimini and the predecessors of Jaimini and Badarayana wrote *pratisākhya Brahmasūtras* (like the Kalpasūtras) on the ground that the aims and function of the Brahmasūtras and the Kalpasūtras are different (i.e.) the former attempting a correct interpretation of doubtful or ambiguous passages in the Karmakanda and Upaniṣads while the latter cataloguing the duties of a sacrificer that are scattered in one or other of the sakhās of the Vedas That the Brahmasūtras attempt a synthetic study of the Upaniṣads is even accepted by Professor S K Belvalker when he says that

same as those of the extant Sūtras of Badarayana' Jaimini and Badarayana, however, agree in their doctrines regarding the ritualistic interpretation of the *Karmalānda*, and Badarayana quotes, according to the commentators, Jaimini's Sūtras as *tadulṭam* in many instances, while in Sūtras like '*dharmam Jaiminirata eia*' and '*ata eia ca nityatvam*' he recognises the doctrine of *apūṛṇa* and that of eternity of the Vedas as established by Jaimini in the Sūtras '*Codana punararambhah*' and '*ulṭam tu sabdapūratvam*'

About the personal history of Jaimini, we know next to nothing. The Pāñcetantra tells us that an elephant crushed to death Jaimini,

---

the original *Chāṇḍīya* Brahmasūtra has undergone two radical overhauls: first when the *gratīkṛtya* Brahmasūtra was enlarged in scope so as to be a *śāntaśāstrīya* text giving a harmonious interpretation of the teaching of the Upanishads as a whole and secondly by the addition of the controversial material in particular the Tarkapāda (II 2)—meant to carry the warfare into the enemy's own territory (P 116). It is possible to maintain that the Tarkapāda in the present Brahmasūtra is a new feature of its own, but it is to be accepted as an undeniable fact that all Brahmasūtras like the *Lurva Mīmāṃsā Sūtras* as the *Bṛāhṇa* of *Paṇḍita* are empty synthetic study of all Upanishads of all *śāstrīya* of all Vedas so far known or were available to them.

the author of the *Pūrvamīmāṃsāsūtras*¹. While giving the *Vidyāvamsa*, the *Sāmavidhāna-brāhmaṇa* mentions Jaimini as the disciple of Pārāśarya Vyāsa². In another place we find the divine origin of the *Mīmāṃsā Śāstra* mentioned and its popularisation by many Ācaryas, the last of whom was Jaimini³. The *Bhāgavata-purāṇa* says that Vyāsa, the son of Parāśara by Satyawatī, divided the Vedas into four and gave instructions in the *Samavedasamhitā* to Jaimini, one of his four disciples⁴. In XII—675 of the same Purana, Jaimini is said to be

the teacher of Sumantu and a promulgator of the Sama Veda. In the *Āśvalāyanagrhyasūtra* the name of Jaimini occurs along with Sumantu, Vaisampayana and others as one of the Dharma-macaryas¹

The Contents of the Purva Mimāṃsa Sūtras

Jaimini's *Purva Mimāṃsā Sūtras* contain 16 chapters, the last four of which are generally known as the *Saukarsakanda*. The first 12 chapters are more popular than the last four and most of the great writers like Kumārila-bhatta on the *Purva Mimāṃsā Sastra* have written commentaries or nibandhanas on the *Dvadasalakṣaṇī*. The arrangement of the *Dvadasalakṣaṇī* is as follows. The first chapter deals with all *pramanas* on *Dharma*, the second, the *bheda*, the difference, between one *Dharma* and the other, the third, the *angatva*, the fourth, the *prayojya prayojakabhava*, the fifth, the *krama* i.e., sequence between *karman* and *karman*, the sixth, the *adhikara*—the qualifications of a sacrificer, etc., the seventh and eighth, the *atidesa* (the application and assimilation of one *karman* on the similarity of the other), the ninth *uha*, the tenth, *badha*, the eleventh and twelfth *tantra* and *prasanga* respectively. These constitute the most important part of the system.

The *Saukarsakanda* constituting the last four chapters of the *Purva Mimāṃsa Sūtras*, also known as the *Devatadhyaya* as a major portion

1. *Pracinavṛtti Śaṃantu Jaimini vāisampāyana pūṭasūtra bhīṣyabī āratamaṭābī āratadharm īcāryāḥ* — (*Āśvalājanagrhyasūtra* III 4 5) *Trivandrum Sanskrit Series No. (XXVIII 1923)*

of it deals with the devatās in vedic sacrifices, some modern scholars hold, is not a genuine part of the system. But it can be maintained that it is genuine and it completes the *Dvādaśa-lakṣaṇī*¹, because just like the *Tantrādhyaṃya* and *Prasangadhyaya*, it helps the interpretation of *dharma* in vedic passages as are scattered and ambiguous. Further its genuineness is clear from the reference made by Bādarayanā in his sutra—‘*pradanavadeva taduktam*’ which refers to the *Sankarsakanda* sutra—‘*nanā va devata pitaṅgāṇat*’. And lastly, Upavarṣa, Bhavadāsa, Devaśvamin, Rājacudāmanī Dīkṣita and Bhaskaraṃya (makḥin) have commented on those sutras². For these and other reasons we hold that the *Sankarsakanda* is genuine. The full sutra text is yet unfortunately not available and we cannot with exactitude speak of its contents.

Jaṃini is also credited with another work—*Chāndogyanuvāda*—probably a ritualistic work of the *Kalpasūtra* character³. To him are also ascribed a *Srauta Sūtra* and a *Grhya Sūtra*⁴.

1 *Vide* the author's paper on *Sankarsakanda—a genuine supplement to the Pūva Mīmamsā Śāstra* MM Hraprasada Śāstri Commemoration Volume I H Q Vol IX 1933

2 Śābaraśvamin refers to the *Sankarsakanda* in his *Bhāṣya* XII 2 11 ‘*iti Sankarṣe lakṣyaṭi*’ which proves that the *Sankarsakanda sūtras* are from the pen of Jaṃini and that they are genuine. The traditional belief that Śābaraśvamin has written a *Bhāṣya* on those chapters has not as yet been proved by literary or other evidences.

3 *Vide* the *Tantravarttika* I 3 2 (5)—*etajjaṃinīnana Cl an logyā mādē*

4 *Vide* Keith's *Karmamīmamsā* page 5

(d) *Upavarsa*

The earliest commentator on the Sūtras is the famous Vṛttikara Upavarsa, the reputed author of the *Vṛtti* on the twenty chapters of the Purva and Uttara Mīmamsa Sūtras. He is held in great reverence as is clear from the association with his name of the honorific title 'bhagavan'. Śābarasvamin refers to him as *Bhagavan Upavarsah* in his *Bhāṣya* on I-15 'atha gaurityatra Kassabdah? gakaraukaravisarjanīya iti bhagavan Upavarsah'. Śāṅkarācārya in his *Devatādhikāranabhāṣya* says *varṇa eva tu sabda iti Bhagavan Upavarsah*.

Upavarsa's Personality

Who this famous Vṛttikara is has been a subject of controversy. MM S. Kuppaswami Sāstrigal holds that Upavarsa is identical with Bodhayana¹. Dr S. Krishnaswami Iyengar does not accept this identity², for, the *Prapāñcā hṛdaya* mentions both Bodhayana and Upavarsa as authors of the commentaries on the 20 chapters of the Purva and Uttara Mīmamsa Sūtras³, and the *Manimekhalai* refers to one Kṛtakoti (along with Jaimini and Vyasa) as an Ācārya who has formulated eight pramāṇas⁴. Dr Iyengar therefore tries to identify this Kṛtakoti with

1 Vide his paper on *Bodhiyana and Dramadācārya—two old Ved in ins preserved by Ramanuja* submitted to the Third Oriental Conference Madras (1924)

2 Vide his *Manimekhalai in its historical setting* pp 91-92

3 *Prapāñcā hṛdaya*—(T S S XLV P 39)

4 Vide Dr S. K. Iyengar's *Manimekhalai in its historical setting* p 189

Bodhāyana,¹ the author of the *Kṛtakotī Vṛtti*, as the *Piapañcahrdaya* holds, assuming that the name Kṛtakotī might be easily applied to both the author and the work. The identity of these authors—Upavarsa and Bodhāyana—and—Bodhāyana and Kṛtakotī—is thus an open question. Still it may be reconsidered in the light of the following.

(1) Upavarsa, it is contended, has established the *Vibhūtvā* of *Ātman* in his *Vṛtti* on III-3 53 of the *Brahma Sūtras*, a *résumé* of which is available in the *Ātmavāda* of the *Śābarabhāṣya* on I. 1. 5 of the *Purva Mīmāṃsā Sūtras*. Bodhāyana, on the other hand, may be held to have enunciated the doctrine of *Jivānutva* in his *Vṛtti* on the *Brahma Sūtras*, for Rāmanuja, in the opening words of the *Śrībhāṣya*, says that he closely follows Bodhayana's *Vṛtti* and proceeds to establish the doctrine of *Jivānutva* in his *Bhāṣya*. This would suggest the difficulty of the identity sought to be established between Upavarsa and Bodhāyana.

(2) The *Kṛtakotī* of the *Manimekhalai* accepts eight *pramānas*. Bodhayana, the famous *Vṛttikāra* of the *Purva* and *Uttara Mīmamsa Sūtras*, cannot have accepted the eight *pramanas* but only six, or less than six, according to commentators. So the authority of the *Manimekhalai* on this matter is questionable. It will be well to remember here that the *Manimekhalai* is only a romance² and need not be taken seriously.

1 *Ibid*, p 92

2 *Vide* A. B. Dhruva's Introduction to his edition of *Dīnaga's Nyāyapraveśa* p xv (G O S No xxxviii)

We are not unaware of the contention that the question of the *pramānas* is one of classification and we would say that such a contention cannot stand in view of the fact that the *pramānas* constitute the fundamentals of every system of Indian Philosophy, particularly because the *Manimekhalai* is basing a classification of the systems on the number of *pramānas* accepted. Thus "six are the systems that are founded on the basis of those instruments of knowledge (1) Lokāyata, (2) Bauddha, (3) Sāṅkhya, (4) Naiyāyika, (5) Vaiśeṣika, and (6) Mīmamsa".¹ The Laokayatikas accept one *pramana*—*pratyakṣa*, the Bauddhas and Vaiśeṣikas, two—*pratyakṣa* and *anumāna* the Sāṅkhyas, three—*pratyakṣa*, *anumāna* and *śabda* the Naiyayikas, four—*pratyakṣa*, *anumāna*, *upamāna* and *śabda* and the Mīmamsakas (Bhāttas) as well as by the Advaita Vedantins, six, *pratyakṣa*, *anumāna*, *upamāna*, *śabda*, *arthapatti* and *anupalabdhi*. We may, therefore, conclude that Upavarsa is distinct from Bodhayana and Kṛtakoti.

Upavarsa's Date (C. 100 B.C.—A.D. 200)

The date of Upavarsa is as unsettled a question as that of his personality. We can here lay down only the limits within which he must have lived. Sabarasyamin who lived about A.D. 200 quotes Upavarsa and this gives us the latest limit. If the view that the *Vṛttigrantha* in Śabar's *Bhāṣya* on I-1.5 extends to the end of the *Bhāṣya* thereon is accepted, Upavarsa must be taken as mentioning and refuting the doctrine of the *Samudayaśabda* of the Grammarians, and in the history of Sanskrit Grammar

---

1. *Manimekhalai in its historical setting* p. 192

it is Patañjali who first enunciated the doctrine that the *Sphoṭasabda* is both *vācakatvāśraya* and (while manifest) *arthapratyāyaka*,¹ though Pāṇini, Vyādi, Katyāyana and other Ācaryas before Patañjali have spoken of the *Śabdantīyatva*. This would prove that Vṛttikara Upavarsa must be subsequent to Patañjali. Hence the Vṛttikāra Upavarsa may be assigned to the period from C 100 B C to A D 200.

It is suggested that Upavarsa might be placed between Patañjali and Katyāyana about 200 B C² on the ground that Upavarsa allows the *Caturthīsamāsa* in the compound '*Brahmajijñāsā*' in the Sutra *athato brahmajijñāsā*' and that this *caturthīsamāsa* is sanctioned by Katyāyana by the Varttika *asvaghosādinamupasankhyānam*, but overruled by Patañjali who says '*aśvaghosadayastu sasthīsamāsā eva* This is not convincing'. Here we see only Upavarsa's partiality for Katyāyana which is justifiable because he himself is a great grammarian. A parallel instance of this *Caturthīsamāsa* can be cited here from Sabarasvamin's *Bhāṣya* on I-1 1 '*dharmaya jijñāsa dharmajijñāsā sa hitasya jñātumiccha*'. No doubt, Kumārīlabhaṭṭa, a later exponent of the Mīmāṃsa Sūtras like Sāṅkara of the Vedānta Sūtras, has felt the unsoundness of this *Caturthīsamāsa* and tried to get over the difficulty by explaining that the

1 See the writer's paper on the '*Doctrine of Sphoṭa*' in the Annamalai University Journal, Vols I (Part 2) and II (Part 1).

2 Journal of Oriental Research Vol III Part I (1929).

3 For a detailed discussion of this point see the writer's paper on '*Old Vṛttikāras on the Pūrvā Mīmāṃsā Sūtras*' I H Q September 1934.

passage in question in the *Bhāṣya* does not constitute the exact *vigrahavākya* but only indicates by *Caturthi* that the *dharma* is the final fruit or goal of the discussion and that the *sasthisamāsa* is suggested also in the *Vivaranabhāṣya* 'sā hi tasya jñātumicchā' by the genitive in 'tasya'. This is not the only instance where a later commentator is driven to ingenious devices in his anxiety to justify his author.¹ In such cases the commentator makes clear not so much the meaning of the passage as his own desire for grammatical correctness. If the *Caturthīsamāsa* were an accepted factor in Sanskrit even in instances where there is no *prā-kṛtīvikṛtibhāva*, then Kumārila would not have ventured to say that the first passage in the *Bhāṣya* does not give the *vigraha*. Nowhere is such a thing seen or accepted as the *vigrahavākya* without the *vigraha* and the *vivaranavākya* with it.² Most probably, Śābarasvamin might have taken the *Caturthīsamāsa*—'*dharmāya jñānāsā*'—from Upavarsa's *Vṛtti* (which, no doubt, requires further proof), and as such, he might have in this instance only followed *Vṛttikāra* Upavarsa and not Patañjali.³

1 Kumārila's *Vārttika* on I 3 2 gives us another instance

"*pramāṇdyāni smṛtau sparśanam iḍāmohah
sparśane pramāṇe smṛtiḥ iḍāmohah* (Bhāṣya)

"*pramāṇamayate yāti mulabhūtdm śrutim yataḥ,
Kṛtāntādayateḥ tasmāt pramāṇa smṛtirucyate*

(*Vārttika*)

2 Compare Appayya Dikṣita's remark in his *Kalpataru-Parimala* I 1 1. See the writer's paper on 'Old *Vṛttikāras* on the *P M Sūtras* I H Q September 1934 (foot note p 436)

3 See *ibid* foot note pp 436 & 437. For Upavarsa's views as gleaned from Śābara's *Bhāṣya* and Kumārila's *Vārttika*, see *ibid* pp 437-448

Bhavadāsa (C. A. D. 100—200).

Next to Upavarṣa comes Bhavadāsa in chronological order. No tangible evidence has been yet found for fixing up the date of this Vṛttikāra; but if the *Prapañcahṛdaya* is trusted, Bhavadāsa is to be placed subsequent to Upavarṣa and before Śabarāsvāmin. That Bhavadāsa flourished before Śabarāsvāmin is well proved by literary evidence. The very opening *Bhāṣya* of the *Jijñāsādhikarāṇa* 'loke' *yeṣvartheṣu prasiddhāni padāni*', etc. is, according to Kumārila's Ślokavārttika, open to six interpretations;¹ of these, the second is the *upā-lambhapakṣa*—negation or condemnation of some of the old interpretations of the Sūtras by Vṛttikāra Bhavadāsa.² Kumārila himself mentions

1. 'loka ityasya bhāṣyasya sadarthān sampracaḥṣate' Ś. V. I. 1. 1.

2. "Vṛtityantareṣu keśāñcit laukikārthaiyatīkramah, śabdānām drśyate teṣāṃ upā-lambhoyamucyate,

'athāta' ityayam loke nānantarye prayujyate;
tasmāt tādarthyametasya paribhāśādibhiḥ bhavet.
prasiddhahāniḥ śabdānām aprasiddhe ca kalpanā,
na kāryā Vṛttikārena satī siddhārtahasambhava."

(Ś. V I 1. 1 verses 33-35).

Pārthasārathīmiśra in his *Nyāyaratnākara* comments on this Vārttika thus:—*upā-lambhapakṣam pariṣṭhāti—Vṛtityantareṣu itī. Keśāñcit—Bhavadāsādīnām—Vṛtityantareṣu. Keśāñcit punarupā-lambhah itī tat itayam darśayati—athāta itī. Pada-dvayam arthadīpayañci lokaprasiddhamapi Bhavadāsenā eka-padiḥṭya ānantaryamātrārtham vyākhyātam tadayuktamitī—upā-lambha itī.* (Chaukhamba Edn, pp 11 & 12)

Sucanītamiśra in his *Kāśikā* observes thus:—'Vṛtityantareṣu itī, Keśāñcit hi Bhavadāsādīnām Vṛtityantareṣu śabdānām alaukikārtha upa-arūṭah. Kīa punah Bhavadāsenā alaukikārthagrahanam kṛtam, yadevam upā-labhyate, ata āha—athāta itī..... Bhavadāsenā ca uktam—"athāta ityam śabda ānantarye prayujyate" itī. (Kāśikā, T. S. S., pp. 13 & 14).

Bhavadāsa (the name of the Vṛttikara) in explaining the *stutipakṣa*—

*'pradarśanārthamityeke kecinnānārthavācinaḥ |
samudāyādavacchidyā Bhavadāsenā kalpitāt'* ¹

This evidence proves that Śabarasvāmīn was subsequent to Bhavadāsa

Devasvāmīn in his *Bhāṣya* on the *Sankarṣa-kāṇḍa* XV 11 1 says '*asmin pāde apūrvāt tathā somah' ityārabhya āpādapariśamāpteh Bhāvadāsa-meva bhāṣyam iti*', and this indicates that Devasvāmīn, an author of the post-Kumarila period, had great regard for Bhavadāsa. As the *Prapañcahrdaya* states, Bhavadāsa, just like Upavarsa, wrote a *Vṛtti* on the 16 chapters of the Purva Mīmāṃsā Sūtras. His *Vṛtti*,—only a summary of Upavarsa's *Vṛtti* on the Pūrva Mīmāṃsa Sūtras—though criticised by Śabarasvāmīn and his followers, was considered by Devasvāmīn as a *Bhāṣya* and it was a guidance for him.

As Bhavadāsa's *Vṛtti* is not available, nothing can be said in regard to his views on *pramanas* and other topics. But from a study of Kumarila's *Vārttika* and its commentaries it can be understood that he considered the two words *atha* and *atah* in the Sūtra '*athāto dharmajñāna*' as one word in the sense of *anantarya*. Similarly, he divided the fourth Sūtra into two, taking the former as laying down the definition of *pratyakṣa* and the latter emphasizing its unauthoritativeness (*aprāmānya*) on

matters of super-normal *dharma*.¹ These views were, however, refuted by Śabarāsvāmin, Kumāra and their followers.

Śabarāsvāmin (C. A. D. 200)

The next great authority known to us is Śabarāsvāmin. His *Bhāṣya* is the earliest extant commentary on Jaimini's Sūtras in the *bhāṣya* style. It is lucid and clear in expression and simple and mellifluous in diction. Both in matter and manner it resembles Patañjali's *Mahābhāṣya* and Śaṅkarācārya's *Brahma Sūtra Bhāṣya*. This simple conversational style which appears in its perfection in the *Mahābhāṣya*, is here again seen in its finished form after a lapse of over three hundred years, only to be seen once again five hundred years later in Śaṅkara's *Brahma Sūtra Bhāṣya*.

Regarding his date and personal history, he is certainly later than Upavarsa and prior to Bhāṭṭamitra, as we shall show later. He has not, however, mentioned Patañjali by name as he has done Pāṇini and Kātyāyana.² Among

1 'Varnyate sūtrabhedena yena pratyakṣalakṣaṇam (Ś V)

The *Nyāyaratnākara* on this observes—'Bhavadasena etat sūtram dvividhā kṛtū 'satsamprayoge ityādi pratyakṣam ityetaṃ mantam pratyakṣalakṣaṇaparam 'anumittam ityādi tasya dharmaṃ pratyakṣam anuṃvādaṃ upapadam ityādi kṛtū, tat upanyasya dūṣayati—'Varnyate iti Pp 133 & 134

The *Kuṣīlā* also observes—'tadidam Vṛttyantare anumittadaracchidyā tat pratyakṣam ityetaṃ mantam lakṣaṇaparam ityādi hyatam tat upanyasya dūṣayati—Varnyate iti T S S, p 204

2 In I 1 5 Śabara mentions Pāṇini, and in X 8 1 (4) both Pāṇini and Kātyāyana with the honorific title 'bhagavān', but he asserts that Pāṇini is a greater authority than Kātyāyana. "Sadāditīacca Pāṇineḥ vacanam pramāṇam, asadvāditvat na Kātyāyanasya."

Satyāsādhā Śrautasūtras It is also said that a Śābarasvāmīn, son of Dīptasvāmīn, wrote a commentary called *Sarvārthalakṣaṇī* on the *Langānu-sāsana* It is very doubtful whether these are identical with the author of the Mīmāṃsā Bhaṣya

It has been already said that Śābarasvāmīn's *Bhāṣya* is the earliest extant commentary on the 12 adhyayas of the Purva Mīmāṃsa Sūtras In XII-2 11 he refers to the Sankarsa,¹ but it is not known whether he wrote a *Bhaṣya*² on it also Many *Vṛttis* and *Bhāṣyas* existed before his time, the more important of the views of his predecessors are preserved in the *Bhaṣya*, as is proved by Kumārila His work is, therefore, an important source-book for the reconstruction of the earlier aspects of this system of philosophy³ He refers in his *Bhaṣya* to some *Vṛttikaras* chiefly to Upavarṣa⁴ as we have already mentioned, and it is from the *Bhāṣya* that we get any idea of the *Vṛttikāras*' contribution to this *Sāstra* His remark that in grammatical operations Panini is a greater

1 *iti Sankarṣe vakṣyati*

2 This *Bhaṣya* was published first in the *Bibliotheca Indica* and then in the *Chaukhamba Series* at Benares Two parts of its translation in English by MM Dr Ganganatha Jha were published in the *Gaekwad Series* Baroda, (1934)

3 *Vide* the writer's paper on 'The Old *Vṛttikaras* on the *P M Sūtras* I H Q September 1934

4 It is now accepted on all hands that the *Vṛttigrantha* in Śābaras *Bhāṣya* on I 1 5 goes to the end of that adhikarana and that the atmavada therein is a résumé of Upavarṣa's *Vṛtti* on III 3 53 of the Vedānta Sūtras For other details of Upavarṣa and of other *Vṛttikaras* see the paper on 'The Old *Vṛttikāras* on the *P M Sūtras*

authority than Kātyāyana is really interesting. He says that Pāṇini is the truth-speaker and Kātyāyana is a liar.¹ This indirectly supports the non-validity of the dictum of the grammarians—'*yathottaram muninām prāmāṇyam*'—so that the *caturthīsamāsa* in the compound '*dharmaṃyā jijñāsā*' which is an instance not satisfying the condition of *prakṛti-vikṛtibhāva*, can be justified on the authority of the Vārttikakāra who does not impose this condition for *caturthīsamāsa* as noticed below.

Bhartṛmitra (C. A. D. 300—600)

Just as there was an interval between Upavarṣa and Śabarasvāmin, so also between Śabarasvāmin and Kumārilabhaṭṭa, the famous Vārttikakāra on Śabara's Bhāṣya, there was a long gap of time when many a commentator both on the Sūtras and on the Bhāṣya flourished. Among them Bhartṛmitra was one whose name was associated with the title *Ācārya*.

According to Pārthasārathimīśra's *Nyāyaratnakara*², Bhartṛmitra is referred to by Kumārila in his *Slokatārttika*.

'*Prāyeṇa sarvā mīmāṃsā hanta lokāyatikṛtā*.'
He was, according to Kumārila, an *Ācārya* who had introduced many *aprasiddhāntas* into the system of the Pūrvamīmāṃsā and thus made it

1. Vide his Bhāṣya X. 8. 1.

2. 'न्याय मीमांसा' ग्रंथे अस्मिन्नेव भर्तृमित्र इत्येवम् उच्यते। अस्मिन्नेव ग्रंथे हि भर्तृमित्र इत्येवम् उच्यते। अस्मिन्नेव ग्रंथे हि भर्तृमित्र इत्येवम् उच्यते। अस्मिन्नेव ग्रंथे हि भर्तृमित्र इत्येवम् उच्यते। अस्मिन्नेव ग्रंथे हि भर्तृमित्र इत्येवम् उच्यते। (Chand. Edn. pp. 3-4)

laukāyatika—an atheistic system. On the authority of the *Nyāyaratnākara* which enumerates some of these *apasiddhāntas* such as '*nitya-nisiddhakarmanām phalarāhutyam*.' (There is no fruit for (the performance of) the *nitya* and prohibited *karmans*). MM. S. Kuppuswami Sastrigal in his paper on '*the Prābhākara School of Karma Mīmāṃsā*' puts forth the suggestion that 'Prābhākara was not (perhaps) the founder of the Prābhākara School of Karma Mīmāṃsā which (according to P. Miśra's *Nyāyaratnākara*) must have been represented in the ante-Kumārila period by writers like Bhartṛmitra'. But MM. N. S. Anantakrishna Sastrigal, in the English Introduction to his edition of the *Prabhākaravijaya*,² contends that if Bhartṛmitra were ever the founder of the Prābhākara school, Prabhākara would not have commented on the *Śābarabhāṣya*, and that Bhartṛmitra could not therefore have been the original propounder of the Prabhākara doctrines. *In either case, it is not yet definitely known whether Bhartṛmitra has written a Vṛtti on Jaimini's Sūtras or a commentary on Sabara's Bhāṣya.*

On the authority of Yāmunācārya's *Siddhanta-traya*,³ many scholars opine that Bhartṛmitra has commented on the Vedānta Sūtras of Bādarayana. But there is no further evidence to substantiate that view.

That the Vārttikakāra who is quoted by Śālikanātha in his *Prakaranapañcikā* is Kumārila

1 Vide the Proceedings of the Second Oriental Conference, Calcutta, pp 410-411

2 *Prabhākaravijaya* (Sanskrit Sahitya Parishad Series, pp 1-4)

3. Benares Edition, pp 4-5

and none other is now accepted by all scholars,¹ since the majority of the *Karikās* cited by Śalikanatha may be traced to Kumārila's *Sloka-vārttika* and *Brhattikā*

Bhartrmitra is referred to by Kumārila in I-1 6³ and by Jayantabhatta in two places in his *Nyāyamañjarī*³ and to him is ascribed the view that the sensory organ—ear—is nothing but the *samskāra* (impression) produced by *dhvani*. Mukulabhatta in his *Abhidhāvrttimatrakā* mentions him with the title *Ācārya* and attributes to him the oft-quoted verse—⁴

'*abhidheyena samapyat sārūpyāt samavāyatah |*
vaiparityat kriyāyogat lakṣanā pañcadhā matā' "

Bhartrmitra may be placed between Sabara-svāmī and Kumārila-bhatta i.e. C A D 300-600. From the reference of Kumārila cited above, it is clear that his *Vārttika* on the *Sabara-bhāṣya* was intended to make the *Mīmāṃsā*

1 Vide MM S. K. Sastrigal's paper on 'Further Light in the Prābhakara School of Karma Mīmāṃsā' submitted to the Third Oriental Conference, Madras (1924), and MM N S Anantakrishna Sastri's Edition of the Prabhakara Vijaya.

2 'imameva ca samskāraṃ sabdagrahanakāranam
Kecittu paṇḍitammanyāh srotamityabhimanyate
Samjñasāncaranāccaṣaṃ bahumanah śacetasi
Mudhoṣaṃ bahumanoyam vastvanutpadya kiñcana

S V I 1 6 130-131

Partbasarathumīśra while commenting on these *Vārttika* verses observes thus — '*atha Bhartrmitro vadati—na srotam nama kiñcit tasya ca dhvanijanyah samskārah iti drayam Kalpyam ādau dhvanijanyah samskāra eva srotam tat upanyasya upalambhate—Imam iti* (Chau Edn., pp 763)

3 Vizianagaram Sanskrit Series pp 213 226.

4. Nirnaya Sagara Edition, p 14

system an *āstikadarśana* as against the heterodox views and *apasiddhāntas* propounded by Bhartrmitra. Had Bhartrmitra flourished before Śabara-svāmin, Kumārila would have given this compliment to the Bhāṣyakāra as an *āstikaśiromani*, as he did in the *Ātmavāda* on I-1 5

“*ityāha nāstikyanirākarisnuḥ*
ātmāstitām Bhāṣyākrdatra yuktyā’¹

* *

* *

* *

* *

---

1 Bhartrhari (who died about A D 600) is believed by eminent writers to have written *Vṛttis* or *Bhāṣyas* on both the Purva and the Uttara Mīmamsa Sūtras. None of them is however available to us. But, as there are strong evidences to show that he has elucidated many important doctrines of both the Mīmamsā systems in his famous *Vākyapadīya*, would it be far-fetched to suggest that he might not have written any commentary on those sūtras? (Vide the writer's paper on 'The Doctrine of Sphota', Annamalai University Journal, Vol I, Part 2, p 235, foot note)

Kumarīlabhāṭṭa is the most outstanding figure of the period under survey. It is a matter of great interest for a student of Sanskrit literature to learn that the period from A D 600 to 900 which we have named the *Kumarīla Period* produced many dominant *Sāstrakaras* in almost all branches of Sanskrit learning. In the field of Mīmāṃsā Kumarīlabhāṭṭa, Prabhakrabhāṭṭa, Mandanamisra, Śālikanāthamīśra and Vacaspatimīśra are the great luminaries whose epoch making contributions enriched the Purva Mīmāṃsā Śāstra and led to its branching off into two schools popularly known as the *Bhāṭṭa* and the *Prabhakara*.

Kumarīlabhāṭṭa (C A D 620-700)

Kumarīlabhāṭṭa the most outstanding figure of the period is the well known author of the *Mīmāṃsā Vārttika*¹. In the *Vyakaranadhikaraṇa* of his *Tantravārttika* he refers to Bhartrhari's *Vākyapadīya* and as such he must have flourished after Bhartrhari who according to Ittinger died about A D 650. He is believed to be the *guru* of Mandanamīśra (C A D 670-740). So he may be assigned to the 7th century.

---

1 Tradition says that Kumarīla was an incarnation of God Subrahmanya. It would further have it that he was a scholar well versed in the orthodox systems of philosophy and other allied branches of knowledge and that later in the guise of a Buddhist mendicant, he studied Buddhism first hand under a Buddhist Ācārya and gave it its death blow by writing his *Ślokarārttika* on the Tarkapāda of the *Sāṃkhyaśāstra* and that he burnt himself in a pyre of chaff fire for his purification and release from the curse of his Buddhist teacher.

Many scholars believe that Kumārila was a Southerner in view of the fact that he has used in his *Tantravārttika* many Dravidian words whose semantic relationship to Sanskrit words has been emphasised.¹ But Śālīkanātha's references to him in his works as *Vārttikakāra Miśra* probably indicate his Northern origin.

Kumārila the Vārttikakāra.

Kumārila is the father of the *Bhātta* school of the Pūrva Mīmāṃsā System. As the *Vārttikakāra* of this *Śāstra* his position is unique, unlike that of the *Vārttikakāras* in other *Śāstras*; for, whereas these have been superseded in their authoritativeness by the *Bhāṣyakāras*, Kumārila is accepted as more authoritative than the *Bhāṣyakāra* (Śabarasvāmin) himself.

In many places, Kumārila's interpretation of the *Sūtras* differs considerably from that of the *Bhāṣyakāra*, not on account of personal bias but of stricter logical discipline. Thus, for instance, in I-3. 2 '*virodhe tvanapekṣam syāt asati hyanumānam*' we have got one striking instance where the *Bhāṣyakāra* and the *Vārttikakāra* give different interpretations. Śabarasvāmin says that if any *Smṛti* which is always an *anumāna* is in conflict with a *Śruti* which is accepted (as a *pratyakṣa*), the former becomes invalid as an authority on *dharma*. He illustrates this with the *Śruti*—'*audumbarīm sprṣtvā udgāyet*'—'the *udgātr* priest should chant by touching the sacrificial post,' which is in conflict with the *Śruti* '*audumbarī sarvā veṣṭayitavyā*'—'the sacrificial post 'must be completely tied' (with a cloth).

1. *Vide* the *Tantravārttika*, I. 3. 5 (10).

Here the conflict is evident in that the touching of the post by *udgatṛ* is impossible in case it is covered with cloth. In this instance the Bhasyakara has expressed the *siddhanta* that the *Smṛti* is unauthoritative since it is in conflict with the *Śruti* on the ground that *Śruti* is *pratyakṣa* an independent authority, while *Smṛti* is *anumāna*, dependent on a *Śruti*, the existence of which is to be inferred from that *Smṛti*. Kumarila is not satisfied with this explanation. He asks how can anybody assert that there was no *pratyakṣa śruti* in the by gone ages, a reproduction of which this *Smṛti* gives us? And where shall we hide our faces when the future reveals to us that *Śruti* which is now supposed to be lost?¹ He suggests that there are two aspects of *prāmaṇya*—the *bodhakatva* aspect and the *anusthāpakatva* aspect. Of these the former is common to both *Śruti* and *Smṛti*, and the latter—the *anusthāpakatva* aspect—may not be accepted for the *Smṛti* if it conflicts with *Śruti*, till such time

1 *Vide his remarks on I 3 2 (4)*

*Kathamaitrayanyadīpathitasrutimūlikāḥ
 dṛsyante smṛtayah sarvāḥ bhādropanayanādīṣu
 tadā tanmadh-japātyekam vākyaṃ kṛcchrapasmṛtīḥ
 mūlīśaroḷbhavam vaktum jīhvā no na pravartate
 bādhiḥ ca smṛturbhūtā kācinnyayavidā yadā
 srūyate na cīrādeva sākṣātaragatā śrutiḥ
 tadā kā te mukhacchayā syānnanyāyikāmanināḥ
 bādhiḥ bādhihānasthānam dhruvamevam prasaṅgyate*

He says also that the *sarvaveśtanasmṛti* is based on one *prakāśasruti* — *etat Jaiminīnaitva chāndogyānuvāde sātvyāyāni brāhmaṇa igatasru imulatrena audumbarīprakarane ca sātvyāyāni nām tīn urdhva leśena ubhayatra vāsasī darsayati vaiṣṭutām vai vāsah sṛiḥ vai vāsah sṛiḥ vāma itī darsite tatprasāṅgena aulumbāṛīvesṭanavāsasojī prakāśasrutimulatvameva anvākhyā tam*

interpretations mentioned in Śālīkanātha's *Rju-vmalā* and other Prābhakara works—is no doubt, a masterstroke of his versatile genius. While discussing in I-1 2 the authoritativeness of *codanā* on the super-normal *Dharma*, he has established the doctrine of *svataḥ prāmānya* of *pramānas*, i.e., the validity of a cognition is contributed by the causes of the cognition itself. This is one of the most important doctrines in the epistemology of the Purva and Uttara Mimāṃsā Systems of Philosophy. Again, his critique of Upavarsa's definitions of the six *pramānas*, as given by Śabarasvamin in his *Bhāṣya*, is as complete as it is brilliant. His criticisms of the Buddhist views of *nirālambanatva* and *śūnyatva* ascribed to the cognitions and his refutation of Bhartrhari's doctrine of *sphota* are certainly models of exposition. In connection with the first of these he has established the *anumeyatva* of cognition from the *prākatya* or *jñātātā*, in contrast with the *svaprakasatva* of cognitions as accepted by the Advaitins and others. He has further elaborated the view of the eternality of *śabda* and *artha* and their *sambandha* (relation) as explained by the Sutrakara, the Vṛttikara and the Bhāṣyakara. In the *Ātmavada* he has not denied the existence of *Īśvara*, for he has laid down that one should acquire the knowledge of the Supreme Self—*Īśvara*—by the proper study of the Upaniṣads. In the *Vākyaūthādhikarana* I-1 7 he has well elucidated the *abhūtanāyatada* in *śūbdabodha* as explained by the Bhāṣyakara. This is one of the important tenets of the Bhatta School, in contrast with the *anvītābhūdhanatāda* as held by the *Prābhākaras* who represent a rival school in the Mimāṃsa System of Philosophy.

The commentary (from the fourth Adhyāya to the end of the twelfth Adhyāya) is known as the *Tuṭṭikā*. It is a short *Tikā* or gloss, and his brevity of expression and his power of condensation of topics are particularly noteworthy in this part of the Commentary, as his power of exposition and elaboration are in the *Ślokaṭṭika* and *Tantravārttika*.

The Brhattikā and the Madhyamatikā.

To Kumārila has also been ascribed the authorship of two more works—the *Brhattikā* and the *Madhyamatikā*—¹ the former probably an elaborate treatise and the latter presumably a summary of the former. For, authors like Someśvarabhaṭṭa and Nārāyanabhaṭṭa mention the *Brhattikā* and quote from it verses which are not found in the *Ślokaṭṭika* and the *Tantravārttika*.²

Prabhākaramūṣa (C. A. D. 650-720)

Kumārila had the unique fortune to have a band of distinguished disciples some of whom

1 The discovery that Kumārila has written a commentary called *Brhattika* has now led scholars to believe that such *vārttika* verses cited by Śālikanātha and other authors of the Prabhākara school as are not found either in the *Ślokaṭṭika* or in the *Tantravārttika* may be traced to the *Brhattika*, and that the *Vārttikalāraṃśa* mentioned by Śālikanātha in his *Prakaranapancika* and other works may therefore be none other than Kumārila. If this view is accepted there is no room for the assumption that there was a *Vārttikalāra* other than Kumārila as the precursor of the Prabhākara school of the Mīmāṃsā Sūtra.

2 Nyāyasūdhā, I 3 10 pp 329 & 330 Chaukamba Edition. Manameyodaya. Arthapatti Section, p 126, T. P. H. Oriental Series, 1933.

produced epoch-making works Amongst them are Prabhākara Bhatta, familiarly known as *Guru*, Mandanamisra and Umveka Bhatta *alias* Bhavabhūti

MM Dr Ganganatha Jha holds that Prabhākara (misra) belonged to the ante-Kumārila period and that he was not, unlike Kumārila, an innovator or reformer¹ He has tried to prove that by showing that Prabhākara's style is very simple, natural and graceful while Kumārila's is elaborate, majestic and forceful But MM S Kuppuswami Sastrigal has tried to prove that Prabhākara is a younger contemporary of Kumārila² Tradition says that the former has studied under the latter The title '*guru*' of Prabhākara is explained by a curious incident Once when Kumārila had to explain an ambiguous passage '*atrapī noktam tatra tu noktam iti dviruktam*', to his own students, he could not make out the puzzle and went away to his house But after some time, one of his disciples, Prabhākara, solved the puzzle '*atra apinā uktam, tatra tuna uktam iti dvih uktam*' and gave the solution in writing to the wife of their teacher when he was not in his house On return, the teacher saw it and was immensely pleased with it and commended Prabhākara for his ingenious explanation by conferring on him the title '*guru*' From that time Prabhākara is known as '*guru*' and his school as '*gurumata*'

---

1 *Vide* his *Prabhākara Mīmamsa* a reprint from 'Indian Thought' pp 12-17 Refer also Keith's *A History of Sanskrit Literature* pp 473-474

2 *Vide* his paper 'Further Light on the Prabhākara Problem' in the *Proceedings of the Third Oriental Conference*, 1924 pp 474-481

Prabhākara's Works.

Prabhākara has written two commentaries on the Śabarabhasya, the *Laghvī*, otherwise known as the *Vivarana*, and the *Brhatī* also called the *Nibandhana*. It was presumed till very recently that the *Laghvī* was identical with the *Nibandhana*, and the *Brhatī*, with the *Vivarana*. The mist is now cleared off¹, for, Bhavanatha's *Nayaviveka* and Varadaraja's *Nayavivekadīpikā* show that 'Nibandhana' is another name for the *Brhatī* and 'Vivarana' for the *Laghvī*, though these two terms are apparently contradictory. It is also believed on the evidence of Śālikanātha's commentaries² on these two works that Prabhākara in all probability wrote his *Laghvī* first wherein he has elucidated his doctrines, and that after Kumarila had written his *Vārttika*, he might have composed his *Brhatī* criticising now and then the *Vārttikakara's* views.

Prabhākara and Kumārila Compared

That Prabhākara seems to be a greater genius than Kumarila is shown by the fact that he had his immediate follower in his disciple Śālikanātha who has written first-rate com-

1 Vide Dr T. R. Chintamani's paper on 'The Works of Prabhākara' *Journal of Oriental Research*, Madras, Vol. III, pp. 281-291 (1929).

2 See Śālikanātha's opening remark in his *Rjūvimalā*—
 "loka ityādi bhāṣyam yatnagauravam prasajyeta ity etā
 man'tam athasabdādusāndritham aucityānubhāṣanaparam itī
 Vārttikakāreṇa vyākhyātam Tat tu mandaprayojanamitī matēv
 Tikākārah prajojanam darśayati—loka ityādi bhāṣyasyetyādina
 (*Rjūvimalā*, Madras Edition, pp. 1 & 2) See also *ibid* p. 116
 which refers to 'Bhagavan Vārttikakāra' and 'Tikākāra'
 the latter refuting the former—'ta letat Tikākāro na mṛṣyati

mentaries on his master's works; but Kumārila had three great disciples, none of whom was so devoted to him as Śalīkanātha was to Prabhākara. Umveka, the earliest commentator on the Śloka-vārttika, was no doubt a follower of Kumārila's school; yet he, as his opening verse '*ye nāma hecidiha nah prathayantyavajñām,*' etc., and his other remarks indicate, had in many instances to deviate from his teacher's path. Mandana-miśra, another famous disciple of Kumārila, has rooted out, in his *Sphotasiddhi*, the theory of *Varnanīyatva* as held by Kumārila in the *sphotakhandana* section of his Śloka-vārttika. But later the tables were turned against Prabhākara, and no work of his or of his followers has been studied. On the other hand, Kumārila's works are widely read both by the Mīmāmsakas and the Vedāntins, and his school has become known as the "Bhatta School." Vacaspatimiśra of the 9th century and Appayya Dīksita of the 16th century, two great makers of the history of the Advaita Vedānta, are pioneers in popularising the study of the Mīmāmsa rules in other Śāstras. Parthasarathimiśra, Somesvarabhatta, Madhava-cārya and Khandadevamīśra are some of the chief authors in the realm of the Purva Mīmamsā Śāstra who have both synthetically and analytically explained the rules of interpretation of the vedic and smṛti texts in the most successful manner.

A passing reference to some of the important differences in the doctrines propounded by Kumārila and Prabhākara may be quite interesting. As Commentators on the *Sabarabhāṣya* on the Purva Mīmamsa Sūtras, both have accepted the *Vedaprāmānya* as the fundamental doctrine

of the Pūrva Mīmamsā Śāstra Both have thus recognised the *āgama* or *śabda* as an authority on the *alaukika dharma*

(1) Prabhākara holds that *śabda*, both *laukika* and *alaukika*, conveys a complete idea if it is related to a *kriyā* or *kārya*, i.e., if anything already known in our worldly experience is conveyed by the words in a sentence, that sentence cannot be called *pramāna*. Only that is *pramāna* which conveys a new idea of a valid character. So to the Prabhākaras who are in a sense supposed to be the idealists among the *Mīmamsakas*, the Vedic injunctions alone are *pramānas* among *śabdas*. The words and sentences used in our every-day conversation are not necessarily conveying new, unknown or original ideas, hence *they are not pramānas*. But the Bhāttas, i.e., Kumarila and his followers, hold the contrary view and say that there is not much difference between *laukika* and *alaukika śabdas*, all words alike convey their ideas, whether they are already known to the hearer or not.

How a verbal cognition arises from a sentence is a question which has been answered by Prabhākara and Kumarila in different ways. Prabhākara holds that *sentence is the unit of language* and that each word in a sentence conveys both the object and its *anvaya* (relation). Kumārila, on the other hand, observes that words convey their ideas—*padārthas*—and that those ideas are capable of conveying their relation which is considered to be the *Vakyaartha*. '*padarth abhūtātā padārtha eva vakyartham bodhayeyuh*'. This is known as the '*abhūtāmavayavada*' of the Bhāttas, which has already been explained

in the *Śābarabhāṣya* (I-1 7) and in Bhartṛhari's *Vālyapadīya* (Kānda II) Prabhākara's view is known as the '*anvītabhūdhānavāda*'. Hence it is one of the fundamental doctrinal differences between Kumārila and Prabhākara. Vācaspati-misra in his *Tattvabindu*, Pārthasārathymisra in his *Nyāyaratnamālā* and Brahmānanda Sarasvatī in his *Laghucandrikā* and *Siddhāntabīndutika* have given a critical exposition of these doctrines and shown a partiality for the *Abhinītvānavayavāda* of Kumārīlabhatta.

(ii) Another important doctrinal difference lies in their explanation of *abhava*. Kumārīlabhatta and his followers have, like the Naiyāyikas, recognised *abhāva* as a *separate category*. But Prabhākara has explained it as the *adhikarana svarūpa*.

As a corollary to this the Prabhākaras have not accepted the sixth *pramāṇa*—*anupalabdhi*. On the other hand, the Bhattas who have accepted *abhava* as a separate category, have been forced to recognise *anupalabdhi* as a separate *pramāṇa* for experiencing *abhava*, and they define *anupalabdhi* as—'*abhinītopi pramāṇa bhāvaḥ nūstityasyarthasya asannikṛtsya*'. Hence the general remark that the Prabhākaras are the *pañcapramāṇatādins* and the Bhattas, the *saptpramāṇatādins*.

(iii) The third important doctrinal difference between the Prabhākaras and the Bhattas lies in their treatment of *bhramajñāna*. The non-recognition of a separate cognition, called non-valid cognition, by the Prabhākaras, is known, in the Śāstrakaras' phraseology, as *akhyāti*, which

literally means 'absence of cognition.' The Prābhākaraś say that the cognition 'this is silver' is a combination of two cognitions: 'this' is a perception (*pratyakṣa*) of the nacre which the man perceives and 'silver' is the remembrance of some silver which the perceiver has already seen at a jeweller's. And then, why does the perceiver run to the spot where he sees only the nacre? The answer is simple. The man does not at that time realise that there are two cognitions presenting two objects, and this non-experience of the difference between these two cognitions is responsible for his instantaneous and insensate action. This is what is termed *Akhyāti* and it stands for the non-recognition of a separate non-valid cognition. The Bhāṭṭas, on the other hand, describe it as the *Viparīṭakhyāti*. This *Viparīṭakhyāti* is the same as the *anyathākhyāti* of the Naiyāyikas with the difference that the Bhāṭṭas call the *sannikarṣa* (relation) *asat* (non-being), while the Naiyāyikas accept it as *alaukikasannikarṣa*—*Jñānalakṣaṇā-pratyāsatti*.¹

Some other important doctrinal differences between the two schools relate to the import of the potential mood—*liṅ*—and the exact subject-matter (*Viśaya*) for discussion in most of the *adhikaraṇas* in the *Drūdaśalakṣaṇī*. In spite of these differences both Kumārila and Prabhākara are very great names in the field of Mīmāṃsā.

Maṇḍanamīśra (C. A. D. 680—750).

His Identification.

According to Ānandagiri's *Śaṅkaradigvijaya* Maṇḍanamīśra was the husband of Kumārila's

1. Vide MM. S. Kuppaswami Sastri's *A Primer of Indian Logic*, p. 167.

sister. Further he is traditionally known as a disciple of Kumārila. So he should be a contemporary of Kumārila and may therefore be placed between A D 670 and 740.

Vidyāranya's *Śankaradigvijaya* records the identity of Mandana with Sureśvarācārya, one of the four disciples of Śrī Śankarācārya. *Many literary evidences, however, prove that Mandana and Sureśvara are different.* Mandana has written an Advaita work—*Brahmasiddhi*—and his advaita views as embodied in this work, are considerably different from those of Sureśvarācārya which are found elucidated in his *Naisharmyasiddhi* and *Vārttika on the Brhadaranyaka and Taittiriya Upanisad Bhasyas* of Śankarācārya. Those who hold the identity argue that Mandana's views are completely changed after he became a disciple of Śankara. This hardly convinces the other school of critics and they do not therefore accept the identity. But since the *Śankara digvijaya* of Vidyāranya identifies Mandana with Sureśvarācārya and with Viśvarupācārya and since Mandana's identity with the former is out of place, they identify him with Viśvarupācārya.

Here, there are three problems in identity: Mandana-Sureśvara, Mandana-Viśvarupa and Sureśvara-Viśvarupa. Of these identities the identity of Sureśvarācārya with Viśvarupācārya is more probable than that of Mandana with Sureśvara or that of Mandana with Viśvarupa. For in the first place, Mādhava in his *commentary on the Paraśarasmṛiti* quotes from Sureśvara's *Brhadaranyakopanisadbhasyavarttika* with

the prefatory note—' *Vārttike Viśvarūpācārya udājahāra*—

' *āmre phalārthe ityādi hyāpastambasmrteḥ vacah ,
phalabhāktvam samācāste nityānāmapī karīmanām* '

Secondly, in his *Vivaranaprameyasāṅgraha*, he quotes a verse from the same *Vārttika* ascribing it to Viśvarupa. In his *Purusārtha prabodha*, Brahmānandabhāratī speaks of Sureśvara's *Naiṣkarmyasiddhi* as a work of Viśvarūpācārya—

" *ityevam naiṣkarmyasiddhau
brahmānandāḥ brahmavittamaḥ |
Śrīmadbhīḥ Viśvarūpākhyaḥ
ācāryaḥ karunārnavatḥ ||* "

Similarly many works like Rāmātīrtha's *Mānasollāsa*, the *Vrttāntavilāsa* and the *Guruvamśakāṇḍa* support the identity of Sureśvarācārya with Viśvarūpācārya. On the basis of these literary evidences Mr. P. V. Kane concludes 'that Mandana's literary activity lies between (A. D.) 690-710, that of Umveka between (A. D.) 700-730 and Sureśvara's between A. D. 800-840 and that Umveka and Bhṛavabhūti are identical, but that Mandana and Sureśvara are separated by 100 years.' So Mandana and Sureśvara are different authors.

Mandanamiśra's Works

Mandanamiśra is known to have written six works. The *Vidhi Mūlā* is chiefly an exposition

1. Vide his *History of Dharma Śāstra* under Viśvarūpācārya, pp. 252-264.

2. The *Vidhi Mūlā* was printed with the commentary *Apilyānand* in the 'Pandit', at Benares (1907).

of the *Vidhyartha*. It refutes the views of the Bhāttas and the Prābhākaras regarding *vidhyartha* (the import of the *vidhi-lin*) and accepts *ista-sūadhanatva* as the chief import of *Vidhi* and elucidates it. Incidentally he discusses many an important topic such as the existence of *Sarvajña* or *Īśvara*, and the conception of *apūrva*. The *Bhāvanāviveka*¹ is another important work of his, which primarily deals with the nature and scope of the *arthabhāvanā*. Here the author establishes well '*bhāvanā*' as the import of the *Ākhyāta-pratyaya* which is considered to be separate from the *dhātvartha* (the import of the *dhātu*) in combinations like *pacati* and *yajate*, and also elucidates the differences between the two *bhāvanās*—*arthabhavana* and *śabdabhavana*—which constitute one of the fundamental views common to all schools of the Mīmāṃsakas, though they differ much in the explanation of the nature and scope of these two *bhavanās*. Both these works contain *Kārikās* with *Vivarana*. They would have become very good prakaraṇa works in Mīmāṃsā but for the terseness and obscurity of their language. Another very important work in verse is his *Vibhramaviveka*,² which elucidates the *five khyātivādas*. These works are generally not intelligible without a commentary. The

1 The *Bhavanaviveka* was edited by MM Dr Ganganatha Jha (in two parts) with the commentary of Umveka in the *Sarasvatī Bhavana Text Series* Benares.

2 The *Vibhramaviveka* was edited by MM S Kuppuswami Sastrigal and Vedanta Śiromani T V Ramachandra Dikshitar in the *Journal of Oriental Research*, Madras. Prof MM S K Sastrigal has dealt with the five *khyātis* in a learned introduction to that work.

*Mīmāṃsasūtranukramanī*¹ is a descriptive Index in verse of the adhikaranas of the 12 chapters of the Purva Mimamsa Sūtras. It is a good introductory work for the student of Mimamsa Śāstra in the adhikaranaprasthāna. Mandana-mīśra, in the *Sphoṭasiddhi*² appears as a staunch advocate of the doctrine of *sphoṭa*, and as a close follower of Bhartṛhari he vehemently criticises even his teacher Kumārila bhaṭṭa's refutations of the *sphoṭa* doctrine as set forth in his *Ślokovarttika*. Though the *Sphoṭasiddhi* is not an original treatise, it is a strong defence of *sphoṭavāda* against the attacks of the Varnavadins. In his *Brahmasiddhi*³ he elucidates his Advaita views which differ considerably from those of Śaṅkarācārya, and so, like Gauḍapāda he is a notable figure in the pre Śaṅkara Advaita School.

Umvekabhaṭṭa (C. A. D. 670-750)

Umvekabhaṭṭa is traditionally known as a young disciple of Kumārila bhaṭṭa and hence may be assigned to A. D. 670-750. MM S. Kuppu swami Sastrigal suggests the identity of Umveka with the famous dramatist Bhavabhūti⁴. In

1 The text of the *Mīmāṃsasūtranukramanī* was published at Benares. A second edition of the same has been published together with an elaborate commentary by Dr. Ganganātha Jha.

2 The *Sphoṭasiddhi* (with its commentary *Gopālikā*) was edited by Pandit S. K. Ramanātha Sastrī under the auspices of the Madras University.

3 The *Brahmasiddhi* is in course of publication by the Madras Government under the editorship of MM S. K. Sastrigal.

4 See his papers on 'The Prābhākara Schools of Karma Mimāṃsa' and on 'Further Light of the Prābhākara Problem' submitted to the Second and Third Oriental Conferences 1922 and 1924.

support of this identification, some literary evidences may be cited. The first and foremost is that the Commentator on the *Tattvapradīpikā* of Citsukhācārya identifies Bhavabhūti with Umveka—'Bhavabhūtiḥ Umvekaḥ.'¹ One of the early manuscripts of the *Mālatīmādhava* contains colophons attributing the drama to Umvekācārya, the disciple of Kumārīlabhaṭṭa.² And lastly the commentary on the *Ślokaṽrttika* begins with the verse—

'*Ye nāma kecidīha naḥ prathayantyavajñām*' etc., which is found in the prologue to the *Mālatīmādhava* with full reference to its author—Bhavabhūti.

Some objections are however raised against this identity. In the prologues to the three dramas of Bhavabhūti, one Jñānanidhi—and not Kumārīlabhaṭṭa—has been referred to as the author's teacher; and we have no evidence to identify Kumārīlabhaṭṭa with Jñānanidhi. Again in the prologue to the *Mālati-Mādhava*, Bhavabhūti has spoken of his proficiency in various branches of learning—Vedas, Upaniṣads (Vedānta) Sāṅkhya and Yoga systems of philosophy³; but he has not made any reference to Mīmāṃsā. Had Umveka and Bhavabhūti been one and the

1. Citsukhācārya's *Tattvapradīpikā*, N. S. Edn., p. 265.

2. 'iti Śrī Bhaṭṭa-Kumārīlaśiṣyakaṛte *Mālatīmādhava* tritipikāḥ'. 'iti Śrī Kumārīlaśiṣyaprāsādaprapñcāgīabhaṭṭa-śrīmatumukhācāryaṁkṛte *Mālatīmādhava* śaṣṭhikāḥ'.

3. 'Yadvedādhyayanam tathopaniṣadāṁ Sāṅkhyasya

Yogasya ca

Jñānam tatthathānena kim, na tu tataḥ kaścit guṇo

nāṭake.

[Prologue to the *Mālatīmādhava*].

same, it is legitimately contended, he ought to have naturally mentioned Mīmamsā in which Umveka is a reputed author

The second objection is not so serious as the first. Though the dramatist has not included Mīmamsā in the list of śāstras on which he is said to have acquired proficiency, one can well discern the dramatist's unrivalled Vedic scholarship, allusions to which are abundant in the *Mahāvīracarita* and the *Uttararamacarita*. Moreover, the reference in the verse—'*yadvedūdhyāyanam*'—implies the study of the *Purvamīmāṃsā* system, without which the study of the Vedas is not complete. c f '*Svādhyāyosdhyetavyah*' and '*Athato dharmajyāsa*'. But the first objection appears more serious since it is necessary, according to dramatic conventions, to mention all the *gurus* of the dramatist when a reference is made to them in the prologue. So if Kumārila were ever Bhavabhūti's teacher, his name also should have been mentioned.

Umveka's Works

Umveka is credited with the authorship of two commentaries, one on the *Slokavarttika* of Kumārīlabhaṭṭa¹ and the other on the *Bhavana viveka* of Mandanamisra². Umveka is also known

1 His commentary on the *Slokavarttika* is now in course of publication under the editorship of Pandit S. K. Ramanatha Sastrigal under the auspices of the Madras University.

2 It was published under the editorship of Dr. Ganganatha Jha as No. 6 of the Prince of Wales Sarasvati Bhavana Text Series Benares.

as a *Nibandhanakāra*.¹ Whether he has written any *nibandhana* (independent work) other than those commentaries is not known.

It is believed that the commentary on the *Śloka-vārttika* is a joint production of Umveka and Jayamiśra (the son of Kumārila Bhaṭṭa) and as such, it is the earliest commentary on the *Śloka-vārttika*. From the opening verse of this commentary, it can be presumed that he was not appreciated in his days, but he was confident that posterity would recognise him. His adaptation of the epic verse in the *Codanāsūtra*—

*"Gurorapyavalīptasya kāryākāryamajānataḥ ।
Utpatham pratipannasya parityāgo vidhīyate ॥"*

well speaks of his independent outlook and love of truth on account of which he had the boldness to challenge even his *Guru*.² In this respect, Umveka has done the right thing as a critic and as such commands our admiration.

1. According to Parameśvara II (the commentator on the *Tattvabindu*) we have to believe that Cidānanda, in the introductory portion of his *Nītitattvāvīrbhāva*, has mentioned Umveka as a great *Nibandhanakāra*.

2. Rāmakṛṣṇa's *Yuktisnehaprapūṇāṇi* on I. 1. 2:—"atra Umvekabhaṭṭaḥ:—'īdantu vārttikakāriyam dūṣaṇam samarthanam ca sarvaṁ eva ahīnariśīrṣam' ityādīnā 'śyenādau na kasyacit anarthatvam, brahmahatyādau eva tu anarthatvena arthapadaśyānvartya, śyenādīnāntu na sāksāt, nāpyupacāreṇa, nāpi tatphalaśyānvartnatvam ityānvartnatvapratipādanaparam 'śyeno vajrah' ityādi bhāṣyam upeṣayam—

*'Gurorapyavalīptasya kāryākāryamajānataḥ ,
Utpatham pratipannasya 'parityāgo vidhīyate' "*

ityantena granthena vārttikam bhāṣyaṇca dūṣitam, (tadasmābhinnā granthavistarabhayāt prakṛtānupayogāt na likhitaṁ)."—N. S. Eda., p. 30.

It is unfortunate that Kumārila had not even one disciple to follow him. His disciple Prabhākara, we have seen founded a new school called after his own name, which grew up as an *anti-Kumārila* school. Mandanamisra and Umveka were both uncharitable in their criticism of their teacher though they continued in the Kumārila school. So the three disciples of Kumārila, each independent in his own way, instituted in a sense an anti-Kumārila clique.

Śālikanātha (C. A. D. 690-760)

Mahamahopadhyāya Śālikanātha is traditionally known as the direct disciple of Prabhākara. He quotes verses from Mandanamisra's *Vidhiviveka*¹. Vacaspatimisra, the reputed author of the ninth century, quotes from Śālikanātha's *Rjuvimāla*². So he might well be placed between A. D. 690 and 760, or even earlier.

As a devoted disciple of Prabhākara, Śālikanātha has popularised his teacher's views by

1 Śālikanātha quotes in his *Prakaranavṛṇicika* (p. 178, Benares Edn.) two verses of Mandana—'pumsum nestubhyu puyatvāt', 'Karturistubhyupaye hi'—(*Vidhiviveka*, pp. 243 & 302, Benares Edition).

2 The passage in the *Nyāyakanika* (p. 109, Benares Edition)—'atraiva Jaratprabhāḥ aronmūrtiham guroḥ iacah sangacchata ityāha naindustunnayanti— anirūpitanīyogavīpārasyedam codyamītyupakramya idam uktaṁ— Kartavya'd vīśayo nīyogah na punah Kartavya'dmūlāni itī Yāgakarta-tyādnusṭhānam vīśayo nīyogasya tena nīyogah sudhṛte na tu yāgasyādnusṭhānam jāipyatī. Here the reference to 'nārinās' is, according to Professor MM. S. Kuppaswami Sastrigal, to Śālikanātha whose explanation of this *Tikāgrantha* in his *Rjuvimāla* (Madras Edition p. 37) Vacaspati practically repeats verbatim. See MM. S. Kuppaswami Sastrigal's paper on 'Further Light on the Prabhākara Problem' (p. 479).

writing two valuable commentaries—the *Dīpa-sikhā* on the *Laghvī* and the *Rjuvimalā*¹ on the *Brhatī*. Besides these two commentaries, he has also composed the well-known *prakarana* work, called *Prakaranapañcikā*²

The topics discussed in the *Prakaranapañcikā* are varied and very important for the popularisation of the Prābhākara school. The work begins with the discussion of the *adhyayanavidhi*—whether the study of the vedas by the *Traivarnikas* is enjoined by the *Vidhi* 'svādhyayosedhyetavyah' or whether it is to be enjoined by the *ūcaryakaranavidhi*. This is a subject which as an introductory topic of the *Mīmāṃsāśāstra* is discussed in most of the *Mīmāṃsā* works, both elementary and advanced; and while the Bhāttas establish that the injunction 'svādhyayosedhyetavyah' enjoins the *adhyayana* of the Vedas for the sake of *arthajñāna*, the Prābhākaras criticise this view mainly on the ground that the *svādhyayavidhi* has no reference to *adhikarin*, which they find in the *ūcaryakaranavakya*. In the beginning of his work

'*Svādhyāyavidhivakjārthavicare prayatamahe* |

Prabhakaragurordr-stya mimamsarambha-

siddhaye ||'

Śīlikanātha promises to discuss (first) the true import of the *Svādhyayavidhi*, as his teacher, Prabhākara has expounded it. The first topic discussed is known as the '*Sastramukha*' i.e.,

1 Its Tarkapada with the *Brhatī* and the *Bhasya* was edited by Pandit S. K. Ramanatha Sastriyal under the auspices of the University of Madras (1934)

2 It was published by the Chaukhamba Book Depot at Benares in 1903

introducing the student to the Sastra. This is what Śalikanatha has said in the compound—*Mīmamsarāmbhasiddhaye*. The other important topics discussed are—*Jatīrtnaya* (the conception of *jatī*—generality), the conception of non-valid cognition (in the *Nayavithi*), the conception of five *pramanas* (omitting *Anupalabdhi*), the *Vedapramanya* (in the *Nirmalanjana* section), the conception of *Ātman* (in the *Tattvaloka* section), and the exposition of *Vakyarthavagama* (in the *Vakyarthamātrkā*) and other minor topics (such as found in sections like the *Atideśapara yana*)

There is another work written by Śalikanatha known as *Mīmamsabhasyaparīkṣā*¹ which seems to be as the title shows a supplement to the *Sābarabhasya*.

Mahodadhī and Mahāvratā (C. A. D. 700-770)

Next to Śalikanatha come Mahodadhī and Mahāvratā in chronological order. The commentary *Candrikā* on verse 3 of Act II of the allegorical drama—the *Prabodhacandrodaya*—

*Nanāśravī gurormatam
na viditam Kaumarīlam darśanam
Tattvajñānamaho na Śulikagiram
Vacaspathīka katha
Sūltam napa Mahodadhe
radhigatam Mahāvratā nelvita
Sulama vastuvicarana nrapasulīh
asthāh katham sthityate n*

---

¹ This is in course of publication by the Madras University

makes clear that Mahodadhī is a contemporary of Śālikanātha and a representative of the Prabhākara school¹ Mahodadhī is credited with the authorship of a *Nibandhana* work Mahāvratā, a contemporary of Mahodadhī, belonged to the Kumārila school, he is said to have refuted in his work the views of his rival Mahodadhī The *Nayaviveka* of Bhavanāthabhaṭṭa of about 11th century refers to these two authors², and so they may be well assigned to the period A D 700-770 About their works nothing is known except an extract cited by Bhavanātha in his *Nayaviveka*

Vacaspatimiśra (C A D 800-900)

Next comes Vacaspatimiśra whose date is fixed by scholars from his references in his works In his *Nyayasucinibandha* he has given the date of completion of that work 898 *Vikramāra* which is equivalent to A D 841-2³ He is certainly earlier than Udayanācārya, the reputed author of a commentary—*Parīśuddhi*—on Vacaspati's *Nyayavarttikatātparyatīka* Udayanācārya's date can be fixed as the middle of the 10th century from the *Lakṣanavalī* wherein he has given in the verse '*Tarkambarāṅkapramītesvātītesu śāntatātā*' the date of composition of that

1 Vide the Journal of Oriental Research Vol II pp 62-64 The *Candrikā* says *mahodadhīrnamā Śālikanātha* (*Śālikānātho*) *sah ibrahmacārī gurumate nibandhanakārīa Bṛāhmanīlāvalī* *Mahāvratā nāma bhāṭṭamātānuvartī Mahodadhī pratispardhī* N S Edition p 53

2 Vide I 1 7 of the *Nayaviveka*.

3 See Das Gupta's History of Indian Philosophy Vol I p 107 Keith's Indian Logic and Atomism p 29

work, which is calculated by scholars as A. D. 984.¹ Therefore the earliest date to which Vācaspati Miśra may be assigned is between A. D. 800 and 900, since he is later than Śrī Śaṅkarācārya.

Scholars are of opinion that Vācaspatimiśra belonged to a place in Behar or Bengal in view of the fact that he has repeatedly referred to mustard oil in his works. It has also been conjectured that in what correspondence to Ancient *Mithilā*, there is a city called *Bhāmā* (*Bhāmati*) and a tank of the same name.

About his person and ancestry, nothing is known except the tradition that he is the incarnation of Śaṅkara himself in order to popularise the Advaita system through his '*Bhāmati*'. That he was always devoted to study and was engaged in composing standard works like the *Bhāmati* in all Śāstras is noteworthy. In this connection a curious story is narrated. It is said that during his marriage he heard some learned discussions of great pandits which was a custom prevalent in ancient India on such occasions. He was much attracted by the discussion and consequently cultivated that art all his life-time. The result was that he devoted his life to the task of writing authoritative treatises on all *darśanas*. Though he was a *Grhastha*, his enthusiasm and zeal for study was so great that he lived as a practical *Brahmacarin*. He was, however, not slow to realise his neglect of his duty towards his wife and as a compensation he called his *magnum opus*, after her name—*Bhāmati*—in the pious hope of handing down her name to posterity.

1. See Keith's *Indian Logic and Atomism*, p. 31.

About his teachers, one Trivikrama has been mentioned as his Nyaya teacher¹ In his Bhamatī one king 'Nrga' is mentioned² Scholars have not yet been successful in identifying this king though an attempt has been made by some to identify him with a king of Mithila, a predecessor of Nanyadeva who is known to have ruled his kingdom about 1019 Vikrama era, i.e., A.D. 962 This predecessor is also said to have been named in some inscriptions *Kiratādhipati* (the king of *Kiratas* who are believed to have possessed human vehicles) MM Dr Ganganatha Jha in the Sanskrit Introduction to his edition of the *Sankhyatattvakaumudī* says that *nrga* can be interpreted as 'one who has a human vehicle' He also holds that Vacaspatimīśra was born in Mithila

Vacaspatimīśra a Literary Genius

Vacaspatimīśra is considered to be one of the greatest literary geniuses that India has ever produced His name is ever associated with the honorific title '*sarvatantrasvatantra*' which is a rare honour conferred only upon literary prodigies His literary productions bear ample testimony to the honour and dignity that are always associated with that title

He is said to be one of these rare scholars who have written authoritative commentaries on the standard works in all the six Āstikadarsanas—Orthodox Systems of Indian philosophy To his genius the grouping of Nyaya and Vaiśeṣika

1 Vide his *Tatparyatīka* Benares Edition p 133

*Trivikramagurunnāṭam īrgānugamanonmukhaḥ
yathāmanam yathāstū 1 jākhyatamudamudram*

2 Vide Bhamatī II 1 33 and the last verse

under separate heads did not probably appeal, because he has not written any work on the Vaiśeṣika system, he has however composed a very authoritative commentary—*Nyāyavārttika-tātparyatikā* on Udyotakara's *Nyāyavārttika*, which would have sunk into oblivion but for Vacaspatiśra's commentary on it. The great service that Vacaspati rendered to the *Nyāya* system is the establishment of the original *nyāya* doctrines as embodied in the *Nyāyasūtras* as explained by the *Nyāyabhāṣyakāra* and the *Nyāyavārttikakāra*, but adversely criticised by eminent Buddhist Ācāryas like Dinnāga and Dharmakīrti. In the *Nyāya* literature he is generally known as the *Tātparyatikācārya*. His other work in *Nyaya* philosophy is the *Nyāya-sūcinibandhana*, which is regarded as an appendix to his *Tātparyatikā*.

His contributions to the Sāṅkhya and Yoga systems of philosophy consist in the two commentaries—(i) the *Sāṅkhyatattvakaumudī*¹ on Īśvarakṛṣṇa's *Sāṅkhyakārikas* and (ii) the *Yoga-bhāṣyavāṣaradī* on Vyasa's *Yogasūtrabhāṣya*². Next to Gaudapada's *Bhāṣya* on the *Sāṅkhyakārikas*, his *Sāṅkhyatattvakaumudī* is the standard commentary, it even rivals the former in offering clearer and more exhaustive explanations of the Sāṅkhya tenets, which are much divergent from those of other systems.

His works in the Mīmāṃsā system of philosophy are (1) the *Nyāyalaṅkā*—a commentary

1 The text and English translation by Dr Ganganatha Jha were published at Benares.

2 It was published at Poona (together with the *Sūtras* and *Bhāṣya*).

on Maṇḍanamīśra's *Vidhiviveka*¹ and (2) the *Tattvabindu*.² Besides being a good commentary, the *Nyāyakaṇikā* is an authoritative treatise discussing many philosophical doctrines such as the *satkāryavāda*, the *asatkāryavāda*, the *khyātis* and the *kṣaṇabhāṅgavāda*. His *Tattvabindu* is a short treatise wherein the author in powerful language elucidates three main and two subordinate views, which were current among the scholars in philosophy on the important question—what actually constitutes the *karāṇa*, the efficient cause, in verbal cognition—*Śābdabodha*. First, he takes up the Vaiyākaraṇa conception of *spṛṣṭa* which as one ultimate *śabda*—the *sonant substratum*, accounts for all differences in the *śabda* perception and as such is the *karāṇa* of the *śābdabodha*. This he refutes on the lines already enunciated by Kumārila in his *Spṛṣṭavāda* section of the *Ślokavārttika*. Then he considers the view that the last *varṇa* or the *varṇāvali* in combination with the *saṁskāras* produced by the experiences of the previous sounds in a word, is the cause of the *śābdabodha*. Even this view is discarded by him. Then he discusses at length Tīkākāra's view of the *anvī-tābhīdhānavāda* from all points of view in its favour as put forth by the Tīkākāra (Prabhākara) and his great disciple, Śālikanātha, and refutes them. Finally he elaborates his own solution 'the *abhīhitānvayavāda*', according to

---

1. The *Nyāyakaṇikā* (with the *Vidhiviveka*) was published in the 'Pandit' at Benares.

2. The *Tattvabindu* was first published in the 'Pandit'. Another edition of the same (together with the *Tattvabhāṅgavāda*) now appears in the Annamalai University Sanskrit Series No. 3. (A. U. S. S. 3).

which words while uttered convey the *padārthas*, which in their turn, convey the *vākyārtha*, the cognition of which is the *vākyārthajñāna*, otherwise known as the *śābdabodha*. In other words, the words or the cognitions of the words are not the efficient cause of the *śābdabodha*, but the *padārthas*, which conveyed by the *padas* do become the *karana* of the *śābdabodha*.

His Vedānta works are—(1) the *Brahmatattvasamiksā*¹ a commentary on the *Brahmasiddhi* of Mandanamisra and (2) the *Bhāmātī*,² an authoritative commentary on Śaṅkarācārya's *Brahmasutrabhāṣya*. The former like his *Nyūyālanikū* is considered to be an authoritative commentary on the *Brahmasiddhi*.

It is conceded now by some scholars that Vācaspatiṁśra has drawn inspiration from Mandana's *Brahmasiddhi* for his Vedānta views, which as embodied in his *Bhāmātī*, are afterwards known as the *Bhāmātīprasthāna*, just as the views of Padmapādācārya (one of the four disciples of Śrī Śaṅkarācārya and the author of the famous commentary *Pañcapadīka*, on the *Brahmasutrabhāṣya* of Śaṅkarācārya) and of Prakāśatmayatī, the author of the *Vivaraṇa*, came to be known as the views of the *Vivaraṇā-kāra* or the *Vivaraṇapraṣṭhāna*. On the indebtedness of Vācaspatiṁśra to Mandanamisra, the

1 The *Brahmatattvasamiksā* is so far not known as available even in MS.

2 Several editions of the *Bhāmātī* appeared together with *Bhāṣya* and commentaries at Bombay, Benares and Srirangam (Madras). In the Bibliotheca Indica it was published separately. Its Catuṣṣuṭī with the *Bhāṣya* in English translation was published by Messrs. Dr. C. Kunhan Raja and S. Suryanarayana Sastri. (T. P. H.)

editors of the '*Bhāmatī—Catussūtrī*' at the end of their Introduction observe:—

"The thoughtful student of Vācaspati, may, perhaps, find little that is original in him. For the distinctive aspects of his teaching, he owes much to Maṇḍana; where he differs from Maṇḍana he elects to follow Śaṅkara, *not perhaps always wisely*. But there have been very few to excel or rival Vācaspati in the versatility and the extent of his scholarship, his vigour of style and clarity of presentation. The thoughts that so far we have been able to trace to Maṇḍana, would have remained little known and barren but for Vācaspati's linking them up with Śaṅkara's teaching. About Maṇḍana's own Advaita doctrines there has been as much uncertainty and speculation as about his personality in spite of scraps of information vouchsafed here and there in the course of commentaries on other works."

Between Vācaspatimiśra and Vedāntadeśika, i.e., A D 900-1300, a group of authors appear to have flourished and written many important works in both the schools of Mīmamsā Sastra. Their dates cannot be definitely fixed in the absence of sufficient literary or other evidences.

Devasvamin (C A D 1000)

Devasvamin, according to the *Prapañca hrdaya*,¹ has written a Bhasya on the 16 chapters of the Purva Mīmamsa Sūtras, which is only a *résumé* of Upavarṣa's Vṛtti thereon. He says in his *Sankarsakandabhasya* that he has reproduced Bhavadāsa's Bhasya² in XIV 11 1. His Bhasya on the *Dvadasalakṣaṇi* has not yet seen the light of day. His *Sankarsakanda bhasya*³ is probably the only *extant* standard work which forms the most important source for reconstructing the lost Sūtras of the *San karsakanda*.

In the history of the Kalpasūtras one Deva-
svamin is known as the author of the commen-
taries on the Āśvalayana Śrauta and Grhya
Sūtras and it is on these that later commentators
have based their works. That Devasvamin seems
to have also written a *digest* of *Smṛtis* where
he has discussed all topics relating to *Dharma*,

---

1 *Vide the Prapañcahrdaya* T S S Edition p 39

2 'Asmin pāde 'apurvāt tatā somah ityarabhyā apada
parisamāpteh. Bī ādādsameva blāṣyam iti. See Bhavadāsa
above p 20

3 It is preserved in Ms in the Madras Government
Oriental and Adyar Mss Libraries

such as *ācāra*, *vyavahāra*, *āsauca* and *prāyaścitta* is evident from the references made by the *Smṛti-Candrikākāra* and other subsequent authors in the field. Mr P V Kane concludes that sufficient data are not available to establish the identity of the two *Devasvāmins*,¹ but we may identify them on the ground that the *Dharmaśāstra* is only supplementary to the *Mīmāmsā Śāstra*. If this identity is accepted, his period may be fairly fixed towards the close of the 10th century or the first half of the 11th century, in any case he cannot be later than A D 1050, since he is mentioned in the *Prapañca-hrdaya*, a work which can well be assigned to the 11th century, if not earlier.

Sucarita Miśra (C. A D 1000-1100)

Sucaritamīśra, the famous commentator on the *Ślokovarttika* of Kumarila, is another important figure in this group. Somanātha Dīksita, the famous commentator on the *Śāstradīpika* of Pārthasarathimīśra, makes us believe² that he was earlier than Pārthasarathimīśra, another famous commentator on the *Ślokovarttika*. His work, *Kaśikā*, is referred to by Venkaṭanatha *alias* Vedānta Deśikācarya³ who flourished during the last quarter of the 13th century and the

1 Vide Mr P V Kane's *History of Dharmaśāstra* p 281

2 'Vārttikakṛtāḥ prāmāṇyāt irapurevakam gunavilku-
nīnma theye intipravartanena kṛtsnasy idy tyasya pramāṇa-
vyutpādanatṛitāvam Vārttikakāṇḍbhīmatamityavagamāt Sucarita-
mīśramatām Vārttikakāṇḍsammatatvāt na yukṭamityulā—'tada-
nneti tālanena ye manyante te nirakṛtāḥ

—*Śāstradīpika* with the *Mayukhamahāka* N S Edn., p 53

3 'tathā ca *Kāśikā* *Sesvaramimāmsa* —Conjee-
varam Edition pp 64-65

first half of the 14th century. Cidānanda, the reputed author of the *Nītatattvāvīrbhāva*, refers to Sucaritamīśra's *Kāśika* (as *Parameśvara II* states),¹ and this Cidānanda may also be assigned to the close of the 13th century. So Sucaritamīśra can be fairly placed between A D 1000 and 1100.

His commentary on the *Ślokovarttika* called *Kāśika*,² is very lucid and authoritative. In certain places, it is more elaborate and polemic than even Parthasarathamīśra's *Nyayaratnākara*.

About his personal history, no information is so far available. From his name, it may be conjectured that he is a Northerner since all 'Mīśras' as a group, believed to be northerners, probably belonging to Mithilā.

Parthasārathi Mīśra (C A D 1050-1120)

To this period also belonged Parthasārathi Mīśra. His father is named *Yajñatman*,³ who was also his teacher. The earliest direct reference to this author is found in the *Nyāyamālavistara*⁴ and the *Vivaranaprāmeyasangraha* of

1 *aprayogasya siddhim Kāśikoktam pariharannāha—'na ca yaujikanamitī —Nītatattvāvīrbhāvavyakhyā—Yogarudhivada Adyar Ms p 431*

2 A part of the *Kāśika* with the *Ślokovarttika* was published in Trivandrum Sanskrit Series.

3 See his *Nyāyaratnamālā* Chaukhambā Edn p 212
Bhuvanatrayaśikhyāśrīmadhyajñātmasūtrānand
Tata eva śrutam prāpya vīrutah Pārthasārathih

4 *Vide his introductory remarks in the Nyāyamālavistara yalyapi śāstradīpikāṅgaṁ kvacit kvacit sangraha slokoṣṭi tathāpi na sarvatra vidyate Yatrāsti tatpī viśayī śāstrayogasangrahaṁna ślokapāthamātreṇ dṛṣṭikarānamupanyāsitum śakyate Ato na kvāpi gatīrthatram sankaniyam — (London Edition 1878 p 4)*

Mādhavācārya of the 14th century¹ Parameśvara II makes us understand² that Cidananda of the 13th century has referred in his *Nīti-tattvāvīrbhāva* to Pārthasārathimīśra and his works.

Pārthasārathi Mīśra is the author of a number of standard works. His two commentaries, the *Tantrarātna* on Kumarila's *Tūptikā* and the *Nyāyaratnakara* on the *Slokavārttika*; his *Śāstradīpikā*, an independent commentary on the twelve chapters of Jaimini's *Purvamīmāṃsā-sūtras*, his *Nyāyaratnamala*, an independent treatise discussing important topics in the *Mīmāṃsa Śāstra*,—these bespeak the versatility of Parthasarathimīśra's genius, and from these it will be seen that in the field of Indian Darśanae, he deserves to be well ranked with authors like Vacaspathimīśra and Udayanācārya

His *Tantrarātna*,³ unlike the *Nyāyaratnākara*, is not only a very elaborate commentary on the *Tūptikā* but also an exhaustive treatise on *Mīmāṃsa Śāstra* which discusses many topics connected with the *adhikarana* and *pramāṇa prasthāna*s. From the references in his own works,⁴ this can be said to be the earliest production of the author

1 *Vide* the *Vivaranaprameyasāṅgraha*, *Vizianagaram Sanskrit Series Benares No 7* pp 107, 124

2 *Vide* Bhattasomeśvara (below) Foot note

3 A part of the *Tantrarātna* was, for the first time published in the *Sarasvatī Bhavana Text Series No 31*, Benares, under the editorship of MM Ganganātha Jha (1930)

4 The *Śāstradīpikā* refers to the *Tantrarātna* and the *Nyāyaratnamala* N S Edition, pp 62 471, the *Nyāyaratnakara* (p 845) refers to the *Nyāyaratnamala* and the *Śāstradīpikā*

His next important work is the *Śāstradīpikā*¹. It is a *nibandhana* work in the *adhikarana prasthana* based on the Varttika of Kumārila. It is the first among the standard works of the Bhatta school which do not at all explain the meaning of the Sūtras constituting the various *adhikaranas* but elucidate fully the six important constituents of the *adhikarana*—*Viśaya* (subject or proposition under discussion), *viśaya* (doubtful point), *purvapaksa* (*prima facie* argument), *siddhanta* (conclusion), *prayojana* (the result or fruit of the discussion) and *sangati* (relation between one *adhikarana* and another, etc.)². In the treatment of the subject matter this work has attained a unique place and become a model to later writers like Madhavacarya, Khandadsvamīśra. The Tarkapada of this work I-1 1-8 is a succinct summary of Kumārila's Śloka-vārttika and forms a valuable guide for understanding the *siddhantas* of Kumārila which are obscure in many places. His manner of presentation especially in dragging the opponent into his net is not void of humour and it is sometimes even satirical. The whole work is characterised by simplicity of language and vigour of style. Generally he writes one or two verses to summarise the *prima facie* and *siddhanta* views of the *adhikarana* which he explains and supplements in easy prose. Next to Sabara's Bhasya and Kumārila's Varttika the *Saṣṭradīpikā* is the

1 The *Śāstradīpikā* was first published at Benares. A second edition appeared at Bombay (1915) together with the *Yuktisnehapraparaṇi* for the Tarkapada and the *Māyukhamalikā* for the rest. The Tarkapada with a very recent commentary called *Prakasa* was published at Benares.

2 The sixth is omitted by some authors.

most authoritative work in the *adhikarana-prasthāna* representing the *prācīna* views on the Mīmāṃsā rules of interpretation. It contains refutations of the Prābhākara views which have engendered many impediments in the development of the Bhatta school.

c f 'Nyāyabhāsatamacchanna-
śāstratattvārthadarsikām |
Kumārīlamatenāham
Karisyē Śāstradīpikam' ॥

Moreover, this work has led to a neglect of the study of the Mīmāṃsā Sūtras together with that of the Bhasya, the Varttika and other commentaries thereon. The Nibandhana works like the *Śāstradīpikā*, the *Nyāyamālavistara* and the *Bhāttadīpikā* are however fully studied by students of Mīmāṃsā. In this respect this Śāstra stands different from the Vedānta Śāstra.

His *Nyāyaratnamālā*¹ is another important work which deals with some of the fundamental doctrines of the Bhatta school. It is written on the model of Śālikanātha's *Prakaranapañcika* and as such, is an advanced *prakarana* work in the Mīmāṃsa Śāstra. Its importance lies in the fact that in many *prakaranas* it answers the views of Prābhākara as elaborated by Śālikanātha in his *Prakaranapañcika*, and maintains the views of Kumārila. In the *prayuktitilaka* section of his work he offers a criticism of the *Śāstramukha* of the *Prakaranapañcikā* and re-establishes the *Svādhyayaavidhi*—"Svādhyāyosdhye-tavyah" as enjoining the vedādhyayana for the *arthajñāna*—knowledge of the contents of the

1 The *Nyāyaratnamālā* was published at Benares.

Vedas The *Vākyārthanūnaya* section is partly a refutation of the doctrine of the anvītābhi-dhānavāda of the Prābhākaras as elucidated by Śālikanātha in the *Vākyārthamātrka* of his Prakaranapañcika and partly a statement of the doctrine of abhihitānvayavāda as elucidated by Kumārila in his *Vakyadhikāyanavarttika* and by Vacaspathiśiṣa in his *Tattvabindu*. In the *Vidhinūnaya* section he gives us a complete exposition of the import of the *Vidhiptyaya* as accepted by the Bhāttas after a refutation of the Prābhākara view. The *svataḥprāmānyavāda*, the *vyaptivāda* and the *mīyalāmyanūka* are other important chapters elucidating the Bhatta views. The last section—the *angānūnaya*—chiefly deals with the *angāṅgibhava* between two *kṛtyas*, *dravyas*, etc. as evidenced by *Śruti* and five other *pramānas*, and gives a summary of the later chapters of the *Purvamīmāṃsāśāstra*. The whole work is in his usual simple and vigorous style not divorced from humour.

The last but not the least of his works is the *Nyāyaratnākara*¹ a commentary on the *Ślokararttika* of Kumārīlabhatta. It gives in many places a lucid summary of the contents of the *Varttika* and refers to various Ācāryas—Bhavadasa, Dinnaga, Dharmakīrti, Bhikṣu and Bhartrmītra—whose views are said to have been refuted by the *Varttikakara*. This work is very brief and clear and as such, renders great help in the elucidation of the obscure verses of the *Ślokararttika*.

---

1 The *Nyāyaratnākara* was published at Benares together with the *Ślokararttika*.

Śrīkara and Prakāśa (C. A. D. 1100).

Śrīkara and Prakāśa are known only from references in Bhavanāthabhaṭṭa's *Nayaviveka*.¹ Both are the followers of Prabhākara. Bhavanātha mentions Śrīkara by name, while he refers to Prakāśa by the words 'anye', 'kecit' etc., which according to Varadarāja refer to Prakāśa.²

1. *Nayaviveka*, Adyar Ms. Vol. I, p. 264: 'Śrīkaroktam—Anītesbhūdehe anāyo gamyo nābhūdhānuṣṭa iti na śakti-gauravam iti; tanna.' (2) *Ibid.* Vol. II, p. 458: 'Śrīkarastu—Prākaraṇikaśeṣatāmātre dīptiṣyāpūrvabodhakaśāstrabheda-syāpekṣeti hetutāmāha; tanna.' (3) *Ibid.* Vol. II, p. 508: 'Śrīkarastu—Śrūtitaḥ somārthakrayānāye tanmukhena somaśeṣat-vāt āruṇyasya padārthāntarbhāvāt vākyata idam iti saṅgatimāha; tanna.' (4) *Ibid.*, Vol. II, pp. 529-30:—'Śrīkarastu—kāraḍīasthābhūdhāne kāraṇādibhyo nūvartayitum kṛiyāphalabhāgūtopādhiḥ anujñeyah tadā gauravamityāha, tanna.' (5) *Ibid.*, Vol. II, p. 544:—'Śrīkarastu—Vājapeyena yūpasyaopakāryopayogakāraḍāsambandhāt śaṣṭhityāha; tanna.'

2. (1) *Nayaviveka*, Adyar Ms. Vol. I, pp. 240-241:—'Tadavasthe ca yāge tṛtiyārthasambhāvaneti. Tattraike samādadhati.' *Dīpikā*, Adyar Ms. Vol. II, pp. 42-43:—'Asya codyasya Prakāśoktam samādhānamāha—Tattraike iti.' (2) *Nayaviveka*, Vol. I, p. 248:—'Yattu Kecit samādadhati—Kṛiyākārye .... ato dharmamātre lakṣaṇā yukteti. Tadayuktam' N. V. *Dīpikā*, Adyar Ms. Vol. II, pp. 62 and 63:—'na ca kṛiyākārye mukhyatā hīnādeh, apūrvē tu lakṣaṇeti kuto na viparītamiti codyam. Prakāśādayo anyathā samāhītaṇtaḥ. Tadanubhāṣate dūṣayitum—Yattviti.' (3) *Nayaviveka*, Vol. I, p. 290:—'Kecittu vedīprasāṅgavarāṇāmyam eamāhuḥ.' *Dīpikā*, Vol. II, p. 152:—'Prakāśādayastu anyathā vedīprasāṅgamūcuḥ; tadāha—Kecittviti.' (4) *Nayaviveka*, Vol. I, pp. 348-349:—'Tatra Pañcīkāyām upāṁśuyājādhikaraṇatrayasyāpavādakatoḍā saṅgatiruktā. Tatra Kecittu paurṇamāsyām apavādakatoḍā ityāhuḥ, Tadayuktam.' *Nayavivekadīpikā*, Vol. II, pp. 361-362:—'Atra Prakāśena paurṇamāsyādhikaraṇamūlacintāyām 'ya evam vidvān' ityevam saṅgātīyavākhyānām yat samudāyānūvādatvam uktam, tat 'upāṁśuyājamanatā yajati' ityasya na

Though they are the exponents of the Prabhākara tenets, Bhavanātha severely criticises their views

In the history of the Dharmaśāstra one Śrīkara is known¹ as a Smṛtinibandhanakāra, who is held to be anterior to Devanabhatta, the author of the Smṛticandrika and to Viṣṇānesvara the author of the Mitaksarā, the famous commentary on the Yajñavalkyasmṛti. He is placed by Mr P V Kane between A D 800 and 1050. Whether the Mīmāṃsaka Śrīkara is identical with the Smṛtikara Śrīkara is not known. Since our Srikara is known to Bhavanathabhatta, he may well be assigned to a period not later than A D 1100. Prakāśa presupposed by Bhavanātha may have belonged to the period, A D 1000-1100 (See below). But P V Kane assigns a Smṛti work *Prakāśa*² mentioned by many Smṛtinibandhanakaras to the same period, without mentioning the author's name. Since the author and the work may be known by the same name, it is not unlikely that the Mīmāṃsaka *Prakāśa* was identical with the author of the work, *Prakāśa*.

Bhavanathabhatta (C A D 1050-1150)

Bhavanathabhatta, the author of the *Nayaviveka* is the great champion of the Prabhākara

*sambhavaratityasya sadhyam. Tatha dgharagnihotranaye agni
hotraqharavākyayoh atah upāmsuyajudlikaranatrayasya paur
namāsyapavadaikataya sangatih pañcikoktetyuktam. Tadaha—
Tatra Keci li : Tadayuktamuti Paurnamasyapavadaikatie
petikasangatim utram syāt nādhyayasangatih. Nāyam Pañcikā
granil arila ityarthah*

1 Vide Mr P V Kane's History of Dharma Śāstra, pp 266-8

2 Vide ibid pp 306-308

school in the period under survey. He occupies a high place, next only to that of Śālikanātha. His work called the *Nayaviveka*, is, as he says, a running commentary on the 12 chapters of the *Pūrvamīmāṃsāsāstra*, following the *Pañcikā* of Śālikanātha,¹ (i. e.) the two commentaries, *Rjuvimalā* and *Dipaśikhā* and the *Prakaraṇa-pañcikā*. He says in the introductory verses² that his aim is neither to indulge in literary flourishes nor to answer adverse criticism, but only to expound the subject fully and clearly.

The *Nayaviveka*, the only extant work of his, can be considered as a standard commentary on the *Pūrvamīmāṃsāsūtras* in the *Prābhākara* school and occupies the same position that *Pārthasārathimiśra's Śāstradīpikā* does in the *Kumārila* school. It elucidates the *adhikaraṇas* in detail and the more important of the doctrines regarding *pramāṇas* and *prameyas*, and generally refutes the doctrines of the *Bhātta* school. It refers to the *Śābarabhāṣya*, *Kumārila* and *Prābhākara* and their works, *Umveka*,³ Śālikanātha and his works, *Mahodadhi*, *Mahāvratā*, *Vācas-*

1. 'Mahatā pramādhānena śakyameva vidhāntaram,
Lokānumatamityeta Śālikoktam prasādhyate .
(*Nayaviveka*, Adyar Ms Vol. I, p. 1, verse 3.)

'Pañcikādvayatāntrārthasammohavānirrttaye.
Udgrāhinī Bhavenaiṣā vaksyate śeṣalakṣaṇā'.
(*Ibid.* III-1. 1. Vol. II, p. 455).

2. 'Vihāya vīstaram śabdasaundaryaparamāndane,
Vyajyate Bhavanāthēna tattvam Nayavivekatakā.
Granthesmun vismayo bhāvi na vā kim tasya duṣkaram,
Yo dadāti . ... sarvasvam sahasotpattīśāsanam.'
(*Ibid.* I-1. 1. verses 2 and 4).

3. See the *Abhikramaṇādīkaraṇa*, III. 1.

patinūsra,¹ Srikara and Prakāśa. The latest limit of his date may be the latter part of the 12th century. Possibly he is earlier than Cidānanda Pandita also, for he is made by his commentator Parameśvara II to presuppose Bhavanatha's Nayaviveka. In any case he is earlier than Vedānta Deśika who in his *Sesvaranīmamsā* quotes Bhavanatha and refutes his views.

Bhavadevabhakta (C A D 1100)

To the period A D 1100 1250 may be assigned the three great commentators on Kumarila's *Tantravarttika*, Bhavadevabhakta, Paritosamiśra and Bhatta Someśvara. Of these, the earliest is Bhavadevabhakta. His date is given by Mr P V Kane as A D 1100. His work on *Mīmamsā* is known as the *Tautatītamatatīlaka*²—a commentary on the *Tantravarttika* of Kumarila. The colophon³ of this work gives him another name 'Bālavālabhībhujaṅga'.

As Mr P V Kane says in his 'History of Dharmasastra', the earliest reference to Bhavadevabhakta in a literary work is found in Hemādri's *Caturvargacintamani* (of the 14th century). He also refers to an inscription found in the temple of Anantavasudeva at Bhuvaneshvara.

1 See the *Vakyadhikarana* I 1 7 Adyar Ms, pp 270-272

2 From this title we have to understand that Kumarila—and not Prabhakara—is known as *tutata* and his school as *tautātītamata*. Vide Vidyaranya's *Śāṅkaradīpī* vijaya Canto X Verse 119

3 'Iti Sri Bālavālabhībhujaṅgaparanamno Bhaṭṭasri Bhavadevasya kṛtau tautātītamatatīlake dvitīyasyādhyāyasya prathamah pādah

4. P 304

in the Puri District of Orissa, eulogising Bhavadēvabhāṭṭa with the epithet '*Balavalabhībhujaṅga*'¹ From that inscription (according to Mr P V Kane), Bhavadēva is known to have belonged to the *Savarnagotra* of Kauthumī school of Samaveda His family originally belonged to a village—*Siddhala grama* in Radha (west of the Hugh and south of the Ganges) Bhavadēva, one of the remote ancestors of our Bhavadēva, got the gift of an agrahara of Hastinībhatta from the Gauda King The genealogy of our author is given thus

Bhavadēva (Savarnagotra)

|
Rathanga (son)

|
Atyanga

|
Budh (*alias* Spurita)

|
Ādideva (minister of peace and war
of the king of Vanga)

|
Govardhana-m Sangoka (daughter of
a vandhyaghatīya brahmin)

|
Bhavadēva (the author of the *Tautatitamatatilaka*)

Our Bhavadēva was a *protégé* and adviser of King Harivarmadēva who reigned long in prosperity Besides being an author of works on astrology, smṛti and mimāmsa, he is described as the builder of a reservoir in Radha, and of temples of Narayana, Ananta and Nṛsiṃha The title *Balavalabhībhujaṅga* is explained by

---

1 *Yasya khalu Balavalabhībhujaṅga itī nāma nadṛṣtam*
kena

Mīmāṃsāyāpi sa pulakamaharṇavatarnutodgitam

(Epigraphica Indica, Vol VI, pp 203-5 verse 24)

Mr P V Kane with reference to the fact that Bhavadeva probably made some innovation in the structure of the roofs or balconies of the temples he built and he was therefore styled 'a lover of little valabbis'

Dr Keilhorn conjectures from its character that this inscription belongs to the 12th century Mr P V Kane supports this date of Bhavadeva (i.e.) C A D 1100, by internal evidences He cites a passage from the Viramitrodaya which makes the Pradīpa anticipate Bhavadeva The Pradīpa was composed before A D 1150 So Bhavadeva should have belonged to the closing decade of the 11th century and the first decade of the 12th century

Bhavadeva's other works are the *Vyavahāra-tilaka* the *Vyavaharatāntṛa* the *Karmanusthāna-paddhati* and the *Prayascittanirupana*

Paritosamīśra (C A D 1200)

Paritosamīśra, probably a native of Bengal, has composed the commentary on the *Tantravarttika*, named *Ajita*¹ It is brief and more helpful than *Nyayasudha* in understanding the *Varttika* with its involved style The earliest reference to the work and its commentary *Vijaya* by Anantanarayana, is found in *Paramēśvara III's Sutrārthasangraha*² The *Ajita* is otherwise known as *Tantratīkanibandhana*

1 See History of Dharmaśāstra p 305

2 This is preserved in the Madras Govt Oriental Mss Library and in the Adyar Theosophical Mss Library

3 *Janani Sabara Kumarila Sucarita Paritosa Pārtha sārathayah
Umeka Vijayakārau Mīmāṃsā Vācaspati ca rāja
yāntam*

Bhaṭṭa Someśvara (C. A. D. 1200).

Bhaṭṭa Someśvara is the author of the *Nyāyasudhā* or *Rāṇaka*, the only printed commentary on the *Tantravārttika*. The earliest reference to him and to his work is probably made, according to *Parameśvara II*, the commentator on the *Nītitattvāvirbhāva*, by *Cidānanda*¹ in his work. Later authors like *Somanātha Dīkṣita* and *Khaṇḍadevamīśra* profusely quote him in their works.

Some² seem to have opined that he is the son of *Vidyāraṇya Mādhava* of the 14th century on the ground that he has mentioned in a colophon one *Mādhavārya* as his father. Evidently he is a different person. The only thing that suggests a later date for him is his style which is very coarse and resembles that of a much later writer. But the reference by

1. 'Nyāyasudhāyamapi na prayoganirūpyatvūlātra nirā-
kṛtā evālaukikī prerāṇā itī pakṣassamarthitāh. Eīamanyai-
rapi. Ajitāyām tu iślasūdhanaṭapakṣam prathamam vyākhyāya
pāścāt abhidhanetyayamapi pakṣassamarthitāh. Pārthasārathī-
mīśreṇa tu abhidhāpakṣam cīramanusṛtya pāścādisāsādhanaṭā-
pakṣosṅgīkṛto Nyāyaratnamālāyām. Śāstradīpikāyāntu vīrqa-
kāmādhikaraṇe abhidhāpakṣa evaṅgīkṛtāh. Eīaṅca satī śabda-
tadvyāpāravādhītaparītyāge ko hetuḥ, ata āha—Śabdatadvyā-
pārayoriti.'—(*Nītitattvāvirbhavavyākhyā*, *Adyar Ms*, p 237).

From this remark of *Parameśvara II*, it may be said that *Cidānanda*, the author of the *Nītitattvāvirbhāva*, has presupposed the *Nyāyasudhā* of *Bhaṭṭasomeśvara*, the *Ajita* of *Paritoṣamīśra*, and *Pārthasārathīmīśra*'s *Nyāyaratnamālā* and *Śāstradīpikā*.

2. Vide D. T. Tatacarya's *Mīmāṃsābhūdaya*, p. 50 and Appendix II, p. 22.

Cidānanda suggests the period to which we have assigned him.¹

His chief work is the *Nyāyasudhā*.² Besides being an elaborate commentary, it is a critical *Nibandhana* work in the *Mīmāṃsā Śāstra* which later authors like Khaṇḍadevamīśra, Somanātha Dīkṣita and Śāmbhubhaṭṭa, have quoted now and then and sometimes adversely criticised. Another work of his, the *Tantrasāra*, is mentioned by himself in the *Nyāyasudhā*³ and Khaṇḍadeva and Vāsudeva Dīkṣita in their works,⁴ but is not yet available.

Murārimiśra (C. A. D. 1150-1220).

To the close of the 12th century and to the beginning of the 13th century belonged Murāri Mīśra, who is supposed to have founded a new school in the *Mīmāṃsā Śāstra* cf. '*Murāreḥ*

1 The supposition that Bhaṭṭa Someśvara, the author of the *Nyāyasudhā*, is identical with Someśvara Bhaṭṭa, son of Vamana Bhaṭṭa and grandson of Mahādevabhaṭṭa of Maura family, (who was mentioned in the Gadag and other inscriptions as the *dānādhipāṇin* under the Calukya King Vikramaditya VI *Vide* Epigraphica Indica, Vol XV. pp 348-363) cannot be accepted, in view of the fact that our author was (as the colophon in the *Nyayasudha* states) the son of Madhava Bhaṭṭa. It is also known from the same inscription that Somesvara (son of Vamana Bhaṭṭa) founded an endowment for the popularisation of the Prabhakara school, and as such, he was a staunch Prabhakara, while our author, the Commentator on the *Tantravarttika*, was a close follower of the Bhaṭṭa school.

2 The *Nyayasudha* was published at Benares

3 *Vide* *Nyayasudha*, p 1285

4 *Vide* *Bhaṭṭadīpikā*, IV 3 9 and *Adhvaramīmāṃsa-kutuhalaṅkāra*, I 2 4 Vani Vilas Edition, p 46

trtiyah panthah’ His *Tripāḍīnitinayana*¹ is an exposition of his views on the basis of the adhikaranas, probably in the second, third and fourth padas of the first adhyaya of the Mīmamsā Sūtras. It is not exactly known whether he has commented on the whole of the Dvadaśalaksanī. Most probably he might have done so, and his commentary on the adhikarana XI-1 1², lends support to this view, or it is quite possible that he chose to comment on certain adhikaranas only which he deemed necessary and important.

From a comparative study of the Nitinayana and the Nayaviveka of Bhavanathabhatta, it can be observed³ that Murarimīśra has in his work, Nitinayana, refuted Bhavanatha’s views as embodied in his Nayaviveka. Gangeśopadhyaya, the author of the Tattvacintamani, has, according to his commentators, presupposed Murarimīśra (who is generally known among them as ‘Mīśra’) ‘Guru’ and ‘Bhatta’ (Prabhakara and Kumarila) who represent the three schools of Mīmamsa Śāstra. Gangeśopadhyaya is assigned by scholars to the first half of the 13th century,⁴ and Murarimīśra might have therefore flourished after Bhavanatha Bhatta and before Gangesopadhyaya i.e., towards the close of the twelfth century.

1 The Arthavadadhikarana (I 2 1) and the Mantrādhikarana (I 2 4) were published in the J O R Madras Vol II pp 270 278 (1928) and Vol V Supplement pp 1-5

2 Vide Annals of Bhandarkar Research Institute, Vol X (1930) pp 238 45

3 Vide J O R Madras Vols II and V (1928 & 1931)

4 See MM Kuppuswami Sastri’s ‘A Primer of Indian Logic’, Introduction p XLVIII and Kāvyatīrtha Umesha Miśra’s Note on Ekadaśadyadhikarana of Murari Miśra, A. B. R. I, Vol X p 236

It is only after the discovery of the Tripāḍī-nītinayana that scholars have been able to understand the truth of the observation, '*Murā-reḥ trtiyah panthāh*', that Murārīmīśra is the founder of a third school of the Mīmāṃsā Śāstra. Till then they held that the above observation applied to the author of the *Anargha-rāghava* who differed considerably from the two well-known dramatists, Kālidāsa and Bhavabhūti in dramatic technique.

The identity between Murārīmīśra (the Mīmāṃsaka) and Murāri (the dramatist) cannot be made, since the dramatist belonged to an earlier period i.e., the early part of the 9th century.¹

Nandīśvara (C. A. D. 1220-1300).

After Bhavanātha comes Nandīśvara who has written a very good Prakaraṇa work, called *Prabhākara-vijaya*, in the Prābhākara school. He says in one of the introductory verses—

*'Nāthadyāyāttasāresmin śāstre mama pariśī amah |
Śūktisramūyate sindhau harinoddhrtakaustubhe ||'*

that the essential doctrines of Prabhākara have already been fully elucidated by two Nāthas—Śālīhanātha and Bhavanātha and that his further attempt has not much of originality in it. The upper limit of his period is about A. D. 1200. He is said to have been criticised by Sudarśanācārya,² the famous commentator on the Śrī-bhāṣya of Rāmānujācārya and a contemporary

1. See Dr. A. B. Keith's *Sanskrit Drama*, p. 225.

2. See the *Sanskrit Introduction to the Prabhākara-vijaya*, p. 16, *Samskr̥ta Sāhitya Pariṣat Series*, No. 11, (1926) Calcutta.

of Vedānta Deśika. So Nandīśvara may fairly be placed between A D 1200 and 1300. He has referred to and criticised Parthasarathimīśra's Nyāyaratnamālā. His work, *Prabhākaravijaya*, deals with 21 or more topics¹ most of which bear on epistemology.

Cidananda Pandita (C A D 1200-1300)

Cidananda Pandita is certainly later than Parthasarathimīśra, Bhatta Someśvara and Bhavanatha Bhatta, and so he probably flourished in the 13th century. He might be a *Keraliya*. His only work so far known is the *Nītitattva virbhava*,² which has been commented by a host of writers of whom the earliest might be the celebrated commentator, Rṣiputra Parameśvara II. The very fact that Parameśvara II who has commented on the standard works of two earlier eminent authors—Mandanamīśra and Vacaspathimīśra—has commented on Cidananda's bespeaks the greatness of both Cidananda and his

1 The 21 topics are —

1	Prayuktīrṇanayāḥ	11	Parāmanusamarthanam
2	Vaktrjñānānumanataḥ	12	Kāryavyutpattisamarthanam
3	Akhyāṭisamarthanam	13	Arthapattyanumanavaiśamyam
4	Pramāṇalakṣaṇam	14	Abhāvapramāṇanīrasaḥ
5	Pratyakṣalakṣaṇam	15	Sattasamānyanīrasaḥ
6	Samvitsvaprakāśataḥ	16	Vedapauruṣeyatvam
7	Manassadbhāvaḥ	17	Svarūpabhedasamarthanam
8	Jñānānumeyatanīrasaḥ	18	Īśvarānumanīkatanīrasaḥ
9	Kriyānumeyataḥ	19	Ātmanah saṁradibhedah
10	Ātīndriyasaktiḥ	20	Vyāptisamarthanam
	samarthanam	21	Bhedabhedanīrasaḥ

2 This work is preserved in the Madras Government Oriental and Adyar Mss Libraries

Nītitattvāvirbhava As he says at the beginning of his work—

‘Ācāryakṛtiprakṛteh āvirbhāvāya nītitattvānām ।
Ayamiha yatnah kriyate Santah pusyantu san-
tosam’ ॥

he has completely based his composition on Ācārya Kumārila's Śloka-vārttika. His work can be well said to be a *unique* production in that it contains on the whole 44 vādas,¹ topics for discussion. Although these have been already elucidated in the Śloka-vārttika, this work throws much clearer light on those obscure and difficult doctrines

1 The 44 vādas into which the Nītitattvāvirbhava is divided are —

1 Adhyayanavadah	23 Bhedavadah
2 Karyavadah	24 Advaitavadah
3 Svataḥpramāṇyavadah	25 Anirvacanīyavadah
4 Kalapratyakṣatavadah	26 Avidyavadah
5 Anyathakhyātivadaḥ	27 Mithyatvavadah
6 Sāksatpratitinnīrasavadah	28 Vijnanavadah
7 Kalpanapodhanīrasavadah	29 Svayamprakasavadah
8 Yogarudhivadaḥ	30 Jnanapratyakṣanīrasa
9 Indriyavadah	31 Prakatyavadah [vadaḥ
10 Manovāibhavavadah	32 Yogipratyakṣanīrasavadah
11 Ajasamyogavadah	33 Anumanaparīkṣavadah
12 Pavanākāsapratyakṣata	34 Śabdaparīkṣavadah
vadaḥ	35 Upamanaparīkṣavadah
13 Karmaḥpratyakṣatīvadaḥ	36 Arthapattiparīkṣavadah
14 Viśeṣanīrākaranavadah	37 Abhavaparīkṣavadah
15 Samavayanīrasavadah	38 Sphotavadah
16 Tādatmyavadah	39 Īśvaravadah
17 Avayavavivadaḥ	40 Śabdānityatvavadah
18 Paramanuvadaḥ	41 Karmikavadah
19 Tamovadaḥ	42 Ātmavadah
20 Jātinīrnayavadah	43 Anvitābhīdhananīrīśa
21 Mahāśāmānyavadaḥ	vadaḥ
22 Avāntarajātivadaḥ	44 Vedapauruṣeyatvavadah

Gaṅgādharamiśra (C. A. D. 1230-1300).

To the middle of the 13th century belonged Mahamahopādhyaya Gaṅgādharamiśra. As the introductory verse in his commentary on the *Tantravārttika* shows, he belonged to the *Śālmaligrama* and was the son of Bhatta Someśvara of the same grāma;

c.f. 'Śālmaligrāmasambhūta-
Bhattasomeśvarātma-
jagādharaḥ śigambhīram
vyavarnot Tantravārttikam' "

The name of the commentary is *Nyūyapārūyaṇa*¹, otherwise known as the *Tantravārttikavivaraṇa*.

Vedānta Deśika (C A D 1269-1369)

Between the latter half of the 13th century and the former half of the 14th century flourished Vedānta Deśika* alias Venkatanatha, the great apostle of Viśiṣṭādvaita philosophy after Rāmānujācārya. He is the author of more than 120 works in the System of Viśiṣṭādvaita philosophy and in the epic, devotional and other branches of literature and won the title '*Kavītārkika-siṃha*'. He has produced two works—the *Mimāṃsapadukā* in verse on the Tarkapāda and the *Sesūaramimāṃsa* in prose on the rest of the

1 This work is preserved in the Madras Government Mss Libraries

2 For Vedānta Deśika's personal history, date and works see A V Gopalachari's Introduction to the Yādavabhūdaya on the Life of Vedānta Deśika* and 'Vedānta Deśika as a Poet' (Vani Vilas Edn., Vols I & III), and V Rangachari's 'the Life and Times of Vedānta Deśika' (J B B R. A S Vol XXIV, 1917)

Purvamīmāṃsāśāstra¹ A critic of very violent temper, he has elucidated in these works the siddhāntas of the Bhaṭṭas and the Prabhākara in many adhikāraṇas, now and then criticising both. Naturally, therefore, his explanations of the sūtras are not in many instances acceptable to an orthodox student of Mīmāṃsā, in view of the fact that they are deviations from the siddhāntas of the two great Ācāryas of the Mīmāṃsā Śāstra. His aim seems to be not to explain the siddhāntas of the Mīmāṃsā Śāstra but to attempt a *synthesis* as far as possible, of the doctrines of the two systems of Mīmāṃsā, Purva and Uttara. His work is rich in references to many Ācāryas and works, such as Vṛttikara Upaśara Bodhayana, Śabaraśvamin, Kumāra Prabhāka Dramadīcārya, Yamunācārya Śrī Rāmanuja Bhāvanāthibhaṭṭa, the *Kaśīa* the *Dīpa* and the *Tattvaratnakara*.

Madhavācārya (C. A. D. 1297-1386)

After Vedānta Deśika comes his younger contemporary Madhavācārya. His time has been fixed by scholars to be A. D. 1297-1386, and this is in agreement with the tradition that he lived for 90 years. From his own works, like the *Parāsaramadhaviya* and from an inscription of the Arulala-perumāl temple at Conjeevaram,¹ it is known that Madhava was a brahmin of *Bharadvājagotra*, of Bodhayana sutra and a student of Yajñśākhā, that Mayana was his father and Śrīmatī, his mother and that he had two brothers—Sāyana and Bhoganātha *c f*—

*Śrīmatī janani yasya Sukīrtih Mayanah pitū ।
Sāyano Bhoganāthaśca Manobuddhisahodarau ॥*

*Yasya Bhaudhāyanam sūtram
śākhā yasya ca Yājusi ।
Bharadvājakulam yasya
sarvajñah sa hi Madhavaḥ ॥*

It is also known that he had a sister Singale whose son Laksmāna or Laksmīdhara was a minister of the Vijayanagar king, Devarāja I.² Madhavācārya is said to have had three *gurus*—Vidyatīrtha, Bharatī-tīrtha and Śrīkantha of whom Vidyatīrtha was considered by Madhava (and Sāyana) as an incarnation of Mahādeva. Inscriptional evidences also show that Vidyatīrtha alias Vidyasankara was highly esteemed both as the temporal and spiritual guide not only of Madhava but also of Bukka I, the famous

¹ See *Epigraphica Indica*, Vol. III, p. 118.

² See the *Annual Report of Arc*¹
for 1907-8, p. 245.

king of Vijayanagar, whom Mādhava eulogises in his Nyāyamālāvistara and other works.¹

Mādhava-Vidyāranya Identity.

It is still a matter of controversy² whether Mādhavācārya is identical with Vidyāranya. Tradition holds that Mādhavācārya in his fourth āsrama is known as Vidyāranya. MM. R. Narasimhachariar in his paper on '*Mādhavācārya and his Two Brothers*' maintains the traditional view with the support of the inscriptional and literary evidences. From the introductory verses of his Nyāyamālāvistara,³ Mādhavācārya (alias Vidyāranya) is also known as a minister of Bukka or Bukka I.

Mādhavamantrin different from Mādhavācārya.

There is another Mādhava otherwise known as Mādhavamantrin. He belonged to Āṅgīrasa-gotra. He was the son of Cauṇḍa or Cauṇḍibhaṭṭa by Māchāmbikā and was a disciple of the Śaiva teacher Kāśivilāsa Kriyāśakti and a governor of Banavase under Bukka I and Harihara II. As this Mādhavamantrin belonged to a different gotra and was a different parentage

1. See MM. R. Narasimhachariar's papers on '*Mādhavācārya and his Two Brothers*'. Indian Antiquary, Vol. XLV, (1916); also Gopinatha Rao's Introduction to the Madhurāvijaya of Gaṅgā Devī.

2. Vide Indian Historical Quarterly, Vols. VI (1930), VII (1931) and IX (1934), and the Journal of Indian History, Vol. XII, Part II.

3. Vide Nyāyamālāvistara—Introductory verses, 2-5; the sixth verse runs thus:—

'Tām praśasya sabhāmadhye tīrāśrī Bukkabhūpatīḥ
Kuru vīstaramasyāstramātī Mādhavamādiśat.'

he is distinguished from Vidyāraṇya Mādhava.¹ This Mādhavamantrin was a great warrior, 'bhuvanaikavīra' and is surnamed 'Upaniṣan-mārgapratīṣṭhāguru'. He is known also as the author of many works like the commentary on the *Sūtasamhitā*.

Mādhavācārya's Works.

Mādhavācārya (alias Vidyāraṇya) is credited with the authorship of many works in Sanskrit literature. He has written the *Nyāyamālāvistara*,² a commentary on the *Dvādaśalakṣaṇī* of the *Pūrva Mīmāṃsā Sūtras*. The style of this work is very simple and flowing and as such forms an easy text-book for a beginner in *Mīmāṃsā*. As a rule, he first gives the *Samśaya* in a particular vedic passage, then the main *pūrvapakṣa* and last the *siddhānta* of each *adhikaraṇa* in one, two or more verses; and in most *adhikaraṇas*, he supplements these verses with explanation in easy prose. He says in one of the introductory verses that in view of the fact that Pārthasārathimīśra's *Śāstradīpikā* has not in all *adhikaraṇas* given the *pūrvapakṣa* and *siddhānta* views in verse, he proposes to do that uniformly in the *Nyāyamālāvistara*. In this work, he has further given in the important *adhikaraṇas*, the interpretations of Guru alias *Prabhākara*. For this reason the work occupies a unique place.

Among his other works, the *Parūṣaramādharīya*, a standard commentary on the *Parāśara*

1. See MM. R. Narasimhachariar's paper on 'Mādhavācārya and his Two Brothers'. *Indian Antiquary*, Vol. XLV.

2. This was edited by Theodor Goldstücker and Edward B. Cowell, London (Trübner & Co.), 1878. It was published also in the Anandasrama Press, Poona (1916).

Smṛti, is treated even as a *nibandhana* work. In the introductory portion of this work the author justifies his attempt to write a commentary on the Paraśarasmṛti because that smṛti is a better and more reliable authority on dharma in this Kaliyuga cf '*Kalau Parasarah smṛtūh*', and he pleads for the adoption of *Kṛsī* agriculture, *Vāṇijya*-trade, etc as the *apaddharma* for brahmins in this Kaliyuga, though such professions are condemned in other smṛtis. Similarly, he explains in this work the *sapindya* in such a way as would permit one to marry one's maternal uncle's daughter as *asapinda*. The *Vyavahara Madhava* is another work of his supplementing the *Parasaramadhaviya*.

His works on Advaita philosophy are —the *Vaiṣaṇī anyayamala* a commentary in verse on the four chapters of the Uttaramīmamsa Śāstra, with easy explanatory prose the *Pancadasi* in verse dealing with all important topics of Advaita Philosophy, both of which he has composed along with his teacher Bharatīrtha the *Vivaranaprameyasangraha* which as the title goes, is a succinct summary of the Pañcapadika vivaraṇa, and his *Anubhūtipīṭaka* which expounds the Advaita tenets in a very forcible manner. His *Jīvanmuktivivēka* is another great work belonging to the Uttaramīmamsa Śāstra.

His *Kālanirnaya* is a work on Hindu astrology. His unhistorical but yet a very popular literary Kavya the *Śankaradigvijaya* written in a very lucid style describes the life and career of Śrī Sankara, the descriptions of Mandanamisra's house and of the hot discussions of Mandanamisra and Sankaracarya on many a

topic which finally ended in the former's defeat are indeed highly picturesque and poetic

Madhavacarya is also held to be the author of the *Sarvadarśanasangraha*. But MM R Narasimhacariar in his paper on 'Madhava and his brothers' has tried to prove on the basis of internal and other evidences that Madhava (the author of the *Saivadarśanasangraha*) who has called himself *Sayanamadhava*, was the son of Sayanacarya the brother of Vidyaranya Madhava. Moreover, he has not dealt with the *Śāṅkaradarśana* and he says at the end of the *Patañjaladarśana*—*itah param sarvadarśanasīromanibhutam Saivadarśanam anyatra nirupitamiti atropেকṣitam*—that he does not deal with the most important system of Śāṅkara, since it is already dealt with elsewhere, and at the end of the *Śāṅkaradarśana* (now available in the printed work) a colophon *iti Śrī Sayanacaryairacite sakaladarśanasīrolankara ratnam Srimacchanivadarśanam samaptam* attributes its authorship to Sayanacarya. These facts make clear that Sayana's thesis on the *Śāṅkaradarśana* was appended to the body of the *Sarvadarśanasangraha* by his son Madhava. The references to some verses of Venkatanatha's *Tattvamuktakalpa* in the *Sarvadarśanasangraha* would be more justifiable if one thinks that the author of the *Sarvadarśanasangraha* is the son of Sayanacarya and not Vidyaranya Madhavacarya on the ground that usually authors quote their predecessors removed from them by one or two generations rather than their contemporaries.

Bhatta Viṣṇu (C. A. D. 1400)

Towards the close of the fourteenth century might have belonged Bhatta Viṣṇu, the celebrated author of the *Nayatattvasaṅgraha*. The earliest reference to this work is found in the *Nītitattvāvīrbhāvavyākhyā* of Parameśvara II; so Bhatta Viṣṇu is earlier than Parameśvara II. In an introductory verse¹ of the former he has referred to Bhavanātha, the author of the *Naya-viveka*, so he is later than Bhavanātha. Parameśvara's reference² to the *Nayatattvasaṅgraha* in his commentary on Cidānanda's work makes us even suppose that Bhattaviṣṇu might be subsequent to Cidānanda.

His work, *Nayatattvasaṅgraha*³, contains a succinct and lucid account of the important tenets of the Tarkapada, according to the Prabhākara school and so, though brief, it resembles Cidānanda's work. It is both a commentary on the Sūtras of the Tarkapada as well as an independent treatise discussing important topics like *pratyakṣapramāṇa*, *pratyayanūlambanatva*, (as held by Buddhists) *anumāna*, *arthapatti*,

1 'Bhavanāthavivēkasya *Nayatattvasya saṅgrahah*
Yathāmatī yathābhīyāsam varṇyate Bhatta Viṣṇuḥ

2 *Ātra caitanmatarūpasphoraṇāya asmādbhūḥ Nayatattva*
grantho likhyate—

'*Rupaprayuktakāryarthī rūpāvacchinārūpiṇī*
Cetate satyamithyātvasādhāranagatistvīyam

(*Nītitattvāvīrbhāvavyākhyā Anyathakhyātivāda*
Adyar Mss., pp. 361-2)

In every probability this Nayatattva might be Viṣṇubhatta's
Nayatattvasaṅgraha. In another place *Nayatattvasaṅgraha*
is quoted with the prefatory note—*Yathoktam Nayatattva*
sangrahe [*Ibid Kāryavāda* p. 230]

3 This work is preserved in the Madras Government
Oriental and Adyar Mss. Libraries

being his first production. He had two paternal uncles, Bhavadāsa and Śāṅkarapūjyapāda, the latter being his *guru*. He had five sons—Rsi II, Bhavadāsa, Vāsudeva, Subrahmanya and Śāṅkara. Rsi II had a son Parameśvara II by his wife Gopālikā. Parameśvara II is the reputed author of the commentaries on the Nītatattvāvirbhāva, the Tattvabindu, the Vibhramaviveka and the Sphoṭasiddhi. He says¹ in his Nītatattvāvirbhāva-vyākhyā, that he was the disciple of his uncle, Bhavadāsa, and that his uncle, Subrahmanya, helped him to write the commentary on the section, Kāryavāda² (in the Nītatattvāvirbhāva) and that he commented on the Svataḥpramānavāda as his uncle, Vāsudeva, explained it to him³. From these statements it is clear that these three uncles of Parameśvara II were great scholars. It may be surmised that they were authors of some works on the Pūrva-mīmāṃsāsāstra. It can also be conjectured from Parameśvara's references that Bhavadāsa and Vāsudeva were more well-versed in the Bhāṭṭa school, while Subrahmanya was in the Prabhākara school. And it is doubtful whether this Vāsudeva, son of Parameśvara I, is the author of the

¹ *Juṣṭiṭhankaranītyākhyā vacitāsmulbhīrādītaḥ
Svādītanākarānītyākhyā sampratīyam itanyate*

Ibid p 1

1. ¹ *In Gopālikāsmṛti Rāṣi pūrananugrahāt*

Antevāsi pūṣṭyasya Bhavadāsayā dhīmataḥ

(Nītatattvāvirbhāvavyākhyā the end of the prathamavāda)

2. ² *In vyākhyāyāṁśāntaḥ kāryavādamam sūtrāḥ*

Subrahmanya yathārthākhyā bhāṭṭureva ca sūnūt

(*Ibid* the end of the Kāryavāda).

3. ³ *From svataḥpramāṇam vyākhyāyāḥ Gopālikāsmṛtiḥ*

Vāsa leṣopīṣṭyāḥkāryāḥ leṣopīṣṭyāḥ

(*Ibid* the end of the pramāṇavāda)

Kumārīlayuktimālā,¹ since in a colophon of that work, he calls himself a son of Maḥarṣi and Gopālikā. Most probably, therefore, Vāsudeva, the author of the *Kumārīlayuktimālā*, might be a brother of Parameśvara II, whose father was Ṛṣi and mother, Gopālikā.

Parameśvara II, as has just been observed, is the son of Ṛṣi II by Gopālikā, the grandson of Parameśvara I (the commentator on Vācaspatimiśra's *Nyāyakaṇikā*) and the reputed commentator on Maṇḍanamiśra's *Sphoṭasiddhi* and *Vibhramaviveka*, and on Vācaspatimiśra's *Tattva-bindu* and on Cidānanda's *Nītitattvāvīrbhāva*. To the credit of this author it must be said that all his commentaries are not only supplementary to the text but are helpful in understanding the difficult language of Maṇḍanamiśra and Vācaspatimiśra. Just like a good and reliable commentator on a Kāvya, our author, in many instances, dissolves the compounds and explains

1. The *Kumārīlayuktimālā* contains a narration of the principles of interpretation as explained by Kumārila in his *Varttika*. It contains verses beginning with Vararuci's vakya.—cf.

'Gīrṇāśśreyaskarīṇiḥ śrutirīti pāṭhanīyeta pītrādīvācā
Vipram sāṅgaśrutitam (?) gurunīlayarataḥ snānato yātu-
kāmam,

Āpātaḥjñātadharmāśrutivijayamṛṣirmārgamaṣyā vicāre
Vaidhe dharmasya rūpādīṣu ca vīvidīsuḥ sūtra āhetyatheti.'

'Bhadrakaroṣṭhī nityo doṣopeto hitasatām mānyaḥ,
Vedassaparīkaroṣyamprathamedhyāye pramāṇamuti siddham'

Colophon: "Iti śrīmacchrutikāntārāvasthitaḥ ṛṣābhūtāryanan-
dāyī (?) ..... Maḥarṣi-Gopālinandanakṛtīḥ Kumārīlayukti-
mālā .....". This Vāsudeva is also credited with the authorship of other works: (1) *Devīcarita*, (2) *Satyatapaḥ-kathā*, (3) *Śivodaya*, (4) *Achyutalū*. All these are preserved in the Madras Govt. Oriental Mus. Library, R. No. 3060 (a-d.)

the misleading parts of the text, which would not be otherwise clear. In the commentary, *Tattvavibhāvanā*, on the *Tattvabindu*, he gives mostly at the end of each section a succinct summary of the discussions in verse which is of immense use for readers.

Of his four commentaries, the one on the *Vibhramaviveka* is the earliest, since it is mentioned by him in the other three commentaries.¹ Next comes the *Tattvavibhāvanā*—the commentary on the *Tattvabindu*,² which is found mentioned in the *Nītitattvāvirbhāvavyākhyā* and the *Sphoṭasiddhivyākhyā*;³ the third is the *Nītitattvāvirbhāvavyākhyā*⁴ and the last is the *Sphoṭasiddhivyākhyā*, otherwise known as the *Gopālikā*, after the name of the Goddess *Gopālikā* in the temple of *Vedāranya*.

The *Tattvavibhāvanā* refers to the *Nyāya-samuccaya*⁵ which has not been traced out.

Parameśvara II had a son named *Rṣi* III who had in his turn a son called *Parameśvara* III. *Parameśvara* III is the reputed author of

1. 'Vistareṇa cāyam pakṣo *Vibhramavivekavyākhyā*vasare *Nayatattvasaṅgrahoktaprakāreṇa dūṣita ityasmābhiruparamyate*' *Nītitattvavibhāvanāvyākhyā*, *Adyar Ms.*, p. 367. "Asmābhiṣca *Vibhramavivekavyākhyāyām taduktasaṅkṣepo darṣita iti na prakramyate*"—see the *Tattvavibhāvanā*, p. 43.

2. 'Yathā ca padaradvākyepi lakṣaṇasambhavaḥ tathoktam *Tattvavibhāvanāyāmasmābhiḥ*.'—(*Nītitattvāvirbhāvavyākhyā*, *Adyar Ms.*, p. 55).

3. See the *Sphoṭasiddhivyākhyā* (*Gopālikā*) (*Madras Edition*), p. 266.

4. A part of this work is preserved in the *Madras Mss. Libraries*.

5. See the *Tattvavibhāvanā* (below), p. 76.

the *Mīmāṃsāsūtrārthasangraha*¹ and of a commentary on the *Kāśikā* of Sucaritamīśra. The *Sūtrārthasangraha* is a commentary on the Sūtras following the lines of the Śābarabhāṣya. Its Tarkapāda is explanatory of the contents of the Bhāṣya according to Kumārilabhatta's *Sloka-varttika* and as such, is a guide to the Bhāṣya-grantha. It begins with a eulogy of the important Ācāryas of the P M Sastra²—Jaimini, Śābarasvāmin, Kumārilabhatta, Mandanamīśra, Vācaspatimīśra, Sucaritamīśra, Paritosamīśra, Parthasārathimīśra, Umvekabhatta and Vijayakāra (Anantanārayana). He also pays a tribute to his teacher Vāsudeva,³ probably his own paternal uncle. He refers to his grandfather Paramēśvara II as having written commentaries on four Mīmamsa works (already mentioned) and states that he was considered an authority on the Bhāṭṭa school of the P M System, though he was equally well-versed in all the six Āstika-darśanas.

The dates of these Paramēśvaras (and Rsis) may cover nearly a period about 250 years between A D 1300-1550. Paramēśvara II has referred to the work of Bhattaviṣṇu but not to any work of Appayya Dīkṣita, so we may conclude that he must have lived between Bhatta Viṣṇu and Appayya Dīkṣita. Uddandakavī⁴ in his *Kokila sandesa* has highly spoken of one Rsi and his

1 This work is preserved (a part only) in the Madras Mss Libraries

2 See above under Anantanārayana

3 'Purnangeśdhyaṇi vah pranamam Vasudevācāryan'
'Sutrārthasangraha

4 See Pandit S K Ramanatha Sastrī's Sanskrit Introduction to his Edition of the *Sphoṭasiddhi* p XVII-XX

family in the Porkalam village. In his *Mallika maruta* he says that he has received the approbation of a Parameśvara son of Rsi, the 'Mīmamsa Cakravartin'. Uddanda is described as a contemporary of Narayana, the author of the *Tantrasamuccaya* which was completed in the Kollam year 602 or A D 1426. He is again said to be a contemporary of one Balakavi who flourished at the court of the King Rama Varma of Cochin and composed the dramas of *Ratna letudaya* and *Ramavarmavilasa*.¹ So the period of the Parameśvaras may fall between A D 1300 and 1550.

Varadaraja (C A D 1500 1570)

Just before Appayya Dikṣita we may consider Varadaraja, the famous commentator on the *Nayaviveka* of Bhavanathābbatta. The earliest reference to him is made by Somanatha Dikṣita,² the commentator on the *Sastrapīka* (who is to be assigned to the beginning of the 17th century). His commentary begins with the second pada of the first adhyaya. In the introductory verses and colophons³ he pays his respects to his guru *Sudarsana* and to his parents.

1 See K. R. Pisharoti's paper on the Glances of Cochin History — J O R. Madras Vol IV pp 142 151 (1930)

2 See his *Mayākhamālīka*, pp 96 183

3 *Yī p d pa kajaḍāndānuranāntarānīśa ut*
Vī l jñānī śi sīyagano namamastam Sudarsanam
A mu pītarau vrdhācapi kalyāṇacetasau
lāṭprasilēna m ikopi bhavedvācāspatessamah
Na idmī Jaiminī nunim Bī ā jālāra Prabhīl rīu
Nītham Bī āvam n bandī jmsca candrādīn samupāśmahe
Pīrī dīk īcagātīre Kulāmbīkulabhūṣanam
lī jī dīronāī samabhatat Pranatārtīharābhūḍha

then refers to Sūtrakāra Jaimini, the Bhāṣyākāra, Prabhākara (the famous Tīkākāra), Bhavanātha and the Nibandhanakāras like Candra. Then he gives his genealogy and the place of his birth. On the bank of the Śukāpagā in the family of Kiḍāmbi was born one Praṇatārtihara belonging to the Ātreya gotra; his son was Devarāja whose son was the erudite Raṅganāthādhvarin; and the latter's son was Varadarāja.

Varadarāja's *Dipikā*¹ is a very lucid commentary on the *Nayaviveka*, which is very obscure in exposition. It is very helpful for tracing out the views of both Śrīkara and Prākāśa, the two authors in the Prabhākara school before Bhavanāthabhaṭṭa. This Varadarāja should not be identified with Varadaraja, the author of the *Tārkikarakṣā* and of a commentary on Udayana's *Kuṣumāñjali*. The latter has not however given his genealogy and the place of his birth, though he calls himself in his *Tārkikarakṣā* a great Mīmāṃsaka—'Mīmāṃsāpārādṛśvā.' In view of the fact that the *Tārkikarakṣā* is quoted by the author of the *Sarvadarśanasāṅgraha*,² and by Parameśvara II in his *Gopālikā*³ and has been

Tasmāt samabhavat prajño devarājo bahurūtaḥ.

Tatra Śrī Raṅganāthākhyo vepāścitsattamo'jani.

Tatsūnuna Varadarājabudhāgrimeṇa

Vyākhyāyate Nayaviveka itī prabandhaḥ.

Colophon :—'Ityātreyasudarśanācāryaśiṣyasya Śrī-Raṅgarājādharisūnoḥ Varadarājasya kṛtau Nayavivekadīpikāyām prathamādhyāyasya caturthaḥ pādaḥ.'

1. It is preserved in the Madras Mss. Libraries.

2. See the *Sarvadarśanasāṅgraha*, p. 152, V. S. Abhyankar's Edition (Poona), 1924.

3. See the *Sphoṭasiddhi* with the *Gopālikā* (Madras Ed.), p. 45.

commented by Mallinātha (the famous commentator on the five Mahakāvya), Varadarāja (the author of the Tarkikaraksā) must be assigned to about A D 1100,¹ much earlier than the date of the author of the *Nayavivekadiṇikā*

Appayya Dīksita (C A. D 1520-1593).

To the 16th century belonged the great literary genius Appayya Dīksita who is known to have written works on the Mīmāṃsa Śāstra—the *Vidhīrasāyana* in verse with explanations in prose, the *Upakramaparākrama*, the *Vadanakṣatramala*, the *Mayūkhāvalī*; and the *Citrāpata*. His contributions to the system of Mīmāṃsa philosophy as embodied in these works are not so great and important as in the Advaita and Śaiva works. In his *Kalpātārūparimāla* and *Nyayarakṣamanī* and in his *Śivārka-manidīpikā* and *Sivadvaitanirṇaya* and in such other works, he has in a most inimitable and unassailable manner explained and systematised many important mīmāṃsā rules of interpretation as understood and elucidated by the Bhattas. In some of his dialectical dissertations he has revealed certain truths which no author on the Mīmāṃsa Śāstra probably except Kumārila, has so assiduously cared to investigate. For example, in the *Vedhadhūlarāṇa*² of the Uttaramīmāṃsa system, he has taken up the question for discussion—how *prākaranantara* is a *prāmāṇa* of the *kārmabheda* in the vedic proposition—*'masamagnihotram juhōti*. All Mīmāṃsakas have accepted that this proposition under the

1. Vide MM S. Kuppuswami Sastrigal's 'A Primer of Indian Logic' Introduction, p. XLV.

2. See the *Kalpātārūparimāla* (Bombay Edition) p. 789.

prakarana of the Satra sacrifice known as *Kaundapāyīnāmāyana*, enjoins a new sacrifice called *agnihotra* which is accepted as different from the *nityāgnihotra* on the basis of the *prakaranāntara* which consists in the existence of an (1) *anupādeyaguna*, viz., *kala* in the proposition referred to and (2) the *anupasthiti*—non-recognition (by want of means) of the sacrifice enjoined by the proposition in question, as its namesake—the '*naiyamikāgnihotra*'. But our author argues that the *prakaranantara* suggests only the *prayogabheda* and not the *kārmabheda*. Thus is a bitter pill for all Mīmāṃsakas to swallow. So as a Mīmāṃsaka, he is in his best in his Advaita and other works.

Appayya Dīkṣita¹ hailed from the village Adaiyapalam near the historic city of Conjeeveram, once a great centre of learning under the Pallavas. His paternal grandfather is known as Ācārya Dīkṣita of *Bharadvāja* gotra who performed many vedic sacrifices. He was much patronised by the famous king of Vijayanagara *Kṛṣṇadevarāya*. When the king, during his visit to Conjeeveram, worshipped God Varadarāja in company with his wife and retinues, Ācārya Dīkṣita composed the verse—

"Kāñcit Kāñcanagaurangim
vikṣya saksadiva śrīyam |
Varadah samśayāpannah
Vaksasthalamavaraksata ||"

"Beholding a woman glittering like gold and looking like Laksmī, Varada fell into a doubt

---

1 See Mr A. V. Gopalachari's 'Life of Appayya Dīkṣita—Introduction to the *Yadavibhyudaya* Vol. II, (Vani Vilas Edition, Srirangam)

and looked at His bosom (to see if Laksmī were there)'' The God mistook the Queen for Laksmī, suspected that His consort had quitted her permanent place in His bosom and looked at His bosom to ascertain whether she was there. The King was very much pleased with Ācārya Dīkṣita's poetic description which is both original and suggestive of his (the king's) greatness and consequently honoured him with the title '*Vakṣasthalacārya Dīkṣita*'. Nīlakantha Dīkṣita in his drama—*Nalacarita*—has referred to Ācārya Dīkṣita as Āccān Dīkṣita, (*Āccān* in Tamil meaning *Ācārya*) who was much honoured by Kṛṣṇa deva rāya. Ācārya Dīkṣita had two wives—the first belonging to an orthodox Śaiva family and the second, to an orthodox Vaiṣṇava family of repute known as *Śrī Vaiṣṇavacāryavamśa*. In the days of Ācārya Dīkṣita, more than three centuries ago, inter-marriages between orthodox *smartas* and *vaiṣṇavas* were not unknown in South India. He had by his second wife Tota-ramba four sons of whom the eldest was Appayya Dīkṣita's father, Rāgarajadhvarin who, like his father, performed many vedic sacrifices. He is known to have written many works on Advaita Vedānta—the *Advaita Vidyamukura*, the *Vivaranadarpana*, etc. He had two sons, the elder being Appayya Dīkṣita, the younger Āccān Dīkṣita, the paternal grandfather of Nīlakantha Dīkṣita. Appadīkṣita was the original name of our author and the honorific '*ayya*' was afterwards added to it in recognition of his greatness as a literary prodigy.

As regards his date, some controversy has recently arisen. On the basis of Śivānandayātindra's *Dīkṣitātamsūtrāḥ* and of Nīlakantha

Dikṣita's works, Mr. A. V. Gopalachariar¹ has assigned him to the period A. D. 1552-1626. This date has been accepted by most writers on Appayya Dikṣita. But Mr. Y. Mahalinga Sastri, in his two papers on 'the Age of Appayya Dikṣita'² has recently endeavoured to overthrow it and place him between A. D. 1520 and 1593, on *literary* and *epigraphical* evidences. Like his grandfather Ācārya Dikṣita, Appayya Dikṣita is also known to have come into contact with the Vijayanagar kings. In the beginning of his commentary on Vedānta Deśika's Yādavābhyudaya, he has referred to three kings³—Rāmarāja, Timmarāja and Cinna Timma. Rāmarāja had a son, called Timmarāja, who had many sons of whom the most chivalrous and celebrated was Cinna Timma. His adventurous military exploits in the Coṣa, Kerala and Pāṇḍya Kingdoms and on the Coromandel coast, are graphically described by Appayya Dikṣita in his commentary on the Yādavābhyudaya. This Cinna Timma was a General and the Viceroy of the South from A. D. 1542-1550; and probably by A. D. 1550 Appayya Dikṣita had been instructed by him

1. See his introduction to the Yādavabhyudaya, Vol. II, p. II-IV.

2. Vide J. O. R., Madras, Vol. II, pp. 225-237.

3. 'Vaiṣṇave mahatī sudhāmāśoḥ Pāṇḍusūtapravācarita-

paripūte,

Āśīdāparamahimā Mahāśīaro Rāmarāja iti.

Udayādī Timmarājāḥ tatombudheriva sudhāmāyāt

Maṇirājāḥ;

Hṛdayaṅgamam Murāreḥ yamalañcakre prabheva

Gopidevi.

***

***

***

***

Tesu mahateṣu jayati tridivādhiṣeṣu padmabandhuriva,
Śrī Cinna-Timmarājāḥ pratāpamūrājītaśamāvalayaḥ.'

[The commentary on the Yādavābhyudaya,
Verses 2, 3 and 5, Vanī Vilas Edition, Srirangam]

to write this commentary So *Cinna Timma* must be considered as his *first patron* among the Vijayanagar kings, and to write a very learned commentary on the *Yādavābhyudaya* he, it is contended, must have been at least 25 or 30 years old, though he is known to have acquired proficiency in all branches of knowledge by his twentieth year

Appayya Dikṣita's *next patron* was *Cinna Bomma Nāyaka* of Vellore who is well-known in inscriptions dating from A D 1549 to 1578. The Adaiyapalam inscription dated in A D 1582 has referred to him in the past tense, so he must have breathed his last before 1582. Appayya Dikṣita's chief literary activities especially in the renaissance of Śaivism must have been well encouraged by *Cinna Bomma*, as he himself has expressly stated in his great Saiva work—the *Śivarkamanidīpikā*¹ the great commentary on Śrīkanthacarya's Bhasya on the Vedāntasūtras. On the completion of this work, the king, himself a great Saivite, bathed Appayya Dikṣita in gold. Nīlakantha Dikṣita says in the prologue to his *Nalacarita*² that this event has been described by Samarapungava Dikṣita in his *Yātraprabandha*—

-
- 1 *Bhāṣyametanagham tvirnṛti*
svapnājagaranayossamam prabhuh
Cinna Bommanrparupabhr̥tsvayam
mam nyayunkta mahālardhaviagrahah
Sri Cinna Bomma nrpatih sritaparījūtaḥ
sarvatmanā Pasupatim saranam prapannah
Yah surabhaumapadavimadhigamyadīra
śatpīṇyayauva manute sapthalatramasyah

Śivarkamanidīpikā verses 12 and 13

- 2 *Nalacarita* Prologue Balamanorama Edition p 4

'Śivārhamanidīpikāvasānalabdhakanaśnanah
praśamsitah Samarapungavayajvana yathā—

'Hemabhisekasamaye parito nūanna-
sauvarnasamhatimīsat Cīna Bommabhūpaḥ
Appayyadīkṣitamāneranavadyavīdyā
Kalpadrumasya kūrute kṇaḥ ālavalam u'

The Adaiyapalam inscription of A D 1582 says
'Yena Śrī Cīna Bomma kṣitipabalabhdah Kīrti-
ravijāhataṣit'

Most probably the bathing in gold might
have been performed in A D 1582 and Appayya
Dīkṣita, a staunch Śaivite, built a Śiva temple—
the temple of *Kalakanthesvara*—with that gold
in his birth place

His third patron is *Venkatadevarāja* or
Venkata I, who came to the throne in about
A D 1585¹ Appayya Dīkṣita wrote his *Kuvalayananda*² and the *Vidhīrasāyana*³ (with its
commentary) under the royal command and
patronage of Venkatapati, who was described
by him as 'an embodiment of boundless
sympathy and charity' This king had a Vaiṣṇavite
guru *Tatacarya*⁴ under whose influence he became
a staunch Vaiṣṇavite, yet Appayya Dīkṣita was

1 See also Heras the Aravidu Dynasty of Vijaya
nagar, p 303

2 *Ayam Kuvalayinandamaharodappadīkṣitah*
Nīyōjādivenkatapaternirupadīkrpāndheh
Kuvalayananda last verse

3 *Kintu vyāparameṣa prathayati*
phalasamyojanartham pareṣam
Prāptah puṇyairaganyairiva
vibudhāgano Venkataḥṣonipalam

Vidhīrasāyana

4 For a short account of *Tatacarya* see Heras the
Aravidu Dynasty of Vijayanagar pp 304-306

an influential *protégé* of his court and he defeated Tātācarya in religious and śāstraic discussions

It is also presumed that Appayya Dīkṣita had two more patrons in his earlier days—Narasimha and Candrasekhara. This Narasimha otherwise called Vīranarasimha, or Cellappa or Salva Nāyaka, is identified with Vīranarasimha who was raised by Kṛṣṇadevarāya to governorship in the Cola country. He was a powerful ruler and a thorough administrator, and so he revolted against Acyutaraya, the successor of Kṛṣṇadevaraya, who defeated Narasimha and kept him in prison in A D 1535. It is not exactly known whether he was afterwards brought back to the position which he had enjoyed under Kṛṣṇadevaraya. It is believed that he lived till A D 1545, and it is said that during this period he visited Cidambaram on the last day (avabhṛtha) of the *yaga* performed there by Appayya Dīkṣita, on hearing the miracle that the *pasus* had visibly ascended to heaven.

Candrasekhara was a Pandya king at Madura during the time of Acyutadevaraya of Vijayanagar. When he was attacked by Virasekhara Cola of Tanjore, he got help from Acyutaraya Nagama Nayaka, Acyutaraya's nominee, subdued the Cola king in a battle and the Pandya King was restored to his old position. In A D 1542 or so, the Pandya King died without an heir to the throne. The dying king willingly nominated Viśvanatha Naik, son of Nagama Naik, as his successor. But till A D 1558 Viśvanatha was only a nominal ruler of Madura, since Viṭṭhal and Cinnatimma were powerful Viceroys in the South.

From Sivanandayatīndra's Biography of Appayya Dīksita and his family it is known that Candrasekhara Pandya, on hearing the rising reputation of Appayya Dīksita as a great scholar, asked his Court-pandits to meet him in disputation, that Ratnakhetra Śrīnivasa Dīksita, one of the *protégés* of that court, accepted the challenge but eventually found no other means of making Appayya Dīksita bow to him than by offering himself as his father-in-law. It is thus believed that Appayya Dīksita, probably in his 20th year or earlier even, married Mangalanayakī, Ratnakhetra Śrīnivasa Dīksita's daughter.

That Appayya Dīksita was a contemporary of Tātacarya and Vijayindrathirtha and that all these three used to go to the Court of Sevappa at 'Tanjore' for discussion in the three systems of Vedānta—the Śaivadvaita, Viśiṣṭadvaita and Dvaita, are well borne out by the two inscriptions of Sevappa of A. D. 1580.

Thus, from the foregoing account, it is clear that Appayya Dīksita lived in the 16th century between A. D. 1520-1592, thus living for 72 years. It is also known that he spent many years of his youth in northern India probably at Benares, and reached Chidambaram for worshipping God Nataraja in his last days. His last prayer to Lord Nataraja is thus known to posterity.

*Cidambaramidam puram
prathitameva punyasthalam
Sutasca vinayojjvalah
sukrtayśca kascit krtah 1*

---

1 See the Report of the Mysore Archaeological Dept (1917). See also Heras the Aravīdu Dynasty of Vijayanagar pp 521-2

*Vayāmsu mama saplata-
rupari nana bhoge sprhā
Na lūcidahamarthaye
suapadam didri se param ॥*

*Ābhati hātakasabhūnatapūdapadma
Jyotirmayo manasi me tarunarunoyam ॥*

So saying he expired embracing and kissing the lotus-feet of his Lord—God Nārāyaṇa

Like Śrī Sankarācārya Appayya Dikṣita is credited with the authorship of 108 works in Sanskrit covering many fields of literature. Five¹ works of his in the field of the Mīmāṃsā are so far known to us. The *Vidhurasayana*² is a dissertation on the nature and scope of the three fold vidhis—injunctions in vedic texts—giving suitable definitions of each of them without any overlapping. Though his exposition is highly scholarly he has overdone it, so that his definitions of the three vidhis are not generally accepted by his younger contemporary, Khandadevamēra³ though the latter paid his respects to him by calling him '*Mīmāṃsakamurdhanya*'. His *Upakramaparakrama*⁴ as the title indicates, contains an elaborate and lucid exposition of the *Upakramanyaya* in the interpretation of propositions. His *Vadanaksatramala*⁵ contains independent expositions of the *prima facie* and *siddhanta* views on some important adhikaranas in the Purva and Uttara Mīmāṃsā Sastras.

1 Three more works of his in Mīmāṃsā are said to be available in Ms. (1) *Purvamīmāṃsavaiśayasangrahadīpikā* (2) *Dharmamīmāṃsaparibhāsa* (3) *Atidesalaksanapūnarakṣepa*. Whether they are included in his 108 works is not definitely known.

2 It was published at Benares.

3 See the *Bhāttadīpikā* I 2 4 (N S Edition) p 41.

4 It was published at Benares.

5 It was published by the Vani Vilas Press Srirangam.

It is more useful for an advanced student of Mimamsā for giving a *vakyārtha* discourse in the *navyanyāya* terminology His *Mayukhavalī*¹ is a running commentary on the Śāstradīpikā. It is, however, presumed that one descendant of Appayya Dīksita of the same name might have written this work, but this is also found included in the list of 108 works of Appayya Dīksita. His *Citrāpata*² is a summary in verse of the contents of the Adhikāranas of the 12 Adhyāyas of the Purva Mimamsa Śāstra, like Mandana-mīśra's Mimamsaśāstranukramanī. It is called by its commentator '*Laghuvarttika*' as its commentary is known as *Laghunyayasudha*.

Vijayindrabhikṣu (C A D 1539-1597)

Vitthalacarya, in his fourth āśrama known as Vijayindrabhikṣu or Tīrtha, is a contemporary of Appayya Dīksita. He frequented the Court of Sevappa,³ then the king of Tanjore and held Śāstraic discussions along with Appayya Dīksita and Tatacarya. Under the instructions of Sevappa in 1574 Rangaraya II of Vijayanagar granted⁴ in (Śaka 1499) A D 767 the village of Arivilumangalam *alias* Acyutappa-samudra (in Tanjore district) to our author. He is known as the author of 104 works most of which contain learned discussions on various difficult topics in philosophy. His *Paratattva prakasika* contains a refutation of the *Sivatattva-*

1 A part of it is preserved in Ms at Madras Govt Ms Library

2 It is now in course of publication in parts in the J O R Madras (1934 and 1935)

3 See the Report of the Mysore Archaeological Dept 1917

4 See Epigraphica Indica Vol XII p 357

viveka of Appayya Dīksita His *Madhvamata-kantakoddhāra* is another work which answers the refutations of the views set forth against the dualistic philosophy That he is also a good poet is well attested by his *Subhadrādhanañjaya*

His Mīmāṃsā works, so far known, are three—(1) the *Nyāyādhvadīpikā*, (2) *Mīmāṃsā-nayakaumudī*, both being running commentaries on the Sūtras, and as the author claims, the first of these is an easier work than the *Sastradīpikā* for the beginners of Mīmāṃsā His third work in Mīmāṃsā is *Upasamharavṇaya*,¹ which is an attempt to establish the *upasamharaprābalya* and as such, is a refutation of Appayya Dīksita's *Upakramaparākrama* In his *Nyayadhvadīpikā* he refers and pays his respects to Purnabodha (Ānandatīrtha), Jayayogīndra, Vyasadeśika (the disciple of Brahmanyaguru) and Surendratīrtha, the last being Vijayīndra's teacher. Even Vyasadeśika, otherwise known as Vyāsaraya, was his spiritual teacher² He is known to posterity by various honorific titles—*Sarvatantra-svatantra*, *catuṣṣastīkalāvallabha*, etc

Venkateśvara Dīksita (C A D 1600)

After Appayya Dīksita comes Venkateśvara Dīksita He was the son of Govinda Dīksita, the last of the series of the great Pandit-ministers beginning with Kāṭalya Govinda Dīksita³

1 The three works are preserved in the Mss Libraries at Madras

2 See *Epigraphica Indica*, Vol XII, p 344 See also Heras 'the Araviḍu Dynasty of Vijayanagar', p 521-2

3 For Govinda Dīksita, see Heras 'The Araviḍu Dynasty of Vijayanagar', pp 288 and 522

was a *Karṇāṭaka* brahmin of *Bodhāyana* gotra and flourished in the 16th century as a contemporary of Appayya Dīkṣita. He was the minister of the three Nāyaka kings of Tanjore—Sevappa, Acyutappa and Raghunātha, and Veṅkaṭeśvara Dīkṣita, his son, might have been a *protégé* in the courts of Acyutappa and Raghunātha. His brother, Yajñanārāyaṇa Dīkṣita, has referred to these kings in his famous Kāvya, the *Sāhityaratnākara*, an encomiastic work dealing with the life and achievements of Raghunātha Nāyaka.

Veṅkaṭeśvara Dīkṣita was the teacher of Rājacūḍāmaṇi Dīkṣita and Nīlakaṇṭha Dīkṣita—two great writers of the 17th century—who have referred to him in eulogistic terms in their works. Rājacūḍāmaṇi Dīkṣita's reference in his *Tantraśikhāmaṇi* (a commentary on the P. M. Sūtras) gives some details about our author. 'Veṅkaṭeśvara Dīkṣita' was the son of Govinda Dīkṣita by Nāgamāmbā. He was well-versed in all branches of learning. He performed the Agnicayana, Vājapeya and other sacrifices. He has composed (1) an excellent Kāvya called *Sāhityasāmrājya*; (2) the *Śulbamīmāṃsā*; (3) the *Karmāntavārttika*; and (4) the *Vārttikābharaṇa*, a commentary on the *Tupṭikā*.

-
1. "Aṣṭi Govindayaajvendra-Nāgamāmbātapaḥphalam,
Śrī Veṅkaṭeśvaramahī saratatantraśatatantradhīḥ.

Yeneṣṭam sāgnicītyōptarājapeyādibharmakhaḥ;
Kṛtam Sāhityasāmrājyanāmakāvyamanuttamam.

Vyatūni Śulbamīmāṃsā tathā Karmāntavārttikam;
Tupṭikāyāḥ kṛtā ṭikā Vārttikābharaṇābhidhā."

Tantraśikhāmaṇi.

His great work on Mimamsa is the *Vārttikābharana*. It is a very lucid commentary on Kumarila's *Tuṭṭika* like the *Tantrarātna* of Parthasarathimīśra. Among his other works, the *Sūlbamimamsā* deals with the measurement and other mathematical details regarding the sacrificial *vedī*. It is based on those portions of Bodhayana Kalpasutras. His *Karmāntavarttika*¹ is a commentary on *Karmānta Sūtras* (a portion of the Bodhayana Kalpa Sutras). In this work he refers to his father Govinda Dīksita with great reverence². In the colophon of this work³ it is stated that his father—Govinda Dīksita—was an *advaitācārya*—a teacher of the Advaita System of philosophy and also one who has performed many vedic sacrifices—*Agniciti*, *Sarvatomukha*, *Aptoryama*, *Vajapeya*, etc.

To him is ascribed the *Caturdandaprakāśika*—a standard work on *time (tala)* in music. His contracted and little modified name Venkatakakṣuṇ is popularly known to students and lovers of music as an authority in the technique of the South Indian music. He flourished in the latter half of the 16th century.

1 The *Karmāntavarttika* is described by the author in this verse—

*Kalpādyanukṛtārthaviseśarūpa
pravṛttikarmāntanibandhadīpakam
Mīmāṃsāyā mīmāṃsātañca varttikam
Sri Venkatesādharinā vīṇanyale*

2 'Unāpatim Rāṇānāṭam Bodhāyanamunisivaram

Govindādharinam tātam vanī sarvārthanāddhaye.

Karmāntavarttika, First verse T M S S M Library
Sanskrit Catalogue Vol IV, p 1669

3. *Iti Srīmadadvaitācāryasāgnicitīyasarvatomukhādī
rūtrasāgnicitīyīptarvājapeyādya Govindādīksitasya varananda
nasya Sri Venkatesavaradaśatasya kṛtṛṇu Karmānta varttikā
śārnīyasya varttikam samāptam.* (Ibid p 1672)

Nārāyaṇabhaṭṭa (C. A. D. 1560-1656).

After Appayya Dīkṣita and Venkaṭeśvara Dīkṣita and before Āpadeva (the author of the *Mīmāṃsānyāyaprakāśa*) flourished the celebrated Nārāyaṇabhaṭṭa of Kerala.¹ His full name is Meppattūr Nārāyaṇa Bhaṭṭatiri, a Nambūdiri Brahmin of Kerala belonging to the Meppattūr Illam or family, which is known in Sanskritised form as '*Uparinavagrāma*'. His father was Māṭṛdatta, a great scholar in Mīmāṃsā and his mother belonged to the family of the Bhaṭṭatiris of Payyoor to which the three famous Parameśvaras and Vāsudeva belonged. So both from the paternal and maternal sides he inherited highly scholarly *mīmāṃsāsampradāya*, and he has written a very good *prakaraṇa* work—*Mūnameyodaya*—and a standard commentary on the *Tantravārttika* called *Nibandhana*.

According to the Kerala tradition, Nārāyaṇabhaṭṭa grew as an irresponsible youth after his traditional education in vedas and in Sanskrit literature. It is said that he married a woman belonging to the Pisharoti Caste, the niece of the then well-known astronomer-astrologer Ṭṛkkaḍiyūr Aeyuta Pisharoti; and he became thereafter very careless in the observance of his daily duties. One day he happened to get up late and he accidentally crossed the sacred plank on which Aeyuta Pisharoti was doing his daily duties in connection with his studies on astrology. This infuriated the Pisharoti who consequently rebuked him, though the latter, as a brahmin, was of a higher social position and status.

---

1. See Prof. Pisharoti's paper on 'Meppattur Nārāyaṇa Bhaṭṭatiri' I. H. Q., Vol. IX, 1933.

Mahabhagavatapurana and which, as tradition goes, took him 100 days to compose, and at the end of that period he was completely and miraculously cured

Thus tradition records that Narayanabhattacha was a great devotee of Lord Kṛṣṇa and an ideal devoted student of his only teacher—Acyuta Piṣharoti. But according to his *Pra kṛiyasarvasva*—a running commentary on Panini's *Astadhyayi*—he had three *gurus*—Matṛdatta, his father under whom he studied Mīmamsa, Madhavaṛya from whom he learnt Tarkaśāstra and the Piṣharoti who taught him Vyākaraṇa (and *Alaṅkāra*)

Besides being a versatile scholar and writer of a good number of *Prabandhas* on Puranic themes in *campu* style which have been highly popular among all classes of people, especially the professional actors—Cakyars in Malabar,—Narayanabhattacha has written two works on Mīmamsa—the *Manameyodaya* and the *Tantra vārttikamibandhana*. The *Manameyodaya*, as the title indicates, was originally intended to elaborate both *mana* and *meyā*, for reasons not exactly known he has left the work unfinished at the end of the *mana* section which contains an exposition of the six *manas* or *pramanas* as accepted by the Bhṛttis—*pratyakṣa anumāna, śabda upamāna arthapatti* and *anupalabdhi*. As the introductory verse goes it is an elucidation of the six *pramanas* as explained in the *Sloka-vārttika* by Kumārīlabhattacha¹. It may be

---

1 The *Meyā* section now available is composed by another Nārāyaṇa a *protégé* of King Manaveda (of Calicut) in the 17th century. See the beginning and end of the *Meyā* section

assumed from a verse cited by him that he had free access to Kumārila's *Brhātṭika*,¹ which is unfortunately lost. He also cites Cidānanda² as an authority. He also refers to one Nyaya-nirnayakara³

The importance of the *Manameyodaya*⁴ lies in the fact that it is written in a clear and flowing style in verse with explanations in prose on *nyaya terminology*, and that in many places it explains clearly the *gurumata* and refutes it. Though the Tarkapada of the Sastradīpika and Cidananda's Nītitattvavirbhava deal with the same subject more elaborately than in this work, the exposition in this work has the unique charm of simplicity and clearness, which characterise all the Śāstraic works of Narayanabhatta.

His *Nibandhana*⁵ is a very readable commentary on the Tāntravarttika. Like the Aṅga and unlike the Nyayasudha it explains the text directly without unnecessary discussions and digressions.

Among his other works, his *Pratītyasamutpādaśāstra*⁶ is worth mentioning. It is a good commentary

1 *Tatuktam Brhātṭikāyam*—

Tasmādyā cītyamānasya grhābhāvovagamyate
Sa hetuḥ sa bahubhāvam nāgrīti cā grhyate

Mānameyodaya (Adyar Edition) p. 126

2 *Ibid.* p. 91. 3 *Ibid.* p. 146.

4 This was first published in the Trivandrum Sanskrit Series No. XIX (1912) and was for the second time published with English Translation in the Theosophical Publishing House Oriental Series (1933).

5 It is preserved in the Madras Mss. Libraries.

6 The first part of this work was published in the Trivandrum Sanskrit Series. The commentary on the Uṇādi Sūtras was edited by Dr. T. R. Chintamani under the auspices of the University of Madras (1933).

on Pāṇini's Astādhyāyī following the examples of Rāmacandra, (the author of the *Prakriyā-kaumudī*) and his other predecessors Tradition says that Narayanabhatta had occasion to show his *Prakriyasarvasva* to his contemporary Bhattoji Dikṣita (the reputed author of the *Siddhanta Kaumudī*, the *Praudhamanorama*, the *Kaustubha*, etc), who, on a perusal of it, is said to have remarked that his commentary on *dhātus* is very meagre, and that it was to make up this defect that he wrote the *Dhātukavya* which deals with nearly 3000 roots

As regards his date, a few *Kali* chronograms are available in his works The *Nārayanīya* was finished in A D 1587, as seen from the *Kali-vakya*—‘*ayurarogyasaukhyam*’, when he might be supposed to have attained the age of thirty years His *Prakriyasarvasva* also gives two chronograms ‘*yatnah phalaprasuṇī syad*’ and ‘*Krtaragarasodya*’ which are equivalent to February–March A D 1617 One astrological treatise of his says that he lived for 106 years From the available data it may be said that he must have completed his education before A D 1587 when he finished his great devotional lyric, the *Nārayanīya*, and that he must have lived as a great recognised scholar between A D 1587 and 1656, when he breathed his last¹ He must have therefore flourished in the latter half of the 16th century and in the former half of the 17th century as a younger contemporary of Appayya Dikṣita

---

1 The Trivandrum Editor of the *Prakriyasarvasva* believes that Narayanabhatta might have flourished between A D 1560 and 1666, while Prof Pisharoti places him 10 years earlier (i.e.), A D 1550–1656

Laugākṣibhāṣkara (C. A. D. 1600)

Just before Āpadeva might have flourished Laugākṣibhāṣkara, the author of the *Arthasaṅgraha*¹ There is difference of opinion among scholars² whether Āpadeva's *Nyāyaprakāśa* has preceded the *Arthasaṅgraha* or it is only an elaboration of the latter. In fairness to both the texts it may be observed that though the *Arthasaṅgraha* has preceded the *Nyāyaprakāśa*, the latter has successfully elaborated many obscure topics of the P. M. System. Whether the *Arthasaṅgraha* is the chief source book of the *Nyāyaprakāśa* is extremely doubtful. On the other hand, Āpadeva, in the *Nyāyaprakāśa*, has unmistakably followed the *siddhāntas* of Parthasārathimīśra as embodied in his *Nyāyaratnamālā*, *Tantrarātna* and *Śāstradīpikā*.

The other work of Laugākṣibhāṣkara is the *Tarkakaumudī*, which also, like the *Arthasaṅgraha*, is a good prakāraṇa work in the Nyāya system. Anyhow it is not as popular as the *Arthasaṅgraha*, probably owing to the great popularity of the *Tarkasaṅgraha* of Annambhaṭṭa.

---

1. Several editions of this work have appeared in India. The earliest, probably, is that of Dr G. Thibaut with his English Translation (Benares, 1882), another, with the commentary *Kaumudī* by Rāmēśvara Śrīyogin at Benares (about 1900) and at Dombay 1922, another with a commentary by D. T. Tattachari (a reprint from his *Monthly Journal 'Ujjvalapatrikā'* (1922), another with the *Kaumudī* and English Translation of the Text by D. V. Gokhale, B.A., Poona (1932).

2. See Pandit A. Chinnaswami Sastri's Sanskrit Introduction to his edition of the *Nyāyaprakāśa* with his commentary, Benares (1925) and also Prof. F. Edgerton's Introduction to his edition with English Translation, p. 20.

Towards the close of the sixteenth century belonged many great writers on Mīmāṃsā—Śaṅkarabhaṭṭa, Āpadeva, Khaṇḍadevamīśra, Rāja-cūḍāmaṇi Dīkṣita, Venkaṭādhvarin, Somanātha Dīkṣita and Yajñanārāyaṇa Dīkṣita.

Śaṅkarabhaṭṭa (C. A. D. 1550-1620).

Śaṅkarabhaṭṭa is known as the author of four works: (i) a commentary on the Śāstradīpikā known as *Prakāśa*;¹ (ii) the *Mīmāṃsābālaprakāśa*,² a prakaraṇa work containing a summary of the contents of the twelve Adhyāyas; (iii) the *Mīmāṃsāsārasaṅgraha*³ in verse, and (iv) the *Vidhīrasūyanadūṣaṇa*⁴—a refutation of the theories propounded by Appayya Dīkṣita in his *Vidhīrasāyana*. Śambhubhaṭṭa, the famous commentator on the Bhāṭṭadīpikā, makes Khaṇḍadeva presuppose a work, called *Prakāśa*⁵; this might be in all probability Śaṅkarabhaṭṭa's *Śāstradīpikā-prakāśa* or *Bālaprakāśa*. So Śaṅkarabhaṭṭa might be placed between Appayya Dīkṣita and Khaṇḍadeva.

1. This work is preserved in the Madras Mus. Libraries.

2. This work was published by the Chaukamba Book Depot, Benares (1902).

3. This was also published at Benares (1904).

4. This work is preserved in the Madras Mus. Libraries.

5. 'Yattu prakāśakārūḥ Kalpasūtraprāmāṇyasādhanādhi-karaṇe ittham prāmāṇyaparakāramākuḥ ..... tat tadadhi-karaṇa Kaustubha eva dūṣitam draṣṭavyam.' 'Prabhāvali', (N. S. Edition), pp. 42-3. The *Prakāśakāra* is identified with the author of *Vidhīrasāyanakhaṇḍana*. 'Tadetat prakāśakārū na kṣamante. ittham hi Vidhīrasāyanakhaṇḍane tairupapāditaṃ' *ibid.* p. 36. See also *ibid.* pp. 102, 240, 305 where Śambhubhaṭṭa makes Khaṇḍadeva presuppose the *Prakāśa*.

Anantadeva called himself the descendant of the great Mahratha Saint Ekanātha who lived on the banks of the Godāvarī and performed many vedic sacrifices, worshipping God Kṛṣṇa. Anantadeva was the son of Āpadeva (our author) who was again the son of one Anantadeva and the grandson of Āpadeva and the great-grandson of Ekanātha (above described). Anantadeva II's time may be fixed at C. A. D. 1620–1690 and as Mr P. V. Kane says he must have been patronised by Baig Bahadur Candra between A. D. 1645–1675. From this the date of Āpadeva, (Anantadeva's father and the author of the *Nyaya-prakāśa*) may be roughly fixed at C. A. D. 1580–1650.

His *Mīmāṃsanyayaprakāśa*¹ is the standard prakāśana work elucidating the contents of the *Dvadasalaksanī*, it places greater emphasis on the contents of the first, third and fifth adhyāyas. No similar work exists dealing with the important topics—*atidesa*, *uha*, *badha*, *tantra* and *prasanga*—the contents of the latter half of the P. M. Śāstra. The style of the work is very simple and clear. It is polemic in some places, but it cogently argues the points dealt with. The dissertation on the injunction—'*somena yajeta*', the exposition of the *arthabhavana* as the chief import of the *akhyatapratyaya*, the elucidation of the *prakāśanapramāṇa* on *angatva*, the detailed exposition of the four *pramāṇas* on

---

1 The earliest edition of this work (along with the *Arthasangraha*) was in Telugu script (Mysore). It was afterwards published by the N. S. Press, Bombay (1911) another with a commentary by Pandit A. Chinnaśwami Sastri at Benares. Later on it was edited in Roman script with English translation by Professor F. Edgerton.

nāmadheya and of *pravarṭanā* as the *linārtha*,—these the author has handled in this work in an inimitable manner.

His other work is a commentary on the *Vedāntasāra*, a *prakarana* work in the system of Advaita philosophy.

Khandadevamiśra (C. A. D. 1575-1665).

Just like Narayanaabhaṭṭa of Kerala, Khandadevamiśra (probably of Bengal or Benares) was a younger contemporary of Appayya Dīkṣita, whom he has referred to in his *Mīmāṃsā-kaustubha* as *Mīmāṃsakamūrdhanya*. At least for some time he should have lived at Benares where he had occasion to meet Appayya Dīkṣita when he was there.

Khandadeva was the son of Rudradeva¹. He is known (from a reference made by Jagannatha Pandita in his *Rasagangūdhara*) as the *Mīmāṃsā* teacher of Perubhatta, the father of Jagannatha Pandita who flourished in the middle of the 17th century (in the courts of Shah Jehan and Dara Shukho at Delhi and of Prananārāyaṇa of Kamrupa, a vassal under the then Mogul ruler, and the Lord of Kamata, the modern Assam)². So between Appayya Dīkṣita and Jagannātha Pandita or his father Perubhatta i.e. in the closing decade

1. 'Sastabodhatarangā vidyāgangottamanke yasya
Srirudradevasamjñam Janakam iande sadā sphurtyai
Kaustubha verse 3

Vide also the colophon — 'Iti Śrīmatpurvottaramīmāṃsā
paravīraparīmadhūrinā-Srī-Rudradevasūnu Khandadevavīracite
Mīmāṃsākaustubhe dvitīyasyadhyāyasya dvitīyāḥ pādaḥ

2. Vide the writer's paper on 'Jagannātha Pandita',
Annamalai University Journal, Vol II pp 201-208

of the 16th century and in the first half of the 17th century, Khandadeva must have flourished. Mr P. V. Kane says¹ that Khandadeva died in A. D. 1665.

He has written three important works on Mimāmsa—the *Bhāttakaustubha*, the *Bhāttadīpikā* and the *Bhāttarahasya*. They are epoch-making works in Mīmāmsā literature in that they clearly make out the foundation of the modern school—*navina-mata*—in the history of the Bhatta school. They are again epoch-making in both language and the treatment of the subject-matter. Such of the students of Mīmāmsa who are not well-versed in the terminology of the *Navya-nyāya*, introduced for the first time into the history of Indian Philosophy by Gaṅgeśopadhyaya, the author of the *Tattvacintāmaṇi*, are apt to criticise that what is gained by the precision of thought is lost in language which is described as “spoiled by a huge overgrowth of inflated and hair-splitting logic-chopping²”. But those who are well-equipped with the *navya-nyaya* terminology gain much in the precision of thought that such terminology ensures.

In many places in his works Khandadeva criticises the Bhāṣyakāra, the Varttikakara, Parthasārathimūṣra, Bhavaddevabhatta and Somasvarabhatta, who, according to him, were the representatives of the *pracinās*' views in the Bhatta school, and elucidates his own views which are to a great extent original. In giving

1 See the P M System, p 19

2 See MM S K Sastrigals 'A Primer of Indian Logic—Introduction, p XLVII

the pūrvapakṣas and siddhāntas of each adhikaraṇa he almost follows the Vārttikakāra, yet in some details he differs from him and his followers.

In his *Bhūttakaustubha*,¹ (his first work, which is a very elaborate commentary on the sūtras extending only to the *Balābalādhikaraṇa* III. 3. 7) he not only explains the sūtras and gives the *adhikaraṇa-srarūpa* but also discusses many important questions. His method of treatment is almost perfect. His style is mostly argumentative like that of a *Navya-Naiyāyika*; and in his explanation of the sūtras and the adhikaraṇas he does not at all indulge in flowery language. The result is that his views can be easily understood from this work by a student of Mīmāṃsā knowing navya-nyāya. It is very elaborate, for it deals with the adhikaraṇārthas and other topics like the *Śābdabodhapaddhati* as accepted by the Mīmāṃsakas.

But the other two commentators on the Bhāttadīpikā, Bhāskararāya and Vāñcheśvarayajvan, have commented on the Tarkapāda of the Bhāttadīpikā.

The *Bhāttadīpikā*¹ is his second work and is the most important of all, both from the standpoints of the author and of the students. It contains, on the model of the Śāstradīpikā, elucidations of the adhikaranas in a brief and measured language so that in many places his views cannot be made out without a commentary or without a reference to the Kaustubha. So it is a good summary of the Kaustubha to the end of the *Balābaladhikarana*. Though the style in the work is terse and to some extent obscure, it has attained the acme of perfection as an advanced work in Mīmamsa Śāstra. No advanced student would fail to master it. As a nibandhana work it has superseded both the Sastradīpikā and the Nyāyamālāvistara, though the latter is still considered as a guide for beginners. Among his original contributions special mention may be made of Khandadeva's elucidation of the original definitions of the three-fold vidhis—*apurvavidhi*, *nyamavidhi* and *parisankhyāvidhi*—and refutation of the definitions as embodied in the Varttika—

---

1 It was first published (in parts) by the Asiatic Society of Bengal omitting the Tarkapada, a second edition appeared in the Mysore Government Oriental Library Series in four volumes (with late Pandit Kasturirangacarya's *Sūtrārth Saṁvali* from the beginning to the end of the fourth pada of the third adhyāya) (1911, 1914 etc.), a third edition appeared with Śambhubhatta's *Prabhāṭi* to the end of the third pada of the third adhyāya, Bombay (1922), a fourth edition appeared with Vāñcheśvara's *Bhāttacintamani* to the end of the third pada of the third adhyāya (Madras, 1934).

“ *Vidhiratyantamaprāpte*
niyamah pakṣike satī ।
Tatra canyatra ca praptau
parisankhyeti Kīrtiyate ॥ ”

and also in the *Vidhirasāyana* of his elder contemporary Appayya Dikṣita. His *jātiśakti-vāda* in the *akṛtyadhikarāṇa*; his explanation of the *tatsiddhipetika*—six conditions under which *gaunī*, a *śabdavṛtti* separate from *lakṣanā*, is to be employed, his exposition of *pravartanā* and *yatna* as the chief imports of the *lin-pratyaya* in its capacities as a *vidhipratyaya* and an *ākhyatapratyaya* respectively, his definitions of the six *pramanas* on the *karmabheda*, *angatva* and *krama* with suitable illustrations in the second, third and fifth *adhyāyas*; his exposition of *purusarthatva* and *kratvarthatva* together with the *prayojakatva* and *prayojyatva* in the fourth *adhyāya*, his definitions and exposition of *atidesa ūha*, *badha* in the later *adhyāyas*—in these and other expositions Khandadeva shows his originality, clearness of thought and freedom from bias.

His *Bhattarahasya*¹ is a unique work in that it is completely devoted to the *śabdabodhapaddhati*. So it stands on a par with Gadadhara Bhaṭṭācārya's *Vyutpattivāda* in the *navyanyaya* school and with Kaundabhaṭṭa's *Bhūṣanasāra* and Nageśa Bhaṭṭa's *Mañyusā* in the *Navya Vaiyākaraṇa* school. The topics discussed in these works are more or less the same, though each work follows its own method in arrangement and in the order of topics discussed.

---

1 It was twice published at Conjeevaram

The *Bhāṭṭarahasya*, a work on the Dharma-mīmāṃsā, rightly begins with the nature and definitions of *dharma* and *adharma* as embodied in the Sūtra—‘*Codanālakṣaṇosrtho dharmah.*’ Then the chief question—the meaning of the vidhipratyaya in the affirmative and negative propositions like ‘*agnihotram juhuyāt svargakāmah.*’ ‘*na kalañjam bhakṣayet.*’ is taken up. While elucidating *pravartanā* and *nivartanā* as the meanings of the Vidhipratyaya ‘*liṅ*’ in the affirmative and negative propositions respectively, the Naiyāyika view that *iṣṭasāadhanatva*, *kṛtisāddhyatva* and *balavadaniṣṭānanubandhitva* constitute generally the meaning of the ‘*liṅ*’ is refuted on the main ground that these three ideas cannot be uniformly explained as related to their *Viśeṣyas* in all propositions (both affirmative and negative.) It is conceded that there is *lāghava* in explaining the relation of one idea to another in a sentence if we accept *pravartanā* as the meaning of ‘*liṅ pratyaya.*’ After this the most important topic—viz. the *bhāvanā* as the meaning of the *Ākhyātapratyaya* is the *leading concept* in the śābdabodha. Here he points out clearly that in a sentence the verb is the most important element and as such, it should convey the *leading concept* of the śābdabodha; and that in the verb, the personal suffix conveys the chief idea—*pradhānārtha*—as the elders have explained in their dictum—‘*prakṛtipratyayau pratyayārtham saha brūtaḥ, tayostu pratyayaḥ prādhānyena.*’; and that of the many ideas conveyed by the *liṅ* suffix—viz., *pravṛtti*, *pravarttanā*, *saṅkhyā* (number), etc., the chief idea is *pravṛtti* which is in popular language known as *bhāvanā* (as instances vary). cf. Yāska’s Nirukta—

'*Bhāvapradhānamākhyātam*' In this connection our author refutes the Naiyāyika and the Vaiyākaraṇa views that the leading concepts of the *Sabdabodha* are *prathamāntārtha* (idea conveyed by a word in nominative case) and the *dhātvartha* (idea conveyed by the root of the verb) And then, the *lakarārtha* the *dhātvartha*, the *akhyātartha*, the *chief imports of the seven cases* (with their usages in a sentence) are most scientifically elucidated in this work

This particular literature known as '*Vyutpattivada*' developed in India even from ancient days, but in the sixteenth and seventeenth centuries and onwards it has been further developed and systematised as a separate part of dialectical literature in *Mīmāṃsā*, *Nyāya*, and *Vyākaraṇa* This branch of literature marks well also the development of that part of the modern science of Comparative Philology—*Semantics*—on the speculative side, and its explanations of the four kinds of words—*yaugika*, *rūḍha*, *yogarūḍha* and *yaugikarūḍha* and of the *Sabдавртis* (significative potencies of words)—*abhidha*, *lal sanā*, *gauni*, *vyanjana*, etc., are of immense help for tracing the history of the meaning of a word or words in language and for a successful classification of the semantic changes under the three well known heads—*specialisation* (or narrowing), *generalisation* (or widening) and *transference*

Rājacūdāmaṇi Dikṣita (C. A. D. 1580-1650)

Rājacūdāmaṇi Dikṣita's genealogy and literary works are fully described by a descendant of his family, *Balayajñavedeśvara*, in the introductory verses of the latter's com-

mentary on the former's *Rukminikalyāna*¹ One of the remote ancestors of Rajacudāmaṇi Dīkṣita is one Bhavasvamin who had a son Śrīkrṣṇa and a grandson Kumārabhavasvamin This Bhavasvamin had a son Śrīkrṣṇārya who had a son Bhavasvamin This Bhavasvamin was the father of the famous Ratnakheta Śrīnivāsa Dīkṣita whose mother was Lakṣmī This Śrīnivāsa Dīkṣita had two wives and by the first wife, he had two sons, Kesava Dīkṣita and Ardhanārīśvara Dīkṣita, and by the second wife, Yajñanārayana *alias* Rājacudamaṇi It seems that Rajacudāmaṇi lost his parents in his earlier days and his brother Ardhanārīśvara took care of the boy Rajacudāmaṇi He educated him according to his family tradition and soon he began to display his genius In the prologue to his *Nāṭikā—Kamalinikalahamsa*—it is said that he wrote it in his sixth year In his *Kāvyaadarpana* he has mentioned 27 works of his He was like Nilakantha Dīkṣita, another great literary celebrity of the age, a disciple of Venkateśvara Dīkṣita (already referred to) whom he has highly eulogised

His works on Mīmamsa are three in number²—the *Tantrasikhamanī*, the *Sankarsamuktavali* and the *Karpūravarttika* The *Tantrasikhamanī* is a commentary on the *Dvadaśalaksanī*, which was written by him at the bidding of his teacher Venkateśvara Dīkṣita The date

---

1 *Vide* Dr T R Chintamani's Introduction to the *Rukminikalyāna*, pp XXIII-XXXVI (Adyar Edition 1929)

2 The *Tantrasikhamanī* and the *Karpūravarttika* are preserved in the Madras Mss Libraries, while the *Sankarṣa muktavali* is not available in those collections

of composition of this work is given by the author as 1559 Saka which is equivalent to A D 1636

*Dhīmanmanye śakasyabde
 hayane cesvarabhidhe ।
 Cudamanī kalayate
 yajva Tantrasikhamanīm ॥*

HIS Sankarsamuktavali otherwise known as Nyayamuktavali is a commentary on the Sankarsakanda—the supplement to the Dvadaśa laksanī, this commentary is a positive proof of the genuineness of the Sankarsakanda as a supplement to the Dvadaśa laksanī. His other work Karpuravarttika is a commentary on the Śastradīpikā, and thus and other great commentaries of this period speak well of the popularity of the Sastradīpikā with all students of Mīmamsā

Venkatadhvarin (C A D 1590 1660)

Venkatadhvarin is known as a contemporary of Nīlakantha Dīksita the grandson of Accan Dīksita the brother of the famous Appayya Dīksita so he must be a contemporary of Rajacudamanī Dīksita (just referred to). He says in the introductory verses¹ of his famous

-
- 1 *Ka ci nandālamandanaśa makhināh
 Karnatabhubhṛdguroh
 Talāryasya d gantakantayasaśo
 yam bhāgineyam viduh
 Astokādhvarakarturappayaguro-
 rasya śa vidvanmaneh
 Putrah Śrī Raghunāthadīkṣitakavīh
 purno guṇa redhate
 Tots itastarka vedaṇtatāntrayī kṛticintakal
 Vyaktiṃ Viśvagunadarsan vīdhatte Venkatādhvari*

The colophon at the end of this work gives additional matter that he belonged to the Ātreya Gotra and his

literary work—the *Viśvagunādarśa Campū*—that he belonged to the family of the famous Tātācārya who was well-known as the Ācārya of the great king, Veṅkaṭapati of Vijayanagar, and a rival of Appayya Dīkṣita; that his grandfather was one Appayya who is glorified as the nephew of the famous Tātārya, otherwise known as Tātācārya, and as a great literary scholar who performed many sacrifices; and that this Appayya had a son called Raghunātha Dīkṣita who was a poet of a very high order. His son was our author—Veṅkaṭādhvarin—who regarded himself to be well-versed in logic, Vedānta, Mīmāṃsā and Vyākaraṇa—the four great Śāstras. He belonged to the village *Araśāṇipāle* near Conjeevaram in the North Arcot District (Madras).¹ His two works on Mīmāṃsā are—the *Vidhitrayaparitrāṇa* and the *Mīmāṃsāmakaranda*,² the former explaining the necessity of the division of *Vidhi* into three—*apūrva*, *niyama* and *parisaṅkhyā*—and the latter dealing with the authoritativeness of the *arthavādas* on *dharma* as understood by the Mīmāṃsakas. His *Viśvagunādarśa* deserves high praise as a standard work and is second only to the *Rāmāyaṇa Campū*.

---

mother was called *Sitā* :—"Iti Śrīpañcamatābhāṇjananībān-
dhanavikhyātā Tātāyajvabhāgineya - Vājapeyasarvaprsthāptoryā-
mādyājyātreyavānśamauktikībhavadappayyāryatanūbhava-śleṣa-
yamakacakravartī-Raghunāthācāryatanayasya Śrīnivāsakṛpātī-
śayasaṁviditanayasya Sitāmbāgarbhasambhavasya Śrīmat-Kāñcī-
nagaravāstāyasya Mahākavi-Śrī-Veṅkaṭādhvarinaḥ kṛtau Viśva-
gunādarśacampūḥ samāptimogāl."

1. See the Sanskrit Introduction to the *Viśvagunādarśa*, (N. S. Edition), p. 6, (1915).

2. Both the works are preserved in the Madras Mss. Libraries.

Raghavendrayati (C A D 1600-1670)

Raghavendrayati is known as the second spiritual successor of Vijayindra Tirtha between A D 1623 and 1671 (Saka 1545 93)¹ About fifty works are ascribed to him, including commentaries on the Vedas One of the greatest works of his is the *Parimala* (on the model of Appayya Dikṣita's *Kalpataruparimala*), a commentary on Jayatirtha's *Nyayasudha* His only work in Mīmāṃsā is the *Bhāttasāgraha*, a commentary on the Purvamīmāṃsā Sūtras² which was much appreciated by Nīlakantha Dikṣita

His father was Timmannabhatta, his mother, Gopamma, his grandfather, Kanakacalabhatta and great grandfather, Kṛṣṇabhatta His teacher was Sudhindragurupada His original name was Venkannabhatta His great grandfather left Kumbakonam for Vijayanagar and was a famous Vaiyākaraṇa in the Court of Vijayanagar After the ruin of Vijayanagar, he left for Kañci Raghavendrayati alias Veni (Vina?) Venkannabhatta is said to have married at Bhuvanagiri, five miles from Chidambaram His mortal remains lie entombed at the Mantralaya on the banks of the Tungabhadra in the Bellary District

Ramakṛṣṇa Dikṣita (C A D 1600-1670)

To the seventeenth century might have belonged Ramakṛṣṇa Dikṣita, who is known to have written a commentary on the Purva

1. See *Epigraphica Indica*, Vol XII, pp 344-7

2. See colophon of this work — 'Iti Bhāttasāgrāhe sarvatantrastatantra Sudhindragurupālasya ja-Rāghavendrajati kṛte dvālasādhyaṅyā caturthah pādah This work is preserved in the Madras Mss. Libraries.

Mīmāṃsā Sūtras—*Mīmāṃsānyāyadarpaṇa*.¹ He is the son of Dharmarājādhvarīndra, the celebrated author of the Advaita Vedānta Paribhāṣā and the Tarkacūḍāmaṇi (a commentary on the Tarkacintāmaṇi and an adverse criticism of the Daśa-*ṭikā*.)² He belonged to the *Velaṅguḍi* village near Kumbakonam where flourished the great revered scholar Venkaṭanātha, the teacher and father of Dharmarājādhvarīndra. This Dharmarājādhvarīndra is later than Appayya Dīkṣita since he has presupposed his Parimala and Siddhāntaleśasaṅgraha, and anterior to Śrīnivāsadāsa, the author of the Yatīndramatadīpikā which contains the refutations of some sections of the Advaita Vedānta Paribhāṣā. So Dharmarājādhvarin might have, as a younger contemporary of Appayya Dīkṣita, flourished towards the close of the 16th century and at the beginning of the 17th century, and his son Rāmakṛṣṇa Dīkṣita, in the middle of the 17th century.³

Rāmakṛṣṇa Dīkṣita is known to posterity as the famous commentator on his father's Vedānta Paribhāṣā, where he plays the part more of a *Naiyāyika* than of a true Advaitin.

---

1. This work is preserved in the Madras Mss. Libraries.

2. See the introductory verses of the Vedānta Paribhāṣā.

3. See MM. N. S. Anantakrishna Sastrigal's Sanskrit Introduction to his edition of the Vedānta Paribhāṣā, p. 64, and also Sir S. Radhakrishnan's English Foreword (Calcutta 1927).

Somanātha Dikṣita (C. A. D. 1600).

Somanātha Dikṣita is another famous writer of this period. He is the reputed commentator on the Śāstradīpikā, omitting the Tarkapāda. The earliest reference to him is made by Śambhubhaṭṭa in his Prabhāvali,¹ a commentary on Khaṇḍadeva's Bhāṭṭadīpikā. From the colophon,² the introductory verse³ and an ūha passage⁴ it is clear that he was the great-grandson of Sureśvarayajvaśarman of Nittalakula (gotra), the grandson of Somanāthayajvaśarman and the son of Sūrabhattaśarman, otherwise known as Sūrabhaṭṭamahopādhyāya. His mother's name is Mairammadā. His teacher was his own elder brother Veṅkaṭādriyajvan. His family is very famous for the performance of vedic sacrifices. He himself is known in the colophon as a sarvatomukhayajvan. The three pravaraṛṣis of his family are Yuvanāśva, Ambariṣa and Aṅgiras.

1. See the Prabhāvali, pp. 66, 88, 92, 95, 97, 103 (N. S. Edition)

2. 'Iti Śrī Nittalakulatīlaka-Sūrabhatta-mahopādhyāyatanūbhavasya Veṅkaṭādriyajagurucaranānujasya Somanāthasartatomukhayajvanah kṛtau Śāstradīpikātyākhyāyām Mayūkhamālīkāsamjñāyām prathamādhyāyasya caturthah pādaḥ.' (p. 92, N. S. Edition)

3. 'Athigatya kalāmakhilām
agrabhavād-Veṅkaṭādriyajaguroḥ.
Vacanaṁ anatipracuram
vyākurre Śāstradīpikām viśadām.'—Verse 2.)

4. 'Agnirdevo hoteti mantrā Yuvanāśvavādambariṣavādaṅgīrovaḥ ittham yajamānārṣeyam pravaraḥ Subrahmaṇyānigada Sūrabhattaśarmanah putro yajate Somanāthayajvaśarmanah putrah Sureśvarayajvaśarmano naptā yajate Mairammadāyāḥ putra yajate ityevam prakṣipyamānāni, etc. p. 113. It is likely that the author has given his own gotraṛṣis and pravaraṛṣis in the Ūha passage when he had to illustrate it.

His *Mayūkhamālikā*¹ is a standard eommen-
tary on the Śāstradīpikā. He refers to most of
the important authors and works in the Mīmāṃsā-
śāstra—the Bhāṣyakāra (Śabarasvāmin), the
Vārttikakāra, the author of the Nibandhana,²
Bhavadeva,³ Bhavanātha,⁴ the Nyāyasudhākāra,⁵
Varadarāja,⁶ Appayya Dikṣita's Vidhirasāyana,⁷
the Kāśikāṭikā,⁸ the Tantraratna,⁹ and the
Nyāyaratnamālā.¹⁰

Yajñanārāyaṇa Dikṣita (C. A. D. 1600).

To this period might also have belonged
Yajñanārāyaṇa Dīkṣita, another great commen-
tator on the Śāstradīpikā. In the colophon and
the introductory verses of the work¹¹ he has

1. This was published (together with the Śāstradīpikā)
in the Nirmaya Sagara Press, Bombay, in 1915.

2. See page 12.	3. P. 33, 52, 127.	4. P. 11, 183.
5. P. 86, 106, 131, 274.	6. P. 75, 96, 183.	7. P. 728.
8. P. 50.	9. P. 105.	10. P. 110.

11. 'Vandesmatprapitāmaham

*Tirumalaśrīyajñarājam tathā
Yajñeśam ca pitāmaham
svapitaram Śrīkoṇḍubhaṭṭārikam,
Tacchī(śyā)nujanam pitṛiyatīlakam
Śrīlakṣmanāryam gurum
Jyēṣṭham śreṣṭhagundaritam
Tirumaladhyanam varam yajvanām.*

*Kadalikapotamahēśaprītipariprāptabhāratīśrikau,
Ācāra-kūrikulendūnapi. .naumī puruṣadhaureyān.
Nutyeha Gautamāmbā tanayoślaṅkārandītakādīkaraḥ,
Vedānta-tarka-śabda-granthakṛddābhātī jagatī Yajñeśaḥ.
Prabhinnatamasam Śāstradīpikārthaprahāśakam,
Prabhūmanīalanāmīnam prabandham sohamārabhe.'*

Colophon :—'Iti Śrī sakalapāṇḍitamāṇḍalākhyaṇḍalacala-Kūri-
Koṇḍabhaṭṭopādhyāyatanayena Śrī-pitāmaha-Yajñeśvarabhaṭṭo-

described himself as the great-grandson of Tirumalayajvan, the grandson and disciple of Yajñeśvara Bhattopādhyāya, and the son of Kūrikondabhattopādhyāya. His mother's name was Gaṅgāmbikā. He had a paternal uncle Lakṣmana whom he calls his *guru* and had an elder brother, Tirumala (yajvan). He belonged to the *Kāśyapa gotra* and studied the Rg-Veda. His commentary on the *Śāstradīpikā* is known as the *Prabhā-mandala*. It begins with the second pāda of the first Adhyāya. He calls himself a great writer of Nāṭakas and treatises on *Alaṅkārasāstra*, *Vedānta*, *Tarka* and *Śabda* (*Vyākaraṇa*). His commentary¹ is elaborate and is much useful in tracing out the tenets of the Prābhākara school, which Pārthasārathimūṣa has refuted in his *Śāstradīpikā*.

Nārāyaṇa (C. A. D. 1600)

Nārāyaṇa (or Nārāyaṇabhaṭṭa) has written the *meṃa* section of the *Manameyodaya* under the benevolent patronage of King Mānaveḍa of Calicut. From the introductory and concluding verses of his work² his teachers are known—*Subrahmaṇya* (the son of the daughter of one famous *Purusottama*) and *Rama* for *Mīmāṃsā*, and *Kṛṣṇa* for *Saṃhitā*.

Kamalākaraḥṭṭa (C A D. 1590-1660)

Kamalākaraḥṭṭa¹ is the son of Rāma-kṛṣṇaḥṭṭa, brother of Śaṅkaraḥṭṭa (already referred to) He is known to have written two works on Mīmāṃsā, one, a commentary on the Taittirīyārṭṭika and another, on the Sāstradīpikā, the latter known as *Āloka*² Besides these two works, he is credited with 20 more works on different topics, mainly bearing on dharmaśāstra. His famous work is the *Nirṇayasindhu*—a mīmāṃsā work, or digest, in the Dharmaśāstra which is said to have been completed by the author in 1668 Vikrama era on the 14th day of the dark half of the month Māgha in the Raudra year, which is equivalent to 20th February A.D. 1612 So his literary career might have been between A.D. 1610 and 1640

Dinakarabhatta (C A D 1590-1660)

Kamalakarabhatta's brother is Dinakarabhatta who is also known as a great scholar on Mīmāṃsā His work on Mīmāṃsā³ is a brief commentary on the 12 chapters of the Mīmāṃsā Sūtras on the model of the Sāstradīpikā

Anantadeva and Jivadeva (C A D 1600-1670)

To the beginning of the 17th century belonged the two sons of Āpadeva—Anantadeva and Jivadeva Anantadeva is the author of a commentary on his father's Nyayaprakāśa, called

1 See P. V. Kane's History of Dharma Śāstra pp. 432 and 437 Vide also his P. M. System, p. 19

2 Both the works are preserved in the Madras Govt. Mus. Library

3 This work is preserved in the Madras Mus. Libraries

Bhāttalaṅkāra, which Śambhubhatta has every now and then referred to and criticised¹ This commentary² is no doubt good but cannot be regarded as his best work His *Smṛtikaustubha* (already referred to) gives him a higher place among the great authors of his time Jivadeva, the younger son of Āpadeva, is the author of the *Bhāttabhāskara*, which is also referred to by Sambhubhatta³ It deals with the pramanas on dharma—the contents of the first Adhyāya⁴ His other works are the *Gotrapravaramānaya* and the *Āsaucamānaya* bearing on the Dharmaśāstra

Kavindrācārya (C A D 1600-1670)

To the beginning of the seventeenth century belonged Kavindrācārya who is known to have written a commentary on the *Tantravārttika* He is said to be a contemporary of Viśvanatha Pañicānana, the author of the *Nyayasiddhāntamuktavali* and other works in *Nyāyāśāstra* Besides being a great scholar and an author of many works including commentaries on the *Vedas*,⁵ he is known to have possessed a good collection of rare works carefully preserved, and this list of books has been published in the Gaekwad's Oriental Series, Baroda, No 17

---

1 See the *Prabhavali* (N S Edition) pp 3, 6, 15, 19
21 32 80 232

2 It was published (together with the text) at Benares

3 See the *Prabhavali* pp 14 18

4 It is preserved in the Madras Mss Libraries

5 *Vide* the Introduction

Anantabhaṭṭa (C. A. D. 1630-1730).

Anantabhaṭṭa, son of Kamalākarabhaṭṭa, is known to have written a work—*Śāstramālāvṛtti*.¹ It is a commentary on the sūtras on the model of the Śāstradīpikā. It is very brief and summarises the contents of the adhikaraṇas.

Gāgābhaṭṭa (C. A. D. 1630-1700).

Gāgābhaṭṭa also known as Viśveśvarabhaṭṭa, is the son of Dinakarabhaṭṭa (already referred to). He is known as the author of a commentary on the 12 chapters of the Pūrva Mīmāṃsā Sūtras, called *Bhāṭṭacintāmaṇi*.² He adopts every now and then the *navya-nyāya* terminology and his elucidation of many topics in the Tarkapāda and other sections of his commentary is very precise. His other works on Mīmāṃsā are: a commentary on the Śloka-vārttika called *Śivārkodaya* and a *Sūtravṛtti* called *Kusumāñjali* the latter he has referred to in his *Bhāṭṭacintāmaṇi*.³ Mr. P. V. Kane says⁴ in his History of the Dharmaśāstra that Gāgābhaṭṭa officiated at the coronation of the great Shivaji in 1674 A. D. So he can well be assigned to the latter half of the 17th century.

1. This work is preserved in the Madras Govt. Mss. Libraries.

2. The Tarkapāda was published at Benares and the rest are preserved at Madras and Tanjore Mss. Libraries.

3. See the *Bhāṭṭacintāmaṇi*, page 67, Benares, 1934.

4. See his History of Dharma Śāstra, p. 437. See his P. M. System, p. 19.

Kollūr Narāyana Śāstri (C A D 1630-1700)

Kollūr Narayana Śāstri is known¹ as the disciple of Somanātha Dīksita, the famous commentator on the Sāstradīpikā. His father was Kollūr Somayājīn and mother, Āccamamba. He is the author of three works—(1) *Mīmāṃsa-sarvasva* which is a commentary on the Sūtras explaining the adhikaranas in full, (2) *Vidhiviveka*—an independent treatise possessing nine main sections² chiefly dealing with the various aspects of *vidhi*—(1) *utpatti*, *vinīyoga prayukti*, and *adhikāra*, (2) *nitya*, *naimittika* and *kāmya* etc., (3) *Vidhidarpana*—another similar work dealing with the *vidhis* and its varieties. As he was the disciple of Somanātha Dīksita, he may be fairly placed soon after him (i.e.) A D 1630-1700.

Sambhubhatta (C A D 1640-1700)

To the latter half of the 17th century belonged Sambhubhatta, the celebrated commen-

1 Vide the colophon in his *Mīmāṃsa-sarvasva*—*Iti Śrī Nitthalakulatilaka Somanāthadīksita mahopadhyāyacarana paricaranasamudāmanonirmalyavāsadicakṛtasakalasastratattva-sya Kollūr Somayājītanubhāṣasya Āccamāmbāgarbhasambhūta-sya Nārāyanasastrīnaḥ kṛtsu Mīmāṃsāsāstiasamākhyāyam dvitīyasya caturthah pādah*. All his three works are preserved in the Madras Mss Libraries.

2 The nine main sections of this work are—

1 Śāstrarambhavīcarah	5 Prayuktīcintā
2 Kāmyanītyavivekah	6 Kramapramāṇanirupāṇam
3 Śrutivinīyogavidhīḥ	7 Vidhyadhikaranīrupāṇam
4 Lingadivinīyogavidhīḥ	8 Atideśavīcarah

9 Atideśabadvīcarah

Colophon of this work — *Iti Śrī Kollūrīkulatilaka Soma-yājītanubhāṣasya Āccamāmbāgarbhasambhūtasya Kollūr Nārāyana-śāstrīnaḥ kṛtau Vidhivivekasamākhyāyam prathamah paricchedah*. This work has also got a division of *Pariccheda*

tator on the Bhattadīpikā. He is known¹ as the direct disciple of Khandadevamīśra himself. His father was Balakṛṣṇa, who is described by him as well-versed in the vedas and śāstras, as a great sacrificer and an ardent devotee of Śiva. Sambhubhatta's only work so far known is the *Prabhavali*, the commentary on the Bhattadīpikā. It is very elaborate and polemic. It does not in many instances explain the difficult text of the Bhattadīpikā, though it supplements it much. As a direct disciple of Khandadevamīśra he had the unique advantage of knowing fully the views of his teacher whom he calls *pūjyapāda*, and he has strengthened further the navya school in Mīmāṃsā founded by Khandadeva. As he himself has said² he was asked by his teacher not to comment on the Bhattadīpikā to the end of the Balabaladhikaraṇa on the ground that students of Mīmāṃsā could understand the terse and brief language of the Bhattadīpikā by a close study of the more elaborate Bhattakaustubha. But against the wishes of his revered teacher he has commented on those portions also with a fitting introduction dealing with the

1 See his introductory verses of his *Prabhavali* —

'Yo vedasāstrāṇatāpārādṛṣṭvā
 yajñādīkarmā ca ranestulakṣṇā
 Sādāsivārādhanaśuddhacittāḥ
 tam Bālakṛṣṇam pītaram namāmi
 Śrī Khandadevam prapitṛya sadgurum
 Mīmāṃsakasvantasarojabhaskaram

The colophon of this work may also be noted with advantage — *Iti Śrīmatpurvottaramīmāṃsaparavārīnadhurina Śrī Khandadevānter itī Kaṣimandana Sambhubhattaviracitayām Bhattadīpikāprabhavālyam prathamādhyāyasya caturthah padah* P 131, (N S Edition)

2 See the *Prabhavali* p 295 (N S Edition)

important topics in the Tarkapāda. It is a very elaborate commentary on the Bhāṭṭadīpikā and it further establishes the *navyamata* by refuting the views of the Prācīnas belonging to the Bhāṭṭa school—Pārthasārathimiśra, Bhāṭṭasomeśvara, Khaṇḍanakāra (?)¹ Appayya Dikṣita, Āpadeva and his son Anantadeva, Śaṅkarabhaṭṭa and Somanātha Dikṣita. At times he refutes also the views of the Prābhākaras.

Appayya Dikṣita (C. A. D. 1650).

Appayya Dikṣita is known as the author of the *Tantrasiddhāntadīpikā*, a commentary on the Pūrva Mīmāṃsā Sūtras. As is stated in the colophon² he was the son of Appayya Dikṣita (the author of Rukmiṇīpariṇaya and many other works) and grandson of Ayyā Dikṣita (the brother of the famous Appayya Dikṣita); so he may be assigned to the middle of the 17th century. There is another work—*Viśayasaṅgrahadīpikā* from the pen of one Appayya Dikṣita who might be the same as the author of the *Tantrasiddhāntadīpikā*. The latter work is only a succinct summary of the contents of the 12 Adhyāyas of the Pūrva Mīmāṃsā Sūtras, omitting the Tarkapāda.

1. See the Prabhāvali, p 41. Who is this Kbandanakāra (Śrī Harṣa?) is not known.

2. 'Iti Śrīmadbhūradvājakulajaladhikaustubha-Śrīkanṭha-matapratiṣṭhāpanācārya-caturadhikaśataprabandha-nirmāṇa-dhurandhara-mahāviratayājñi-Śrīmadappayyadikṣita-sodarya-Śrīmadayyādikṣitaputrena Rukmiṇīpariṇayaśālikāratilakādyaneka-prabandhanirmātuh Appayyadikṣitasya putrena Appayyadikṣitena kṛtāyām Tantrasiddhāntadīpikāyām prathamādhyāyasya caturthaḥ pādaḥ' This and the *Viśayasaṅgrahadīpikā* are preserved in the Madras Mus. Libraries.

Annambhatta (C. A. D 1700)

To the latter part of the 17th century belonged Annambhatta, one of the literary celebrities of this century. He is said to have belonged to some Āndhra district. He is known (from the colophons of his works)¹ as the son of Tirumalarya of Rāghava Somayaji family. A versatile scholar and a reputed polymath, he has written works in almost all important branches of Śāstraic literature. His works on Mīmāṃsā are (1) *Subodhini*—a commentary on the *Tantravārttika*; (2) *Ranakoṣṭhi*—a commentary on the *Rānaka* otherwise known as the *Nyaya-sudhā* of Bhattasomesvara, and (3) the *Ranaka-bhāvanakarikavivarana*—containing 54 stanzas with commentary which investigates the import of the *vidhipratyaya* from the Mīmāṃsaka standpoint—probably an extract culled from Bhattasomesvara's *Ranaka*.² Among his other works mention may be made of (1) his advaitic commentary on the *Brahmasutras*, (2) his commentary on the *Astadhyayī* of Pāṇini, (3) an extensive commentary called *Udyotana* on Kaiyaṭa's *Bhasyapradīpa*, (4) his learned commentary called *Siddhāntajana* on Jayadeva's *Manyaloka*; (5) the *Tarkasangraha*—the most popular primer in *Nyaya Śāstra*, and (6) his own commentary *Dīpika* on the *Tarkasangraha*. These works well prove the versatility of our author.

---

1 *Iti Śrīmahopādhyāyādīśaṭaudyacarya Rāghavasomayājikulāvatamsa Śrī Tirumalariyariyasya sunoh Annambhattasya kṛtau Tantravārttikatikāyām Subodhinyam trīyādhyayasya prathamah padah*

2 The three works are preserved in the Madras MSS Libraries.

Ramakṛṣṇabhakṭa (C A D 1700)

Ramakṛṣṇabhakṭa, the author of the *Yuktisnehaprapaṇi*, might have belonged to this period. His introductory verses¹ give his genealogy. In the Malwa country on the northern bank of the Narmada (Reva) there flourished a brahmin family of *Paraśara gotra* where was born one Śivadasa who was well versed in the Vedas and Sastras. He had a son Mitraśarma who was much revered by the scholars of his day for his learning in all Sastras and for his magnanimous personality. He had in his turn a son called Janardana, a great scholar and devotee of Viṣṇu. This Janardana begot a son Bhairava by his wife Ganga. This Bhairava was much patronised by the contemporary king of Sesavamśa. From him and Punadevī was born Narayana who also was a reputed scholar in Śāstras and was patronised by the contemporary kings. He had by his wife Rama a son called Madhava who is said to have left his native place for Benares for his education. There he had by his wife Prabhavatī a son called Ramakṛṣṇa (our author) who was much

---

1 *Yuktisnehaprapaṇi* verses 4-19 (N S Edn 1915)

Śivadasa (of Paraśara Gotra)

|
Mitraśarma

| (son)
Janardana—m Ganga

| (son)
Bhairava—m Punadevī

|
Narayana—m Rama

|
Madhava—m Prabhavatī
| (who left to Benares)

Ramakṛṣṇa (the author of the *Yuktisneha
prapaṇi*)

devoted to his parents and was known as an adept in all the Sastras. He got the title 'Bhatta' in an assembly of learned pandits and citizens and he made a name for himself by writing many works. By the composition of his *Pratapamāntanda* he got the title *Panditasiromani* from Balabhadra, the preceptor of the then king (of Benares) in the *Gajapatiśadaśa*. He says also that he wrote his commentary on the *Sastradīpikā* (Tarkapada only) in view of the fact that no commentary had been so far written on it.

His commentary—*Yuktisnehaprapūrāṇi*—with his own Tika (gloss) elucidates the text of the Tarkapada of the *Śastradīpikā*, in addition, it quotes Umveka Bhartṛmītra—two obscure and generally unknown authors in the *Purva Mimamsa Śāstra*. It refers to the *Brhattika* as belonging to the *Varttikakara*. It helps considerably in the establishment of the view that the *Vṛttigrantha* in the *Śabarabhāṣya* on I-1 5 extends to the end of the *bhāṣya* thereon¹. It quotes profusely from Kumarila's *Śloka-varttika* and from Sucaritaśrī's *Kaśika*.

It is very doubtful whether this same Ramakṛṣṇabhatta is identical with Ramakṛṣṇa, the author of the *Laghupurvamīmāṃsadhikarāṇa-kaumudī*² for the latter contains many *apa-siddhantas* so it cannot have been from the pen of the author of the *Yuktisnehaprapūrāṇi*.

---

1 See the writer's paper on Old Vṛttikaras on the *Purvamīmāṃsa Sūtras* I H Q September 1934

2 This work was published at Benares

Bhāskararāya (C. A. D 1700-1760)

To the beginning of the 18th century belonged Bhaskararaya, the son of Gambhīrarāya and the author of the commentaries on the *Bhāttadīpikā* (*Candrodaya*)¹ and on the *Sankarsakanda* sutras, (*Candrikā*)² the latter giving only the pūrvapakṣa and Siddhanta views very briefly. It is also believed that he is the author of a paper entitled '*Matvarthalakṣanāmcāra*'. Some scholars have opined that Bhaskararāya has based his commentary on Khandadevamīśra's commentary on the *Sankarsakanda*. But it is proved beyond doubt from Bhaskararāya's own statements in his *Bhāttacandrikā* that Khandadeva has not written any commentary on the *Sankarsa*, and so it can be said that his commentary might not have been based on that of Khandadeva but as references show, on the *Bhāṣya* of Deva-svamin³.

Bhāskararāya's commentary on the *Bhāttadīpikā* begins with the Tarkapada of the *Bhāttadīpikā*, the authenticity of which is however questioned. His commentary is better and more helpful than the *Prabhāva* in that it explains clearly the brief and enigmatic language of Khandadeva in his *Bhāttadīpikā*.

Bhaskararaya seems to have been a prolific writer. Among his other works⁴ mention may be made of his commentary on the *Lalitā-sahasranāma* and his *Vaidīlakoṣa* with his *Vṛtti*.

1 It is preserved in the Madras Mss Libraries

2 It was published in the Pandit

3 See the writer's paper on The *Sankarsakāṇḍa*—a Genre Supplement to the P. M. Śāstra I. II. Q.

4 See the English Introduction to the *Lalitā-sahasranāma* Translation by K. Anantakrishna Sastri

Kṛṣṇayajvan (C. A. D. 1700-1760).

Most probably in the beginning of the 18th century flourished Kṛṣṇayajvan who has written a very good *prakaraṇa* work called *Paribhāṣā*.¹ It is of immense use for the beginners of Mīmāṃsā in that it succinctly summarises the most important tenets of Mīmāṃsā such as *Vidhi* with its important varieties, the six *pramāṇas* of *aṅgatva*, the division of *Karma*, the two kinds of *Bhāvanā*, etc. The style is simple and lucid and the exposition, though brief, is to the point. The author seems to be a Tamilian and as such it is popular in the Tamiḷ countries.

Vāsudeva Dikṣita (C. A. D. 1700-1760).

To this period belonged Vāsudeva Dikṣita, the reputed author of the *Adhvaramīmāṃsā-kutūhalavṛtti*. He was the son of Advaryu Mahādevavājapeyin by Annapūrṇā. Mahādevavājapeyin was the advaryu (one of the four chief priests) in the sacrifices performed by Tryambakarāyamakhin, the famous minister of King Sāhaji (C. A. D. 1684-1710) and by Ānandarāyamakhin, the well-known minister and *Dalavoy* of the Mahratha kings of Tanjore—Serfoji I. and Tukkoji (Tulaja I.) between C. A. D. 1711-1735.² So he belonged to the 18th century. His chief work is the *Adhvaramīmāṃsākutūhalavṛtti*,³ a

1. It was published at Bombay. It was also published with a commentary by Pandit D. T. Tatacharya, M. O. L., at Tanjore.

2. *Vide* the colophons in his *Adhvaramīmāṃsākutūhalavṛtti* and *Bālamānoramā*.

3. The first three *adhyāyas* of this work (with a Summary by MM. Prof. S. Kuppuswami Sastrigal) was published in the Vani Vilas Press, Srirangam (Trichy Dt.)

voluminous and polemic commentary on the Purvamimamsasutras on the model of the Bhāṭṭa-kaustubha of Khandadevamīśra, and this marks the last of the series of this kind of commentaries in the history of the Purva Mimamsa system. Very frequently he quotes the Sankarsa-kanda sutras together with Devastamin's Bhasya thereon which help one considerably for the reconstruction of the lost sutras of the Sankarsa-kanda. This fact would also suggest that he might have had a full access to the Sankarsa-sutras (which are unfortunately lost to us) and might have written a commentary on them also.

Sāyanācārya in the introduction to his *R̥g-Veda Samhitābhāṣya*)¹ and of the *śruti* cited by Patañjali in his *Mahābhāṣya*,² he concludes that the *adhyayanavidhi* enjoins *adhyayana* for *akṣara-grahana*, and that the *arthajñāna* is also made *nitya* by the *smṛtis* like '*sthānurayam bhāra-hārah kīlābhūt*' which condemn the person who after committing the Vedic texts to memory, does not understand the meaning of the Vedas, as a statue or pillar which bears a great burden on its head without knowing its nature and weight

In many other places also he discards the views of his predecessors—the Varttikakāra and others. In the *Abhyāsādhikarāṇa* (II-2 2) he concludes on the basis of an *adhikarāṇa* in the *Sankarsa-kāṇḍa* that the injunctions '*sanudho yajati*', '*Tanūnapātam yajati*', etc., are *gunavidhis*

Among his other works, mention may be made of (i) the *Balamanorama*, a good and exhaustive commentary on the *Siddhantakaumudī*, and (ii) the *Bodhāyanaśrautasutravyākhyā*³

1 *Vide* Sayana's *Upodghata* to his *R̥g Vedabhāṣya*, pp 46-52 Dr Pasupatinatha Śāstrī's Edition (Sanskrit Sahitya Parishad Series No 9)

2 *Cf* *Mahabhaṣya Paspasahnika* N S Edition p 21 "*Āgamah khalvapi*—

'*Brāhmanena niṣkarano vedah śadangoḥdhyeyo jñeyasca*

3 *Vide* T M S S M Library Descriptive Catalogue Vol IV, pp 1664-1669

Rāmānujacarya (C A D 1750)

Ramanujacarya is known from the introductory verses¹ of his *Tantrarāhasya* to have belonged to a place Dharmapurī on the banks of the Godavarī and as a worshipper of God Narasimha, an incarnation of Viṣṇu. In that work he salutes Sutrakara Jaimini, Bhasyakara Sabarasvamin, the Tīkakara² alias Guru, the author of the two commentaries on the Bhasya—the Brhatī and the Laghvī. He then pays his tribute to Śālikanātha as a writer of the two commentaries on the two works of Prabhakara—the Rjuvīmala on the Brhatī and the Dīpaśikhā on the Laghvī and of the prakaraṇa work—Prakaranapañcika. This reference sheds considerable light on the contended question whether the Brhatī is the same as the Nihandhana and the Laghvī is identical with the

1 *Vide verses 1-10 —*

Godāvarīrodhasi sannurīṣṭā

gariyāsi dharmapurī cakastī

Tatratatirnasya Nṛsimhamurteḥ

Viṣṇoḥ padam cetasi samsmarāmi — Verse (2)

..

..

..

..

2 *Ālocya sabdabalamarthabalam srutinaṁ*

tīkādeṣayam ıyāracayaḥ Brhatim ca Laghvīm

Bhāṣyam gaḇīramadhikṛtya mīlākṣuram yah

sopı Prabhākaraguroḥ jayati trilokyām

Brhatim tathāna Laghvīm

tīkāmadhikṛtya Śālikānāthah

Rjuvīmalaṁ Dīpaśikhām

ıśadārthāmakṛta Pañcikaṁ kramasah

Tathānyām Śālikānātho nānāprakaraṇātmikām

Mānameyavirekārtam prabandham sarvasammataḥ

—Verses 5, 6 and 7

Vivarana He refers also to Bhavanātha¹ as one who has summarised in his *Nayaviveka* the doctrines of the Prabhākara school as embodied in the two works of Prabhākara and the *Pañcikas* of Sālīkanatha

His work *Tantrarahasya*² gives a summary of the important doctrines regarding *māna* and *meṃa* as found in the works of his predecessors. It contains five *paricchedas*, the first and second dealing with the *mānas* and *meṃas* respectively; the third known as *Śāstrapariccheda* deals with the nature of *śabda* and the *anvitatbhidhānavāda* in *sābdabodha*, the fourth contains the exposition of *apūrva* as the import of the *in* suffix which is one of the fundamental doctrines of the Prabhakaras, the fifth summarises the *śāstramukha* section of the *Prākaranapañcika* discussing the *adhyayanavdhi*. This work is, therefore, a good prakarana work in the Prābhākara school, just as the *Manameyodaya* of Nārayanabhatta is in the Bhaṭṭa school. Its style is very simple, lucid and sometimes argumentative. In many places it refers to Kumārābhatta as *acarya* and *Vārttikakarapada*. It also refers to a prakarana work *Vimalaṅjana*³ and another work—*Nyayasuddhi*,⁴ about which nothing is known.

The *Nāyakarātna*⁵ is another work of his, which is a commentary on Parthasarathimīśra's

1 'Tikadīpam Pañcīkam ca Bhāvanāthastu saṅkṣīpan Cakre Nayavivēkākhyam prabandham sarvasammatam.

2 This was published in 'Gaekwad Oriental Series No XXIV (1923) under the editorship of Dr R Sama Sastrī

3 *Ibid* p 28

4 *Ibid* p 27

5 A transcript of this Ms is preserved in the Anna malai University Library. It is also preserved in the Madras Mss Libraries

colophon¹ it is known that his great-grandfather Vāñcheśvarasudhī (of Viśvāmitra gotra and of Āśvalāyana sūtra)—otherwise known as Kuṭṭikavi, was a great poet who has written three famous śatakas—the *Mahiṣasataka*, the *Dhātīśataka* and the *Āśiśśataka*; and was sur-named *śleṣakaviśārvabhauma* (the emperor of the poets who indulged in *double entendre*); that his grandfather was one Mādhavārya and his father, Narasiṃha who was well-versed in Vedas and Vedāṅgas. He studied Vedas and Śāstras under his revered father and wrote a commentary on the *Mahiṣasataka* of his great-grandfather on the lines suggested by his own father; he also commented on the *Hiraṇyakeśiśrautasūtra*; composed two *smṛti* digests in the *Dattakacintāmaṇi* and the *Śrāddhacintāmaṇi*, a commentary called *Brahmasūtrārthacintāmaṇi* on the *Brahmasūtras*, and an independent treatise known as *Kākatāliyaśādhārtha* explaining the significance of the popular yet difficult *kākatāliyaśāya*.

Kākatāliyaśādhārthah kṛto yenditidurghataḥ,

Śrī Vāñcheśvaranāmasau tametadya yathāmatī.

Śrī-Bhāṭṭadīpikāyākyāḥ Bhāṭṭacintāmaṇim mudā,

Doṣasattiepi kṛpayā guṇam gṛhṇantu paṇḍitāḥ.

—Verses 3-10.

1. Colophon:—"Iti Śrī-Colādēśāgrahāṅgavāñcheśvarasudhī-jāvirājamāna-Sāhajendrapuranavāsi-Kāmakāyana-Viśvāmitragotra-jaladhikāustubha-Śrīman-Nṛsiṃhaśūriaravāñcheśvalāyanasūtra-Hoṣani-Karṇātakajātīya-Vāñcheśvarayajñanah kṛtiṣu Bhāṭṭadīpikāyākyāḥ Bhāṭṭacintāmaṇau prathamasyādhyāyasya prathamah pādaḥ." *Ibid.*, p. 34.

This work (to the end of the first adhyāya) was published by my revered teacher of Mīmāṃsā, the late MM. T. Venkatasubba Sastrigal (Madras, 1928); it is now recently published by the Law Journal Press, Madras, to the end of the third pāda of the third Adhyāya.

Vaṇcheśvara is known as a *protégé* of Serfojī, the last but one of the Mahratha kings of Tanjore in the first quarter of the 19th century. He belonged to a *karnāṭaka* family, called Hosala, and from his great-grandfather Kuttikavi, all learned members of his family were protected by the Mahratha Court at Tanjore and they settled finally in the village *Sāharājapura* the modern *Thiruveśanellore*, near Kumbakonam—a village which is believed to have been gifted away to brahmins by the great Sahajī, the son of Ekojī alias Venkojī, the first Mahratha king at Tanjore

He mentions in the introductory verses¹ of his *Bhattachintamani* and *Hiranyakeśīśrautasūtravyākhyā* three gurus—*Īśvara*, *Śrinivāsa* and *Ahobala* under whom he studied *Mīmāṃsā*, *Nyaya* and *Vedānta* respectively. He also gives the date when he began to write the commentary on the *Hiranyakeśīśrautasūtras* thus—

“*Vasvagnyadriksitimita-
sake Vaṇcheśvarah sudhah |
Hiranyakeśīnam sūtram
vyakhyatumupacakrame ||*”²

It comes to 1738 śaka, i.e., A D 1816 So he may be fairly fixed to a period between A D 1760 and 1830

1 *IstaraŚrinivāsaryahobalakhyaguruttaman* —Verse 1

2 *Vide T M S S M Library Descriptive Catalogue of Sanskrit Mss Vol IV Serial No 2072 pp 1682-1687* In one of the introductory verses of his *Hiranyakeśīśrautasūtravyākhyā* Vanchesvara refers to one Matṛdatta who most probably a commentator or a *Nibandhanakāra* on the *Srauta Sūtras* is not considered by this author as a reliable authority cf—

Matṛdattaprayogastu naitatsūtrarthasammatah

In the fore-going pages I have endeavoured to give a brief survey of the history of the Purva Mimāmsa Śāstra and tried to notice nearly *seventy* authors, more than half of whom are practically unknown to the students of Sanskrit. The reason for this is obvious: their works are not published. In many such cases I have consulted the works of those authors preserved in the Madras Govt and Adyar Mss Libraries and given a brief account of their nature and value. Nearly *fifty* works more are noticed in an alphabetical order in Appendices I and II. The authors of many works in them are not known, nothing also is to be suggested about their dates. Besides the descriptive catalogues of the Sanskrit Mss at Madras and Tanjore, I have consulted Mr P V Kane's paper on 'The Purva Mimamsa System' and 'The History of the Dharmaśāstra', both serving great help to me. Dr A B Keith's *Karmamimamsa*, Sir S Radhakrishnan's *Indian Philosophy*, Vol II and Prof Das Gupta's 'A History of Indian Philosophy' Vol I and many important papers contributed by many a scholar in the field were also of great avail to me, and all these I have acknowledged either in the body or in the footnotes of my Introduction. As far as possible, I have made a note of the publications of those works already printed. The dates that are assigned are necessarily to be very tentative and any suggestion towards greater accuracy will naturally be very welcome. A full discussion of the doctrinal side of the history of the Purva Mimamsa System I have purposely omitted in this short Introduction.

PART II.

ANALYSIS OF THE TATTVABINDU

What is the nimitta or efficient cause of sabdabodha is the main theme of the Tattvabindu. A full elucidation of this question obliged Vacaspatimiśra to discuss elaborately the five traditional views on sabdabodha. (1) The Vaiyākaranas (the sphotavadins) hold that the Vākya-sphota¹ conveys the vakyartha (the meaning of sentence), and they describe the Sphota as being devoid of parts (avayavas) though it is experienced as possessing avayavas through our avidyā (Ignorance). (2) The old school of Mimamsakas explain it thus². The cognition of the last varṇa (of the sentence) coupled with the impressions produced by the experiences of the previous words with their meanings is the cause of the Vakyaṛthajñāna. (3) Some³ however among them hold that the cause of the Vakyaṛthajñāna is the Varnamālā—the group of varṇas which are reflected in the mirror of recollection produced by the family of impressions generated by the experiences of each varṇa pada and the meanings of words. (4) The Tīkākara (Prabhākara)⁴ maintains that the cause of the Vakyaṛthapratiṭi is the Cognition of the padas themselves which convey meanings related to one another on the

---

1 See the Tattvabindu (below) p 6

2 See *ibid* and the Tattvavibhavana p 6

3 & 4 See *ibid* p 7

basis of *ākāṅkṣā*, *yogyatā* and *sannidhi* (5) *Ācārya Kumārila*¹ whom *Vācaspati*miśra closely follows in this work, suggests that words convey their meanings (*padārthas*) which, in their turn (while mutually related) generate the *sābdabodha*—the cognition of the *vākyārtha*

I

According to the *Sphotavādins*² the *vākya-sphota* which is an *akhandavastu*—an object devoid of parts and properties—is the efficient cause of *śābdabodha*. The division of *vākya* into *varnas* and *padas* is not real but is based on a superimposition caused by eternal Ignorance (*anādyavidyā*)

In the elucidation of this *Sphotavāda* *Vācaspati*miśra first puts a question with two alternatives³—whether the *akhandasphota* is to be accepted as the *Vākyārthavacaka* on the basis of the time-honoured experience of the world, or on that of the difference of the imports of words and sentences which cannot be otherwise explained. Again, in the first alternative another question is raised⁴—whether the *vākya* is to be considered as one unit possessing many parts

1 See the *Tattvabīndu* (below) p 8

2 As he has observed in his *Devatadhikaranabhāṣya* *Bhāmati* (I 3 28)—‘*dinnāṭramiha darśitam uktarastu Tattva binduravagantayak*’—*Vācaspati*miśra has in this section of the work dealt with and refuted the *Sphotavāda* in a most elaborate and inimitable manner. Here he anticipates and replies to (as the *Tattvavibhavana* goes) many attacks made by *Mandanamiśra* in his *Sphotasiddhi* against *Kumārila*. [See the *Tattvavibhāvana* (below) pp 17, 18 19, 20, 22 23 26, 29, 34 36, 44, 49 & 50, 58, 59 & 60 68, 70 & 71]

3 & 4 See the *Tattvabīndu* (below) p 9

like varnas and padas, or whether it is completely devoid of any such parts. Of these three, the alternative that the *vākya* possesses parts is unsound,¹ because it is accepted by the Vaiyākaranas even that the varnas are *Vibhus* (possessing *paramamahattva*), and that no *avayavin* (whole) bigger than the *paramamahat avayavas* (parts) can therefore be produced. Even according to the Naiyāyika theory that śabda is a quality (*guna*) of *akāśa*,² the varnas or padas as qualities cannot be the material cause of the *vākya*, since it is held unanimously that only a substance (*dravya*) and not a quality (*guna*) is a *samavayikarana* (material cause). If one takes the view of the *Śikṣakaras*³ that varna is produced from the particles of *Vāyu* (wind), these wind particles are to be associated with one another for the production of *vākya*, but since varnas are experienced as perishing after a moment's existence,⁴ the contact or association of one varna with another, cannot be possibly conceived of, if the varnas succeed one another they cannot produce any *avayavin-karya* (effect), nor do they possess the contact which (as the *asamavayikarana* (non-inherent cause) is very essential to the production of effect. The supposition⁵ that the part is one and produces the whole is absurd, in view of the fact that there is no *karyadravya* (substance as effect) conceivable, if two or more parts do not

1 See the Tattvabindu (below) p. 9

2 See *ibid* p. 10 Cf. Karikavali verse 23 'Sama
vāyikāranatvam dravyasyaśeti vijneyam.

3 Cf. *Vāyurapadyate śabdātām*

4 See the Tattvabindu (below) p. 11

5 *Ibid*, p. 12.

produce the effect And it is not possible to maintain that the cognitions of *varnas*, associated with one another,¹ become the material cause of the *vakya*, since the cognitions of *varnas* or *varnas* themselves do not co exist So it cannot be held that *vakya* is one *avayavin* with many parts—*varnas* and *padas*

The other alternative that *vakya* is one unit devoid of parts² is equally unsound According to this view, *vakya* conveys the meaning, but *varnas* or *padas* do not, as they are not unitary Moreover, *varnas* and *padas* have no real existence in language *Vakya* (sentence) alone really exists, it is *nitya* (eternal) and as such is to be manifested The successful manifestation of this real element in speech—the *sonant substratum*—is effected by *dhvanis* which due to their different places and modes of articulation, generate an (invalid) cognition of the real *śabda—sphota*—is possessing many parts like *varna* and *pada*³ This resembles the experience of a person who looks at his own face through a gem or mirror of varied shape⁴ The question that the second and succeeding *dhvanis* in a *pada* or *vakya* are superfluous since the first *dhvani* itself is capable of manifesting the *sphota* does not arise in view of the fact that the manifestation by the first *dhvani* is not so successful and complete as it would be at the end of the series of manifestations by different *dhvanis* Similarly, it cannot be held

---

1 See the *Tattvabindu* (below) p 13

2 See *ibid* p 14 cf The theory current among Modern Philologists—Sentence is the Unit of Language

3 *Vide* the *Tattvabindu* (below) p 18

4 *Ibid* p 19

that the last *dhvani* manifests the unitary *sphota* since the last *dhvani* has not the full capacity to manifest it unless it is strengthened by the *samskaras* (impressions) produced by the experiences of the previous *dhvanis*. The manifestation of *sphota* by *dhvanis* bears comparison to the examination of a gem by an expert jeweller who satisfies himself as to its genuineness, after a series of detailed examination¹

The question how the *dhvani* cognitions (which are invalid in that they present the non-existing properties like *hrasvatva* of the *varnas*) manifest *sphota*, can be easily answered by the fact that *invalid cognitions sometimes lead one to a valid knowledge*²

Again, the *Sphotavadin* advances his arguments in favour of the acceptance of *sphota* as a unitary *śabda*³. The unitary experience of 'a word' and 'a sentence' cannot be satisfactorily explained unless a unitary *śabda* called *sphota* is accepted. He asks—do the *varnas* each separately produce the cognition of the unitary *śabda* or in their combination?⁴ The first alternative is untenable, since it goes against our ordinary experience and since it makes other *varnas* *superfluous*. The second is treated as consisting of two alternatives—whether *varnas* are in reality associated with one another or they are cognised together. Since the *varnas*

1 See the *Tattvabindu* (below) pp 20 and 21

2 The (invalid) cognition of trees at a distance as a row of green grass (*horitapravāha*) leads one to that of green trees (which do not exist there) *Ibid* p 21

3 *Ibid* pp 23 and 24

4 *Ibid* p 25

are both *niitya* (eternal) and *vibhu* (all-pervading), they are not associated with one another, and since they are also to be cognised *separately* and with some *time sequence* (due to the generations of different cognitions), it is not possible to maintain that varnas are cognised together¹

Again, the Varnavādin maintains his position by saying that the last varna in combination with the impressions produced by the experiences of the previous sounds in a word or sentence conveys the idea, and that thus, the popular experience of the *unitary śabda as the conveyor of ideas*—‘*śabdat arthadhīh udiyate*’—can be explained² Here the Sphotavādin questions the nature of the impression (*samskara*) cited by the Varnavādin—is it *that samskāra which produces a smṛti* (recollection), or is it of *that type which one finds in corns (vrihis) by sprinkling (proksana)* on the basis of the *Śruti*—‘*Vrihin proksati*’? The second is inexplicable³ in view of the fact that the uncombined varnas cannot produce in themselves one *samskara*, nor can it be said that each *varna* produces a *samskara* and that all these *samskaras* of different varnas and the *experience* of the last varna generate the *arthapratīti*, for, it accepts many *adr̥ṣtas* which are not known by popular means of knowledge like *pratyakṣa*. The citation of the well known *agneya* and other vedic sacrifices, which, being enjoined by *Śrutis*, compel us to accept such *adr̥ṣtas* in the instance of *vrihis* does not favour our acceptance of many *samskaras* for the production of the *arthapratīti*, (for, here no such injunction is known to us⁴)

1 & 2 See the *Tattvabindu* (below) p 25

3 & 4 *Ibid*, p 26

unitary śabda, viz *sphota* The Sphotavadin rejects¹ this explanation as unsatisfactory, in view of the fact that the *varnas* in words—*nadī dina etc*—being the same in one recollection, do not convey the same idea It cannot also be held² that the different *samskāras* produced by the experiences of the various *varnas* produce one *smṛti* which has all *varnas* as its object with the same sequence as they were in the previous experiences, so that these *varnas* together with their individual traits being bound by one *recollection* constitute different *padas* and as such, convey different ideas, for, the bundles of the *samskaras* cannot produce one recollection of different *varnas* Moreover, *varnas*, being *vibhūdravyas*,³ do not possess any *hrama* (sequence), and if they are spoken of as possessing that, it is only in reference to a cognition which presents them as such, and if the cognition is one, how can one explain any sequence to *varnas* on the basis of cognitions?

The Sphotavadin therefore concludes⁴ that a *unitary śabda* called *Sphota* is to be accepted for satisfactorily explaining the popular experience that *śabda conveys idea*, and that *this śabda* cannot be the *varnas* (as explained above) and it being *nitya* (eternal) is to be accepted as manifested by *dhvanis* which we experience The successful manifestation and full experience of *Sphota* is possible only when all *dhvanis* separately manifest it, and as the manifestation or experience of *Sphota* being a perception

1 See the *Tattvabindu* (below) p 30

2 *Ibid* p 31

3 *Ibid*, p 32

4 *Ibid*, pp 35 & 36

(*pratyakṣa*) can have various degrees, there is no reason for placing the *arthapratiti* by *varnas* on a par with the manifestation of *sphota* by *dhvanis*. So the unitary *sphota* is to be accepted

The Varnavadin begins¹ his refutation of the Sphotavada by raising a question²—whether the cognitions of *varnas* present only those *varnas* or a sound-element devoid of any form or property in addition to those *varnas*. In the former,³ no *sphota* is known in addition to the *varnas*, which, as different elements in themselves, cannot be spoken of as the *vivartas* (manifestations) of another sound element. In the latter, a sound-element apart from *varnas* is to be accepted, which, while cognised, is known as *śabda*—the conveyor of ideas. What is this sonantal element? Is it *śabdatva*⁴ (the generality of *śabda*) which is to be considered as the conveyor of ideas? If so, *śabdatva* being a common property of all *śabdas*, all ideas, it may be objected, may be known to the hearers from each and every *śabda*. But the experience of differences in ideas is to be explained only by the differences in their expressions, viz., *śabdas*. The explanation that *śabdatva*, though one and devoid of any form or properties, has got its own different *vivartas* (manifestations) like *gākara*, *aukara* and *visarga* in the word '*gauh*', which, however, produce the cognitions of different ideas, is unsatisfactory⁵ on the ground that the same can be well explained by *śabdas* themselves, which

---

1 See the Tattvabindu (below) p 36

2 & 3 Ibid p 37

4 Ibid, p 38

5 Ibid p 39

are acceptable to both parties. Moreover, just like *śabdatva*, other generalities—*sattā*, *varnatva*, etc.—may be taken as the conveyor of ideas through their own *vivartas*. Hence there is *vinigamanāviraha*—no means to prefer one generality to others.

The Varnavadin adds¹ that *śabdatva*, being an eternal generality, exists in *varnas* that are cognised previously in a word or sentence, it may not necessarily depend on the *anusamhara buddhi* of the last *varna* to convey the idea, so much so that it will have to be accepted that even the first sound or sounds in a word, while cognised, may convey the idea².

Can the term *śabda* then mean *śrotra-grahana*³—that which can be experienced by ear? Since like *varnas*, *grahanas* (cognitions of those *varnas*) also are different, nothing can be said about the unitariness of *śabda* (which is so experienced generally). The ear also⁴ (being *ākāśa*) is inferable and as such, is beyond senses, and the cognition of ear,

1 See the *Tattvabindu* (below) p. 41.

2 In this connection Vacaspatimīśra hits the Prabhākaraś who have denied the existence of *śabdatvajñā* lest they should have to attribute to it the function of conveying ideas. He says that *śabdatva* never stands in the way of the reality of the different *varnas* which are to be accepted as eternal. Just as *sābalagatva* (a narrower generality) is found along with *gotva* (a wider generality) in a black cow so in *śabda* properties like *actva* and *hantva* are found along with *śabdatva* on the basis of the popular experiences—*gāḍraś śabdah*, etc. Nor can this experience be explained without the generality—*śabdatva*. [See the *Tattvabindu* (below) pp. 40 and 41.]

3 See the *Tattvabindu* (below) p. 41.

4 *Ibid.*, p. 44.

like all cognitions, is inferable (according to the Bhāttas), so that nothing can be regarded as the object of the unitary experience of śabda by the senses (*aparokṣāvabhāsa*) If the ear (*śrotra*) and its cognition (*grahana*) in the body of *śabda* (as explained above) are not cognisable by the senses, how can the cognition of such a qualified thing (*śabda*) arise as conveyed by the word *śabda*?

Is it then the *sphota*¹ which is cognised as uniform in all varnas in a word or sentence, but different in different words and sentences? And are the varnas, the seeming manifestations of the unitary *sphota*, to explain the difference in the cognition of *sphota*? The Varnavādin again puts a question to the Sphotavādin²—do the cognitions of the previous varnas help that of the last varna in its combination with the previous varnas? If so, the cognitions of the previous varnas do not exist when the cognition of the last varna arises, and so the non-existing things are said to be helping in producing a real thing³—a fact which always goes against popular experience. It is an accepted fact that all cognitions do arise, exist for a while, perish and are never brought back to life. So even if they are supposed to be existing at the time of the cognition of the last varna in a word, they do not function at all in collaboration with that of the last varna⁴. The argument that the varnas, while cognised, manifest separately the

1 See the Tattvabindu and the Tattvavibhavana (below) p 45

2 *Ibid.*, p 46   3 *Ibid.*, p 47

4 See the Tattvabindu (below) pp 47 and 48

sphota without depending on their mutual combination in one *anusamhārabuddhi*, falls to the ground¹ since it does not help us to propound the existence of an *akhandapadārtha* separate from the experienced *varnas*, in other words, the *akhandasphota* does not exist like the horn of a man or rabbit. So it is to be accepted on the basis of valid experience, the Varnavadin contends, that the perceptions of different *varnas* produce an *anusamhārabuddhi* with those *varnas* as its object and none else.

Again, the Sphotavadin² raises many objections to the Varnavadin's view. The experience — '*gauh*' is one word—well speaks of the unitary aspect of the word '*gauh*', and this unitariness cannot be satisfactorily explained³ if we accept only *varnas* as its object (*visaya*). Nor can it be argued that this unitariness is based on an *upādhi*⁴ (limitation) like that of the experiences of 'army', 'forest', etc., because nothing is to be said as the *upādhi* in this instance. Here two *upādhis* are suggested and refuted. (1) *Ekavijñānaśayata*—being the object of one cognition, and (2) *ekabhidheyapratyayaheturā*—being the cause of the cognition of one idea. The former cannot be accepted for, the cognition in the body of *upādhi* must be known⁵ before the delimited object is cognised through that *upādhi*, and that cognition is not cognised when its object is known and it is either to be cognised by a perception called *anuvayasayaajñāna* or by inference. So the *anusamhārabuddhi* does not

1. See the *Tattvabindu* (below) p. 43

2. *Ibid.*, p. 49

3. *Ibid.*, p. 50

4 & 5. *Ibid.* p. 51

bear the cognition as its object (*viṣaya*), much less its unitariness. The second also is untenable¹ since it involves the fallacy of *interdependence* (*itaretarāśraya*). The argument that the distinction of a word from another is known by that of the idea conveyed by it leads to the fallacy of *interdependence* between cause and effect: the conception of *one word* is based on that of *its conveying an idea* and *vice versa*. So the capacity of *vācakatva* of a word is to be explained only in reference to the *unitary sphoṭa*. Moreover, if we explain the cognition of *unitariness* (*ekāvabhāsa*) as due to *some upādhi*, nothing would be possibly explained as a real and unitary object, for, some *upādhi* may be invented to explain the same. If so, it can also be suggested, the Sphoṭavādin concludes, that there will be no plurality among objects, since the plurality of objects is only a manifestation of one real object or entity.

The Varṇavādin refutes the Sphoṭa theory thus²:—The cognition of unitariness is not an authority to prove the existence of a unitary object, viz., *Sphoṭaśabda* but only the possibility of a usage which bears out the oneness of the object cognised. Though *elephants, horses, chariots* and *foot-men* are different entities and though the *campaka, aśoka, kiṁśuka*, etc., are different species of trees,³ they become objects of the unitary cognitions—‘*It is an army*’, ‘*it is a forest*’, etc., which (through some limitation) present unitary objects like ‘*army*’ and ‘*forest*’.

---

1. *Vide* the Tattvabindu (below) p. 51.

2. *Ibid.*, p. 51.

3. *Ibid.*, pp. 52 and 53.

as the last dhvani, does not hold good, in view of the fact that the sphota, devoid of any parts, cannot be spoken of as being partly or fully manifested by dhvane. The full or clear manifestation is possible only for a thing which has got parts or qualities, both common and special. The sphota cannot be said to have a full or partial manifestation. It should or should not be fully manifested and cognised. The middle course is not possible.

The view that the manifestation of sphota is based on superimposition cannot be held, since no superimposition can be explained in reference to an object—the substratum of it—previously unknown¹. Even if it is held that the sphota can be and is previously cognised, it is not possible to maintain that it is devoid of any parts. So the Sphotavadin's view that the *pada-tattva* (the essence or entity of śabda) is experienced as one devoid of parts, contains no truth and as such, is not reliable. The popular experience—*we learn idea from śabda*—has no special significance in favour of the Sphotavadin's view². The popular experience is sometimes acceptable and sometimes, unacceptable. If it is argued that the validity of the popular experience is anyway to be accepted, it can be maintained in one way only—that the unitariness or oneness of śabda (which conveys idea) belongs to the varnas themselves when they become the object of one recollection, and as they form one group (with the name 'pada'), they convey one idea. This explanation is possible in the case of śabda,

---

1 *Vide* the Tattvabindu (below) p. 59

2 *Ibid.*, p. 60

varṇas or padas are uttered at a time by different persons, there arises no cognition of the idea (*artha*). So it is held that these padas are to be uttered in a partioular *sequence by one and the same person*, and that this *ekavakṛtva* is necessarily cognised by the person who knows ideas from words. Moreover, this *ekavakṛtva* is a *jñāpakahetu*—cause of cognition, and so it need not be necessarily cognised just like the mind which, as uncognised, becomes the cause of inference.¹

So the Varṇavādin concludes that since the sense or meaning of the sentence or word can be well cognised from the knowledge of the words in the combination of varṇas, it does not drive one to the necessity of establishing the *akhaṇḍa-padatattva* viz., *sphoṭa*, devoid of any parts and properties.²

II

After the refutation of the *sphoṭavāda*, the second view is taken up for discussion. Its superiority to the *sphoṭa* doctrine lies in the fact that it does not postulate a thing like *sphoṭa* which goes beyond one's easy comprehension; and it lays³ stress on the varṇas and padas as the cause of the *arthapratīti* (i.e.), the cognition of the meaning of sentence arises from the cognition of the last varṇa in it by the sensory organ—ear, which is much helped to do its function by the impressions produced by the cognitions of words and their meanings, just as

---

1. *Vide* the *Tattvabindu*, pp. 72 and 73.

2. *Ibid.*, pp. 74 and 76.

3. *Ibid.*, p. 77.

the cognition of the last varṇa of a word coupled with the impressions produced by the cognitions of the preceding varṇas of the word generates the recollection of the *padārtha*.

This view is rejected with the question¹—does the last varṇa generate the *vākyārtha-pratīti* after producing the recollection of the relation between the last word (of the sentence) and its sense? If this is accepted, the Siddhāntin says, at the time of the mental impression ready to produce its effect, viz., the recollection (of the *padārtha*), the perception (of the *pada*), the cause of the impression, does not exist²; and no one can explain the existence of the cognition of the last varṇa in a *pada* or a *vākya* when one recollects the relation between *pada* and *padārtha*, (since it is to be explained that the recollection of the last varṇa arises first, then that of the *pada* containing the last varṇa and then that of the *padārtha*). It cannot also be argued³ that the *vākyārthapratīti* arises from the cognition of the last varṇa even without the recollection of the relation between the *pada* and *padārtha*, for, the experience of the *pada-padārthasambandha* is of no use if it does not produce a recollection (of the same). Hence it cannot be explained why one does not have the verbal cognition if one does not get one-self sufficiently acquainted with the import of words which one hears. Nor can it be said that these three—the cognition of the last varṇa, the impression of the *padārtha* and the recollection of the *padārtha* are simultaneous, in view of the fact that

cognitions do arise in *ātman* only one succeeding another. The cognition of the last varṇa does not arise a second time (*i.e.*) at the time of the recollection of the padārtha, for want of its cause, *viz.* the *samśkara* (produced in the ear of the hearer by the speaker) which is characterised as so *fleeting* and *transient* as the flash of lightning in a dark cloudy night¹. It cannot also be said that the last varṇa or śabda by itself cannot convey the import of the sentence, except through its cognition, and since the cognitional unity of the last varṇa along with the impressions of the previous varṇas, padas and padārthas cannot be explained, this view also is described as wholly untenable.

III

Then the third view—the group of varṇas or varṇamālā in one mirror-like recollection is the cause of the *arthaprātīti*—is taken up. It is explained thus². The relation between padā and padārtha depends upon the time honoured usage. Our elders have not used varṇas and padas alone for the inter-communication and exchange of ideas, but have used *vākya* (sentence). It is not the *sphota* (already described) but the varṇas. When it becomes the object of one recollection, it produces the verbal cognition (of the *vākya* artha). The *padārthasmṛti* arising from the knowledge of padas in a *vākya* is an accessory to this varṇamālā in the production of the *vākya* arthaprātīti.

1 *Vide* the *Tattvabindu* p. 82.

2 *Ibid.*, pp. 83 and 84.

IV

Now, the *Anvitābhīdhānavādin*, the follower of the Tīkakāra alias Prabhākara, puts forward his view that words themselves convey the anvitapadārthas, viz., their meanings and their mutual relation, so that the padārthas conveyed by padas do not convey the vākyārtha (i.e.) there is no abhūtānaya¹

The Vākyārtha is said to be one and visista. It is related to many subordinate ideas conveyed by padas. So it can be well said that the padas themselves while they convey the padārthas, convey them only as related to one another on the strength of the three well known accessories—ākāṅkṣā (verbal expectancy), yogyatā (congruity) and sannidhi (proximity)². Hence there is no necessity to accept the Sphoṭaśabda, the laet varṇa or the varṇavalī as the cause of the cognition of the vākyaṁ

Now the *Abhūtānvayavādin* comes forward with certain objections to the *anvitābhīdhānavāda*³. First he puts a question to the *anvitābhīdhānavādin* when a word, say the first, in a sentence conveys its idea and the relation (to the other ideas), are the other ideas conveyed or not by their own expressions (in the sentence)? If other ideas are not conveyed by their own expressions, it is to be admitted that ideas that are to be generally conveyed by words in a sentence are conveyed by the first word itself and so, there is the *superfluity* of the second and

1 Vide the Tattvabindu (below) p 91.

2 Ibid, p 92

3 Ibid, p 93

the difficulty that the same *gośabda* in the sentence '*gūm paśya*' would not convey *darśa-nānvṛta-go* (cow as related to the action—seeing), since it had been originally related to the *ānayanakriyā*. So also in the example—'*prāsādam paśya*', the word *paśya* conveys *darsanakriyā* (seeing) as related to the *prāsādapadārtha* (palace), and it does not convey the same as related to the *gopadārtha* (cow). This would set aside the possibility of explaining the *padārthas* (and *vākyārthas*) in all verbal propositions¹

The argument that the *gośabda* on the basis of *avyabhicāra* (invariability) generates in the hearer a recollection of its meaning only, viz, cow, and not the meanings of other words, falls to the ground since *avyabhicāra* is not recognised as the cause of recollection. It is *bhāvanā* (mental impression) that when it is deep-rooted on account of the strong and constant previous experiences (*anubhavapaunahpunya*), is roused and produces *smṛti* (recollection). And *avyabhicāra* has no place among the causes of *bhāvanodbodha* (rousing the mental impression), since among the causes of *bhāvanodbodha*, *pranidhana* (meditation) and others are mentioned and not *avyabhicāra*². *Sahacarya* is however accepted as one of the causes of the *bhāvanodbodha*,³ since *sambandha* in the list includes *sahacarya* and not *avyabhicāra*. And this *sahacarya* is common to both *śārtha* and *padāntarārtha* (the meaning of one word and those of others), so that there arises from words a recollection of *anvṛtapadārthas* (i.e.) both *śārtha* and *padāntarārtha*. So

1 Vide the Tattvabindu (below) p. 96

2 Ibid., p. 97

3 Ibid., p. 98

the *gopadārtha* cannot be said as related to *darśanakriyā* by *ākāṅksā*. Hence there is no possibility of cognising the *vakyārtha* from a verbal proposition, if *anvitabhīdhānā* is accepted¹

So words, the *Abhihitānvayavādin* contends, convey only their own meanings, and those meanings, incomplete and incoherent in their isolation, are related to one another by the threefold conditions—*ākāṅksā*, *yogyatā* and *asatti*—and convey the *vakyārtha*

The *Anvitabhīdhanavādin* answers² all charges levelled against him by the *Abhihitānvayavādin*. He says first that there is no fallacy of *interdependence* (as explained above, if *anvitabhīdhānā* is accepted) for, though the words through *abhīdhāna-śakti* convey the *anvitapadārthas* (their meanings and their mutual relation), the meanings of other words are not invariably recollected from one word for want of *abhyāsa*, so much so that there arises from a *pada* a recollection of its own meaning (*svārtha*) and its *anvaya* (relation). It can be therefore said that words invariably convey only their own meanings (*svārthas*) along with the *anvaya* and not the meanings of other words also

In support of this argument the *Anvitabhīdhanavādin* puts a question to his opponent—*what kind of cognition is that which one derives from words?* Only four kinds of cognitions are recognised—*pramāṇa* (valid experience) *samsāya* (doubt) *viparyāya* (misapprehension) and *smṛti* (recollection). The cognition of the meanings

1 *Vide* the *Tattvabīndu* (below) p. 99

2 *Ibid* p. 100

from words is not a *pramanajñāna*, since it does not possess as its object anything previously unknown. To say that it is a *doubt* or *viparyaya* is out of place¹. As there is no *fifth* variety, it is to be accepted that it is a *recollection* and that words, like *pranidhana*, are the conditions of *samskārodbodha* (rousing mental impressions). And this recollection of the meanings of words presents both objects and their relation.

Again, the contention (of the Abhihitantvaya-vadin) that the padarthas recollected by the *abhidhānaśakti* of words—and not by mere *sahacarya*—become the objects of the *vakyārthajñāna*, is of no avail, in view of the fact that in instances like '*Gangayam ghoṣaḥ prativasati*' the 'bank' which is only a secondary meaning of the word *ganga*, is related to '*duelling*', the primary meaning of the word '*prativasati*'.

Moreover, one padartha recollected by the *abhidhānaśakti* of one word can be related to another recollected by mere *sahacarya* on the basis of *ākāṅkṣa* so that it may not be again related to (the other or) 1st idea conveyed by its own word with its *abhidhānaśakti*. If this is possible, the whole *vakyārtha* would not be cognised at all. So it is to be admitted that there arise *first* the recollection of the *isolated* ideas (*anantvartas*) by the mere *sahacarya* of words² and *then* that of the *anvītapadarthas* from words³. It cannot be said that the padarthas are not mutually related for want of *ālāṅkā*⁴ (verbal expectancy), for, expectancy is said to be *nothing but the knower's desire for knowledge*.

1 Vide the Tattvabindu (below) p 101

2 Ibid, p 102

3 Ibid, p 104

4 Ibid, p 105

It is explained on the basis of the incompleteness of *abhidhāna* (*abhidhānaparyavasana*) as in the example—*diaram*,—which, being in nominative case, does not convey any new idea other than that of the stem (*pratipadika*), so, the knower seeks some other idea, which can be well related to the *padantha*, viz, *dvāra*¹ It is also explained on the basis of the incongruity or incompatibility of the idea already known from a word (*abhihitaparyavasana*) In the vedic passage—*Viśvajita yajeta*—the sacrifice *Viśvajit* is known by the instrumental case as the *karana* (instrument) of the *karya*, which (an *abhihita*) is incompatible with the *karana* without a *niyojya purusa* and as such, leads to the explanation of a *niyojya visesa* (like the *svargakāma*)²

The argument of the *Abhihitānvayavadin*³ that words convey their meanings without their mutual relation and that those meanings produce *vakyarthajñana* on the strength of the threefold accessories—*akāṅkṣa* etc, so that words have no direct capacity to generate *śabdabodha*, falls to the ground in view of the fact that unless those ideas are conveyed by words, they are not considered as the cause of the *vakyarthajñana*⁴

The *Abhihitānvayavadin* further argues that one who perceives a *white object* and hears the *hesa* sound (neighing) and the *noise of galloping* experiences that '*a white horse gallops* even without the cognition of words expressing them The *Anvītabhidhānavadin* answers that this knowledge is arrived at either from *inference* (*anumana*) or from *presumption* (*arthapatti*) and not from words (*śabda*) In the explanation of

1 Vide the *Tattvabindu* (below) p 106

2 *Ibid*, p. 107 3 *Ibid* p 108 4 *Ibid* p 110

the same he raises a question—whether in this instance one experiences the *hesā* sound and the noise of galloping as co existing in the white object, or whether all the *thrice* are independently known. In the former, the knowledge is *inferential* on the basis of *probans*, in the latter, it is a knowledge from *presumption*, in case no other object (possessing these qualities) is definitely known.

Moreover, if *śabdabodha* is generated by *padarthas*, it would be *asabda* (i.e.) *not based on śabdas*, and as it is not definitely known whether the *arthas* seek the help of the mind which does not operate on the external objects, it would result in the acceptance of a *seventh pramana* (called *padartha* separate from the six well known *pramanas*). It is therefore to be accepted that the *padarthas* not conveyed by words do not become the *cause of vakyartha-jñāna*, and that the ideas conveyed by words do possess the power to generate the *same (śabdabodha)*¹. This would mean for the *Abhihitānvayavadin* the acceptance of *two śaktis*—one over the *padarthas* to generate the *vakyartha-jñāna* and other over words capable of creating (the first) *śakti* over the *padarthas*. But for the *Anvītabhīdhanavadin*, *only one śakti* is to be accepted over words which convey *padarthas* on the basis of the intention of the speaker, and through that *śakti* one word conveys its meaning as related to the meanings of other words (in the sentence) on the strength of the three accessories—*ākankṣa* etc. Hence it is appropriate to say that words which convey *padarthas* are the cause of the cognition of the *vakyartha*.

1 Vide the *Tattvabindu* (below) p 111

V

The Abhihitānvayavadin begins the refutation of the anvītabhīdhānavāda with an introductory remark that it is a general rule that in the absence of any strong objection (*bādhaka*), that which stands very near to the effect becomes the cause of it, hence, the recollection of the *padārthas* which are nearer to the *vālyārthajñāna* than the *padas*, can be well considered as the cause of the *vakyārthajñāna*. He adds that one would never know *vākyaārtha* from the mere knowledge of words without recollecting the *padārthas* therefrom, but knows it invariably after recollecting the *padārthas* from the juxtaposed words.

On the basis of this observation he puts forth his view of the abhihitānvayavāda that the recollections of the *padārthas* associated with one another become the cause of the *vālyārthajñāna*, on the strength of the three accessories—*ākāṃṣa* (expectancy), *yogyata* (congruity) and *asatti* (proximity)¹

It is again argued² (by the Anvītabhīdhānavadin) that the recollections of the meanings (of words) which are in reality associated with those (of other words in a sentence) do not bear them as objects in their isolation. For example, if one recollects a *palace* without its locality, *viz.*, *Pataliputra* and *Mahīsmatī* (another place which has nothing to do with the palace referred to), one is not capable of understanding these two

---

1 *Vide* the *Tattvabīndu* (below) p. 112.

2 *Ibid.*, p. 113

padārthas (—palace and *Mūhismati*—) as related to each other. So words have no inherent capacity to denote their meanings as unrelated to one another. This is considered to be the main objection—*badhaka*—viz, *samarthyabhava* to the assumption that the *padārthas* (the immediate neighbour of the *vakṣārthajñāna*) are the cause of the *vakṣārthajñāna*.

The *Abhihitānvayavadin* answers this easily. He says¹ the mental impression has no such capacity to produce a valid recollection as would invariably present those objects which had and had not been previously experienced (as related to one another), but (it possesses a capacity) to generate *padārthasmṛtis*² (recollections of the meanings of words) from the group of words in *juxtaposition*. These *padārthasmṛtis* have the support of the three accessories—*ākaukṣa*, etc., and as such, become *karana* (of the *vakṣārtha bodha*) in that they immediately produce the valid cognition of the mutual relation of the *padārthas*, viz, the *vakṣārtha*.

If such a *vakṣārthajñāna* is not *pramāṇa*, then the cognition known as *recognition* (*pratyabhijñāna*)³ will never arise (valid, since it is generated by recollection or mental impression). And it may be objected how a mental impression or recollection produced by the impression which owes its existence to an experience presenting an object with certain limitations of space, time, etc., would generate another cognition presenting the same object with the limitations

1 *Vide* the *Tattvabindu* p 114

2 *Ibid* p 115

3 *Ibid* p 116

of different space, time, etc. To answer this objection it is to be accepted that the mental impressions or recollections do possess an extraordinary power to produce *recognition* which would present objects uniformly existing at different times and places when they attain new features by their association with the accessories like the senses¹. Such an explanation, *viz.*, the possession of a power by the *padārthasmṛtis* and *samskāras*, is possible here also if one views it without any prejudice². It is also explained in the *Nyayakanika* that no object becomes varied or different through the difference of time, space and the various stages³ of the object.

It is argued again⁴ by the *Anvīṭābhūdhānī-vādin* that as has been already said, the *padārthas*, if they are recollected from any source (other than words), do not possess the power to produce the *vakyarthajñāna*. If it is said that they have such a power, they would be recognised as the seventh *pramāṇa* (means of knowledge), or *āgama* (verbal testimony) would merge in the *padārthas*. And they (*padārthas*) should have been explained (by the *Vṛttikāra* and others) along with *pratyakṣa* and other (means of knowledge), and *āgama* should not have been mentioned (as a separate *pramāṇa*), since it is only a subdivision of the *pramāṇa*, *viz.*, *padārtha*. Experienced people do not use 'words denoting unequal divisions (in a *dvandva* compound) as *Brahmana* and *Yudhisthira*' (one a caste name and other the name of an individual) but use such words expressing equal divisions as

1 *Vide* the *Tattvabīndu* (below) p. 117

2 *Ibid* p. 118

3 *Ibid* p. 119

4 *Ibid* p. 120

5 *Ibid* p. 121

'*Brāhmaṇa and Rājanya*' (two caste-names) and '*Vasiṣṭha and Yudhiṣṭhira*' both being the names of two persons. By the mention of one sub-division, another sub-division (of the same class) cannot be taken as mentioned. So the *genus—padārthas*—should have been enumerated in the list of *pramāṇas*. To say that the *Vṛttikāra* and the *Bhāṣyakāra* who began to elucidate all means of knowledge, left out some little *pramāṇa* unexplained would be attributing to them unsound scholarship¹; so (to avoid that) it is to be stated that *padārthas* which become objects of experiences or recollections resulting from words, do possess a special power to generate the cognition of the *vākyārtha*. If this is accepted, *three or two śaktis*² are to be explained—*two śaktis* on words and *one* on their meanings³ (if words generate the experience (*anubhava*) of their meanings), or *one śakti* over words and *one* over their meanings,⁴ (if words generate a recollection of their meanings). But, if *anvitābhīdhānavāda* be accepted, only *one śakti* over words is to be accepted; and (as there is no *śakti* over the *padārthas*), there is much saving of labour. Hence the *anvitābhīdhānavāda* is acceptable.

1. *Vide* the *Tattvabindu* (below) p. 122.

2. *Ibid.*, p. 123.

3. Words possess a *śakti* called *abhīdhāna* to convey their meanings; the meanings possess a *śakti* to convey their mutual relations and words have another *śakti* to give power to the *padārthas* (to convey their relation).

4. The *padārthas* have *one śakti* to convey the *vākyārtha*, while words possess a *śakti*, which enables the *padārthas* to generate the *vākyārthajñāna*. *Vide* the *Tattvabindu*, p. 123.

The Abhihitānvayavādin while replying to this accepts first the principle of *laghava* enunciated by his opponent and remarks that in order to find out that, an impartial investigation is to be made

The one *padaśakti* accepted by the Anvītabhidhanavadin has reference to the meanings of words as mutually related (*i.e.*) words convey by their *abhidhānaśakti* both padarthas and their relation. This śakti cannot be said as having reference to the *anvaya* only. If so, the *anvaya*—relation—being one and the same, all words would become *synonymous*.

Again, it is argued words convey the related things (*vyatīśakta*)¹ and do not convey their relation also, just as words connoting generalities do not convey the idea of individuals. The relation is known when the related objects are cognised, and since the related objects are different, there is no fallacy of all words becoming *synonymous*.

This is also refuted as *inconclusive*. In the refutation of the same a question is raised—whether by the word *vyatīśakta* (related thing) is to be understood only the object or the object as well as the relation. Words which convey by *abhidhāna* the concepts (*padarthasvarupa*) cannot convey the relation also, just as a word connoting a generality by its *abhidhānaśakti* does not convey the idea of individual. A quality like colour cannot exist without a substance, so, a word connoting a quality expresses its own *aśraya* (substance). Can a similar thing be spoken of

---

1 *Vide* the Tattvabindu (below) p. 124

padārthas? No; it is held that the *padārthas* can be well known (by words) even without their mutual relation. If it is said that the *padārthas* are not known without their relation, it will have to be accepted that the *liṅga* (*proband*) cannot be known¹ without the cognition of the *liṅgin* (the major term) in the *pakṣa* (the minor term); so also *liṅgatva* (invariable concomitance) cannot be known. Hence the whole domain of inference would become very difficult to explain. So to say that the *anvita* is known by words would mean that both *padārthas* and their relation are conveyed by words.

Now the *Abhihitānvayavādin* questions²—whether one is contented with the fact that on the basis of *lāghava* (labour-saving), words by their *śakti* or *sāmarthya* do not convey the relation but only the *padārthasvarūpa*, which however generates the cognition of the *vākyārtha*, (so that one would refrain from attributing to words the power to convey the relation of the *padārthas*), or whether they by their *śakti* convey both the *padārthasvarūpa* and their relation, without which no cognition of *vākyārtha* would possibly arise even though one makes a thousand and one efforts to obtain it.

Of these two, which is to be accepted?

On the strength of *samabhyvāhāra*³ words become capable of conveying the relation between one *padārtha* and another; or the juxtaposition or co-utterance would be of no avail. Any object is said to possess a particular *sāmarthya*

1. *Vide* the *Tattvabindu* (below) p. 129.

2. *Ibid.*, p. 130.

3. *Ibid.*, p. 131.

(capacity) if its effect cannot take place without that object. The knowledge of the relation (between one padārtha and another) arises from a visible or invisible thing other than words, so there is no authority for us to attribute it to words. The learned in the Three Vedas observe that the śabdārtha—the meaning of a word—is that which is not known from any other source. On the basis of this observation they have held the view that the personal termination (*akhyatapratyaya*) etc., do not convey by *abhidha* the agent (*karta*) of the action, etc. On the basis of the juxtaposition or expectancy, again words by their secondary significative power convey the mutual relation of their meanings (*anvitavastha*) since they are uttered by the speaker with the intention of conveying the *anvaya*. Even unjuxtaposed words do not stop their functioning with generating the knowledge of their own meanings. The learned people in the world do not use words for conveying the padārthas merely, on the other hand they utter words¹ with the intention of conveying (to the hearers) their ideas through those words. If words do not convey the intended ideas of the speakers then those speakers are to be considered as men without the knowledge of the world or true judgment. Nobody seeks to know padārthas which have already been known. So the (learned) use words in a particular order so as to make others know an idea already unknown. Hence the particular order or juxtaposition of words which have the sole object

---

1 See the *Tattvabindu* (below) p. 132

to convey an idea hitherto unknown, without which the co-utterance of words in a particular order or the sentence itself would be impossible, helps (the words) to convey by the secondary significative potency the relation that subsists between one padārtha and another. To this effect the Yāittika says that the cognition of the *visistārtha*, viz, the mutual relation of the padarthas, is generated by the *samabhinayāhrti* (co-utterance of words).¹

So on the basis of the recollection (of the padarthas) produced by words in juxtaposition which cannot be otherwise explained and strengthened by the expectancy and congruity of the padarthas, words, therefore, convey by *lakṣanā* the *anvitavastha* (the relation between one padārtha and another), which does not therefore impose on words any special *śakti* for its own knowledge.²

Words that are used by honest people with the intention of conveying certain ideas to the hearers may bring out the unknown idea viz, *vākyārtha* by the secondary significative potency which is generally adopted on the basis of the incompatibility of the intended idea of the speaker; but words in the vedas which are believed to be *self-revelations* cannot convey the *vākyārtha* by *lakṣana*, since there is no *purusa* (author) in the case of the vedas and since there is no possibility for the explanation of the *tātparyānupapatti*.³ It may be accepted that (on the basis of the *lokavedādāhikarana*) there is no difference between *laukika* and *vedic* words (so that there will arise

1 *Vide* the Tattvabindu (below) p 132

2 *Ibid*, p 133

3 *Ibid*, p 135.

valid *śabdabodha* from the *vaidika* words just like from other words) This does not hold good in view of the fact that (if such a comparison be held between the *loka* and the *vedas*), another similar thing would have to be accepted in the *laukika* words used, i.e., that the word *ganga* (in the sentence '*gangāyam ghosah*') which means *bank* by the secondary significative potency, would have to mean the same in the sentences—'*gangayam payamsi, yadamsi gangayam*' (*waters of the Ganges, animals in the Ganges*) The argument that there is no *anupapatti* (incompatibility of the primary sense in the context, so that there is no basis for *laksana*) does not any way favour the position of *laukika* words in as much as the same might be said of the *vedic* words¹

The *Abhihitānvayavadin* argues that if *anvitabhīdhanavāda* be accepted, the *vedic* words (in a sentence) would not generate an unknown kind of *jñāna*, viz., *vak्यarthajñāna* (since it emphasizes only the recollection of *anvitāvastha* from words) To this *Anvitabhīdhanavadin* however replies that just as *laukika* words (i.e.) used in ordinary conversation convey even ideas with the relation (of those ideas), so also the *vedic* words convey both their ideas and relation (since the *laukika* and *vaidika* words are said to be identical) This is again refuted by the *Abhihitānvayavadin* on the main ground of *laghava* (already explained) and also on the ground that words, while used by speakers, convey invariably the intended ideas (on their individual capacity) and as such are not capable of conveying

---

1. Vide the *Tattvabindu* (below) p. 136

the *anvitāvasthā*, so that there is no room for attributing to words the power of conveying their own ideas as associated with the ideas of other words (*arthāntarānvitāsvārthakalpanā*).¹

Again, the *Anvitābhīdhānavādin* contends² that the authoritativeness of the vedas cannot be accepted in view of the fact that the complete understanding of the import of the vedas would be impossible (if *anvitābhīdhānavāda* is not accepted). At this the *Abhihitānvayavādin* coolly remarks: if such a thing happens, well and good! Nothing is lost to them who accept everything on sound reason.³ So it is to be ascertained without any prejudice but following the path of a true *āstika* what is acceptable as an indispensable factor⁴ which contributes to our understanding of the meanings of the *vaidika* words. It is an admitted fact that the means of the knowledge of the relation between words and their meanings is the beginningless tradition of the old (who used words to convey certain definite ideas); so even without a person responsible for that relation, the knowledge of the meanings of words (*padārthas*) can arise. Hence the relation between words and their meanings is considered to be but natural.

It is questioned—does that relation (of words *viz.*, *śakti* pertain to) the meaning of one word related to the meaning (of another) or to the meaning of one word only? In the second, do words convey (by their *śakti*) their meanings alone or the mutual relation also? If words

1. *Vide* the *Tattvabindu* (below) p. 137.

2. *Ibid.*, p. 149.

3. *Ibid.*, p. 150.

4. *Ibid.*, p. 151.

convey their meanings only, they do not produce the cognition of the *vākyārtha*, and as such, cannot be considered to be the efficient cause of the cognition of the *padārthasamsarga* (*vākyārtha*) Hence the two other alternatives are open to explain that words have the utility for generating the cognition of the relation of the *padārthas*

Now the *Abhihitanvayavadin*¹ says that though words bear out the intention of conveying the relation of *padārthas*, they convey by their *abhidhānasakti* the *padārthasvarūpa* only, and since the relation of the *padārthas* is known (by other means of knowledge), there is no room for *presumption* (*arthāpatī*), on the authority of which words are said to possess a peculiar power to convey (not only *padārthas* but also) the *vākyārtha* When we hear a particular statement from a reliable person, we are sometimes prompted to action or to keep ourselves aloof, sometimes we realise pleasure, pain or fear, and from this a careful observer infers our knowledge—the cause of our mental state He verifies also that such a thing does not take place in the presence of other things but words And this knowledge does not present *padārthas* merely to produce such effects as action but the *qualified padārthas*—*padārthas* and their relation So words used by the learned bear out the intention of conveying the *qualified padārthas*, and this cannot be explained without the recollection of the *isolated padārthas* (through words), which may be inferred from the experience of the *visistavākyārtha* arising therefrom The capacity of words to produce a recollection of

1 *Vide* the *Tattvabindu* (below) p 152

padārthas, does not dare to destroy (the power of) their being the vehicle of the intended *visistārtha*, since nothing (in this world) will destroy its own *nimitta* (cause), much less its own self. So words do not convey by *abhidhana* the qualified padārthas. Hence as in the *laukika* words,¹ the *vaidika* words in a sentence do by *lakṣanā* generate a cognition of the qualified padārthas on the basis of their conveying (by *abhidhana*) unqualified or isolated ideas. To say that words bear out the intention of conveying the isolated ideas only, which by themselves do not bear any fruit to the hearer, would be denying one's understanding of the *vakyārtha* through the cognition of words.

To this effect says the revered *Varttika* *laramisra*—'Varnas (words) directly however convey padārthas (concepts), yet they do not stop with them, the mere knowledge of which is of no use to the hearer. The conveying of padārthas by words is indispensable for the cognition of *vakyārtha*, just like fire for cooking by means of pieces of wood.'

So also (says he)—

'That *vakyārtha* is everywhere conveyed by words by *lakṣanā* (secondary significative potency) only is an accepted fact for us.'

It cannot be argued that words which bear out the intention of conveying their meanings and their relation, convey both by *abhidhana*, if this be accepted² one will have to accept that the word *ganga* in the sentence '*gangayam ghosah* would on the basis of *tatparya* convey the idea of bank by its *abhidhana*. To say that the idea

1 *Vide* the *Tattvabindu* (below) p 153

2 *Ibid* p 154

of *bank* is conveyed by the word *gangā* (by *laksana*) on the basis of its relation (proximity) to the *svārtha* viz, *current*, and as such, is not, in spite of the *tātparya*, conveyed by its *abhidhāna*, is favourable to what has been said with reference to words. So the *tātparya* does not invariably prove the existence of a special *padaśakti* for conveying the *vākyārtha*. The pieces of wood though they are intended for cooking, never directly accomplish their fruit; but fire alone (accomplishes it), and through that, they also accomplish it. The priority of words to meanings in generating the *vākyārthajñāna* has no special significance and as such, would not anyway indicate the existence of a special *padaśakti*. That both words and their meanings stand on a different footing has been already explained by the fact that words convey by *abhidhāna* their meanings and not their relation too, for the objection of *gaurava*. It need not be said that the *padārthas* even with the support of the accessories like *expectancy*, do possess a special power to generate the cognition of the *vīristārtha*, for, even without it, such a cognition arises from the *padārthas*.

Not only the *padārthas* recollected through words but also others (recollected) through other means of knowledge are capable of generating the *vīristarthabuddhi*. Just as *presumption* (*arthapatti*) and *inference* (*anumana*) produce a *vīristarthabuddhi*,¹ so also *padārthas* recollected through words which are considered as bearing out the intention of the speaker, generate a *vīristarthabuddhi*. The *tātparya* which is known from the incompatibility (of the primary sense)

1 Vide the *Tattvabindu* (below) p. 155

and the relation to the *vākyārtha* does not any way explain or suggest the existence of a new *śabda-śakti*, in view of the fact that such an explanation would result in our acceptance of the *śakti* over words like *gaṅgā* and over objects like *kāṣṭha* (pieces of wood), in the senses of *bank* and *cooking* respectively.

Lakṣanā is not always adopted in a sense on the exclusion of the primary sense of a word; but there are both *acceptance* and *abandonment* of the primary sense according to the nature of the secondary sense. For example, in the sentence—'*gaṅgāyām ghosaḥ*' the primary sense of the word *gaṅgā* is abandoned on the adoption of *lakṣanā* in the sense of *bank* capable of locating a hamlet; but in the example—'*dandino gacchanti*', the primary sense of the word *dandin* merges into the body of the secondary sense—the group of both sets of people with and without sticks. In the vedic example also—'*srstirupadadhātī*', the word *srsti* by *lakṣanā* means the *bricks* that are associated with a group of *mantras* with and without the word *srsti*. Similarly, when the relation of the *padārthas* is conveyed by words by *lakṣanā*, the *padārthas* (the primary meanings) also are included in the body of the secondary sense, for, without them, the secondary sense is of no avail and as such, will have to be discarded.

It cannot be argued¹ that words convey the *vākyārtha* by *lakṣanā* in as much as it does not satisfy its own definition; for, *lakṣanā* is to be so defined as would include within its scope the present instance also.

---

1. Vide the Tattvabindu (below) p. 156.

Can this be then the *lakṣaṇā* as explained by one author:—that which is adopted to convey a new sense that can be related to the *vākyārtha* through the cognition of its relation to the primary sense, when the primary sense (of the word) is incompatible with the intended sense of the sentence? In the sentence—‘*Odanam pacati Caitraḥ piṭhāre*’ (Caitra cooks food on an oven) the ideas of Caitra, piṭhāra, etc., have nothing unrelated to the *vākyārtha*. Nor has the *anvitāvasthā* which is to be conveyed by words by *lakṣaṇā*, been related to another *anvaya* (just as the secondary sense of the word *gaṅgā* possesses the relation to the *vākyārtha*). So no *lakṣaṇā* is to be adopted in words in the sense of the *anvitāvasthā*.

To this the Siddhāntin replies in a jeering tone: if there be no *lakṣaṇā*, then, are the things that can be known by other means of knowledge accepted to be conveyed by words? Nobody accepts *abhidhānaśakti* in the word *agnihotra* in the vedic passage—‘*Māsamagnihotram juhoti*’, though it cannot convey the idea of the *Māsūgnihotra* by *lakṣaṇā*. If it is said that on the basis of *similarity* (between the *Nityāgnihotra* and the *Māsūgnihotra*) the word is *gauṇa* (metaphorical) and that, there is no necessity for accepting *abhidhāna* in the sense of *Māsūgnihotra*, it may be asserted even here that without any special *abhidhāna* the *anvitāvasthā* may be well cognised as explained above. If the *padavṛtti* (by which words convey the *anvitāvasthā*) does not satisfy the definition of *lakṣaṇā*, a *fourth kind of padavṛtti*¹ may be accepted on the basis of experience; or it

1. Vide the *Tattvabindu* (below), p. 157.

may be asserted as *laksana* itself which may be given a different definition, simply to avoid an *unknown padavrtti*. Two conditions of *laksanā* as given in the definition cited above may be well accepted, viz, (1) the incompatibility of the primary sense and (2) the relation of the secondary sense to the primary sense, but not other conditions like the incompatibility of the primary sense *with the vakyārtha*

It is experienced that words that are juxtaposed or co uttered with the intention of their conveying a *visistārtha* will have no significance if they convey only the padarthas, so that they convey (by *laksana*) the *anvitavasthā* as related to the padarthas. This definition is applicable to both *laukika* and *vaudika* instances without any violence. Though words by *abhidhana* express the *padarthasvarupas* (concepts) only, yet they do not stop with them, they directly express the *padarthas* for the sake of the *vakyarthajñāna*, and so they convey the *vakyārtha* by *laksana*.

The objection that the *anvitavasthā* cannot be taken as the secondary sense of words for the reason that it is not previously known as associated with the padarthas, may be answered easily. It is said that the *anvitavastha* is previously known in its general capacity, though it is known afterwards in its special feature at the time of its association with the padarthas. The *anvitavastha* is said to be nothing but the *anvitapadarthas*—concepts with their relation, so that no duplication in the capacity (*sāmarthyā*)¹ other than that to convey the padarthas

1 Vide the Tattvabindu (below) p 158

is to be accepted Words do not convey by *abhidhānaśakti* the *anvaya* also, since the *anvaya* is cognised even when the padarthas alone are known by *abhidhānaśakti*

If the cognition of the padarthas generated by the potency of words does not come under the kinds—valid cognition, doubt, and misapprehension, and if no kind of cognition other than recollection is recognised, it may be by all means recollection itself, which however arises not on merely rousing up the impressions, but on those impressions roused up by words by *abhidhānaśakti* To say that words have utility in rousing up the impressions (and as such, possess a power to convey the relation of padarthas), would lead us to accept a similar power over *arthas*, for, they also by their *śakti* become the condition to rouse the impressions of their own words and as such, may be well considered as expressing the words also It is therefore to be asserted that words do not convey by *abhidhāna* the *anvaya* which is not known by other means of knowledge

Now a question is raised (against the Anvitābhidhānavādīn)—what is that *abhidhāna* power of śabdās which convey also the *anvaya* by it? It is not movement (*parispanda*) which exists in objects possessing form And śabda either as a *vibhūdrāya* or a *vibhūguna* does not possess any form The *murti* (form) is defined by those who have understood (the essence of) the phenomenal world as the *measurement of a substance not all pervasive* And there is no authority to say that it is an invisible kind of movement like the *rotation*. The cognition of *anvaya* (the

relation of the padārthas) will arise from that of śabdas¹ when that relation (between śabdas and arthas) has been already known (and recollected) So this cognition presenting śabda as such is the *vyāpāra* (immediate cause) of the cognition of *svārthas*. To this effect says the revered Bhasyakāra—

‘Śāstra (verbal cognition) is the cognition presenting an object having no contact with the senses by the cognition of śabda’

That alone is called *abhūdā* in that śabda possesses an inborn potency and generates the cognition of the *padārthas* by that power It does not independently produce the cognition of *arthas* but through rousing the mental impressions (of those arthas previously known) So there is no room for the presumption that the cognition of arthas first rouses the impressions of words and then produces the recollection of words and as such is called *abhūdha* But it is the cognition of śabda, which invariably generates the recollection of the padarthas So have the experienced people in this world explained the use of words (for communicating one's thought to another)

It may be objected that *śabda* never rouses the mental impressions, since it is not studied in the list beginning with *pranidhana* (meditation) This is answered thus śabda also may be said to be included in the list² The conditions of recollection are enumerated by *Prāmaṇikas* (authoritative people)—*pranidhana*, *nibandhana*, *abhyasa*, *linga*, *lakṣana*, *sadrśya*, *parigraha*,

1 *Vide* the Tattvabindu (below) p 159

2 *Ibid*, p 160

āśraya, *āśrita*, *sambandha*, *ānantarya*, *viyoga*, *ekakārya*, *virodha*, *atiśaya*, *prāpti*, *vyavadhāna*, *sukha*, *duḥkha*, *icchā*, *dīṣa*, *bhaya*, *arthitva*, *kriyā*, *rāga*, *dharma*, *adharma*. Though *pada* is not found (in the list), *sambandha* (relation) is studied in the list of the conditions of recollection; and it includes well the *padas* (as the related object), just as the pupil reminds one of the teacher and the priest, of the sacrificer. The relation between words and ideas is eternal and it is nothing but *tācparācakaabhāta*—the relation that subsists between the conveyor and the conveyed. The cognition of *śabda* coupled with the impression produced by the experience of the *artha* will generate the recollection of the *stārtha* (its concept), since *śabda* is uttered with the intention of generating the *arthajñāna* (in the hearer). The relation between the conveyor and the conveyed is nothing but that between the cogniser and the cognised, or strictly speaking, that between the recollector and the recollected.

anvitārtha (ideas and their relation)? The eye and other (senses) and the smoke and other (*probans*) are observed as generating cognitions of such objects as invariably associated with them, through the relations such as their *contact* with the objects in vision and the invariable concomitance¹ If it is said that even without any other relation there may arise from words the cognition of ideas through the eternal significative potency (*śakti*), the existence of which is well inferred from their time honoured usage, the same may be said here also The relation between *śabda* and *artha* may be that between the recollector and the recollected, since it is observed that words do possess a potency to generate a recollection of arthas, and that relation is nothing but the cognition of *śabda* which is also known as *abhidha*, as explained above

So the capacity of words to convey the ideas (*abhidhatrtva*) cannot be satisfactorily explained if *anvitābhidhanā* be followed It is therefore appropriate to say that on the ground of *laghava* (saving labour) *vākyārtha* is known from words by their secondary significative potency in that it is generated by the *padarthas* recollected by the means of words co uttered or juxtaposed and associated with the accessories like expectancy

So it has been well said—' Words convey their ideas (concepts) and refrain from any other functioning, and then the *padarthas* being cognised produce the cognition of the *vākyārtha* "

---

1 Vide the Tattvabindu (below) p 161

आचार्यवाचस्पतिमिश्रविरचितः

तत्त्वविन्दुः ॥

ऋषिपुत्रपरमेश्वरविरचितया

तत्त्वविभावनया

संवलितः ॥

ॐ

॥ तत्त्वविन्दुः ॥

* अहये बुध्न्याय नमो ब्रध्नाय नमो नमोऽस्तु गणपतये ।
आर्यायै भारत्यै नमो नमो' विष्टरश्रवसे ॥

॥ तत्त्वविभावना ॥

अभिवन्दा हरं ..... ।

हरिं गुहं गुरुश्चैव कायेन मनसा गिरा ॥

(वाचस्प)तिकृतौ तत्त्वविन्दौ व्याख्यानमञ्जसा ।

करिष्ये विदुषामाज्ञां पुरस्कृत्य यथामति ॥

ग्रन्थारम्भेऽभिमतता देयताः ..... (काय)वाङ्मनःप्रहृता-
लक्षणया प्रणत्या पूजयति—

अहये बुध्न्याय नमो ब्रध्नाय नमो नमोऽस्तु गणपतये ।

आर्यायै भारत्यै नमो नमो विष्टरश्रवसे ॥

अत्र च प्रमाणं प्रयोजनं च 'विशुद्धज्ञानदेहाय' इत्यत्र चार्तिक-
कारीयैरुक्तमनुसन्धेयम् । यथोक्तं—'अस्य च कर्तव्यतायां शिष्टाचारः
प्रमाणं; प्रयोजनं च विप्रोपशम' इति । एवञ्च व्याचक्षते—'ज्ञानं
महेश्वरादिच्छेत्' इति स्मृतिमनुविदधानो ज्ञानपुरस्सरत्वाद्ग्रन्थ-
निर्माणस्य ज्ञान(काम)स्तावन्महेश्वरं नमस्यति—'अहये बुध्न्याय
नमः' इति ॥ विश्वे देवा इतिषदहिर्बुध्न्य इति पदद्वयं संहत्य भगवतो

* 'अहये बुध्न्याय=शिवाय । 'अष्टमूर्तिरहिर्बुध्न्य' इति कोशः । नामान्तराण्य-
नुपादायैतस्यैवोपादानं तु "अहे मुग्धिय मन्त्र मे गोपाय । यमृषयस्त्रयी (स्त्रिय) विदा
विदुः । ऋचस्सामानि यजूषि । सा हि श्रीरमृता सताम्" (तैत्तिरीयब्राह्मणे अ० १.
प्र० २. ख० २६, मन्त्र २) इति मन्त्रानुसन्धापनेन शिवस्य वेदत्रयगोप्तृत्व-
द्योतनायास्य मन्त्रस्य शावरमाध्ये (अ० २. पा० १. सू० ३५) उदाहृतत्वेन

१. 'नमश्चास्तु विष्टरश्रवसे' इति मुदिततत्त्वविन्दौ पाठः ।

याचकमिति द्रष्टव्यम् । न केवलं ज्ञानोत्पत्तिरेवाभ्यर्थनीया किन्तु ज्ञातस्याविस्मरणमप्यर्थनीयमेवेति मन्यमानो विद्यापरिपालनस्वभावतया प्रसिद्धस्य रुद्रविशेषस्य नमस्कारं कृतवानित्यवसेयम् । तथा च श्रूयते—
‘अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय, यमृषयर्गैः(स्त्रिय)विदा विदुः’ इत्यादिमन्त्रे
अस्या देवतायाः मन्त्ररक्षणप्रार्थनिति । रुद्रविशेषता च वैष्णवे पुराणे—

“अनैकपादहिर्युध्न्यस्त्वष्टा रीर्यश्च बुद्धिमान् ।

हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ॥

वृषाकपिश्च शङ्खश्च कपर्दी रैवतस्तथा ।

एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥”

इति वर्ण्यते । महेश्वरव्यष्ट्यात्मकत्वाच्च रुद्राणां रुद्रविशेषनमस्कारेणैव तत्त्वमष्टिभूतमहेश्वरनमस्कारफलमपि मेत्स्यतीति भावः । केचित्तु समष्टिरूपस्यैव महेश्वरस्याभ्यां पदाभ्यां उपादानमित्याहुः । तद्वाचकता चाम्य पदद्वयस्य लोके प्रसिद्धा । उक्तं च लोमविद्धिः—

‘अहिर्युध्न्यो विरूपाक्षश्चिषिषिष्टो गणाधिपः ।

गङ्गापरो महादेवः’ इति ।

फलद्वयमपि पूर्णयत्नत एव मेत्स्यति, समष्टिव्यष्ट्यात्मनोरेफत्वान् ।
केचित्तु मन्त्रेऽपि समष्ट्यात्मैषोच्यत इत्याहुः । तदथा तथा नामास्तु ॥

अथ ‘आगेम्यं भाग्यरादिन्देव’ इति स्मृत्यनुसारेण नीगे-
गत्याय मूयं नमस्यति—ग्रन्थाय नम इति ॥ ‘ग्रन्थो हंसः रगो
मिस्रधियमानुरूपंतिः’ इत्येतायाः । आधिप्यताधिगदितेनेय हि ग्रन्थः
सम्पन्नं शक्यत इति भावः ॥

अथ प्रत्यूहनिवृत्तये विघ्नेश्वरं नमस्यति—नमोऽस्तु गणपतये इति ॥ यथाहुः—‘सिद्धिकामो विनायकम्’ इति । सम्प्रति वाग्वश्यतायै वागीश्वरीं नमस्यति—आर्यायै भारत्यै नम इति ॥ ‘ऋ गतौ’ इत्यस्येदं रूपं आर्येति । अधिगन्तव्याया इत्यर्थः । समुदायप्रसिद्धिमाश्रित्योत्कृष्टाया इति वार्थो द्रष्टव्यः । शब्दरचना हि अस्माभिरेवमुपक्रान्ता अतस्तदधिदेवतैवात्रोत्कृष्टतमा, सम्प्रति विशेषत उपासनीया वा इति ॥ यथोक्तं—

‘ये त्वामम्ब ! न शीलयन्ति मनसा तेषां कवित्वं कुतः’ इति । ‘मेधाकामः सरस्वतीं’ इति च । मेधेति कवित्वबीजभूता प्रतिभा विवक्षिता । अथवा—परिपन्थिनिरासाय दुर्गां नमस्यति—आर्याया इति ॥ नमसस्त्वाकर्पोऽनुपङ्गो वा द्रष्टव्यः । यथोक्तं—

‘ये त्वामार्येति दुर्गेति वेदगर्भाम्बिकेति च ।
भद्रेति भद्रकालीति क्षेम्या क्षेमंकरीति च ॥
प्रातश्चैषापराह्णे च स्तोप्यन्त्यानघमूर्तयः ।
तेषां हि प्रार्थितं सर्वं त्वत्प्रसादाद्गच्छिष्यति ॥’ इति ॥

अन्यत्राप्युक्तम्—

‘तस्याहं सकलां वाधां नाशयिष्याम्यसंशयम्’ इति ।

अथवा—

भवान्या नमस्कारमनेन करोति—भवान्या अपि आर्येति संज्ञा । यथोक्तं—

‘आर्याम्बिका मृडानी ह्रीमवती पार्वती गौरी’ । इति ॥

यथोक्तं वायुसंहिताया ब्रह्मणा स्वयमेव देवीं प्रति—

‘त्वामृते परमां शक्तिं संसिद्धिः कस्य कर्मणः’ इत्यारभ्य,
‘त्वामनाराध्य देवेशे पुरुषार्थचतुष्टयम् ।
लब्धुं न शक्यमस्माभिरपि सर्वसुरोत्तमैः ॥
व्यत्यासोऽपि भवेत्तद्यो ब्रह्मत्वस्यावरत्नयोः ।
सुकृतं दुष्कृतं चापि त्वप्यवस्थापितं यतः ॥

इह खलु पदकदम्बकश्रवणसमनन्तरमविवादं

त्वं हि सर्वजगद्भुतः शिवस्य परमात्मनः ।

अनादिमध्यनिधना शक्तिराद्या सनातनी ॥

ममसलोक्यात्रार्थं मूर्तिमाविश्य कामपि ।

ब्रीहमे विविधैर्भावेः कस्या जानाति तत्त्वतः ॥' इति ॥

अतस्त्वदधीना सर्वलोक्यात्रेति तत्प्रसादायावद्व्यवर्तव्यसन्नम-
स्वार इति । नम्रति कृतम्य ग्रन्थस्य प्रचयगमनादिपरिपालनसिद्धये
स्थित्यधिकृता देयता नगस्यति—नमो विष्टरश्रवस इति ॥ यथोक्त—

‘न हि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं हरिम् ।’ इति ॥

‘अथ यदमन्दिश्वरमप्रयोजनं च न तत्प्रेक्षात्रतिपित्तागोचरः,
यथा समनसरेन्द्रियसन्निवृष्टस्पर्शालोकमध्यवर्ती घटः परदन्ता वा’
इति मन्यमानः प्रकरणस्य सन्दिग्ध प्रयोजनवन्तं च विषयं दर्शयति—
इह खल्विति ॥ लोक इत्यर्थः । लोकिष्वेव वास्येष्वत्र तथा
वर्तिष्यते, लोकोपायत्याद्य वैदिकेषु निर्णयस्य, लोकिष्वेव कृतो निर्णयो
वैदिकेषु भविष्यतीति भावः ॥

वाक्याधिकरणपूर्वपक्षप्रमाने—

‘... अतोऽस्मि वाक्यधीमूलमम्भयः ।

ततश्चाधार्म्येतेषां वेदार्थस्यप्रमाणकः ॥’ इति ॥

तथा मिथान्तेऽपि—

‘भावनापचनम्प्राप्ता ग्राह्यति छोरया’ इति लोकिष्वेव
परितो वेदेष्वेतिदृष्टम् । पदकदम्बकश्रवणसमनन्तरमिति ॥
प्रत्येक पदानां वाक्यार्थबोधकत्वाभावात्प्रत्येकप्राप्तम् । न हि प्रत्येक
पदंभ्यो वाक्यार्थप्रतीतिर्दृश्यते । न च सम्बन्धप्रमाणमन्तरेण पदानां
प्रत्यापत्त्यम् । न च तेषां वाक्यार्थविशेषः सम्बन्धप्रमाणमस्ति । न च
सम्भवति । अनन्तवादाक्यार्थात्तम् । वेदार्थस्य च प्रमाणान्तरागोचर-
त्वात्तेन सम्बन्धप्रमाणमनन्तवादाक्यम् । अनेन वाक्यार्थमाधारणया

विदितसङ्गतीनां अनधिगतार्थविपर्यां धीरुदयमासादयति

पदानां प्रत्येकं वाक्यार्थविशेषप्रतिपादनमनुपपन्नमित्येतदविवादसिद्धमेपां हि वादिनामिति भावः । शब्दविज्ञानादिति स्थितत्वात् श्रवणग्रहणम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां धियः शब्दत्वबोधनाय समनन्तरग्रहणम् । न च शाब्दत्वेऽपि तेषां कश्चिद्विवाद इति भावः । अविवादमिति क्रियाविशेषणम् । यदि शब्दोऽर्थस्य प्रत्यायकः किमिति तर्हि प्रथमश्रवणे न प्रत्याययति इत्यत उक्तं—विदितसङ्गतीनामिति ॥ संज्ञात्वग्रहणमपि हि शब्दस्यार्थं प्रतिपादयतोऽङ्गं नेत्रस्येवालोकाः, तेन यः पुरुषान्तरेभ्योऽयं शब्दोऽस्य सङ्गत्ववगतवान्, तस्यैव प्रत्याययति नान्यस्येति न दोषः । यथोक्तम्—

“चाग्रवाचकशक्त्योश्च नियमः सहजो यदि ।

प्रथमश्रवणेऽप्यर्थः शब्दात्किं न प्रतीयते ॥

उच्यते, यद्यथा दृष्टं तत्तथाभ्युपगम्यते ।

सम्बन्धज्ञानसापेक्षशब्दश्चार्थं त्रयीति नः ॥

न च सापेक्ष इत्येवं वाचकत्वात्स हीयते ।

ज्योतिषोमोऽङ्गसापेक्षो न स्वर्गोदेन साधनम् ॥

यथैव श्रवणापेक्षशब्दः स्वार्थं भ्रुवन्नपि ।

नावाचकस्तथा शक्तिविज्ञानापेक्षयापि नः ॥” इति ॥

अनधिगतार्थविपर्यां धीरुदयमासादयति पुंसामिति ॥ उच्य-
मासादयतीत्यनेनानुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यं निराकरोति । न चेय निरा-
लम्बना स्वांशावलम्बना चेति दर्शितम्—अर्थविपर्येति ॥ न चाग्रा-
ज्ञातविपर्यत्वात्स्मृतित्वेनाप्रामाण्यमिति दर्शितम्—अनधिगतेति ॥ न
चास्या देशान्तरे कालान्तरे पुरुषान्तरेऽवस्थान्तरे वा विपर्यय इति
दर्शितं पुंसामिति बहुवचनप्रयोगेण । अनधिगतार्थविपर्येत्यनेनैव
सशयात्मकत्वमपि निरस्तं वेदितव्यम् । न चैवविधा धीर्नियतनिमित्त-
मन्तरेणोत्पत्तुमर्हतीति भवितव्यमस्या नियतेन निमित्तेन । व्यभि-

१ ‘विदितपदतदर्थसङ्गतीनां’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

२ ‘अनधिगतार्थगोचरा’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

पुंसाम् । अस्या निमित्तं प्रति विवदन्ते वादिनः । अनव-
यवमेव वाक्यमनाद्यविद्योपदर्शितालीकवर्णपदविभागमस्या
निमित्तमिति * केचित् ।

पारमार्थिकपूर्वपूर्वपदपदार्थानुभवजनितसंस्कारसहि-
तमन्त्यवर्णविज्ञानमित्येके † ।

चारार्थं अग्निश्चयात्मकमनैकान्तिकलिङ्गप्रभृत सधेदन प्रतिभेति प्रतिभा-
सिद् । न चेयमेवविधेत्यस्या नियत निमित्त कल्पनीयमित्यत्र न
कश्चित्तेषा मियाद इति । निमित्तस्वरूपे तु बहुधा मियाद इत्याह—
अस्या निमित्तं प्रति विवदन्ते वादिन इति ॥ मियादमेव दर्शयति—
अनवयवमेव वाक्यमनाद्यविद्योपदर्शितालीकवर्णपदविभागमस्या
निमित्तमिति केचित् ॥ अत्र सर्वत्र यन्तीत्यर्थसिद्ध द्रष्टव्यम् ।
विवदन्त इत्युक्त्या । क्वचित्तु 'केचिदाहु अनवयवम्' इत्यादि
इत्येते । तत्रोक्त्येव चतुर्व्यपि आहुरित्यनुमन्त(यत्)व्यम् । धिया-
करणमापुपन्यस्तम् ॥

मीगामपेक्षैव धियाग्निमापुपन्यस्यति—पारमार्थिकपूर्वपूर्व-
पदपदार्थानुभवजनितसंस्कारसहितमन्त्यवर्णविज्ञानमित्येके ॥ एतच्च
'पूर्वपूर्ववर्णजनितमस्कारमहितोऽन्त्यो वर्णा पापक इत्यदोष' इति
भाष्यमनुगीन्यता माम् ॥

१ 'तस्या' इति सुशेनपुत्रकण्ठ ।

२ क वदन्तुअनवयवमेव निमित्तम् इति सुशेनपुत्रकण्ठ ।

३ (६५६) — 'धियाकरणम् । तथा च वाक्यपदीये कण्ठ १ अ० ७१
'पदे न वाक् विद्यते न चोपपन्नम् इति ।

वाक्यपदीयान्तरात्तत्तद्वचो न कथ्यते ॥' इति ।

कण्ठ १ अ० ११४

'वाक्यम् न कथमस्तिविद्येव उक्तम् ।' इति ।

उक्तमस्तिविद्येव उक्तम् । एव मन्त्रात्तद्वचो ।' इति वि । पत्नी ॥

४ (६६) — 'धियादिषु । वाक्यपदीये अ० १ आ० १ सू० ६१

'वाक्यपदीये सुशेनपुत्रकण्ठे इति च वाक्यपदीये मन्त्रात्तत्तद्वचो न कथ्यते ॥' इति ।

प्रत्येकवर्णपदपदार्थानुभवभावितभावनानिचयलब्ध-
जन्मस्मृतिदर्पणारूढा वर्णमालेत्यन्ये * ॥

पदान्येवाकाङ्क्षितयोग्यसन्निहितपदार्थान्तरान्वितस्वा-
र्थाभिधायीनीत्यपरे † ॥

तेष्वेवान्येषां मतमुपन्यस्यति—प्रत्येकवर्णपदपदार्थानुभव-
भावितभावनानिचयलब्धजन्मस्मृतिदर्पणारूढा वर्णमालेत्यन्ये ॥

एतच्च—

‘यद्वा प्रत्यक्षतः पूर्वं क्रमज्ञातेषु यत्परम् ।

समस्तरूपविज्ञानं तदर्थज्ञानकारणम् ॥’

इति वार्तिकमनुशीलयतां मतम् । एतत्तु मतद्वयं सम्भावनामात्रेणोप-
न्यस्तमिति केचित् । प्राचां मीमांसकानामित्यन्ये । अन्येषां केषाञ्चि-
त्तीर्थिकानामित्येके । तद्यथा तथा नामास्तु ॥

टीकाकारीयं मतमुपन्यस्यति—पदान्येवाकाङ्क्षितयोग्यसन्नि-
हितपदार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीनीत्यपरे ॥

भावेन न प्रतिसन्धते प्रतिसन्धाय पद व्यवस्यति पदव्यवसायेन स्मृत्या पदार्थं
प्रतिपद्यते पदसमूहप्रतिसन्धानाच्च वाक्य व्यवस्यति सम्यग्वाच्य पदार्थान्गृहीत्वा वाक्यार्थं
प्रतिपद्यत इति । सिद्धान्तमुक्तावल्या शब्दखण्डे च ‘प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारिधरम-
तावद्विषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः सावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात्’
इति । एव पदवाक्यरत्नाकरादिष्वपि ।’ इति टिप्पणी ॥

१ ‘निचयजन्मलब्धजन्म’ इति मुद्रितपुस्तकपाठ । ‘जन्मेति पदमधिकमपि
पुस्तकत्रये सत्वात्स्थापितम्’ इति टिप्पणी ॥

* (अन्ये)—‘उपवर्णप्रभृतयो मीमांसकाः । ब्रह्मसूत्रशास्त्रभाष्ये अ० १. पा० ३.
सू० २८ ‘वर्णा एव तु शब्दा इति भगवानुपवर्ण’ इति । शाबरभाष्येऽपि अ० १
पा० १ सू० ५ ‘अथ गौरित्यत्र क शब्दः ? गकारोकारविसर्जनीया इति भगवा-
नुपवर्ण’ इति । योगभाष्ये व्यासदेशेऽपि पा० ३. सू० १७ ‘गकारोकारविसर्जनीयाः
सामादिमन्तमर्थं शोतयन्ति’ इति ।’ इति टिप्पणी ॥

† (अपरे)—‘अन्विताभिधानवादिन प्रागाकाराः ।’ इति टिप्पणी ॥

पदैरेव समभिव्याहारवद्भिरभिहिताः स्वार्था आ-
काङ्क्षायोग्यताऽऽसत्तिसधीचीना वाक्यार्थधीहेतव इत्या-
चार्याः* ॥ तत्र

मीयमानपरित्यागो बाधके नासति स्फुटे ।

दृष्टात्कार्योपपत्तौ च नादृष्टपरिकल्पना ॥

सिद्धान्तमुपन्यस्यति—पदैरेव समभिव्याहारवद्भिरभिहिताः
स्वार्था आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिसधीचीना वाक्यार्थधीहेतव इत्या-
चार्याः ॥ एते च पक्षा यथास्वमवसरे विवरिष्यन्त इति नेह
प्रपञ्च्यन्ते ॥

अत्र चेदमाकृतम्—‘तथा भू (द्भू)तानां क्रियार्थेन समान्नायो-
ऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्’ इति वाक्यार्थधियः समूलत्वं प्रतिपादितम् ।
तच्च वादिविप्रतिपत्तेः सन्देहमापादितं सत्प्रतिपत्तिसत् शङ्कितसमारोपित-
व्यवच्छेदेन प्रकरणेन प्रतिपाद्यते । प्रकरणस्य च यत्प्रकरणिनः प्रयोजनं
तेनैव फलवच्चेति न पृथक् प्रयोजनापेक्षेति सन्दिग्धत्वं प्रयोजनवत्त्वं च
प्रकरणविषयस्य सिद्धमिति । वाक्यार्थधियः समूलत्वप्रतिपादनं च
तद्भूताधिकरणप्रयोजनम् । यथोक्तमारम्भे—

‘पदार्थपदसम्बन्धनित्यत्वे साधितेऽपि चा (वः) ।

नैव वेदप्रमाणत्वं चाक्यार्थं प्रति सिद्धयति ॥’ इति ॥

तथा सिद्धान्तेऽपि—

‘शब्दप्रामाण्यनिर्णायै पदार्थेभ्यो यथेष्ट्यते ।

अत्यन्तादृष्टवाक्यार्थप्रतिपत्तिस्तथोच्यते ॥’ इति ॥

परेषां तु चतुर्णामपि प्रतिपक्षत्वेन प्रथमोपन्यस्तं स्फोटपक्षं
तावन्निराकरोति—

‘मीयमानपरित्यागो बाधके नासति स्फुटे ।

दृष्टात्कार्योपपत्तौ च नादृष्टपरिकल्पना ॥’

* (आचार्याः)—‘माद्य शबरस्वामिप्रवृत्तयश्च । तन्त्रवार्तिके अ० २ पा० १.
सू० ४६. ‘पदार्थं पदविज्ञातै वाक्यार्थं प्रतिपाद्यते’ इति । शबरभाष्ये अ० १
पा० १ सू० २५ ‘पदार्था अवगता सन्तो वाक्यार्थं गमयन्ति’ इति ।’ इति टिप्पणी ॥

स खल्वयमेको वाक्यात्मा वाक्यार्थधीहेतुरनुभवाद्वा व्यवस्थाप्यते, अर्थधीभेदाद्वा अन्यथाऽनुपपद्यमानात् । अनुभवोऽपि च वाक्यात्मानमेकमवयविनमनेकवर्णपद-
व्यासङ्गिनमङ्गप्रत्यङ्गवर्तिनमिव देवदत्तमनुभवेत्प्रत्यस्तमित-
वर्णपदविभागं वा ॥

वर्णाः पदानि चास्यावयवाः सत्तामात्रेण अनुभूय-
मानतया वा भवेयुः । न तावत्पूर्वः कल्पः । अवयवि-
न्यूनपरिमाणत्वादवयवानाम् । परममहताञ्च वर्णानां तद-

कारिका व्याचष्टे, तत्र पूर्वार्थोत्तरार्थयोः विषयभेदप्रदर्शनाय विकल्प-
यति—स खल्वयमेको अन्यथाऽनुपपद्यमानात् ॥

अर्थधीभेदादिति ॥ पदार्थधीभ्यो भिन्नाया वाक्यार्थधिय इत्यर्थः ।
अन्यथानुपपत्तिश्च 'यस्तु स्वतन्त्रसिद्धान्ताभ्यासाहितव्यामोहाप-
स्मारः' इत्यत्र स्पष्टीभविष्यतीति । पूर्वार्थव्यावर्त्यमपि पक्षमर्थतः शब्दतश्च
निराकरणं दर्शयितुं विकल्पयति—अनुभवोऽपि च विभागं
वा ॥ अङ्गानि करचरणादीनि, प्रत्यङ्गानि शूर्परादीनि, वर्णपदव्यासङ्गिन-
मित्यङ्गप्रत्यङ्गवर्तिनमिवेत्यनयोः प्रत्यङ्गोपमेयता वर्णानां, अङ्गोपमेयता
पदानामिति द्रष्टव्यम् ॥

अर्थतोऽपि निराकार्यमपि पक्षं विकल्पयति—वर्णाः पदानि
चास्यावयवाः भवेयुः ॥ तत्र 'वर्णाः पदानि च सत्ता-
मात्रेण चास्यावयवा भवेयुः' इत्यमुं पक्षं दूषयति—न तावत्पूर्वः कल्पः ॥
हेतुमाह—अवयविन्यूनपरिमाणत्वादवयवानाम् ॥ ततः किमित्यत
आह—परममहतां च वर्णानां तदनुपपत्तेः ॥ अयमर्थः—सर्वत्र हि
कारणपरिमाणादधिकं कार्यपरिमाणं तन्तुपटयोरिव । न च विभुभ्यो
वर्णभ्यः परिमाणाधिक्यं कस्यचित्सम्भवति । अतो नास्ति गोशब्दाव-
यवी नाम कश्चिदिति । परममहत्त्वं च वर्णानां—

तरविनाशितया परस्परमसम्भवतामवयव्यारम्भासम्भवात् ।
न खल्वेते क्रमभाविनोऽवयविनं वा तदसमवायिकारणं वा
व्यतिपङ्गं* विभ्रति । अविभ्राणाश्च कथमवयवा व्यतिपक्ता
वा ॥

ननु वायवीयपरमाण्वारब्धा वर्णा इति केचिद्वदन्ति । अतो
वर्णानां द्रव्यत्वात्परममहत्वाभावाच्च युक्तोऽवयवभाव इति चेदाह—
वायवीयावयवारब्धवर्णवादिनामपि ... अवयव्यारम्भासंभवात् ॥
असम्भवतामिति ॥ युगपदसतामित्यर्थः । असहभुवामिति कचि-
त्पाठः । ननु क्रमभाविनोऽप्याग्नेयादयः उत्पत्त्यपूर्वद्वारा यथा परमापूर्व-
मारभन्ते एवमेतेऽपि व्यतिपङ्गद्वाराऽवयविनमारभन्तामित्याशङ्क्योप-
पादयति—न खल्वेते ..... व्यतिपक्ता वा ॥ अयमर्थः—
वायवीयारब्धवर्णवादिनोऽपि वर्णानां क्षणिकतामेवाभिमन्यन्ते । ततश्च
वर्णानां क्रमेण सत्त्वाभाजनत्वात्त्रैकावयविभरणक्षमत्वम् । एकदेशकाल-
वर्तिनो हि तन्तवः पटं विभ्रति । न चावयविनोऽसमवायिकारणं
परस्परव्यतिपङ्गं विभ्रति । अवयविव्यतिपङ्गावविभ्राणाश्च वर्णा यथा-
क्रमं कथमवयवा व्यतिपक्ता वा भवेयुरिति ॥

इदञ्चाकूतम्—आग्नेयादयो हि क्रमभाविनोऽपि स्थिराण्युत्पत्त्य-
पूर्वाण्यात्मन्युत्पादयन्तः सहाराऽऽत्मनि परमापूर्वमेकमुत्पादयन्तीति
युक्तम् । न हि तेऽवयवाः । न च परमापूर्वमवयवि । (अवयवी ?) पुन-
र्नावयवेभ्योऽर्थान्तरं तेभ्यः पृथक्सिद्धम् । किन्तु तेषु समवेतं तदारब्धं
द्रव्यान्तरम् । अवयव्यारम्भश्चावयवैरसमवेत (वायि) कारणं परस्पर-
व्यतिपङ्गमन्तरेण न सम्भवतीति स्थितम् । न च व्यतिपङ्गस्तुल्य-
देशकालानां सम्भवतीति कथमवयव्यारम्भाय व्यतिपङ्गं विभ्रति
आरब्धं वाऽवयविनं कथं विभ्रति, अविभ्राणाश्च कथं तादृशा इति ।
क्रियाफलस्य कर्त्रभिप्रायत्वशोतन्तार्थमात्मनेपदप्रयोगः । न हि कारणा-
भावे कार्यं भवतीति भावः । भवति च प्रयोगः—वर्णा नावयविन-

* 'व्यतिपङ्गोऽसमवायिकारणीभूतः सयोगः ।' इति टिप्पणी ॥

* एकद्रव्यस्य च कार्यद्रव्यस्यानुपपत्तेः । कारण-
द्वयाभावे तदविश्लेषात्, द्रव्याविनाशे कृतकनित्यत्व-
प्रसङ्गात् ॥

मारभन्ते विभुत्वात् गगनयत्, गुणत्वाद्वा शौक्ययवत्, क्रमभावित्वाद्वा
विनष्टवर्तमानाजातवस्त्वन्तरयत् ॥ न च वर्णा अवयविनं विभ्रति
क्रमभावित्वात् भूतभविष्यद्वर्तमानवत्; न वा वर्णास्तमारभन्ते,
असमवायिकारणाभावात्, एकतन्तुवत् । न चैतेऽवयविनं विभ्रति,
क्रमभावित्वात् भूतभविष्यद्वर्तमानवस्त्वन्तरयत् । वर्णाश्चावयवा न
भवन्ति अवयविसमवायाभावात् आकाशवत् । न च वर्णाः परस्पर-
व्यतिपक्ताः व्यतिपक्षाधारत्वाभावात् हिमवद्विन्ध्यवत् इति ॥

ननु मा भूधननेकेऽवयवभूता वर्णा एकस्यावयविन आरम्भकाः,
एक एव वर्णः एकं पदावयविनं वाक्यावयविनं वाऽऽरभतामित्यत
आह—एकद्रव्यस्य च कार्यद्रव्यस्यानुपपत्तेः ॥ एकं द्रव्यं कारणं
यस्येति बहुव्रीहिः । कार्यद्रव्यस्येति कर्मधारयः । ‘न तावत्पूर्वः कल्प’
इत्येतदेव साध्यम् । कथमनुपपत्तिरित्यपेक्षायामाह—कारणद्वयाभावे
तदविश्लेषात् द्रव्याविनाशे कृतकनित्यत्वप्रसङ्गात् ॥ चतुर्णामपि
पदानां यथाक्रमं हेतुहेतुमद्भावेन सम्बन्धः । न कारणमात्रस्यैकत्वे-
ऽनुपपत्तिरुच्यते । किन्तु समवायिकारणभूतद्रव्यस्यैकत्व इति दर्शितं—
एकद्रव्यस्येति द्रव्यग्रहणेन । न च कार्यमात्रं प्रति, किन्त्ववयविद्रव्यं
प्रत्येवेति दर्शितं—कार्यद्रव्यस्येति च द्रव्यग्रहणेन । भवति चात्र—
नैको वर्णोऽवयविनमारभते एकद्रव्यत्वात् आकाशवत्; यत्कार्यद्रव्यं
तदवयवविश्लेषादेव विनश्यति कार्यद्रव्यत्वात् अवयवित्वाद्वा पटवत् ।

* (एकद्रव्यस्य च)—‘अदम्यद्रव्यानामारब्धस्य परमाणुगगनादेर्द्रव्यस्य कार्यताया
अनङ्गीकारात् । द्रव्यनशस्यारम्भाधिकारणाश्रजन्यत्वनियमात् द्रव्योत्पत्तौ असमवायि-
कारणसंयोगस्यपेक्षितत्वेन चाशहेतुनाऽस्वीकृत्वरूपवृत्तकत्वस्य द्वितीयहेतुना नित्यत्वस्य
चेति विरुद्धयोर्द्वयोरपत्तेरित्यर्थः ।’ इति टिप्पणी ॥

१. ‘अनुपपत्तेः’, इत्यविनाशकारणद्वयाभावेन कृतकनित्यत्वप्रसङ्गात्—इति
मुद्रितपुस्तकात् ।

असहभावित्वादेव चानुभूयमानतयाप्यवयवभावः
परास्तो वेदितव्यः । * आशुतरविनाशित्वेनानुभवाना-
मेतत्कर्मभूतानामपि तथात्वेन सहभावाभावात् ॥

यच्चैकद्रव्यं न तस्य कारणविशेषेण कारणद्वयाभावादाकाशवत् । तथा
यस्य न विनाशः तन्नित्यं यथाऽऽकाश इति । एष एव न्यायः पदे-
प्यप्यारम्भकेषु दर्शनीयः वर्णव्यतिरिक्तपदाभावात् । वायवीयावयवा-
रब्धवर्णैश्च वाक्यवत्पदस्याप्यनारम्भात् अनारब्धैश्च पदैर्वाक्यारम्भस्य
बन्ध्यासुतोत्पत्तिरित्यत्वादिति । एवं प्रथमः कल्पो निरस्तः ॥

‘वर्णा पदानि वास्यावयवा अनुभूयमाना भवेयुः’ इति द्वितीयं
कल्पमपि निराकरोति—असहभावित्वादेव चानुभूयमानतयाप्यव-
यवभावः परास्तो वेदितव्यः । सहभावाभावात् ॥

इदमाकृतम् । सर्वपूर्वोक्तदोषपरिहारेण प्रत्यवस्थीयते—न वयं सत्तया-
वयवभाववर्णानां सङ्घिरामहे, येन पूर्वोक्तदोषा प्रसज्ये(जे)युः, किन्त्वनु-
भूयमानतया, परममहत्त्वं वा वर्णानामस्तु क्षणिकत्वं वा, उभयथापि
पदं वाक्यं वाऽनुभूयमानावस्था आरभन्ते इति न वक्षिदोष इति ॥
अत्रोच्यते—यत्तावदुक्तं क्षणिकत्वपक्षेऽनुभूयमानतयाऽवयवभाव इति
तदयुक्तम् । वर्णानामाशुतरविनाशितया यदसहभावित्वं तस्मादेव
कारणादनुभूयमानतयापि योऽप्यवयवभावः सोऽपि परास्तो वेदितव्यः ।
कथं वर्णानामसहभावित्वादनुभूयमानतयाऽवयवभावस्य परासः ? अनु-
भवानां क्रमोत्पत्तिद्वारेणेति ब्रूमः । न च क्रमोत्पत्तित्वेऽप्यनुभवाना-
मनुभूयमानतया अवयव्यारम्भसम्भव इति वाच्यम् । यतः क्रमो-
त्पत्तयोऽनुभवा आशुतरविनाशिनः । ‘न हि तत्क्षणमप्यास्त’ इति
न्यायार्थः । एतेषामनुभवानाञ्च ये कर्मभूता वर्णा तेऽपि पूर्वोक्तक्रमे
णाशुतरविनाशिनः इति कथमुभयेषामपि सहभावसम्भवः । अनुभवानां
तत्कर्मणाञ्चासहभावित्वे कथमुभयसम्बन्धरूपानुभूयमानतापि प्रत्येक-
वर्णवृत्तिकार्यारम्भायावतिष्ठेतेति भावः । अथवा—यद्वत्सत्तयावयवव्या-

* (आशुतरविनाशवत्) — अनुभवकर्मत्वस्याशुतरविनाशित्वेनैकतावत्तत्त्वा-
भावादसमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वानुपपत्तेः । इति टिप्पणी ॥

१ ‘अनुभवानां तत्कर्मतयापि तथात्वेन— इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

स्यादेतत् ; अनवयवमेव वाक्यं वाक्यार्थस्य वाचकम् । न च वर्णा एवानुभूयन्ते न तु तदतिरिच्य-

रम्भाभावे वर्णानां कारणमसहभावित्वं सत्तायाः, तद्वदनुभूयमानतया तदारम्भाभावेऽपि कारणमनुभूयमानताया असहभावित्वमित्युचितं(क्तं)— असहभावित्वादेवेति ॥ अनुभूयमानताया एवासहभावित्वं दर्शयति— आशुतरेति ॥ ‘न हि तत्क्षणमप्यास्त’ इत्याशुतरविनाशित्वेनानुभवानां कारणेन, यत्तत्त्वेतत्कर्मभूतानां वर्णानां तथात्वमाशुतरविनाशित्वं तेन कारणेनानुभवकर्मभूतानां सहभावाभावः, तस्मादिति । कर्मभूतानामिति विशेषणप्रधानो निर्देशः । अनुभवकर्मभूताया (?) (कर्मतया) इति यावत् । अनुभूयमानता च क्षणिकैव । यथाहुः—❀ ..... का पुनरियं प्राप्तिः प्रतीतिरर्थधर्मः कञ्चिदेव प्रमातारं प्रति द्वित्वादिसह्येवापेक्षाबुद्धिमन्तं प्रति बुद्धिध्वंसाच्च ध्वंसते द्वित्वादिकमिवापेक्षाबुद्धिविनाशमिति । ज्ञातुरात्मनो ज्ञेयसम्बन्ध एव ज्ञाततेत्यत्रापि पक्षे तस्याः क्षणिकत्वमस्त्येव । यथोक्तं—‘कुतः पुनरनुभवावगतिः । अस्मादेव तु सम्बन्धलक्षणात्फलात्कादाचित्कान्’ इति । विभुत्वेऽपि वर्णानामेवैव व्याख्येति ॥

एवं पूर्वस्य विकल्पशिरसः श्लोकाभिप्रेतो निराकरणमार्गो दर्शितः । सम्प्रति पूर्वार्धव्याख्येयं प्रत्यस्तमितवर्णपदविभागं वेति द्वितीयं पक्षमुपक्षिपति—स्यादेतत् ; अनवयवमेव वाक्यं वाक्यार्थस्य वाचकम् ॥ एवकारेण सावयववाक्यपक्षो न शब्दतत्त्वविदां सम्मत इति दर्शयति । यथोक्तं—‘अनेकावयवात्मदोषाभिधानं तावन्नभोरोमन्धनप्रायम(न)भ्युपगमात्’ इति । तथा—‘नानेकावयवं वाक्यं पदं वा स्फोटपादिनाम्’ इति । इमानि पदानि, एते पदार्थाः, एतद्वाक्यं, अयं वाक्यार्थ इत्यस्ति विभागेन बुद्धिः, अतो यथा पदं पदार्थस्य वाचकं एवं वाक्यं वाक्यार्थस्य वाचकमित्युचितं, न तु वर्णानां पदानां वा वाक्यार्थवाचकत्वमुचितम् । पदपदार्थाभ्यां वाक्यवाक्यार्थयो. भेदाभावप्रसङ्गात् । न च पदाभिहिता वा पदार्था

१ ‘वाक्यार्थस्य च वाचकम्’ इति सु पु पाठ ।

* अत आन्याने ग्रन्थपाठ ।

मानशरीरमपि वस्त्विति साम्प्रतम् । पदमिति वाक्यमिति
वैनुसंहारबुद्धावभिन्नस्य * वस्तुन उपारोहात् । न खल्वियं
बुद्धिरभिन्नवस्तुनिर्भासा परस्परव्यतिभिद्यमानात्मनो वर्णा-
नेव गोचरयितुमर्हति । एकत्वनानात्वयोरेकत्रासमवायात् ।

वाक्यार्थधीहेतव्य इति साम्प्रतम् । अशाब्दत्वप्रसङ्गात्, इति वाचकत्वं
वाक्यस्याङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । वाक्यमित्यनेनैव प्रत्यक्षानुभववेद्यता
स्फोटात्मनो दर्शिता । वर्णविज्ञानविलक्षणस्य पदकदम्बकविज्ञान-
विलक्षणस्य वा पञ्चाद्वौरिति विज्ञानस्य गामानयेत्येकं वाक्यमिति
विज्ञानस्य निरालम्बनत्वायोगात् । न तावद्वर्णा (आ)लम्बनं, तद्वुद्धि-
विलक्षणत्वात् । तस्मादर्थान्तरमवलम्बितुमर्हतीति भावः ॥

ननु अस्त्यदं पश्चादेकैकवर्णविज्ञानविलक्षणमेकैकपदविज्ञान-
विलक्षणं वा विज्ञानं, न तु तदर्थान्तरावलम्बनम् । वर्णरूपानुविद्धत्वात्
रूपान्तरानवभासनाच्च । तदुक्तं भाष्ये—‘न च प्रत्यक्षेभ्यो गकारादि-
भ्योऽन्यो गोशब्दः भेददर्शनाभावादभेददर्शनाच्च’ इति ॥ वार्तिके च—

‘वैलक्षण्यं च तस्येष्टं एकैकज्ञानतः स्फुटम् ।

वर्णरूपानुविद्धाच्च न तदर्थान्तरं भवेत् ॥

इति चार्थान्तरत्वं स्यादेकैकस्मात्प्रत्ययस्य तु ।

वर्णत्रयपरित्यागे बुद्धिर्नान्यत्र जायते ॥’ इति ॥

अत आह—न च वर्णा एव ..... वस्तुन
(उपारोहात्) ॥ उपारोहमेव स्फोरयति—न खल्वियं.....
गोचरयितुमर्हति ॥ बुद्धिर्वर्णविशेषणाभ्यां सूचितमेव हेतुं दर्शयति—
एकत्वनानात्वयोरेकत्रासमवायात् ॥

एवं तावत् ‘अनवयवमेव वाक्यम्’ इत्ययमंशो निरूपितः ।
‘अनाद्यविद्योपदर्शितालीकवर्णपदविभागम्’ इत्यस्यापि व्याख्यानानय

१. ‘वस्त्विति वाक्यम्’ इति मु. पु. पाठः ।

२. ‘वाक्यमिति च’ इति मु. पु. पाठः ।

* (अनुसंहारबुद्धौ) = ‘सादृश्यावगादिज्ञाने ।’ इति टिप्पणी ।

३. ‘व्यतिरिच्यमान’ इति मु. पु. पाठः ।

न च वर्णात्मनस्तत्समवायिनो वाक्यस्य कुतस्तदुपरागवती
प्रख्येति वाच्यम् । तदतिरिच्यमानमूर्तीनां परमार्थसतां
वर्णानामभावात् । * तदेव हि सार्वजनीनमानसप्रत्यक्षप्रवेद-
नीयप्रयत्नभेदभिन्ननानाध्वनिभिः प्रत्येकप्रव्यञ्जनीयं तत्त्वम् ।

प्रस्तूयते । ननु यदनुसंहारबुद्धिबोध्यमभिन्नं वस्तु तद्वर्णैर्भ्यो भिन्नं
अभिन्नं वा, भिन्नत्वेऽपि वर्णेषु समवेतं असमवेतं वा । न तावदभिन्नं ;
एकत्वनानात्वयोरेकत्रासमवायात् । भिन्नं चेत्कथं तद्वर्णोपरागवती
तस्मिन्प्रख्योपपद्यते । न हि भिन्नं वस्तु भिन्नरूपेणापरेणोपरज्यते
घट इव पटेन । न च समवायादुपपद्यते । तदसम्भवात्
समवायनिराकरणात् । अतः शब्दत्वमेव वर्णोपरागेण सीमांसकमते
सादात्म्यात्, तार्किकमते समवायादवबोध्यत इति कल्पयितव्यं, न तु
वैयाकरणसम्मतस्य शब्दतत्त्वस्य सादात्म्यसमवाययोरभावाद्वर्णोपरक्त-
प्रत्ययोपपत्तिरित्यत आह—न च वर्णात्मनः तत्सम(वायिनो
वाक्यस्य) कुतस्तदुपरागवती प्रख्येति वाच्यम् । हेतुमाह—तदति-
रिच्यमानमूर्तीनां परमार्थसतां वर्णानामभावात् ॥ तच्छब्देन
वाक्यपरामर्शः । ‘अलीकवर्णपदविभागम्’ इत्ययमंशो व्याख्यातः ।
‘अनाद्यवियोपदर्शिते’त्यस्य व्याख्यानायोपक्रमते । ननु विपरीतं कस्मान्न
स्यादत आह—तथा हि ? (तदेव हि)... प्रत्येकप्रव्यञ्जनीयं तत्त्वम् ॥
सार्वजनीनैः मानसप्रत्यक्षैः प्रवेदनीया ये प्रयत्नभेदास्तैर्भिन्ना नाना च
विलक्षणाश्च ये ध्वनयः तैः । प्रत्येकमेयोत्तरोत्तरप्रकर्षयोगितया व्यञ्ज-

* (तदेव) ‘वाक्यमेव ।’ (तत्त्व) ‘मानसज्ञानविषयप्रयत्नभेदेन अनितैर्भिन्नैर्नाना-
ध्वनिभिः प्रत्येकमभिव्यक्त्यर्थं स्फोटद्वय परमायैस्तद्व्यर्थं । तथा च वाक्यपदीये
काण्डे १ श्लो० ८८.

शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्त्यर्थे भेदे तु वैकृता ।

ध्वनयः समुपोद्गन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते ॥

श्लो० ८९.

प्रत्येक व्यञ्जका भिन्ना वर्णा वाक्यपदेषु ये ।

तेषामत्यन्तभेदेऽपि सद्गीर्णा इव शक्य ॥’ इति टिप्पणी ॥

१ ‘सर्वजनीन नानाध्वनिप्रत्येक’ इति मु. पु पाठ ।

नीयम् । तदेकमपि भवच्छब्दतत्त्वमिति । सार्वजनीनशब्देन प्रयत्न-
विशेषण वा । ‘नन्वर्थाभिव्यक्ताविव शब्दाभिव्यक्तावपि तुल्य प्रसङ्ग ।’
तदुक्तम्—

‘यस्यानवयप्रस्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभि ।

सोऽपि पर्यनुयोगेन नैवानेन विमुच्यते ॥’ इति ॥

‘अत्रोन्यते—

‘प्रयत्नभेदतो भिन्ना ध्वनयोऽस्य प्रकाशका ।

प्रत्येकमनुपाख्येयज्ञानतद्भावनाप्रमात् ॥’

अनुपाख्येयरूपविषयज्ञानाना तज्जन्याना भावनानाश्च प्रमादिति
विग्रह । ‘न तावत्कैवल्ये योगपद्येऽभिमतानुपूर्व्यभेदे वा विशेषादर्था-
भिव्यक्ताविव शब्दाभिव्यक्तावपि तुल्य प्रसङ्ग’ । अस्माभिर्वर्णवादिन
प्रति—

‘यद्वा प्रत्यक्षत पूर्वं त्रमज्ञातेषु यत्परम् ।

समस्तवर्णविज्ञान तदर्थज्ञानकारणम् ॥’

इत्यस्य पक्षस्य,

‘पूर्वोपलब्धिभेदेऽपि भवेदर्थस्य दर्शनम् ।

एकोपलब्धौ नैतेषा भेद कश्चन दृश्यते ॥’

‘पूर्वोपलब्धयो हि त्रमविशेषवत्य परिगृहीताभिमतविपरीतानु-
पूर्व्या अत्रमाश्रयवक्तृप्रयुक्तवर्णविषया विपरीताश्च न पश्चाद्भाविन्या-
मुपलब्धावपि परिवर्तमानान्वर्णात्मनो भिन्दन्ति’ इत्यादिना य प्रसङ्ग
उक्त स न शब्दाभिव्यक्तौ सम्भवतीति । कैवल्य इति । वक्तृभेदा-
देकैकस्य ग्रहणमित्यर्थ । योगपद्य इति । अत्रम इत्यर्थ । अभिमतस्या-
नुपूर्व्यस्य भेद इति विग्रह । ‘तथा हि—सर्वत्र शब्दसमुत्थापकप्रयत्न-
निरूपणचित्तवृत्त्याध्यक्षमुपगृह्यमाणरूपभेदा प्रयत्ना आत्मन्यायतमाना
स्वभावभेदहेतुतया ध्वनीन्यावर्तयन्ति । ततो नियतनादनिबन्धनोप-
व्यञ्जना न सर्वत्र शब्दभेदा प्रकाशन्ते’ इति यन्मण्डनमिश्रैरुक्त, तस्य
सङ्ग्रहोऽयमिति द्रष्टव्यम् ॥

एवमनादिपदव्याख्यान कृतम् । अविद्यात्व वर्णावग्रहस्य दर्श-
यितुमारभते—प्रत्येनेति ॥ अस्यापि व्याख्यानाय ग्रन्थो लिख्यते—

ध्वनयस्तु तुल्यस्थानकरणलब्धजन्मतया परस्पर-
विसदृशतत्तत्पदवाक्यव्यञ्जकानेकविधध्वनिसादृश्येनान्यो-
न्यविसदृशतत्तत्पदवाक्यसादृश्यान्त्यापादयन्तः* †सादृश्योप-
धानभेदादेकमप्यनवयवमपि नानावर्णास्मेवावयवीव चाव-

‘नापि प्रत्येकमवद्योतनादुत्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गादवयवशो व्यक्त्यनुपपत्ते-
रसदभावात् प्रत्येकमशक्तौ समुदायेऽप्यशक्तेः क्रमजन्मनामनवाप्तयौग-
पद्यानां समुदायाभावात्पदाभिव्यक्तिर्दुर्लभेति साम्प्रतम् । यतः प्रत्येक-
मपि तेऽविकलं स्फोटमभिव्यञ्जयन्ति’ इति । अत्राविकलशब्दार्थकथनं
प्रव्यञ्जनीयमिति प्रशब्देन । अस्तु प्रत्येकं शब्दात्मनोऽभिव्यक्तिः
तथापि कथमविद्यात्वम्; किञ्च तन्निमित्तं? तद्दर्शयति—ध्वनयस्तु...
..... चावभासयन्ति ॥ तुल्यस्थानकरणलब्धजन्मतया परस्पर-
विसदृशानां तत्तत्पदवाक्यानां व्यञ्जका येऽनेकविधा ध्वनयः तैः ।
सादृश्ये हेतुः । सादृश्यं पुनः आपादयन्त इत्यत्र हेतुः । इवशब्देना-
पारमार्थिकत्वं दर्शितम् । यद्योक्तं—‘यद्यपि वर्णपदवाक्यविषया भिन्ना-
त्मानः प्रयत्ना मरुतश्च तदुदीरिताः स्थानाभिधातिनः स्थानाभिधात-
लब्धात्मानश्च ध्वनयः शब्दाभिव्यक्तिहेतवः, तथापि स्थानकरणादि-
साम्येन कथञ्चिद्बन्धसादृश्याः सङ्कीर्णा इव । तन्निबन्धनोऽयं शब्दान्त-
रेषु शब्दान्तरग्रहणाभिमानः’ इति । परस्परविसदृशेति ध्वनिविशेषणं
वा । यैसादृश्यसम्भवायानेकविधेत्युक्तम् । अनेकविधत्वस्य वैसादृश्य-

१. ‘सादृश्यापादयन्तः?’ इति मु. पु. पाठः ।

* (आपादयन्तः)—‘परस्पर विसदृशानामपि तेषां पदानां वाक्यानां वा
व्यञ्जका येऽनेकविधा ध्वनयस्तेषां तुल्यस्थानकरणजत्वेन सादृश्यात्तदभिव्यञ्जनीयपद-
वाक्ययोरभेदेन भिन्नयोरपि सादृश्यप्रयोजका इत्यर्थः । अर्थभेदाच्छब्दभेदस्य नित्य-
स्फोटवादिनः शब्दार्थतादात्म्यवादिनश्चेष्टतया हर्षादिपदेषु ‘भेतो धावती’ इत्यादिकेषु च
व्यर्थेकेषु पदेषु वाक्येषु चाभिव्यञ्जकध्वनिसादृश्यमूल एव तथा व्यवहार इति भावः ॥’
इति टिप्पणी ॥

† (सादृश्योपधानभेदात्)—‘हकाराद्यभिव्यञ्जकत्वेनैव सादृश्यस्य निरूपणीयतया
हकारादिनैशिष्ट्यज्ञेन नानाध्वनिविषयकतया तद्वतनानावस्यापि प्रतिभासात्स्फोटस्य
नानात्वसाधनत्वयोः प्रतिभास इति भावः ।’ इति टिप्पणी ॥

भासयन्ति, मुखमिव मणिकृपाणदर्पणादयो नियतस्थान-
मनुपल्लवं एकमनेकमिवानेकविधस्थानमिव *वर्णपरिमाण-
संस्थानभेदोपल्लवमिव दर्शयन्ति । न च प्रत्येकमभिव्यञ्ज-
कत्वेऽपि ध्वनीनां प्रथमादेव ध्वनेर्वाक्यस्य प्रतीतेरूपपत्ते-
स्तन्मात्रनिबन्धनत्वाच्चार्थप्रत्ययोत्पादस्य द्वितीयादीनामा-
नर्थक्यं ध्वनीनामिति युक्तम् । व्यञ्जयन्तोऽपि हि प्रत्येक-

पर्यवसाने तत्तदितिवत्पदवाक्यविशेषणम् । न चैतच्छ्रोत्रप्रत्यक्ष एवा-
स्माभिरारोप्यते चाश्रुपेऽपि दृष्टत्वादित्यभिप्रायेणाह—मुखमिव .....
दर्शयन्ति ॥ अनेकमिवेत्यादीनां त्रयाणां पूर्वेनियतस्थानमित्यादिभि-
र्योग्यतया सङ्गतिः । प्रत्येकं व्यञ्जकत्वे केनचिदेकेन तत्सिद्धेरितरानर्थ-
क्यापत्तेर्वर्णा व्यङ्ग्या न तदतिरिक्तमेकमिति चेदत आह—न च
प्रत्येकमभिव्यञ्जकत्वेऽपि .. .. व्यक्त्यवभासवाक्यधीहेतु-
भावाभावात् ॥ एतदप्युक्तम् । ‘न चेतरेनादवैयर्थ्यम् । अ(भि)-
व्यक्तिभेदात् । तथा हि—पूर्वं ध्वनयोऽनुपजातभावनाविशेषमनसः
प्रतिपत्तुरव्यक्तरूपोपमाद्दिणीरुत्तरव्यक्तिपरिच्छेदोत्पादानुगुणभावनावीज
भाविनी. प्रख्या. प्रादुर्भावयन्ति, उत्तरस्तु पुरस्तन्ध्वनिनिबन्धनाव्यक्त-
परिच्छेदप्रभावितसकलभावनावीजसहकारी स्फुटतरविनिविष्टस्फोट-
विम्ब(मिव)प्रत्ययमभिव्यक्ततरपरिच्छेदमुत्पादयति’ इति । विनिविष्ट-
शब्देन (स्व)रूपावस्थितत्वं दर्शयति । अत एव गकारादीनामविनिविष्टत्वे-
नागन्तुकत्वं दर्शितं भवति । अत एव वैयाकरणग्रन्थे ‘विनिविष्टस्फोट-

१. ‘नियतस्थानवर्णपरिमाणसंस्थानमनुपल्लव’ इति सु पु पाठः ।

२. ‘अनेकस्थानवर्णपरिमाणसंस्थानभेदोपल्लवमिव ।’ इति सु पु पाठः ।

* (अनेकस्थानवर्णपरिमाणसंस्थानभेदोपल्लव)—‘अनेके स्थान वर्णः परिमाण
संस्थानभेद उपल्लवश्च यस्य तम् । मुखस्यैकत्वेऽपि दर्पणाद्याधारभेदाद्यथा सामीप्य-
दूरस्थत्वादस्थानस्य मालिन्यादेर्वर्णस्याल्पत्वमहत्त्वपरिमाणस्य वक्रत्ववर्तुलत्वादे सस्थान-
भेदस्यावयवसन्निवेशविशेषरूपस्य दर्पणादिनाशेन नाशस्य आरोप तथा स्फोटेऽर्पति ।’
इति टिप्पणी ॥

३. ‘अपि’ सु. पुस्तके नास्ति ।

४. ‘उत्पत्तेः’ इति सु. पु पाठः ।

मिमे ध्वनयो न द्रागित्येव स्फुटतरं स्फोटात्मानमवभास-
यितुमीशते, अपि *त्वारूपमवभासयन्ति । पूर्वपूर्वाभि-
व्यक्तिजनितसंस्कारसचिवोत्तरोत्तराभिव्यक्तिक्रमेण त्वन्त्यो
ध्वनिः स्फुटतरं विशिष्टस्फोटविज्ञानमाधत्ते इति न वैयर्थ्यं
द्वितीयादिध्वनीनाम् । नापि पूर्वेषां; तदभावे तदभिव्यक्ति-
जनितसंस्काराभावेनान्त्यस्य ध्वनेरसहायतया व्यक्त्यवभास-
वाक्यधीहेतुभावाभावात् । तद्यथा रत्नपरीक्षिणः पुनः पुनः
रत्नतत्त्वमीक्षमाणस्य रत्नदर्शनानि प्रत्येकं रत्नस्वरूपमवगाह-
मानान्यपि सहसैव न समानासमानजातीयव्यावृत्तं रत्न-

विम्बप्रतिविम्बप्रत्ययं' इति विम्बग्रहणं कृतम् । प्रतिविम्बस्थानीया
गकारादयः, विम्बस्थानीयः स्फोटात्मेति भावः । द्वितीयादीनां पूर्वेषां
वाऽऽनर्थक्याभावे दृष्टान्तमाह—तद्यथा रत्नपरीक्षिणः . चकास्ति
रत्नतत्त्वम् ॥ पूर्वश्चेतदशब्दो मनोविषयः उत्तरस्तु ज्ञानविषयः इति ।
एतदप्युक्तम् । 'यथा रत्नपरीक्षिणः परीक्षमाणस्य प्रथमसमधिगमानु-
पादयातमनुपादयेयरूपप्रत्ययोपजनितसंस्काररूपादित्तविशेषायां शुद्धौ
क्रमेण चरमे चेत्तस्मि चकास्ति रत्नतत्त्वम् ; न ए(न्यथा स्फुटप्रकाश
उपपद्यते पुर इव पश्चादपि, विशेषाभावात् ।)' †.....
हेतुतया योजने सागानाधिकरण्यप्रतीतिभङ्गः । व्याख्यानस्यास्य
ग्रन्थस्य पूर्ववदेव कृतप्रायम् । उपलम्भादित्यपि पूर्ववत् । उभयमिद्विज्ञो-
तन् । अस्माभिस्तावदुक्तं समारोपिततत्त्वं, भवन्नित्यपि ॥

* (आरूपमागतयन्ति) (अवभासयन्ति)—'इन्द्ररूपमस्फुटम्' इति यावत् ।
तथा यः शास्त्रदीपिकायां—'न कश्चिदपि नादोऽस्य स्फुटाभिव्यक्तिं करोति । किन्तु
सर्वे ते प्रत्येकं स्वप्रकाशः । स तु न दागेव स्फुटमवभासते प्रथममस्फुटावभासितं सन्
पुनःपुनः धूयमाण स्फुटो भवतीति ।' (अ० १ प० १ सू० ५) इति टिप्पणी ॥

१ 'आरूपमागतयन्ति' इति सु पु षट् ।

२ 'स्फुटतरं विशिष्टस्फोटविम्बग्रहणमाधत्ते' इति सु पु षट् ।

३ 'रत्नस्वरूपं वीक्षमाणस्य' इति सु पु षट् ।

† अत्र स्य स्थानमात्रायां ग्रन्थपाठः ।

तत्त्वमवभासयन्ति, किन्तु पञ्चपदार्शनजनितभावनासचिव-
चेतोलब्धजन्मनि चरमे चेतसि चकास्ति रत्नतत्त्वम् ।
न च वर्णावभासा मिथ्याप्रत्ययाः तत्संस्कारा वा कथं
व्यक्ततया परिच्छित्तिहेतव इति साम्प्रतम् । आराधनस्पतौ
'हरितप्रवाहस्य व्यक्ततरं वनस्पतितत्त्वप्रतीतिहेतुत्वदर्शनात् ।
वर्णाच्च समारोपितदीर्घत्वादिधर्मभाजः पारमार्थिकार्थधी-
भेदोपलम्भात् । तथा हि—लौकिका नग इति गिरिमप-
दिशन्ति, नाग इति दन्तिनं; अजिनमिति चर्म, अजीन-

‘दीर्घादेर्नन्वनङ्गत्वावाचकाः धर्मतो भवेत् ।

इत्थं प्रतीयमाना. स्यु. वर्णा न. प्रतिपादका. ॥

यादृशा पूर्वदृष्टोऽसायर्थो गम्येत तादृशा ।

भ्रान्त्या कथं प्रतीतिश्चेन्नासायर्थमिति प्रति ॥’ इति ॥

यतः । एतदुक्तं भवति । तवारोपितधर्मभाजो वर्णा वाचकाः,
ममापि आरोपितदीर्घादिधर्मकवर्णरूपभाज. स्फोटा इत्येव विशेषः ।
समारोपितधर्मभाज. शब्दाः प्रतिपादका इत्युभयसिद्धमिति । उपलम्भ-
मेव स्फोरयति—तथा हि लौकिकाः व्यवहाराविसंवादात् ॥
लौकिका इति ॥ लोकप्रमाणको हि शब्दार्थनिर्णय इति भावः ।
यथोक्तं—‘लोकतोऽर्थप्रयुक्ते’ इति । गिरिमिति ॥ ‘हिमाचलो नाम
नगाधिराज.’ इत्यादौ । अपदिशन्तीति ॥ अपदेशतो ह्युपलम्भसिद्धि-
रिति भावः । दन्तिनमिति ॥ ‘नागं नागोऽधावत्’ इत्यादौ । एवमकारे
दर्शितम् । इकारेऽप्याह—अजिनमिति चर्म ॥ ऐगेयेन वाजिनेन ब्राह्मण-
मिति । अजीनमिति ॥ ‘ज्या वयोहानौ’ इति धातोर्निष्ठान्तं पदम् ।
जीनमिति ‘रदाभ्यां निष्ठातो न पूर्वस्य च द.’ ‘संयोगादेरातो धातो-

१. ‘न च वर्णावभासा’ इत्यारभ्य ‘अर्थधीभेदोपलम्भात्’ इतिपर्यन्त
मुद्रितपुस्तकपाठ एव दीयते, व्याख्याने ग्रन्थपातात् ।

* (हरितप्रवाहस्य)—‘दूरस्थपृष्ठे हरितवृषसमूहज्ञानधाराया इत्यर्थः ।’ इति
टिप्पणी ॥

मिति ज्यानिहीनं; शुन इति तु कर्मभूतान्सारमेयान्, शून
इति तु वृद्धिमापन्नम् । न च ते प्रत्यया भ्रान्तयः,
व्यवहाराविसवादात् ॥

र्यन्वत' इति निष्ठातो नत्वम् । नञ्समास । जीनमिति भावे चेन्निष्ठा
तया बहुव्रीहौ नञ् । कर्तरि चेत्तत्पुरुष इति विवेकः । ज्यानिहीन
मिति ॥ 'ग्लज्याम्लाहाभ्यो नि' इति तिन्प्रकरणे नि । ज्यानि-
हीनि तद्रहित इत्यर्थः । ज्यानिशब्दप्रयोगात् जीनमिति भावे निष्ठेति
गम्यते । नञ्समासे बहुव्रीहस्तत्पुरुषस्य भावनिष्ठायाश्च कर्तृ-
निष्ठायाः प्रथमप्रतीतत्वादङ्गीकरण इदं ज्यानिहीनमित्यर्थकथनमात्रमिति
द्रष्टव्यम् । ज्यानिशब्देन धात्वर्थकथनं हीनशब्देन ततोऽपगतं तस्या
अकर्तारं निर्दिशतीति । शुन इति 'पूर्णक' लगुत्वेन शुनो वारय' इति
कर्मभूताच्च । शून इत्यत्र प्रातिपदिकार्थमात्रविषया । अत्र तु कर्मत्व-
मपीति सूच्यते । तथा तत्र तदेव कर्मत्व (देकत्व), अत्र बहुत्वमिति च ।
सारमेयानिति ॥ तत्र गुणवत्यमात्र (अत्र) जातिभेदोऽप्यस्तीति भावः ।
शून इति ॥ 'दुओश्चि गतिवृद्धो' इति धातोर्निष्ठान्तं पदम् ।
'ओन्तिश्च' इति निष्ठातो नत्वम् । वृद्धिमापन्नमिति ॥ उपलक्षण-
मेतद्वृत्तिमतोऽपि । अथ वा, विवक्षितत्वाद्वृद्धिमत्वस्य तथा निर्देशः ।
अथ वा, 'हन हिसागत्यो' इतिवद्गतौ प्राचुर्याभावाद्बुद्धावेव प्राचुर्यादेव
निर्देशः । तुशब्दो परस्परपेक्षयेति । पारमार्थिकार्थविशेषणस्यासिद्धता
परिहृतुं 'न च' इत्यादि । 'व्यवहाराविसंवादात्' ॥ यथाहुः बाह्या
अपि—'प्रमाणमविसवादिज्ञानमर्थक्रियास्थितिः । अविसवादनम्'
इति । न चाविसवादोऽसिद्ध इति वक्तव्यम् । प्रत्यक्षविरोधात् । न हि
सारमेयादिप्रत्ययाद्बुद्धिमदादिप्रत्ययो विगिष्यत इति । उक्तञ्च—'नासा-
वर्थमिति प्रति' इति । एतद्योक्तं मण्डनमिश्रैः—'भेदेनान्वीयमात्मपि
मणिप्राणान्तर्यामिषु तत्त्वस्य भेदविरोधात्तत्त्वप्रत्ययेन समुत्सारितसकल-
भेदं मुरमवसीयते तथा दीर्घादिभेदानुगमेऽप्यवर्णात्मा प्रत्यभिज्ञानत्वेन

१ 'ज्यानिहीन' इति सु ५ पाठः ।

२ 'न च ते भ्रान्तय' इति सु ५ पाठः ।

यस्तु स्वतन्त्रसिद्धान्ताभ्यासाहितव्यामोहापस्मारः
सार्वजनीनमपि पदमिति वाक्यमिति चैकविषयमनुभव-

विधूतभेद एको गम्यते । तथा पदमपि स्वप्रत्ययावगम्यमानैकस्वभावं
किञ्चिद्भेदपरामर्शेऽप्यभिन्नं निश्चीयते' इति ॥

ननु अनुभव एव तावत्परेषामसिद्धः । स एव हि भवता
समर्थनीयः । तद्विहायान्यदुच्यमानमजातराजपुद्गलीडनकोपमामापद्यत
इति चेत्तत्राह—यस्तु स्वतन्त्रसिद्धान्ताभ्यासाहितव्यामोहापस्मारः
..... नै ? (चै)कविषयमनुभवमवजानीते ॥ स्वतन्त्र एवाश्रितस्य
सिद्धान्तस्याभ्यासेनाहितो व्यामोह एवापस्मारो यस्येति विग्रहः ।
ईदृशी चायक्षाभिप्रेता ॥

नन्वस्तीदं पञ्चादेकैकवर्णविज्ञानविलक्षणं विज्ञानं न तु तदर्था-
न्तरावलम्बनं वर्णरूपानुविद्धत्वात्, रूपान्तरानवभासाच्च । तथा हि—
त एव वर्णात्मानं (त्मानः) पुनः पुनः परिगतपरिच्छेदाः तस्यैवाप्यवभासन्ते
न तु रूपान्तरम् । अर्थान्तरविषयत्वे तु यथा वर्णविज्ञानानि परस्पर-
विषयरूपप्रत्यवमर्शशून्यानि प्रकाशमानरूपान्तराणि प्रकाशन्ते तथेदमपि
स्यात् । चैलक्षण्यं तु पूर्वोपलब्धीनामेकैकवर्णगोचरत्वादस्यैव समुचित-
विषयत्वादिति नार्थान्तरविषयत्वं चैलक्षण्यमात्रात्सिद्ध्यति । यदि
चैकस्मात्त्रयमर्थान्तरमस्तु (सः) प्रत्ययस्य विषयो न तदतिरिक्तः कश्चि-
दर्थात्मा, वर्णपरित्यागेन बुद्ध्यप्रतिभासनात् । अथ मतं गौरित्येकं
विज्ञानं ; को वाहान्यथा । ज्ञेयन्तु नैकं ज्ञेये तु तद्वाह्यतयैकार्थकारितया
चैकत्वभ्रमः एकत्वोपचारो वा वनादिवत् । अपि च शैघ्र्यात्
(अल्पाक्षरत्वाद्वा) गोशब्दे भवेदप्येकत्वभ्रमः । देवदत्तादिशब्दे तु
स्पष्ट एव भेदः प्रकाशते । तदुक्तं—'न च प्रत्यक्षेभ्यो गकारादिभ्यो-
ऽन्यो गोशब्दः, भेददर्शनाभावात् अभेददर्शनाच्च ॥'

‘चैलक्षण्यञ्च तस्येष्टमेकैकज्ञानतः स्फुटम् ।

वर्णरूपानुविद्धाच्च न तदर्थान्तरं भवेत् ॥

मवजानीते स इत्थं शिक्षणीयः—‘वत्स, वेत्सि ताव-
च्छब्दादर्थधीरुदीयत’ इति ॥

यदि चार्थान्तरत्वं स्यादेकैकस्मात्त्रयस्य तु ।

वर्णत्रयपरित्यागे बुद्धिर्नान्यत्र जायते ॥

गौरित्येकमतित्वं तु नैवास्माभिर्निवार्यते ।

तद्वाक्यैकार्थताभ्यां च शब्दे स्यादेकतामतिः ॥

शैघ्रयादल्पाक्षरत्वाद्वा गोशब्दे सा भवेदपि ।

देवदत्तादिशब्दे तु स्फुटो भेदः प्रतीयते ॥’ इति ॥

समर्थनमारभते—स इत्थं शिक्षणीयः ॥ इदमाकृतम्—
नानुमयः समर्थनीयः सार्वजनीनत्वात् । स्वतन्त्रसिद्धान्ताभ्यासाहित-
व्यामोहापस्मारत्वात्तु स केवलमस्माभिर्व्यामोहापस्मारवारणाय कारुणिकै-
र्भूत्वा वक्ष्यमाणप्रकारेण शिक्षणीयो निजशिष्यवत् इति । शिक्षामेवाह
—वत्स वेत्सि तावच्छब्दादर्थधीरुदीयत इति ॥ उदयत इति
ग्रन्थः । इण् गतौ अस्मादुदेति स्यात् । अथवा ‘इ गतौ’ इत्यस्येदं
रूपम् । तत्र कर्तरीयत इति सिद्ध्यति । इदमाकृतम्—एवमयं प्रष्टव्यः
‘शब्दादर्थधीरुदीयत’ इत्येतत्त्वयाऽवगम्यते वा न वा । यदि नावगम्यते,
हन्त ! अयमचिकित्सोऽयमपस्मार इत्युपेक्षणीयं शिक्षणम् । यद्यव-
गम्यते ततश्चिकित्सोऽयमिति प्रयत्यते । त्वं च वत्स ! ‘शब्दादर्थधी-
रुदीयत’ इत्येतद्वेत्येव तावन्न संशयः, यतः त्वयास्मान्प्रति साधनदूषण-
वाक्यानि प्रयुज्यन्ते । अस्मत्प्रयुक्तानि च परिजिहीर्षसीति । अपि च
‘अर्थधीरुदयमासादयति’ इति यदादावेव वर्णितं तस्येदं फलं प्रदर्शित-
मिति वेदितव्यम् । अनेन च ‘अर्थधीर्भेदाद्वा अन्यथानुपपद्यमानात्’
इति द्वितीयार्थव्यावर्त्यं पक्षः समर्थयितुमुपक्रान्तो वेदितव्यः । *.....

१. ‘अवजानीते’ इति सु पु पाठ ।

२. ‘स इत्थं शिक्षयितव्य’ इति सु. पु पाठ ।

३. ‘उदयते’ इति सु पु पाठ । ‘उदीयते’ इति ३ पु पाठ ।’ इति
दिप्यणी ॥

* अत्र व्याख्यानमात्रकाया पञ्चषट्परिमितग्रन्थपाठः ।

*सेयं वर्णातिरिक्तैकपदवाक्यानुभवमन्तरेण नोदेतुमर्हति ।
नो खल्विमां विधातुमुत्सहन्ते वर्णाः, विकल्पासहत्वात् । ते
हीमां प्रत्येकं वा विदधीरन्नागदन्ता इव शिष्यावलम्बनं,
मिलिता वा ग्रावाण इव पिठरधारणम् । न तावत्प्रत्येकम्;
अनुपलम्भविरोधात्, वर्णान्तरोच्चारणार्थक्यप्रसङ्गाच्च ।
नापि मिलिताः, तथाभावाभावात् । तथा हि—वास्तवो
वा समूह एतेषामाश्रीयते ? अनुभवोपाधिको वा ? तत्र
सर्वेषामेव वर्णानां नित्यतया विभुतया च वास्तवी सङ्गति-
रतिप्रसङ्गिनी केषाञ्चिदेव पदवाक्यभावं नापादयितुमर्हति ।
अनुभूयमानानान्त्वनुभवानुसारिणी तत्पर्यायेण पर्यायवती
न समूहभागभवति । न खल्वेकदेशकालानवच्छिन्नाः
समूहवन्तो भवन्ति भावाः, अतिप्रसङ्गात् ॥

पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः
† प्रत्यायकोऽर्थस्य । तेन तथैवैकानुभवकल्पनेति चेत्—
न ; विचारासहत्वात् । को नु खल्वयं संस्कारोऽभिमत
आयुष्मतः—किं स्मृतिबीजं ? अन्यो वा प्रोक्षणादिभ्य इव
ब्रीह्यादेः ? न तावदन्त्यः । न ह्यसावसहस्रुवां वर्णानां
जन्य एकः सम्भवति, उक्तादेव प्रकारात् । वर्णैर्यथास्वं

* 'सेयं' इत्यारभ्य 'शक्या कल्पयितु' इति पर्यन्तो ग्रन्थः यथामुद्रित-
पुस्तक दीयते, व्याख्याने ग्रन्थपातात् ।

† (प्रत्यायकोऽर्थस्य)—'तथा च वाक्यपदीये काण्डे १. श्लो. ८५.

'नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह ।

आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥' इति' इति टिप्पणी ॥

१. 'अर्थसंस्कारः' इति ३. पु. पाठ इति टिप्पणी ।

क्रमविशेषशालिभिरन्येऽन्ये जन्यन्ते संस्काराः, तेपाञ्च
स्थेन्ना सम्भवत्यन्त्यवर्णसाचिव्यमभिधेयप्रत्ययजननायेति
चेत्—अहो! वतास्य स्वपक्षदृष्टिपक्षपातः, यद्वहुतरादृष्ट-
सम्भारकल्पनाक्लेशमपि न चेतयते संस्कार एव तावदनुप-
लब्धपूर्वस्तस्य च नानात्वमिति । आग्नेयादिवत्कल्पना-
गौरवं न कल्पकैर्गर्हिततामावहतीति चेत्—न; इहा-
न्यथासिद्धेः । आग्नेयादयो हि विशरारवो ‘दर्शपूर्णमासा-
भ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इति चिरभाविने फलाय विहिताः
समिदादयश्च प्रोक्षणादयश्च तदङ्गान्यसहभावीनि इति
बहुपूर्वकल्पनां विना नोपपद्यत इति नासौ प्रमाणमार्गागतो
दोषमावहति । इह पुनरेकगोचरानुभवमात्रादभिधेयप्रत्ययो-
त्पत्त्युपपत्तेरप्रामाणिकानेककल्पना न दोषमावहतीत्यचतु-
रस्रम् ॥

वासनापरनामा संस्कारः स्मृतिव्रीजमन्त्यवर्णसह-
कारी, तस्य च स्मरणफलप्रसवोच्चीतसद्भावस्यार्थधीजन्मनि
सहकारितामात्रं कल्पनीयम्; तन्न गौरवमिति चेत्—न;

‘शक्यन्तरकल्पनामात्रन्त्विह विषये, कार्यान्तरदर्शनात्, न तु
स्फोटपरिकल्पना युक्ता, क्लृप्तवस्तुशक्तिमात्रपरिकल्पनया कार्योपपत्तौ
अर्थापत्तिक्षयात्’ इति । उक्तञ्च वार्तिके—

‘अथवा वासनैवास्तु सस्कारात्स(र, स)र्व एव हि ।

दृढज्ञानगृहीतेऽर्थे सस्कारोऽस्तीति मन्वते ॥

तस्यार्थबुद्धिहेतुत्वे विसवादोऽन्न निर्णये ।

तद्भावमायितो(ता) हेतुरन्यत्रेव प्रतीयते ॥’ इति ॥

१ ‘स्वदृष्टिपक्षपात’ इति २ पु पाठ इति टिप्पणी ॥

२ ‘लोकगर्हितताम्’ इति ३ पु पाठ इति टिप्पणी ।

स्वभावविपर्ययानुपपत्तेः, अदृष्टान्तरकल्पनाप्रसङ्गाच्च ।
तथा हि—यो यद्वोचरानुभवयोनिः संस्कारः स तत्रैव
धियमाधत्त इति तस्य स्वभावः ; यद्यन्यस्मिन्नप्यादधीत
किञ्चिदेवैकमनुभूय सर्वः सर्वमर्थं * विजानीयात् । अपि च,
संस्कार इति च वासनेति च भावनेति च प्राचीनानुभव-
जनितमात्मनः सामर्थ्यभेदमेव स्मृतिज्ञानप्रसवहेतुमाचक्षते ।
न † चास्यैवार्थप्रत्ययप्रसवशक्तिः शक्या कल्पयितुम् ।
सा खल्वभिधेयधीप्रसवोन्नीतसद्भावा फलवत्यात्मन्येव युक्ता
कल्पयितुं न पुनरतद्वत्यामस्य ‡ स्मृतिजननशक्तौ । यथा
खल्वियं मानान्तरसिद्धा, एवमसावपि । न चात्मनि

‘तदिदमसमञ्जसमिव लक्ष्यते’ । स्फोटं विहायार्थप्रसवशक्तेरन्यत्र
कल्पने संस्कारविषयत्वपारिशेष्यासम्भव इति । अस्यैवेति ॥ संस्कार-
विषयत्वमेव कल्पनाया दुरुपपादम् । दूरे क्लृप्तशक्तिकृतयोपपत्ति-
रित्यर्थः । एतदेव प्रकटयति—सा खल्वभिधेयधीप्रसवोन्नीतसद्भावा
फलवत्यात्मन्येव युक्ता कल्पयितुं न पुनरतद्वत्यामस्य स्मृतिजनन-
शक्तौ ॥ सेति । शक्तिः । फलवति—धीमति । अस्य—आत्मनः । फलवती-
त्यनेनौचित्यान्तरङ्गत्वे सूचिते । अतद्वत्यामित्यनेनौचित्यवहिरङ्गत्वे ।
अतद्वतीत्वमेव व्यक्तीकृत्योक्तं—अस्य स्मृतिजननशक्ताविति ॥ उक्तं
हि—‘प्राचीनानुभवजनितमात्मनः सामर्थ्ये’त्यादीति भावः ॥

यच्च संस्कारकल्पनायां भवतां निबन्धनं तदधिकलमात्मन्यपीति
दर्शयन्नाह—यथा खल्वियं मानान्तरसिद्धा एवमसावपि ॥ माना-

* (विजानीयात्) —‘तथा च वर्णस्मरणमेव स्वाप्न त्वर्धस्मरणमिति भावः ।’
इति टिप्पणी ॥

† (अस्यैवार्थप्रत्ययप्रसवशक्तिः) —‘संस्कारस्यैव शक्तिरूपत्वेन तत्र शक्यत्वात्तर-
कल्पनानवकाशादिति भावः ।’ इति टिप्पणी ॥

‡ (स्मृतिजननशक्तौ) —‘बोधरूपफलरहिताया शक्तौ संस्कारस्य स्मृतिजनक-
त्वमनुपयोगात्कल्पयितुं न युक्तमित्यर्थः ।’ इति टिप्पणी ॥

१ ‘स्मृतिजननम्’ इति २ पु पाठ इति टिप्पणी ॥

२. ‘यथा चेय’ इति सु. पु पाठः ।

शक्तिकल्पनायां सा च, तस्याश्चान्या, अशक्तायाः कार्यकरत्वा-
भावादिति शक्त्यन्तरकल्पना, न तु स्मृतिप्रसवशक्ताविति
साम्प्रतम् । न हि कल्प्यमाना शक्तिः शक्त्यन्तरयुक्ता
कल्प्यते, तन्मात्रादेव सम्भवे शक्त्यन्तरकल्पनायामनवस्था-
पातात्, स्मृतिप्रसवशक्तावपि च साम्यासाम्यात् । तथा
चादृष्टान्तरं नाम परिकल्पनीयमिति । तदेवं * महद्गौरव-
मापन्नमिति ॥

न्तरसिद्ध इति विपरिणम्यानुपपन्नः । फलवत्त्वन्त्वधिकमात्मनीति भावः ।
एवं द्वितीयो हेतुर्व्याख्यातः । स्मृतिहेतोरदृष्टाददृष्टान्तरमात्मनि कल्प-
यितुमुचितमिति ॥

ननु नादृष्टान्तरं कल्पनीयं, गौरवात् । स्मृतिबीजे हि धर्ममात्रं
कल्प्यम् । अदृष्टान्तरे तु धर्म्यपि । अतोऽन्तरङ्गत्वादिकमपहाय लाघव-
पक्षपातिन्यार्थापत्त्या स्मृतिबीजे धर्ममात्रं कल्प्यते नादृष्टान्तरमित्याश-
ङ्क्याह—न चात्मनि शक्तिकल्पनायां ..... साम्प्रतम् ॥
न चेति साम्प्रतं युक्तमित्यन्वयः । इतिशब्दनिर्दिष्टं दर्शितम्—
आत्मनीत्यादिना ॥ एवं शङ्कां प्रतिपिष्य हेतुमाह—न हि कल्प्य-
माना ..... तदेवं महद्गौरवमापन्नमिति ॥ चासनापक्षसमाप्ता-
वितिशब्दः । अदृष्टान्तरमिति ॥ अदृष्टान्तरवर्जनाय हि चासनापक्षः
प्रस्तूयते, तस्मिन्नाश्रीयमाणेऽपि ततो न मुच्यसे, शक्तेः शक्त्यन्तरस्या-
त्यन्तादृष्टस्य कल्पनात् । एतच्च द्वितीयस्य हेतोर्व्याख्यानान्तरमिति
द्रष्टव्यम् । अथवा—पूर्वो ग्रन्थोऽस्यैवाहोकरणश्रोतनाय । एष एव
व्याख्यानग्रन्थः । एतद्योक्तं—‘शक्तेः शक्त्यन्तरायोगः’ इति ॥

१. ‘शक्तिकल्पनायां सत्यां तस्याश्चाशक्तायाः कार्यकरणाभावाच्चतुस्तन्तर-
कल्पना’ इति सु. पु. पाठः ।

२. ‘साम्यात्, यथा या अदृष्टान्तरं मा नाम कल्पनीयमिति
तदेव गौरवमापन्नम्’ इति सु. पु. पाठः । ‘तथा चादृष्टान्तरं नाने(मे)ति ३ पु.
पाठ इति टिप्पणी ॥

* (गौरव)—‘शक्तिरूपे सरस्वते शक्त्यन्तरकल्पना रूपम्’ इति टिप्पणी ॥

तावत्स्मृतिसमारोहिणो वर्णा वाचकाः, ततो न गौरवमिति चेत्—

सिद्धान्तान्तरमपि वर्णवादिनां दूषयितुमाशङ्कते—तावत्स्मृतिसमारोहिणो वर्णा वाचकाः ततो न गौरवमिति चेत् ॥ इदमाकृतम्—
‘न खलु साक्षाद्भावनानां व्यापारमभिधेयप्रत्ययहेतुमुपेयः । अपि तु ताभ्यः स्थायित्वेन प्रतिलब्धयौगपद्याभ्यः प्रत्यवमृष्टसकलवर्णरूपात्मा एकः प्रत्यय उदेति । (तत्र) स एव वा तद्विपरिवर्तिनो वा वर्णाः तत्र समधिगतसहभावा जनयन्त्यर्थावबोधमिति वृथा शब्दपरिकल्पनाश्रमः । स्मृतौ च सहभावः न स प्रत्यक्षे इति चेत्—किमत्र प्रत्यक्षवर्तिना यौगपद्येन ? सर्वथा ज्ञानविषयं तदर्थ्यते, तत्र स्मरणज्ञानेऽस्त्येव । स चैष प्रत्ययः स्मरणप्रत्यक्षरूपाभ्यामुभयात्मा सदसद्वर्णावभास्यन्त्यवर्ण(गोचर) इष्यते कैश्चित् । अन्यैस्तु सकलवर्णपदोपलब्धिनिबन्धननिखिलभावनाधीजजन्मा युगपदखिलवर्णरूपपरामर्शी चरमवर्णप्रत्यक्षोपलब्धिसमनन्तरं स्मरणैकरूपः सङ्कीर्यते । क्रमसमधिगतात्मसु न युगपदनुस्मरणमित्यपि मिथ्या, यतः सकलयादिनामभिमतं पौर्वापर्यपर्यालोचितेष्वपि भावेषु समुचयावग्राहि विज्ञानम् । तदनुपगमे हि तत्प्रकारानुपातिषु शतं विंशतिरिति समुचयदर्शनं विहन्येत । तस्माच्छ्रोत्रमनोजन्मभिः क्रमवतीभिरपि बुद्धिभिरवधृतेष्वपि भावेषु वर्णात्मसु पुरस्तात्, परस्ताद्भवक्रम(स्तादद्वयमक्रम)मखिलवर्णरूपावगाहि स्मरणमवकल्पते । तत्र च सङ्क्रान्तप्रतिविम्बा वर्णाः समीहितकार्यं प्रत्यनन्तरतां नातिक्रामन्तीति । लौकिकवचनमपि समञ्जसं—‘शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे’ इति । शास्त्रकारवचनमपि—‘भावमाख्यातेनाचष्टे’ इति । तदिदमुक्तम्—

‘यद्वा प्रत्यक्षरं (तः) पूर्वं क्रमज्ञातेषु यत्परम् ।

समस्तवर्णविज्ञानं तदर्थज्ञानकारणम् ॥’ इति ॥

‘तत्र ज्ञाने च वर्णानां यौगपद्यं प्रतीयते ।

नावश्यं यौगपद्येन प्रत्यक्षस्थेन तद्भवेत् ॥

चित्ररूपाश्च तां बुद्धिं सदसद्वर्णगोचराम् ।

केचिदाहुर्यथा वर्णो गृह्यतेऽन्त्यः पदे पदे ॥

१. ‘स्मृतिसमारोहिणो वर्णा वाचकास्तत्र गौरवमिति चेत्’ इति मु. पु. पाठः ।

न ; अक्रमानुक्रमविपरीतक्रमाणां तत्राविशेषेणार्थ-
धीसमुत्पादप्रसङ्गात् । अथापि स्यात् 'ये यथास्व'
वर्णानुभवैराहिताः संस्काराः (ते) सम्भूय निखिलवर्णविषय-
मेकमेव स्मरणफलं प्रसुवते, तदोरोहिणो वर्णा अव्यवधाना

अन्त्यवर्णे च विज्ञाते सर्वसंस्कारकारितम् ।

स्मरण यौगपद्येन सर्वेष्वन्ये प्रचक्षते ॥

सर्वेषु चैतदर्थेषु मानसं सर्ववादिनाम् ।

इष्ट समुच्चयज्ञानं क्रमज्ञातेषु सत्स्वपि ॥

न चेत्तदभ्युपेयेत क्रमदृष्टेषु नैव हि ।

शतादिरूप जायेत तत्समुच्चयदर्शनम् ॥

तेन श्रोत्रमनोभ्या स्यात्क्रमज्ञातेषु यद्यपि ।

पूर्वज्ञानं परस्तात्तु युगपत्स्मरणं भवेत् ॥

तदारूढास्तदा वर्णा न दूरेऽर्थावबोधनम् ।

शब्दादर्थमतिस्त्रेन लौकिकैरभिधीयते ॥' इति ॥

एतदपि दूषयति—नेति ॥ कारणमाह—अक्रमानुक्रमविपरीत-
क्रमाणां तत्राविशेषेणार्थधीसमुत्पादप्रसङ्गात् ॥ अत्र वर्णानामिति
विशेष्य द्रष्टव्यम् । तत्रेति स्मृति परामृशति । एवं चोद्यपरिहारौ
सक्षिप्य दर्शयित्वा चोद्य तावद्याचष्टे—अथापि स्यात्
न कदाचिददृष्टकल्पनेति ॥ संस्कारास्सम्भूयेत्यनयोर्मध्ये त इति
पदमध्याहार्यं यदि न दृश्यते । स्मरणफलमिति कर्मधारयः । तदा-
रोहिणः—तादृशस्मरणफलारोहिणः । अव्यवधाना इति । अनेन लौकिक-
वचसः शास्त्रकारवचनस्य चोपपत्तिस्सूचिता । पूर्वोक्त 'स्मृतिसमारोहिणो
वर्णा वाचकाः' इत्येतद्व्याख्याय 'ये यथास्व'मित्यादेरर्थस्य कृत्स्नस्यासिद्धिः

१ 'क्रमाक्रमविपरीतक्रमाणा' इति सु पु पाठ ।

२ 'समुत्पादनप्रसङ्गात्' इति सु पु पाठ ।

३ 'ये' इति मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

४ 'तदुपारोहिणो वर्णा' इति सु पु पाठ ।

अभिधेयधियमादधति । न चैकैकवर्णोपलब्धिप्रतिलब्ध-
जन्मानः संस्काराः प्रतिवर्णगोचरास्तावतीरेव तत्क्रमवतीः
स्मृतीरपि भावयितुमीशते । तत्र तत्र * निरपेक्षाणां कारण-
भावोपलम्भात् । न पुनरखिलवर्णगोचरमेकमिति रमणीयम् ;
तत्र तत्रानपेक्षाणां कारणत्वेऽपि मिलितानामप्येक(प्यनेक)-
गोचरैकविज्ञानजननदर्शनात् । तथा हि—संस्काराश्चक्षुरा-
द्यनपेक्षाः स्मरणकारणं, चक्षुरादयश्च तदनपेक्षा आलोचन-
कारणं, प्रत्यभिज्ञाने तु संस्कारापेक्षाश्चक्षुरादयः कारण-

परिहृतुं न चेत्सारम्भः । न चेति रमणीयमित्यन्वयः । निरपेक्षाणां
कारणभावोपलम्भादिति ॥ यत्र यत्त कारणकार्यभावः तत्त तत्त
निरपेक्षाणामेव कारणभाव उपलब्धः, यथा—धीजाङ्कुरयोः । न हि
मापवीजसापेक्षं गुह्यबीजं स्याङ्कुरं जनयति, चक्षुरादयो वा रूपानु-
विद्धम् । अतस्संस्काराणामपि निरपेक्षाणामेव कारणत्वमिति न प्रत्येक-
वर्णानुभवजनितसंस्काराणां युगपदेकस्मरणफलप्रसवसम्भव इति ।
अरमणीयत्वे पूर्वोक्तहेत्वसिद्धिरेव कारणमुक्तम् । तत्र तत्र निरपेक्षाणां
कारणत्वेऽपीति । क पुनर्दृष्टमिति चेदित्याशङ्क्योपपादयतोक्तं—तथा
हीत्यादि ॥ आलोचनकारणमिति ॥ अपरोक्षज्ञानसाधनमित्यर्थः ।

१. 'तावतीरेव क्रमवतीः' इति सु. पु. पाठः ।

२. 'स्मृतीर्मात्रमिदं' इति सु. पु. पाठः ।

* (निरपेक्षाणां)—'कारणत्वेऽपि भावोपलम्भात्' इति २. पु. पाठः ।
'संस्कारान्तरनिरपेक्षेण प्रत्येक संस्काराणां कारणत्वेन स्मृतिरूपफलदर्शनादित्यर्थः ।'
इति टिप्पणी ॥

३. 'निरपेक्षकारणभावोपलम्भात्' इति सु. पु. पाठः ।

४. 'अखिलवर्णगोचर स्मरणमेकमिति' इति सु. पु. पाठः ।

५. 'मप्यनेकगोचरैकविज्ञान' इति सु. पु. पाठः ।

६. 'संस्काराश्चक्षुराद्यनपेक्षाः स्मरणकारणं चक्षुरादयस्तन्निरपेक्षा आलोचन-
कारणम् ; प्रत्यभिज्ञाने तु संस्कारापेक्षा. चक्षुरादयः । एवं तत्र तत्रोदनीयमिति न
काचिददृष्टकल्पनेति ।' इति सु. पु. पाठः ।

मित्यवश्यं तत्र ततोहनीयमिति न कदाचिददृष्टकल्पनेति ।
तन्नास्ति ; क्रमयुक्तेभ्य इव युगपद्विपरीतक्रमयुक्तेभ्यो-
ऽप्यभिधेयप्रत्ययप्रसङ्गात् । न खल्वेकोपलब्धिवर्तिनामस्ति
कश्चिद्विशेषो वर्णानाम् । न हि वास्तवः क्रमो नित्यानां
विभूनां तेषाम् उपलब्धिनिमित्तत्व ? (स्त्वाश्रीयते ।) सा
चेदेका कुतस्त्यस्तर्हि क्रम एषाम् ?

इत्यवश्यं तत्र ततोहनीयमिति । एव प्रत्यक्षज्ञानमधिकृत्य दर्शितम्,
एवमेवान्यत्रापि यत्र यत्र कारणभावः तत्र तत्रावश्यमेव शिष्यैरुहनीय-
मेव । निरपेक्षाणां कारणत्वेऽपि मिलितानामपि एककार्यजननमित्यर्थः ।
ततो न गौरवमित्यस्यानुसन्धानमिति । न कदाचिददृष्टकल्पनेति ।
इतिशब्दो व्याख्यानसमाप्तौ ॥ एव चोद्य व्याख्याय परिहारमपि
व्याचष्टे—तन्नास्ति ; क्रमयुक्तेभ्य इव युगपद्विपरीतक्रमयुक्तेभ्यो-
ऽप्यभिधेयप्रत्ययप्रसङ्गात् ॥ युगपदिति ॥ भावप्रधानो निर्देशः । यौग-
पद्युक्तानां विपरीतक्रमयुक्तानां चेति विग्रहः । क्वचित्तु यौगपद्येव
पाठः । अनेन च पूर्वत्राक्रमाणां अनुक्रमाणां विपरीतक्रमाणां चेति
विग्रहो दर्शितः । अनुगत क्रमो येषु तेऽनुक्रमाः, विपरीत क्रमो येषां ते
विपरीतक्रमाः । क्रमराहित्यं यौगपद्यम्, अनुक्रमग्रहणं च दृष्टान्तार्थम् ।
अर्थशब्दश्चाभिधेयवचन इति दर्शितं वेदितव्यम् । तत्राविशेषेणेत्येत-
द्व्याचक्षणं प्तदेव प्रतिपादयति—न खल्वेकोपलब्धिवर्तिनामस्ति
कश्चिद्विशेषो वर्णानाम् ॥ कश्चिदिति ॥ यौगपद्य वा क्रमो वा विपरीत-
क्रमत्व चेति । वर्णानामित्यनेन पूर्वत्र विशेष्यश्च सूचितम् । विशेषा-
भावश्च स्फोरयति—वर्णानामित्यनेन । सूचितमेवार्थं स्फोरयति—न
हि वास्तवः क्रमो नित्यानां विभूनां तेषाम्, उपलब्धिनिमित्तत्वा(?)
(स्त्वाश्रीयते) ॥ अस्तु तर्हि स ण्येति चेदत आह—सा चेदेका,
कुतस्त्यस्तर्हि क्रम एषाम् ॥

१ 'अदृष्टकल्पनेति तन्नास्ति' इति सु पु पाठः । 'तन्नास्तीति २ पु पाठः ।
तथा च सकृद्वर्णविधयक्रमेण स्मरणं सम्भवतीति भावः । एतावत्पर्यन्तमाद्येव,
उत्तरेषु परिहारः ।' इति टिप्पणी ॥

२ 'क्रममित्युक्तेभ्य इव यौगपद्विपरीतक्रममित्युक्तेभ्य' इति सु पु पाठः ।

न च प्राचीनप्रत्येकवर्णानुभवनिचयवर्तिनी * परा-
परतापि प्रभासत इति साम्प्रतम् । वर्णस्वरूपमात्र-
गोचरतया स्मृतिरियं न तदनुभवानपि गोचरयितुमर्हति
प्रागेव तत्परापरतामिति । इति युगपद्विपरीतक्रमा-
भिव्यक्तानामनुक्रमाभिव्यक्तेभ्यो विशेषाभावादेकोपलब्धौ
सर्वार्थप्रत्ययप्रसङ्गः ॥

नन्वेका स्मृतिरुपलब्धिरभिप्रेता । सा च पूर्वानुभवनिचय-
जनितसंस्कारनिचयजन्या स्वकारणद्वारा कारणकारणवर्तिनी परापरता-
मपि लप्स्यत इत्याशङ्क्याह—न च प्राचीनप्रत्येक ..... इति
साम्प्रतम् ॥ प्रत्येकग्रहणमनुभवनिचयवर्तित्वस्फोरणाय । असाम्प्रतत्वे
कारणमाह—वर्णस्वरूपमात्रगोचरतया ..... तत्परापरता-
मिति ॥ धर्मिणोऽप्यविषयीकरणे धर्मविषयीकरणस्य दूरापास्तत्वादिति
भावः । इतिर्हेतौ । इतिशब्द उत्तरस्याप्यनुवर्तते । उपसंहरति—इति
युगपत् ..... सर्वार्थप्रत्ययप्रसङ्गः ॥

अत्र चाक्रमानुक्रमविपरीतक्रमाणां मध्येऽनुक्रमाणामवधित्वं,
इतरेषामवधिमत्त्वं, अर्थधीसमुत्पादप्रसङ्गश्च यद्विवक्षया ये वर्णा येन
क्रमेण प्रयुक्ताः तस्य तत्क्रमान्यथात्वेऽपि प्रसङ्गमात्रमिति न मन्तव्यं,
किन्त्वन्येषामप्यर्थानां प्रतीतिप्रसङ्गो विवक्षित इति दर्शितम् ।
एकोपलब्धौ—एकस्य पदस्य वाक्यस्य चोपलब्धौ । सर्वार्थेति ॥ वर्णाना-
मेव पदवाक्यत्वात्तेषाञ्च भेदाभावात्क्रमस्य चाभावादिति भावः ॥
एतदप्युक्तम्—

१. 'प्राचीनप्रत्येकवर्णानुभवनिचयमनुवर्तनीय परापरता प्रतिभासत इति
साम्प्रतम् ।' इति मु. पु. पाठः ।

* 'पदज्ञाने वर्णपौर्वापर्यप्रतिभासादनुभवगतक्रमविषयकत्वं स्मृतावहीकार्यमिति
भावः ।' इति टिप्पणी ॥

२. 'तत्तदनुभवानपि गोचरयितुमर्हति तत्परापरतां तु प्रागेवेति युगपद्विपरीत-
क्रमाभिव्यक्तानां क्रमाभिव्यक्तेभ्यो विशेषाभावादेकोपलब्धौ सर्वेषामर्थप्रत्यायनप्रसङ्गः ।'
इति मु. पु. पाठः ।

‘पूर्वोपलब्धिभेदेऽपि भवेदर्थस्य दर्शनम् ।

एकोपलब्धौ नैतेषा भेदः कश्चन दृश्यते ॥’ इति ॥

‘पूर्वोपलब्ध्यो हि क्रमविशेषवत्यः परिगृहीताभिमतविपरीतानुपूर्व्या अक्रमाच्चैकवक्तृप्रयुक्तवर्णाविषया विपरीताश्च न पश्चाद्भाविन्यामुपलब्धौ अनुविपरिवर्तमानवर्णात्मनो भिन्दन्ति, असम्प्राप्तानिरन्वयनिरुद्धयोर्विशेषाभावादित्युक्तम् । एकोपलब्धौ तु यौगपद्यान्नानुपूर्वीतो विशेष । न चेदमिह समीचीनम्—उपलम्भगोचरमिदं यौगपद्य नोपलब्ध्यविषय, उपलब्ध्या वर्णा क्रमभाज एवैकया प्रख्याया प्रख्यायन्त इति । तथा हि—स्वतो वर्णा नित्यतया विभुतया च (न) देशनिबन्धन नापि कालनिबन्धन परापरभावमनुपतन्तीति प्रख्यानिबन्धन एष समाश्रीयते । तच्चेदमद्वयमक्रम यद्विपरिवर्तिनः (तेन ?) ते प्रत्ययहेतव । न चेद पूर्वोपलब्धिसम्बन्धिनीं परापरता गोचरयति वर्णावलम्बितया तदुपलब्धीनामविषयीकरणेन । न च समीहिताध्यवधिमद्भावा पौर्यापर्यं प्रत्येतुमर्हति । न चैकस्मिन्नानावर्णावयवात्मनि भिन्ने पदे भिन्नमवध्यवधिमद्भावमपेक्षितुं क्षमते । प्रतिवर्णोपलम्भनप्रभाषितानि च भावनाबीजानि काम सहितिसमापादनादेकमनेकावलम्बि स्मरण जनयेयु । तावता चरितार्थेभ्यो न परो वर्णात्मसु विशेषो लभ्यते । तथा च सति यथाकथञ्चित्परस्तादधिगतसचेदनेभ्यो निखिलसत्कारजन्मनि चरमसमधिगमेऽतिशयविरहादर्थपरिच्छेद स्यात् । न चैव दृश्यते । अतस्तदतिरिच्यमाननिमित्ताद्याप्तजन्मायमित्यनुमीयते’ इति ॥

युगपदभिव्यक्ताना विपरीतेन क्रमेणाभिव्यक्तानाञ्चेति विग्रहः । अनुसृत क्रमोऽनुक्रम, तेनाभिव्यक्तेभ्य इति । इमासुक्तिमनुसृत्य पूर्वं ‘अक्रमानुक्रमविपरीतक्रमाणां’ इत्यत्रापि तत्पुरुषसमास एव न बहुव्रीहिरित्युच्यते । किन्तु ‘क्रमयुक्तेभ्यः’ इति निर्देशात् ‘एकोपलब्धिवर्तिनामस्ति कश्चिद्विशेषो वर्णानां’ इति च दर्शनाद्बहुव्रीहित्वमाश्रितमिति वेदितव्यम् । केचित्तु—तत्पुरुषत्वमाश्रित्याक्रमानुक्रमविपरीतक्रमाणामेकोपलब्धौ विशेषाभावेनासत्त्वस्य तुल्यत्वेनेति व्याचक्षते, तत्र ‘अर्थधीसमुत्पादमसङ्गः’ इत्यस्य ‘क्रमयुक्तेभ्यः’ इति, ‘अवि-

तस्मात्स्वसिद्धान्तव्यामोहमपहाया^{*}भ्युपेयतामनु-
संहारबुद्धेरैकपदवाक्यगोचरता । न चास्या गोचर इव
प्रत्येक[†]ध्वनिव्यञ्जनीयः तदर्थोऽपि प्रत्येकवर्णव्यञ्जनीयः इति
साम्प्रतम् । प्रथमादेव वर्णादभिधेयधीसमुत्पादादानर्थक्यं
द्वितीयादीनामित्युक्तम् । न चैतत्पदेऽपि तुल्यम् । तस्य
हि प्रत्यक्षस्य प्रतिध्वनिव्यञ्जनीयस्याभिव्यक्तितारतम्यं
नानाध्वनिष्वायतत इति नानर्थक्यमुत्तरेषाम् । न चेय-

शेषात्[‡] इत्यन्तस्य 'परापरतां' इति व्याख्यानमविशिष्टेनोपसंहार-
एवेति । एवन्तावत् 'नो खल्विमामाधातुमुत्सहन्ते वर्णाः' इत्येत-
त्प्रसाधितम् । सम्प्रति तदेव 'सेयं वर्णातिरिक्तैकपदवाक्यानुभव-
मन्तरेण नोदेतुमर्हति' इत्यत्र पर्यवसाययति—तस्मात्स्वसिद्धान्त
..... वाक्यगोचरता ॥ यस्मान्नान्यावग(न्या ग)तिर्विद्यते तस्मा-
दित्यर्थः । तथा च 'सार्वजनीनमानसप्रत्यक्षप्रवेदनीयनानाध्वनिभिः
प्रत्येकव्यञ्जनीयं तत्त्वम्' इत्येतदेवावस्थितम् ॥

यद्यत्र कश्चिद्भूयात्—यथा भवतामनुसंहारबुद्धेर्विषयः प्रत्येक-
ध्वनिभिर्व्यञ्ज्यते एवमस्माकं वर्णैरर्थ इति व्यर्था स्फोटकल्पनेति ;
तत्राह—न चास्या गोचर इव ..इति साम्प्रतम् ॥ इदंशब्देनानुसंहार-
बुद्धेः तच्छब्देन च गोचर(स्य) परामर्शः । हेतुमाह—प्रथमादेव.....
इत्युक्तम् ॥ उक्तिः 'न तावत्प्रत्येकम्' इत्यत्र । अस्याः गोचर इवेति
वदतोऽभिप्रायं निषेधति—न चैतत्पदेऽपि तुल्यम् ॥ पदशब्दो वाक्य-
स्याप्युपलक्षणम् । अनुल्यत्वे कारणमाह—तस्य हि प्रत्यक्षस्य.....
सम्भविनी ॥ प्रत्यक्षाप्रत्यक्षशब्दाभ्यां सूचितमर्थं सूच(स्फोर)यति—

१. 'स्वसिद्धान्तव्यामोह' इति सु. पु. पाठः ।

* (अभ्युपेयता) — 'अभ्युपेयतां' इति ३ पु. पाठ । इति टिप्पणी ॥

२. 'अनुसंहारबुद्धेरैकपदवाक्यगोचरता' इति सु. पु. पाठः ।

† 'ध्वनिशब्दो नास्ति ३ पु. पाठ' इति टिप्पणी ।

३. 'प्रतिवर्णव्यञ्जनीय' इति सु. पु. पाठः ।

मप्रत्यक्षेऽभिधेये विधा सम्भविनी । * प्रत्यक्षगोचरोऽपि
(ह्यभिव्यक्ति)तारतम्यभाक् न मानान्तरगोचरः । स खलु
गृह्यते वा न वा, न पुनर्व्यक्तोऽव्यक्तश्चेति ॥

तदिदमसमञ्जसम् । तथा हि—चक्षुषी निमील्य
डिण्डिकरागं परित्यज्य निरूपयत्वत्रभवान् पूर्वा बुद्धी-
प्रत्यक्षगोचरो ..... न मानान्तरगोचरः ॥ 'न मानान्तरगोचरः'
इत्येतदेव व्याचष्टे—स खलु ..... अव्यक्तश्चेति ॥ एतदप्युक्तं—
'अथ कस्मादेव स्फोटोपलब्धिक्रमोऽर्थोपलब्धावेव नाश्रीयते, यतः—

‘प्रत्यक्षज्ञाननियता व्यक्ताव्यक्तावभासिता ।

मानान्तरेषु ग्रहणमथवा नैव हि ग्रहः ॥’

इन्द्रियं हि व्यक्तावभासिनोऽव्यक्तावभासिनश्चार्थप्रत्ययस्य हेतुः ; यथा—
दूराद्ग्रहणे सूक्ष्मार्थनिरूपणायाश्च । लिङ्गशब्दादयस्तु निश्चितात्मानं
प्रत्ययमुपजनयन्त्येकरूपं, नैव या ; न तत्र व्यक्ताव्यक्तग्रहणबुद्धिभेदः ;
अर्थश्च शब्दप्रत्ययादवसेयः, स्फोटात्मा तु प्रत्यक्षवेदनीय इति
निरवयवम्’ इति ॥

अस प्रतिविधत्ते—तदिदमसमञ्जसं ..... अत्र भवान् ॥
चक्षुषी निमील्येति सावधानत्वाय । डिण्डिकरागं परित्यजेति ॥
डिण्डिकानां यादृशो भवति रागः तादृशं रागं परित्यज्य मध्यस्थता-
मवलम्ब्य निरूपयतु । रागान्धचित्तो हि परमार्थनिरूपणायाशक्त इति ।
यथोक्तं—‘दोषे(पो)ऽप्य(क्ष)विद्यमाने(नो)ऽपि तद्धिन्ता(त्ता)नां प्रकाशते’
इति ॥ तथा—‘रागाद्युपप्लुते चित्ते दृष्टा विस्मरणात्मनि ।’ इति ।

अत्रभवान्—तसभवानित्यर्थः । निरूपणकर्म दर्शयति—पूर्वा बुद्धीः

१. ‘सम्भवति’ इति सु. पु. पाठः ।

* (प्रत्यक्षगोचरो हि)—‘प्रत्यक्षगोचरो ह्यभिव्यक्तितारतम्यभाग् न मानान्तर-
गोचरः स खलु’ इति ३ पु. पाठः छिष्टः । २ पु भाग मानान्तरगोचरगोचरः । न
रास्त्विति पाठ’ इति टिप्पणी ॥

२. ‘डिण्डिकमतराग’ इति सु. पु. पाठः ।

३. ‘पूर्वबुद्धी’ इति सु. पु. पाठः ।

रेकैकवर्णगोचराः, उत्तराश्च विशदपदवाक्यावगाहिनीः;
किमेता गादिवुद्ध्यो गकारादिमात्रनिर्भासाः आहोस्वित्
गकाराद्याकारं किञ्चिदेकमेनाकारमासु सम्प्लवते, मुखमिव
मणिकृपाणदर्पणादिषु विभिन्नवर्णपरिमाणमप्येकम् । इत-
रथा "हि तत्र मुखमिति बुद्धिव्यपदेशार्थविभिन्नवस्त्ववगाहिनौ
न स्याताम् । न सम्प्लवते चेद्वादय एव परस्परं नानात्मानः
प्रकाशन्ते न पुनस्तदाकारं पदतत्त्वमेकं प्रकाशत इति
सिद्ध्यति । न जातु गजगवयकरभरुरवः परस्परव्यति-

..... वाक्यावगाहिनीः ॥ नन्वेतादृशीरभयीरपि बुद्धीरुक्तरीत्या
निरूप्यैवास्माभिरेवमुच्यते, भवतस्तु किं तत्र प्रष्टव्यं तत्पृच्छयतामिति
चेदत्राह—किमेता गादिवुद्ध्यो विभिन्नवर्णपरिमाणमप्ये-
कम् ॥ दृष्टान्तसिद्धिमप्याह—इतरथा हि तत्र न स्याताम् ॥
एव विकल्प्य प्रथमे पक्षे दूषणमाह—न सम्प्लवते चेत् इति
सिद्ध्यति ॥ एवञ्च सति पदतत्त्वस्यैकस्य विवर्ता गकारादयः
इत्येतन्न सिद्ध्यतीति दृष्टान्तेनाह—न जातु . . विवर्ता भवन्ति ॥
अथ वा—न पुनस्तदाकारं पदतत्त्वमेकमित्यत्र भवतीति सिद्ध्यति,
'अस्तिर्भवन्तीपरः' इति न्यायात् । तेन न पुनरेकस्य पदतत्त्वस्य
विवर्तकारितेत्यर्थः । अत्रैव दृष्टान्तदानमुत्तरेण । गकारौकारविसर्जनीया
नैकस्य पदतत्त्वस्य विवर्ताः । एकपदात्मना प्रत्येकमप्रतिभासात् ।

- १ 'उत्तरा च विशदपदवाक्यावगाहिनी इति सु पु पाठ ।
- २ 'अनाकार' इति सु पु नास्ति ।
- ३ 'मानकृपाणति ३ पु पाठ' इति टिप्पणी ।
- ४ 'भिन्नवर्णपरिमाणसंस्थानमेक' इति सु पु पाठ ।
- ५ 'हि' इति सु पु नास्ति ।
- ६ 'अभिन्नवस्तुवाहिनी' इति सु पु पाठ ।
- ७ 'परस्परानात्मान' इति सु पु पाठ ।
- ८ 'गजगवयह्यरासभरुरव' इति सु पु पाठ ।

भिद्यमानमूर्तयो भासमाना रासभादिविवर्ता भवन्ति ।
 सम्प्लवते चेदस्ति तर्हि गकारादिषु भिन्नेष्वप्यभिन्नवस्तु-
 निर्भासा शब्दः शब्द इति प्रख्या लौकिकपरीक्षकाणाम् ।
 तर्त्तिक शब्दत्वमेव वाचकमभिधेयभेदानाम् । तथा च
 तस्य सर्वस्या(र्वत्रा)विशेषात्सर्वेऽर्थाः सर्वशब्देभ्यः प्रतीयेरन् ।
 न खलु कारणानियमे कार्यभेदनियमो भवितुमर्हति, तस्या-
 कस्मिकत्वप्रसङ्गात् । गकाराद्याकारभेदविवर्त * शब्दत्व-

रासभादेरिव गजादय इति विवर्तपक्षे गकारादयो गोपदात्मना प्रथेयन्,
 तद्विवर्तत्वात्, मणिकृपाणदर्पणादिषु मुख्यवत् । अतस्तदात्मना भासनं
 निवर्तमानं स्वव्याप्य विवर्तत्वमपि निवर्तयतीति प्रतिबन्धसिद्धिः ।
 द्वितीयं कल्पं दूषयति—सम्प्लवते चेत् .. .. परीक्षकाणाम् ॥
 यदि सम्प्लवोऽस्ति तर्ह्येव प्रया ससम्प्लवा नान्येत्यर्थः । अस्या उभय-
 वाक्सिद्धत्वादिति भावः ॥

अथञ्च शब्दत्वादेर्याचकत्वस्योभयवाचनभिमतस्यापि शिष्याणां
 हितकाङ्क्षया दूषणाय प्रस्तावः । सम्प्रति स्फोटवादिनं प्रत्युपहसन्नाह—
 तर्त्तिक शब्दत्वमेव वाचकमभिधेयभेदानाम् । सुगमो ग्रन्थः । न
 चैतत्त्वयाऽभ्युपगम्यते, स्पष्टदोषत्वादित्यभिप्रायेणाह—तथा च तस्य
 आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् ॥ तथा चेति ॥ यदि शब्दत्वमेव
 वाचकं तदेत्यर्थः । तस्य-शब्दत्वस्य, सर्वत्र-सर्वेषु शब्देषु, तस्य-
 कार्यभेदनियमस्य, आकस्मिकत्वं-निष्कारणत्वम् । अत्र पार्श्वस्वच्छोद-
 यति—गकाराद्याकारभेदविवर्त - तन्नातिप्रसङ्ग इति चेत् ॥ गकारा-
 दानारभेदा विवर्ता यस्येति घट्टुग्रीदिः । एकस्यापि शब्दत्वस्य विवर्त-

१ 'अस्ति हि गकारादिषु' इति सु पु पाठ ।

२ 'भिन्नेष्वभिन्न' इति सु पु पाठ ।

३ 'सर्वत्राविशेषात्' इति सु पु पाठ ।

४ 'गकाराद्याकारविवर्तभेद शब्दत्वमभिधेयभेदाभिधायक' इति सु पु पाठ ।

* (शब्दत्व) — 'भेदशब्दमिति २ पु पाठ । गकाराद्याकाराविवर्तभिद्यमान
 शब्दो यत्र तारश पदं वाक्यं वेति तस्यार्थः ।' इति टिप्पणी ॥

मभिधेयभेदानामभिधायकं, तन्नातिप्रसङ्ग इति चेत्—न ।
प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गादीनामेवाभिधेयधीहेतुभावात् । अन्यथा
सत्त्वगुणत्वादीनामपि तत्प्रसङ्गात् । अत्यल्पमिदम्, अखिल-
मेव कार्यजातं सत्त्वसामान्यनिर्माणं प्रसज्येत । अपि च,
शब्दत्वं चरमविज्ञान इव पूर्वेष्वपि प्रत्ययेषु प्रथत इति नास्ति
तिरोहितमिव किञ्चनेति तेभ्योऽप्यर्थप्रत्ययप्रसङ्गः । एतेन
वर्णत्वमपि परास्तमभिधेयधीहेतुभावेनेति वेदितव्यम् ।

भेदेन भेदात्कारणभेदनियमे कार्यभेदनियमोपपत्तिरित्यर्थः । क्वचित्तु—
गकाराद्याकारविवर्तेनेदं शब्दत्वमित्येव पाठः । परिहरति—नेति ॥
कारणमाह—प्राप्ताप्राप्तविवेकेन हेतुभावात् ॥ ‘तदागमे हि
दृश्यते’ इति न्यायोऽनेन दर्शित इति वेदितव्यम् । एवमेव हेतुं
साधयति—अन्यथा सत्त्वगुणत्वादीनामपि . प्रसज्येत ॥
अन्यपेति ॥ प्राप्ताप्राप्तविवेकाभावात् इति । तच्छब्देनाभिधेयहेतुभावं
परामृशति । आदिशब्देन श्रोत्रप्राप्ततादेरुपादानम् । इदं—अन्यथेत्यादिक-
मुक्तमिति । निर्मायत इति निर्माणशब्दव्युत्पत्तिः । अथ वा निर्मायते-
ऽनेनेति व्युत्पत्त्या सत्त्वसामान्य कारण यस्येति बहुव्रीहिः । एव
गकारौकारविसर्जनीयात्मक विवर्तरूपमेव कारण स्यात् न शब्दत्व-
मित्युक्तम् । शब्दत्वस्य विवर्तद्वारा कारणत्वेऽनुसह्यारबुद्धिप्रतीक्षणेऽपि
न कारण स्यादित्याह—अपि च शब्दत्वं . अर्थप्रत्ययप्रसङ्गः ॥
इतिरुभयत्रापि हेतौ । तच्छब्देन पूर्वप्रत्ययपरामर्शः । केचित्तु—शब्द-
त्वस्य समुद्रघोषादौ व्यभिचाराद्वर्णत्वमेवाभिधेयधीहेतुभावः भजत
इत्याहुः । तान्प्रत्याह—एतेन वर्णत्वमपि वेदितव्यम् ॥
तत्रापि साम्य शब्दत्वोक्तस्य कृत्स्नस्य प्रसङ्गस्येति भावः । एवञ्च सति

१. ‘हेतुत्वात्’ इति सु पु पाठः ।

२. ‘कार्यसामान्यजातं’ इति सु पु पाठः । ‘सामान्येति ३ पु नास्ति’
इति टिप्पणी ।

३. ‘हेतुभावेन वेदितव्यम्’ इति सु पु. पाठः ।

समानत्वात् । नो खल्वक्षु व्यञ्जनेषु च शब्दः शब्द-
इत्येकैर्निर्भासनमतिः नाविरस्ति लौकिकपरीक्षकाणाम् ।
न चैषा श्रोत्रग्रहणोपाधिर्विनापि शब्दत्वमिति साम्प्रतम् ।
तद्ग्रहणानामपि नानात्वेनैकप्रत्ययसमुत्पादासामर्थ्यात् ।

एतमेव दर्शयति—नो खल्वक्षु लौकिकपरीक्षकाणाम् ॥
इहान्यथासिद्धिचोद्यवादिनोऽभिप्रेत निराकरोति—न चैषा
इति साम्प्रतम् ॥

अत्रेयमाशङ्का—किं पुनरिदं शब्दत्वं नाम ? ननु नेदमपि
श्रोत्रग्राह्यत्वादप्यनुपलभ्यते । न हि गकारादिप्रेकवर्णग्रहणे
वर्णान्तरावमर्शो भवति पाचकादिष्विव । तस्मात्क्रियानिवन्धनैवेय
शब्दशब्दवान्यता । यथोक्त—‘श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्द-
शब्द प्रसिद्धः’ इति । यत्र त्वेकत्र पदार्थेऽनुभूयमाने पूर्वदर्शन-
सम्बन्धनमर्शा भवति तत्र सामान्यमिष्यते । यथा शायलेयमुपलब्ध-
यतो घाहुलेय पश्यत पूर्वाकारावमर्शः । एतद्वन्वाच्यता त्वेक-
निमित्ता न पुनरेकताकृता । न ह्येकसामान्यशब्दवान्यतया गोत्वादि-
सामान्यानामितरेतरानुप्रवेशः । यथा च गोत्वेऽप्येकाकारधुद्धिजननो-
पाधिको भिन्नेष्वप्येकसामान्यशब्दप्रयोग एवमत्रापि एकेन्द्रियग्रहणो-
पाधिको नानात्मस्वेन गकारादिप्रेकशब्दशब्दप्रयोगो नो(गउ)पपद्यत
इति । एषा मतिः । श्रोत्रग्रहणमुपाधिर्यस्या इति बहुव्रीहिः । एष इति
पुलिङ्गपाठे अवभास इति विशेष्य द्रष्टव्यम् । शब्दशब्द इति वा । न चेति
साम्प्रतमित्यन्वयः । कारणमाह—तद्ग्रहणानामपि सामर्थ्यात् ॥
वर्णवदेव ग्रहणानामपीत्यर्थः । ननु ‘श्रोत्रग्रहणे’ इत्यत्र भाग्ये तद्योग्यता
विवक्षिता । यथोक्तशब्दपदानुवृत्तिस्तु श्रोत्रोत्पत्तिधर्माद्योपलक्षित-
योग्यतात एवेत्यस्तु । निबन्धनेऽपि तद्ग्रहणशब्देन योग्यते विवक्षिते

- १ ‘नो खल्वक्षु इति सु पु पाठ । ‘अदिरति ३ पु पाठ’ इति त्रिपिणी ।
- २ ‘एकनिभास प्रसङ्ग नास्ति इति सु पु पाठ ।
- ३ ‘विनापि शब्दवमेकमिति साम्प्रतम्’ इति सु पु पाठ ।

स एवामित्यनुगतं रूपमाभासते एवमिहापि भावान्तरेभ्यो व्यावृत्त-
मनुगतं च गकारादिषु रूपमुपलभमाना न सामान्यान्तरवच्छब्दत्व-
सामान्यापह्नवं कर्तुमुत्सहामहे । एतच्च नो खल्विति पूर्वमेवोक्तम् ।
तस्मात्कारगकारादावेकधीविरहादित्यस्य कोऽभिप्रायः ? अनुवृत्तस्य
व्यावृत्तरूपत्वमानाभावादिति ॥ यथोक्तं—

‘भेदोत्थप्रतिभासेऽस्ति यद्येकाकारबोधनम् ।

तत्र जातिरूपेता स्यान्नैकशब्दप्रयोगतः ॥’ इति ।

तदयुक्तम् । असिद्धेः ; गकारादिष्वपि गोशब्दो गकारौकार-
विसर्जनीयाशब्द इति तादात्म्यबोधादुपदेशाच्च । तथाहि—प्रत्येक-
मकारादिष्वयं शब्दोऽयं शब्द इति समानाधिकरणबोधो दृश्यत इत्यसिद्धं
व्यावृत्तरूपत्वाभासमित्यनुसन्धेयम् । यथोक्तं—

‘इदङ्गयोरपर्यायसामानाधिकरण्यतः ।

मिथस्तदर्थयोर्वाच्यो भेदाभेदसमुच्चयः ॥’ इति ।

तस्मात्प्रत्यक्षसिद्धत्वाद्गकारादिष्वनुवृत्ताकारस्य शब्दशब्दस्यापि तन्नि-
मित्तत्वोपपत्तौ तस्य निमित्तान्तरकल्पनायां नावकाश इत्यतः स्थितं
यद्गनां निमित्तत्वाश्रयणमेव दोष इति । ननूक्तं जात्युपगमेऽपि
तत्समवायप्रयोजकत्वेन तदाश्रयणमिति । सत्यमुक्तम् ; अयुक्तन्तु
तत्, समवायस्यैवाभावात् दूरे तत्प्रभप्रतिवचने इति । यथा
च समवायस्यैवाभावः तथा वार्तिककारेण वार्तिककारीयैश्च परा-
क्रान्तम् । अस्माभिश्च विभ्रमविवेकव्याख्यायां तदुक्तसंक्षेपो दर्शित
इति न प्रक्रम्यते । किञ्च, गोत्वादिष्वपि जातियोगः केषामिति पृष्टे
येन प्रकारेणोत्तरं दीयते तेनैवात्रापि । यदि ह्येवमेव तत्रापि, तर्हि
तवानेकनिमित्तता सर्वजातिसमाना कुतो हेतोरत्र दूषणतयोपन्यस्तव्या ।
अथोच्येत गवादी जात्युपलक्षणेनैव प्रतिवर्त्तीति युक्तम् । गोत्वादे-
र्निजव्यक्त्यनुवृत्ततया स्फुटदर्शनात् । इह तु सर्ववर्णानुवृत्ततया स्फुट-
दृष्ट्यभावाच्छब्दप्रवृत्त्युन्नेयतया तद्व्युत्पत्तिः प्रत्येकप्रयोगमूलैवोपेयेति

प्रत्ययाधानासंहत्वात् । न च गकारादिष्वनुस्यूतमश्वादि-
पदव्यावृत्तमेकैकवर्णावगाहिनीषु प्रख्यासु तिरोहितमिव
प्रथते । किं न प्रथते यदा विशदपदावभासिनि गौरित्येकं
पदमिति चरमे चेतसि चकास्ति पूर्वोपलभ्यभागप्रति-
सन्धानवतीति । न चास्यैते भागा इत्यायुष्मतैवोपपादितम् ।
अतस्तद्विवर्ताः ॥

भासिनः प्रख्यानात्' इति । ननु सम्प्लवत एव । न सत्वेता गात्रिबुद्धयो
गकारादिमात्रनिर्भासाः, किन्तर्हि गकाराद्याकारं किञ्चिदनाकारं आसु
सम्प्लवते । न च तच्छब्दत्वमेव, उक्तदोषात् । अपि तर्हि स्फोटात्मैव ।
स च न शब्दत्ववत्सर्वसाधारणः । अश्वादिभ्यो व्यावृत्तो गकारादि-
ष्वेवानुवृत्त इति मुख्यस्येव मणिकृपाणदर्पणादिषु । तस्य विवर्ता
गकारादय इत्युपपन्नमित्यत्राह—न च गकारादिषु ..... प्रथते ॥
न प्रथते इत्येतदसहमानश्चोदयति—किं न प्रथते यथा ...चकास्ति ॥
पूर्वोपलभ्यभागप्रतिसन्धानवति यदैवं भूते ज्ञाने चकास्ति तदा किं
न प्रथत इति योजना । तिरोहितमिवेत्यस्य संघादाय विशदपदाव-
भासिनीत्युक्तम् । गकारादिष्वनुस्यूतमिति दर्शयतोक्तं—पूर्वोपलभ्य-
भागप्रतिसन्धानवतीति ॥ वर्णसमूहमात्रावलम्बनाय पदप्रख्येति
चेत्तत्राह—न चास्यैते भागा इत्यायुष्मतैवोपपादितम् ॥ इद-
माकूतम्—उक्तं हि—‘तस्मात् स्वसिद्धान्तव्यामोहमपदायाभ्युपेयता-
मनुसंहारबुद्धेरेकपदवाक्यगोचरता’ इति । न च स्फोटात्मनो भागा
वर्णा इति साम्प्रतम् । ‘न तावत्पूर्वः कल्पः, अवयविन्यूनपरिमाणत्वा-
दवयवानाम्’ इत्यादिना भवतैव साधितत्वादिति । एवन्तर्हि वर्णोपराग-
वती पदप्रख्या किञ्चिद्वन्धनेति चेत्तत्राह—अतस्तद्विवर्ताः ॥ वर्णा
इत्यधिकारात्सिद्ध्यति । एवञ्च ‘गकारादिष्वनुस्यूतमश्वादिपदव्यावृत्त-

१ ‘प्रत्ययाधानासामर्थ्यात्’ इति सु. पु. पाठः ।

२. ‘न च न प्रथते यदा विशदपदावगाहिनी गौरित्येकं पदमिति चरमे चेतसि
पूर्वोपलब्धभागप्रतिसन्धानमस्ति’ इति सु. पु. पाठः ।

सन्तो वा सतोऽसतो वेति वतापतितम् । अपि च जन्म-
मात्रव्यापारत्वेन विज्ञानस्य जातस्य जन्माभावेन विरम्य-
व्यापारायोगः, तद्विपरीतं * चाभ्युपेतम् ॥

† अनपेक्षाश्च प्राञ्चः प्रत्ययाः स्तम्भकुम्भाम्भोरुहा-
द्यवगाहिन इवाभिन्नानुव्याधविरहिताः स्वानुभवान्नासमानाः

अपि च जन्ममात्रव्यापारत्वेन.....विरम्य व्यापारायोगः ॥ ततः
किमित्याह—तद्विपरीतं चाभ्युपेतम् ॥ परमार्थतः सतामेवोपकार्यत्वा-
दसतश्च तदभावात्सत एव उपकारकत्वाच्चरमज्ञानसमये विरत-
व्यापाराणामपि प्राचामुपकारग्रहणाय पुनर्व्यापारोऽस्तीत्यभ्युपगन्तव्य-
त्वात् । तस्य विरम्यव्यापाराभावस्य विपरीतं वैपरीत्यं वस्तु वोऽभ्यु-
पेतमेवेत्यक्षरम् (सार्थः) । अथ वा ‘तद्विपरीत’मिति पदद्वयम् ।
तच्छब्देनायोगस्य सामान्यविवक्षया निर्देशः । अस्मिन्नेव कल्पे दूष-
णान्तरमाह—अनपेक्षाश्च ..... सम्भिन्दन्ति ॥ परमार्थतोऽनु-
संहारबुद्धिप्रतिसन्धानानपेक्षा इत्यर्थः । न परस्परं सम्भिन्दन्ति मेल-
यन्तीति । एतच्च सर्वं स्वसंबन्धमित्युक्तम् । स्वानुभवान्नासमाना इति ।
चरमस्य चेतसः उपकार्यत्वमप्यनेनैव निराकार्यमिति । तत्रापि व्या-
ख्यायते—अनुसंहारबुद्धिप्रतिसन्धानानपेक्षा इति । अनुसंहारबुद्धौ निज-
विषयाणां वर्णानां प्रतिसन्धानं तदपेक्षमाणा, कामयमाना इत्यर्थः ।
यथास्यं ये गकारादयः तैरनुविद्धमेकं पदतत्त्वं प्रत्येकमवभासयन्तीति ।
अनुसंहार्याभावेऽनुसंहाराभावादिति भावः । अत्र चोपकुर्वन्त्यसन्तो

१. ‘ज्ञातस्य’ इति ३ पु. पाठ इति टिप्पणी ॥

* (अभ्युपेत)—‘ज्ञानानामुत्पत्त्यैवार्थप्रकाशकत्वात्तृतीयक्षणे नाशाच्च प्रथमवर्ण-
ज्ञानस्यास्फुटपदत्वाभिव्यञ्जकत्वं चरमवर्णज्ञानसाविग्येन तस्यैव स्फुटाभिव्यञ्जकत्वमिति
न युक्तमिति भावः ।’ इति टिप्पणी ॥

२. ‘स्यात्’ इत्यधिकं दृश्यते सु. पुस्तके ।

† (अनपेक्षा.)—‘अनुसंहारबुद्धिप्रतिसन्धाननिरपेक्षाः । समुदायबुद्ध्यसद्वृत्ता
इति यावत् ।’ इति टिप्पणी ॥

३. ‘विरहिण’ इति सु. पु. पाठः ।

न परस्परं स्वगोचरं * संभिन्दन्ति । नाप्यननुभाविकः
प्रत्ययेष्वेकानुव्याधः शक्यानुमानः, नरविषाणवदनुपलब्धि-
विरोधात् ॥

वा सतो वेत्यत्र यथाक्रम हेत्योरन्वयः । अपि चेत्यादिकञ्च समञ्जसम् ।
जन्ममात्रव्यापारत्वेनेति । यथोक्त—

‘तेन जन्मैव विषयः(?) बुद्धेर्व्यापार इष्यते ।’ इति ।

जातस्य जन्माभावेनेति । जननानन्तरमस्तित्वान्वयात्सतश्चासत्वेनो-
त्पत्तिप्राक्कालीने सम्बन्धाभावादिति । अथ चा—जनिक्रियाया
स्वफलस्य तस्मिन्नाधेयत्वेन तत्तासमवायादिति । अनपेक्षाश्चेति ।
अनुसहारबुद्धौ प्रतिसन्धानमकामयमाना इत्यर्थः । ज्ञापकत्वमपि परा-
णुदनाह—नाप्यननुभाविकः अनुपलब्धिविरोधात् इति ॥
यदा विशदपदावभासिनीत्येव यदता किमनुसहारबुद्धिप्रतिसन्धानापेक्षा-
सोन मिथ्याभूयैकमवभासयन्तीत्यङ्गीक्रियते आहोस्यिदनपेक्षा पृथगव-
स्थित्येति विकल्पः, यथास्व गकाराद्यनुबिद्धमेकमवभासयन्ति । यदानु-
सहारबुद्धिरेकमवभासयति तदा स्वगोचरैर्भावे त विशिष्टतया बोध-
यन्तीत्यर्थः । द्वितीय शिरो दूषयति—अनपेक्षाश्चेति ॥ पृथगेव स्थिता
इत्यर्थः ॥

ननु पृथगेव प्राञ्च प्रत्यया यथास्व गकाराद्यनुबिद्धपदतत्त्व-
मवभासयन्ति अनुसहारबुद्धौ गकाराद्यनुबिद्धपदावभासनात् यथा
धवसदिराशोकचम्पका वृक्षा इति पञ्चादनुसहारबुद्धिर्धवोऽय सन्निरोऽय
इत्यादिधवाविविशिष्टवृक्षावगमपूर्विकेति, तत्राह—नार्पीति ॥
अनुपलब्धिविरोधश्च मीमांसकमते पक्षदूषण, नैयायिकमते कालात्यया-
पदिष्टारूप्यो हेत्वाभास इति । दूषणान्तरानुपन्यासस्तु निष्फलत्वात् ।
न हानुसहारबुद्धीनामपि चम्पकाशोकपुन्नागा वनमित्यत्र चम्पकानुबिद्ध-
वनविषयत्वमिति व्यभिचार इति ॥

* (न भिन्दन्ति)—‘न व्यावर्तयन्ति । तथा च भागवतगोतादिप्रत्ययपञ्चाश
प्रत्ययेरुत्पन्नधनेन अपि परस्परव्यावृत्तरूपगवादिपदस्फोटाभिन्त्यक्तयोऽनुपपन्ना इति
भावः ।’ इति टिप्पणी ॥

१ भिन्दन्ति इति सु पु पाठः ।

तथा च परस्परव्यावृत्तवर्णमात्रगोचरा अनुभूतयो
भावनोपजननद्वारा नाना वा एकं वा स्मृतिप्रत्ययं स्वगोचर
एवादिध(वाधि)त्सन्ति, नान्यगोचरे नाप्यगोचर इत्यनु-
संहारबुद्धिरपि परस्परव्यावृत्तवर्णमात्र(र्णत्रि)तयावगाहिनी, न
तु वर्णानुव्याधवदेकपदगोचरेत्यनुभवमार्गायातम् । कथ-
मायातम् ? यथा—गौरिलेकमिदं पदमित्येकपदावभासिनी

एवन्तावत्पूर्वबुद्धीनां निरूपणम् । सम्प्रत्युत्तरबुद्धीनां निरूपण-
मुपक्रमते—तथा च परस्परव्यावृत्त ..... अनुभवमार्गायातम् ॥
वर्णमात्रेति पदतत्त्वस्यैकस्यानुस्यूतिं व्यवच्छिनत्ति । भावनोपजननद्वारा
न तु साक्षादेव पूर्ववदनुसंहारबुद्धिप्रतिसन्धानापेक्षेति । नाना वा
एकं वेति । तत्र तत्रानपेक्षाणां कारणत्वेऽपि मिलितानामपीत्युक्तत्वात् ।
स्मृतिप्रत्ययम् । नानुभवमिति । स्वगोचर एवेत्युक्त्वा(क्त्या) स्वपद-
व्याधत्वं नान्येति, गोचरपदव्यावर्त्यं नापीति दर्शितयानित्यनुसन्धेयम् ।
अनुसंहारबुद्धिरपीत्यपिशब्देन पूर्वबुद्धिवदिति दर्शयति । परस्पर-
व्यावृत्तेत्यस्य वर्णानुव्याधादिति, वर्ण(त्रि)तयेत्यस्यैकपदेति व्यावर्त्य-
मित्यपि द्रष्टव्यम् । अनुभवमार्गायातम्—अनुभवमार्गायातम् । एव-
मुत्तरबुद्धिनिरूपणेऽपि वर्णा एव पदमित्युक्तम् । तदेतदसहमानश्चोदयति
—कथमायातम् ? यथा ..... तेषां नानात्वात् ॥ यथा(दा) धीरस्ति
तदा कथं ह्यनुभवमार्गायातमिति योजना । न चेयमनालम्बना,
विज्ञानवादे सालम्बनत्वस्य स्थितत्वात् । नानात्वात्—एकविषयबुद्धि-
प्राप्तत्वायोगात् । एकत्वनानात्वयोर्विरोधादिति भावः । तदुक्तं—
'कथं प्रत्यक्षवेद्यता स्फोट्यात्मनः ? वर्णविज्ञानविलक्षणस्य पश्चा-
द्गौरिति विज्ञानस्य निरालम्बनत्वायोगात् । न ताव(त)द्वर्णा-
लम्बनम्, तद्बुद्धिविलक्षणत्वात् । तस्मादर्थान्तरमेवालम्बितुमर्हति ।

* (अनुसंहारबुद्धिरपि)—'समुदायात्मकपदस्वरूपज्ञानमपि' इति टिप्पणी ।

१. 'व्यावृत्तवर्णरूपावगाहिनी एकगोचरेत्यनुभवमार्गायातम्' इति सु. पु. पाठः ।

२. 'कथं गौरिलेक पदमित्येकपदावभासिनी' इति सु. पु. पाठः ।

३. 'वर्णविज्ञानाविलक्षणस्य पश्चाद्गौरिति विलक्षणस्य विज्ञानस्य' इति मातृका-
ग्रन्थपाठः ।

धीरस्ति लौकिकपरीक्षकाणाम् । न चेयमनालम्बना, नापि
वर्णालम्बना ; तेषां नानात्वात् । न च सेनावनवत्
औपाधिकी । उपाधिः स्वत्वेकविज्ञानविषयता वा भवे-
देकाभिधेयप्रत्ययहेतुता वा । न तावत्पूर्वः पक्षः । अंप्रती-

ननु अस्तीदं पश्चादेवैव्यवर्णविज्ञानविलक्षणविशानं, न तु तदर्थान्-
तरायलम्बनम् । वर्णरूपानुविद्धत्वाद्वृष्टान्तरा(न)पभासनाच्च । तथा
हि—त एव वर्णात्मानः पुरः परिगतपरिच्छेदाः तत्राप्यवभासन्ते
न तु रूपान्तरम् । अर्थान्तरविषयत्वे तु यथा वर्णविज्ञानानि परस्पर-
विषयरूपप्रत्ययमर्शश्चान्यानि प्रकाशमानरूपान्तराणि प्रकाशन्ते तथेदमपि
स्यात् । यैलक्षण्यन्तु पूर्वोपलब्धीनामेवैव्यवर्णगोचरत्वादस्य च
समुचितविषयभाविति नार्थान्तरविषयत्वं यैलक्षण्यमात्रास्तिद्वयति ।
यदि चैवेवमात्रयमर्थान्तरम्, अस्तु प्रत्ययस्य विषयः न तु तदति-
रिक्तः कश्चिच्छब्दार्थः (वृद्धात्मा), वर्णपरित्यागेन शुद्धावप्रतिभासनात् ।
अथ मतं—गौरित्येकं विशानं, यो याद्वान्यथा ? शेषान्तु नैवम् ।
शेषे तु तद्वाच्यतयैवार्थवारितया धैर्यव्यभिक्तः पृथग्योपचारो या
चनादियत्' (इति) । अत्राह—न च सेनावनवदौपाधिकी ॥ अयमर्थः ।
यथा यदु भिन्नेष्वेव दृश्यधर्म्यपादानेष्वेवकार्यवारितया सेनेयमेवेति,
यथा या ध्वरादिरादिषु नानाभूतेषु यन्मिदमेवमिति धीरोपाधिर्धी,
नैवमेवमिदं पदमिति धीरोपाधिर्धी । यनेऽपि, 'यन्नेवकार्यहेतुयादेकं
गोशब्दवद्भनम्' इत्यादायुक्त उपाधिरनुमन्धाऽप्य । उपाध्य(गं)भयादिति
भाष । प्रत्ययसामर्थ्यप्रतिपादनायोवादि विवक्षयति—उपाधिः खलु
प्रत्ययहेतुता या ॥ भवेदिति सम्बन्धो । तत्राहं शिरो
दूषयति—न तावत्पूर्वः पक्षः ॥ पक्षमाह—अमनीतोपा(धिः
उपाहितमत्ययायोगात्)

१. 'अति' 'वैव्यवर्ण' 'इति' 'यु' 'तु' 'प' 'द' ।

२. 'अति' 'वैव्यवर्ण' 'इति' 'यु' 'तु' 'प' 'द' । 'इति' 'यु' 'तु' 'प' 'द' । 'इति' 'यु' 'तु' 'प' 'द' ।

३. 'अति' 'वैव्यवर्ण' 'इति' 'यु' 'तु' 'प' 'द' ।

तोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगात् । स्वसंवेदनं संवेदनमनिच्छता-
मनुसंहारबुद्ध्या *स्वरूपाग्रहणात्तदेकत्वाग्रहात्तदुपाध्येकपद-
प्रतिभासानुपपत्तिः । उत्तरस्मिन्नपि पक्षे परस्पराश्रयप्रसक्ति-
र्दुर्वारा । न खल्वविदितपदरूपावधिरर्थमवैति । अवध्य-
न्तरपरिग्रहे तत्त्वेऽपि वर्णानां †तदर्थभेदानध्यवसायात् ।
तत्रार्थप्रतिपत्त्या पदरूपविशेषमुपकल्पयतो दुरुत्तरमितरे-
तराश्रयं प्रसज्येत । न चैकार्थसम्बन्धाख्यानमेकपदत्व-
मापादयति । वर्णानामनाश्रितपदरूपाणामप्रत्यायकत्वेना-
सम्बद्धानां ‡सम्बद्धाख्यानानुपपत्तेः । सम्बन्धाख्यानानु-
पदभावे तदेवेतरेतराश्रयत्वमापद्यते । पदत्वाद्धि सम्बन्धित्वे
सत्याख्यानमाख्यानाच्च पदत्वे सति सम्बन्धितेति । व्यव-
स्थितं हि वाचकत्वमाख्यायते । अपि च एकावभासस्य
प्रत्ययस्यौपाधिकत्वमिच्छतो न किञ्चिदेकं भवेत् सर्वतैव
कथञ्चित्कस्यचिदुपाधेः सम्भवात् । तथा च नानापि न
स्यात् एकसमाहारात्मकत्वान्नानात्वस्य ॥

अत्र ब्रूमहे—न वयमेकावभासप्रत्ययमेकवस्तु-
व्यवस्थितौ प्रमाणयामः; किन्तु व्यपदेशमात्रम् । भवति

नाद्रियामहे इत्येतदेव व्याचष्टे—भवति हि ..... लौकिकानां

* (स्वरूपाग्रहणात्)—‘ज्ञानेन स्वस्याविषयीकरणात्तस्यानुव्यवसायग्राह्यत्वात्
ज्ञाततालिङ्गानुमेयत्वादिति भावः ।’ इति टिप्पणी ।

† (तदर्थभेदानध्यवसायात्)—‘पदत्वमनपेक्ष्य समुदायत्वादिधर्मान्तरपुरस्कारेण
पदज्ञानेऽपि अर्थानां व्यावृत्तानामनुपस्थिते । सामान्यतः पदत्वज्ञानेनार्थत्वेनार्थोपस्थितिः
स्यादपीति भावः ।’ इति टिप्पणी ।

‡ ‘असम्बन्धानां सम्बन्धाख्यानानुपपत्तेरिति ३ पु. पाठः ।’ इति टिप्पणी ।

देशोत्पादिनी, *बुद्धिनिबन्धनत्वाद्ध्यपदेशस्य । ततस्तु तामर्थ-
यमानो व्यक्तमन्योन्याश्रयमावहति ॥

न्याश्रयमावहति ॥ इतरेतराश्रयापत्तेरित्यवाशङ्का, कथं इतरेतराश्रया-
पत्तेः । न हि व्यपदेशं प्रत्यक्षतो गृहीत्वा तन्मूलभूतामेकानुव्याधवर्ती
प्रख्यातो(ख्यां ततो)ऽनुमित्ततां अन्योन्याश्रयसम्भव इति, सानेन निवा-
र्यते । मा भूदनुमानमि(मान इ)तरेतराश्रयं, उत्पत्तौ तु भविष्यति ।
तथा हि—वस्तुणामेव तावदसिद्धा बुद्धिर्न व्यपदेशोत्पादिनी, सिद्धिश्च
ज्ञानमेव, स्वयम्प्रकाशत्वाभ्युपगमात् । स्वयम्प्रकाशवादिनो हि ज्ञातैव
बुद्धिः स्वकार्यक्षमेति मन्यन्ते । न च पूर्वासु बुद्धिष्वेकानुव्याधोऽस्तीत्युक्तं,
अनुपलब्धिनिरस्तत्वात् । ततश्च व्यपदेशादेव बुद्धिसिद्धिः, अन्यस्य
प्रकारस्याभावात् । तदपेक्षा च व्यपदेशोत्पत्तिरि(ती)तरेतराश्रयमिति ।
एतच्च व्यपदेशोत्पादिनीत्यनेन सूचितमिति वेदितव्यम् । अथवा—
एकमिदं पदमिति व्यपदेशस्यैकानुव्याधोपकल्पकत्वं केवलस्य योपाधि-
विरहसहितस्य वा । उपाधिविरहश्चोपाध्यसम्भवादेकानुव्याधवत्त्वाद्वा ।
यथेकानुव्याधवत्त्वादित्युच्यते तत इतरेतराश्रयः । एकानुव्याधवत्त्व-
ज्ञानादुपाधिविरहवद्ध्यपदेशोत्पत्तिविज्ञानं, सामान्यतो बुद्धिनिबन्ध-
नत्वाद्ध्यपदेशस्य । तद्विशेषस्यापि तद्विशेषनिबन्धनत्वात्तादृशेनोपाधि-
विरहवद्ध्यपदेशाच्च तादृशीं बुद्धिमनुमिमानोऽन्योन्याश्रयमाविशतीति ।
उपाध्यसम्भवस्तु नास्त्येवेति वक्ष्यते । न च केवलस्याङ्गीकृतम् । उपाधि-
विरहादित्युक्तत्वात् । न च सम्भवति, सेनावनादौ व्यभिचारादिति ।
अथवा अन्या व्याख्या—एवं पूर्वासु बुद्धिषु एकानुव्याधवत्त्वं उत्तर-
बुद्धिगतव्यपदेशादिति कृत्वा व्याख्यातम् । सम्प्रत्युत्तराखेव तदनुमीयते
इत्यत्र व्याख्यायते । एकस्यामेव स्मृतौ प्रथमाना नैकानुव्याधवन्त
इत्युक्तम् । तत्र चोद्यं—व्यपदेशो ह्येकविषयोऽयं भ्रान्तिमूलो वा स्यात्,
अभ्रान्तत्वेऽप्यौपाधिको वा स्याद्वनादिवत्, एकानुव्याधवान्वा जात्यादि-

* (बुद्धिनिबन्धनत्वात्) — 'बुद्धिनिमित्तत्वादिति ३ पु. पाठ' इति टिप्पणी ।

१ 'व्यक्तमितरेतराश्रयत्वाविशति' इति सु. पु. पाठ । 'इतरेतराश्रयमिति
३ पु. पाठ' इति टिप्पणी ।

न्याश्रयम् । न हि पदावधारणाधीनः सम्बन्धबोधः, किन्तु तदधीनं पदज्ञानम् । कारकभेदाभिधेयि हि पदं, पद्यते-
ज्जेनेति व्युत्पत्त्या । तच्छब्दाश्च कार्यसम्बन्धोपहित-
 हेतुविपर्ययं दर्शयन्नाह—न हि पदावधारणाधीनः ..... पद-
 ज्ञानम् ॥ तच्छब्देन सम्बन्धबोधं परामृशति । अनेन च 'न चैकार्थ-
 सम्बन्धाख्यानामेकपदतामापादयती'त्यस्य प्रतिप्रसवः कृत इत्यनुसन्धे-
 यम् । अत्र च 'न चैवमन्योन्याश्रय'मिति पूर्वोपन्यस्तमन्योन्याश्रयद्वय-
 मपि निषिद्धम् । 'न हि' इत्यादिना पश्चादुक्त एव प्रयत्यते, तत्परिहार-
 द्वारेणैवेतरपरिहारसम्भवादिति वेदितव्यम् ॥

ननु किमिदमुच्यते—न हि पदावधारणेत्यादि ॥ न हि
 जातुचित्सम्बन्धज्ञानाधीनं सम्बन्धिज्ञानम् । न खलु कुण्डं वदरं वा
 सम्बन्धग्रहणादवेति । किन्तु कुण्डवदरज्ञानाधीनं तत्सम्बन्धज्ञानमेव ।
 तथा चोक्तं—'अनाश्रितपदरूपाणामप्रत्यायकत्वेनासम्बन्धिनां सम्ब-
 न्धाख्यानानुपपत्तेः' इति ॥

अथान्यदेव भवतां पदशब्दवाच्यं न सम्बन्धेवाभिमतं, तर्हि
 तदुच्यतां, अत आह—कारकभेदाभिधायि हि पदम् ॥ अयमर्थः—
 नास्माकं सम्बन्धेवाभिमतं पदशब्दवाच्यम् । किन्तु सम्बन्धिगतो धर्म-
 भेदः, स च कारकविशेष इति । किं (कः) पुनः कारकविशेषः ? करणत्वं
 नाम । तच्च ज्ञानक्रियायामिति दर्शयन्नाह—पद्यतेज्जेनेति व्युत्पत्त्यो ॥
 इदमाकृतम्—'पद गतौ' इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नोऽयं करणे शब्दः ।
 'गत्यर्थाश्च ज्ञानार्थाः' इति ज्ञानकरणमनेनाभिधीयते । न च धूमादिषु
 प्रसङ्गः, पङ्कजादिवद्रूपत्वस्याप्यङ्गीकरणादिति । 'अवध्यन्तरपरिग्रहेऽपि
 तत्त्वे यर्णानाम्' इति यदुक्तं तत्परिहरन्नाह—तच्छब्दाश्च कार्यसम्ब-

१. 'पदविज्ञान' इति मु. पु. पाठः ।

२. 'कारकभेदाभिधायि हि पदपद' इति मु. पु. पाठः । 'कारकभेदाभि-
 धायी'ति ३ पु. पाठ । 'कारकविशेषाभिधायकम्' इति टिप्पणी ।

३. 'कार्यसम्बन्धबोधोपहितसीमानः' इति मु. पु. पाठ । 'कार्यो यः
 सम्बन्धबोध तेन प्रापिता पदभेदरूपा सीमा अवधियेयी तादृशा इत्यर्थः ।' इति
 टिप्पणी ।

निरूप्येत । प्रकारान्तरवद्भ्यस्तु तेभ्यः तेषामेव चरमविज्ञान-
निवेशिनां विशेषमग्रे वक्ष्यामः । तथा च सम्बन्धबोधना-
ख्यानमप्यमीषामीपत्करम् । समवधृतैकाभिधेयधीहेतु-
भावानां च पश्चात्तेषां 'पदम्' इति व्यपदेशो नानुपपन्नः ॥

अपि चानंशस्य वैशद्यावैशद्ये न युज्येते । सामान्य-

द्विपरीतक्रमयुक्तेभ्योऽप्यर्थप्रत्ययप्रसङ्गात्' इत्यत आह—प्रकारान्तर-
वद्भ्यस्तु ... विशेषमग्रे पश्यामः (वक्ष्यामः) ॥ इदानीं वर्णातिरिक्त-
दूषणाधिकारादुपेक्ष्यते । पश्चात्तु वर्णानां वाचकत्वं प्रतिज्ञाय 'अपि च
घर्णेभ्यो नार्थप्रत्ययो नोपपद्यत इति । न चास्यां क्रमाक्रमविपरीतक्रमानु-
भूतानामविशेषो वर्णानाम्' इति प्रस्तावात्तत्रैव वक्ष्याम इत्यर्थः । अतो
नास्त्येतेतरेतराश्रयत्वं सम्बन्धाख्यान इत्याह—तथा च सम्बन्धः
..... ईपत्करम् ॥ बोधनं बोधो शास्त्रव्यापारः, आख्यानं वचनं
वक्तृव्यापारः, तयोर्द्वन्द्वैक्यद्वावः । एवं च 'तत्त्वार्थप्रतीत्या पदरूप-
विशेषमुपकल्पयतो दुरुत्तरमितरेतराश्रयं प्रसज्येत' इत्यप्यपहस्तित-
मित्याह—समवधृत . . . . . नानुपपन्नम् (न्नः) ॥ पश्चात् सम्बन्धबोध-
नाख्यानानन्तरम् । तेषां वर्णानाम् । 'समवधृत' इत्यादि वर्ण-
विशेषणम् ॥

एवन्तावत्पूर्वासु बुद्धिपूत्तरासु च क्रमेण स्फोटोत्पन्नो न प्रकाश-
भागितेत्युक्तम् । सम्प्रति प्रकाशभागित्वे यः प्रकारभेदोऽभिमतः सोऽपि
नोपपत्तिभागित्वुभयीप्सपि सम्भूय दूषणमाह—अपि चानंशस्य
वैशद्यावैशद्ये न युज्येते ॥ पदस्य चाप्यस्य वेति सिद्ध्यति । यदि

१ 'वक्ष्याम' इति सु पु. पाठः ।

२. 'तथा सम्बन्धबोधनाख्यानमप्यमीषामीपत्करं समधिगतैकाभिधेयधीहेतु-
भावानां च तेषां पश्चात्पदमिति व्यपदेशो नानुपपन्नः ।' इति सु पु. पाठः ।

३. 'सामान्यविशेषतत्त्वाभ्यां अनुभूयमानता हि वैशद्यम् । सामान्यमात्रस्य
तद्वन्मात्रस्य वा वेदनमवैशद्यम् । न च निखिलसामान्यविशेषविरहिणः स्फोटस्यास्फुट
दर्शनमुपपद्यते ।' इति सु. पु. पाठः ।

विशेषतद्वतामनुभूयमानता हि वैशद्यं, सामान्यमात्रस्य विशेषमात्रस्य वा वेदनमवैशद्यम् । न च निखिलसामान्य-विशेषविरहिणः स्फोटस्यास्फुटस्य दर्शनमुपपद्यते । * स खलूपलभ्येत, न वोपलभ्येत । न ह्यस्य दृश्यमानस्यास्ति किञ्चिददृश्यमानम् । न चास्ति सम्भवः—† स एव तेनैव तदैव दृश्यते न दृश्यते चेति । अत एव न समारोपः,

पदस्येति कचिदृश्यते तदापि तद्वक्तव्यस्योपलक्षणम् । कथं न युज्येते इत्यत आह—सामान्यविशेषतद्वतां ..... अवैशद्यम् ॥ अतः किमित्याह—न च निखिल ..... न दृश्यते चेति ॥ अंशशब्दे-नावयवा निर्दिश्यन्ते । सामान्यशब्देन साधारणावयवा गद्याश्वादीनां पादादयो गृह्यन्ते, विशेषशब्देन सास्त्रादयः, तद्वच्छब्देन तदाधारा इति । वैशद्यमिति—यथा करतलग्नमलकस्य । सामान्यमात्रस्य-यथोर्ध्वत्वादेः । विशेषमात्रस्य वेति—यथा दत्तादेः तमसि गजादीनाम् । निखिलसामान्यविरहिण इति । ‘अनवयवमेव वाक्यं वाक्यार्थस्य वाचकम्’ इत्युपक्रमात् । तथा च सिद्धान्तस्थितेः । यथोक्तं—

‘निरस्तभेदं पदतत्त्वमेकं

व्यादर्शि युक्त्यागमसंश्रयेण ।

विधूतभेदग्रहमेव वैदिशा(मेतयैव)

दिशा परं सम्प्रतियन्त्वभेदम् ॥’ इति ।

परमिति वाक्यं निर्दिशति । अनेन चांशशब्देन सामान्यांशा विशेषांशाश्च दिश्यन्त इति व्याख्यातम् । हेतुश्चायमिति । साध्यं त्वस्फुटस्येति । स खल्विति ॥ सर्वधोपलम्भस्य वा सर्वथानुपलम्भस्य वा प्रसङ्गा-

* ‘स खलूपलभ्यते नोपलभ्यते । न ह्यस्य दृश्यमानस्यास्ति किञ्चिददृश्यमानम् । न चास्ति सम्भवः । स एव तेनैव तदैव दृश्यते न चेति’ इति सु. पु पाठः । ‘न खलूपलभ्यते न वोपलभ्यते’ इति ३ पु पाठः । ‘नोपलभ्यते वेति विकल्प्य वक्ष्यमाण दूषणद्वय योजनीयम्’ इति टिप्पणी ।

† (स पद्य)—‘अत एवेति ३ पु पाठ’ इति टिप्पणी ।

सर्वथाऽननुभूते तदयोगात् । * कथञ्चिदनुभवे निरंशत्वा-
नुपपत्तेरपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । तस्मादनवयवमेवानुभूयते
पदतत्त्व(मेक ?)मिति रिक्तं वचः ॥

तत्त्वञ्चित्त(त्कथं त)दुभयसम्भव इति । तच्छब्देन निषिद्धसामान्य-
विशेषविरहिततयोपेतस्फोटपरामर्शः । एवं 'न ह्यस्ये'तीदंशब्देन
(स एव) परिदृश्यते (परामृश्यते) । न हि किञ्चिद्रूपमस्य दृश्यते
स्थाण्वादिवदिति सद्भावासद्भावमात्रमुपलम्भस्येति । न चास्तीति ॥
तर्ह्युपलम्भमात्रत्वमेव स्फुटत्वं अनुपलम्भमात्रत्वमस्फुटत्वं सम्भवादी-
(सम्भादी)नामङ्गीक्रियतामित्यपि न यत्कव्यम्—सम्भवादिति (१) ॥
'तेनैव तदैव दृश्यते न दृश्यते चे'त्यस्य वस्तुभेदे सति सम्भवात् स
एवेत्युक्तम् ।† . . . . . एकमिति रिक्तं वचः ॥ अत्राह—

‘यस्तन्न्तर प्रसिद्धं स्याद्विना शब्दप्रसिद्धितः ।’

इति वार्तिके । यदप्युक्तम्—‘सतोऽपि घर्णातिरेकिणोऽर्थधीहेतोर्न
शब्दशब्दवाच्यते’ति । अहो ! लोकशास्त्रप्रसिद्धो पर. परिचयः यदिद-
मपि न दृष्टं ‘शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे’ इति । ‘भावार्थोः कर्मशब्दाः तेभ्यः
क्रिया प्रतीयते’ इति ‘भावमाख्यातेनाचष्टे’ इति । ‘न च समुच्चय-
ज्ञानावरोहिवर्णनिबन्धनार्थावबोधाभिप्रायं ‘शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे’
इति । नापि शब्दजात्यभिप्रायम् । तथा हि—

“नेक्षिता जातिशब्दानां समुदायानुपातिता ।

जातिमाचक्षते ते हि व्यक्तीर्वा जातिसङ्गताः ॥

न तावदिदं शब्दजात्यभिप्रायम् । न शब्दजातितोऽर्थप्रतीतिः । गद्या-
श्वादिपदेषु तद्विशेषात् अभिधेयाविशेषप्रसङ्गात् । न चानुपाश्रित-
व्यावृत्तयो व्यक्तयः जात्यात्मना निर्दिश्यन्त इति साम्प्रतम्, वर्ण-
व्यक्तिमामानाधिकरण्यदर्शनात्—‘गोशब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे’ इति । नापि
शब्दव्यक्त्यभिप्रायम्, तद्भेदान् गोशब्दादित्येकवचनानुपपत्तेः । न हि

१ ‘अत एव न समारोप’ इत्यारम्भ ‘रिक्त वच’ इति पर्यन्तो ग्रन्थ यथा-
मुद्रितपुस्तक दीयते, व्याख्यानं प्र-व्याप्तात् ।

* (कथञ्चिदनुभवे)—‘एकदेशावच्छेदेन प्रत्यक्षत्वाङ्गीकारे’ इति टिप्पणी ।

† व्याख्याने एकप्रपरिमितग्रन्थपाठ ।

अत एव च 'शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे' इति वन्ध्या-
पत्येतिवदनुपपन्नार्थवचनम्; अनुभवाभावात् । अनुभव

व्यक्तिविशेषपरामर्शमिधायिनमनाधिकरणवृत्तयो जातिशब्दा जाति-
मन्त्राणामनुगृह्यन्ते । न जातु भवति 'श्रेयश्चतुष्टयस्यैव प्राप्तिः' इति,
'धयन्नादिग (सौ) वृक्षः' इति या । नापि समुदायाभिप्रायम्, जाति-
शब्दानामेवैकव्यगिममवायेन जानेः समुदायनिवेशश्चून्यतया तदनु-
पात्तामागर्ह्याभावेन; ने हि जानीमद्वर्तीया व्यक्तीः निमित्तरूपोपादा-
नेनानुक्रमेण न समूहम् । न हि भवति, यथा—धयादीनां धनं धयान्ति-
यनमिति या तथा धयादीनां वृक्षो धयान्तिवृक्ष इति या ॥

अतु दृष्टः समुदायानुपाती जातिशब्दः, 'सद्व्यागो(ग) धन'मिति
मागानाधिररण्यदर्शनात् । न । समूहममूर्तिनीर्व्यक्तीरापक्षणास्य
मनूयममूर्तिनोर्भेदविशेषात् मागानाधिररण्यम् । तथा च बहु-
वचनम् । अन्यथा तदनुपातीन एववचनं स्यात् धनशब्दयत् । न चेत्
तथा, समुदायशब्दाभावात्, गौरिति गवागदीना विभर्तीरात्मभिरुपा-
दानात्, बहुवचनाभावात् । अत एव न समाहारनिर्देशः । न हि
भवति 'धयन्नादिगं वृक्षमागये'ति, अपि तु, 'धयन्नादिगं वृक्षम्'मिति,
समूहममूर्तिनोर्भेदोपचारात् । नायन्त्ययानाभिप्रायम्, पूर्वयणपर-
मत्तात् । मन्त्राभेदं शब्दानामनमन्त्रेण लौकिकव्यपनोपपत्तिः" इति ।
तामेवागानाद्वा परिहरति—अत एव च ..... अनुपपन्नार्थ-
वचनम् ॥ इदमाह—'मोयपादि लौकिकं वचनम् । उभयथापि
दर्शनात् उक्तप्रमाणानामनुपपत्त्यानाम् । न हि वचनानुपपत्तिनामेव
प्रमातरित्वात्तदर्थः शक्योऽप्यगानुप' इति । अत इति ॥ 'अनवरमनु-
भूयते' इति वचनस्य लिङ्गात्तदर्थः । वन्ध्यापत्यशब्दयोः समाग-
मावस्थोदाहारे वादवस्थानादिषु(मोयपादि)र्तिषु विभक्त्यापि विना
निर्देशः ॥

अतु—'अमर्शम्, अनुपपन्नार्थं वाच्यमिति । भवति हि ज-
डवत्तत्त्वोपपत्तिप्रमाणम्' इति । न हि तदवस्था । न हि मार्गं निश्चितमिति-

१. 'समागं' इति । २. 'तु' इति । ३. 'तु' इति । ४. 'तु' इति । ५. 'तु' इति ।

६. 'तु' इति । ७. 'तु' इति । ८. 'तु' इति । ९. 'तु' इति । १०. 'तु' इति ।

एव हि प्रमाणमार्गागतो लोकः, तत्त्वावलोकनात् । न पुरुष-
प्रवादमात्रं, वृथावादोऽपि हि सम्भवति वटयक्षवत् ।

गानेन प्रयोगपथमवतरत्यनुपपत्तिरुपपत्तिमती । विप्रतिपद्यमाना (अपि)
हि शब्दे नैनं प्रयोगं नानुमन्यन्ते । न चाप्रमाणत्वम् । अतो नूनमुपलभन्ते
प्रमाणेन शब्दात्मानमेकम् । यत एवमपहस्तितविप्रतिपत्तयः प्रयुज्यते
पश्चात् । न च पश्चात्तनज्ञाननिवेशिभ्यो वर्णेभ्योऽर्थप्रत्ययः । तस्मान्नै-
कांशमात्मानमन्तरेण लौकिकवचनोपपत्तिः' इत्याशङ्क्याह—अनुभवा-
भावात् ..... वटयक्षवत् ॥ कस्मात्कारणादनवयवमनुभूयत इति
वचसो रिक्तत्वात् अस्य वचनस्यानुपपन्नार्थतेत्यपेक्षायां अनुभवाभावा-
दित्युक्तम् ॥

ननु किमनुभवाभावेन दर्शितेन ? लोको हि शब्दार्थनिर्णय-
कारणम् । 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतः' इति, 'लोके येष्वर्थेषु'
इत्यादावाश्रितम् । लोकश्चाविगानेन प्रयुक्ते इत्युक्तमेव । किं साक्षादनु-
भवाभावोपन्यासेनेत्याशङ्क्यानुभवाभावादित्येतदेव विवृतं 'अनुभव
एवे'त्यादिना । अनुभवस्यापि गान्यादिविषये भ्रान्तित्वात् 'प्रमाणमार्गा-
गतः' इत्युक्तम् । लोकः—'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतः' इत्यादौ
लोकशब्दवाच्य इत्यर्थः ॥

ननु लोकस्तु भुजने जने वा प्रसिद्धः, कथमनुभवस्य लोकते-
त्यपेक्षायामुक्तं—तत्त्वावलोकनादिति ॥ परमार्थदृष्टिकरणादित्यर्थः ।
प्रमाणमार्गागतेः फलं तत्त्वेति । अवलोकहेतुत्वाल्लोक इत्यनेनोक्तम् ।
ततश्च लोकयतीति लोक्यतेऽस्मिन्निति या व्युत्पत्तिरनुसन्धेया ।
यथोक्तं—'लोक्यते चात्र शब्दार्थौ लोकस्तेन स उच्यते ।

व्यवहारोऽथ या वृद्धव्यग्रहर्तृपरम्परा ॥' इति ॥

ननु अस्मिन्वार्तिके व्यवहारस्य लोकत्वमुक्तम्, कथमनुभव एवे-
त्युच्यते ? अत उक्तं—न पुरुषप्रवादमात्रमिति ॥ अनुभवगर्भित एव

१ 'लोकस्तत्त्वावलोकनात्' इति सु पु पाठ । 'लोकेरविसर्वादेन तत्
प्रामाण्याङ्गीकारात्' इति टिप्पणी ।

२ 'न पुनः पुरुषप्रवादमात्रं मृथावादोऽपि' इति सु पु पाठ ।

यदि त्ववश्योपपादनीयं ततो वरं शब्दशब्दलक्षिताना
वर्णव्यक्तीनामेकस्मृतिसमारूढानामेकभिधेयप्रत्ययोपजनन-
लब्धसहभावानामभिन्नकारकावस्थोपपादिताभेदानामेकत्वा-
पुरुषप्रवादो लोक न व्यवहारमात्रमिति । अनेन चानुभव एवेत्यस्य
व्यावर्त्यं दर्शितमिति चेदित्यव्यम् । ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुभव
एवेत्यायातम् । अनुभवमूरीकृत्य व्यवहारतत्कर्तृपरम्परयोर्लोकत्ववचन
मिति भावः । पुरुषप्रवादमात्रस्यालोकत्वे कारण तत्त्वावलोकना-
दित्युक्तेहेतुविपर्ययं दर्शितवान् वृथेत्यादिना । वटवृ(य)क्षवादिति ॥
‘यदे यक्ष प्रतिवसती’ति लोके प्रवादो वृथावादतया सिद्ध इति ।
यथोक्त—‘जगति बहु न तथ्य निय(त्य)मैतिहायुक्तम् ।’ इति ॥
अतोऽनुपपन्नार्थमेवेदं यच्चन जरद्ववादिवत् । अवाधबुद्धिस्तु साक्षा-
द्वाधकानुदयात् नेदं रजतमिति वत्, अहं स्थूल इत्यादिवत्तु परीक्षकाणां
यौक्तिरुपाधो भवत्येष । अतो मुधैव तदुपपादनाय वर्णातिरिक्तशब्द-
कल्पनेति स्थितम् । लौकिकवचनसमर्थनव्यसनिता वन्व्यापलेतिव-
दयुक्तिज्ञानमेव जायते इत्युपेक्षितव्यम् । अधवा—अस्वेपा समर्थने-
त्याह—यदि त्ववश्योपपादनीयं गोशब्दादिति ॥ इद-
माकृतम्—यदुक्तं ‘न तावदिदं शब्दनात्यभिप्रायम्’ इति, तत्सत्यमेवोक्त-
मिति चेदित्यव्यम् । यद्य ‘न चानाश्रितव्यावृत्तयो व्यक्तयः’ इति, तदपि
सत्यमेव । यत्पुनरुक्तं, नापि शब्दव्यक्त्यभिप्रायमिति, तत्र मृष्यामहे
इति दर्शित—वर्णव्यक्तीनामिति ॥ वर्णात्मना व्यक्तीनामिति विग्रहः ।
‘ते हि जातीस्तद्वतीर्या व्यक्तीर्निमित्तरूपोपादानेनाचक्षते’ इत्यप्यसिद्धमिति
दर्शितम् । शब्दशब्दलक्षितानामिति ॥ व्यक्तीनामेव प्रतिपादनहेतुत्वेन
गङ्गायेव तीरं जाला व्यक्तयः स्थाधारभूता लक्ष्यन्त इत्यभिप्रायः ।
गौरिणि गयारादीनां विभक्तैरात्मभिरुपादानेऽपि यथ बहुवचनाभाव
इत्यपेक्षाया—एकत्वादेकवचनमुपपन्नार्थमिति ॥ औपाधिकादेकत्वा-
न्निष्ठात्मनामपि ‘लोकयोर्द्विवचनैरुच्यते’ इत्येकत्वविवक्षायामेकवचनो-
त्पत्तिरिति भावः । न चानुपपाधिविरहोऽप्यस्तीत्युक्तम् । ‘अभिन्नकारका
१ ‘शब्दापलक्षितानां इति सु पु पाठः । २ ‘अवस्थापदिता इति सु पु पाठः ।

देकवचन* सुपपन्नार्थ † गोशब्दादिति । न च 'धवखदिर-
वृक्षः' इति न दृश्यते लोक इति दृश्यमानमेतदपह्वमर्हति ।

वस्थापादिताभेदाना 'मिति ॥ कुतः पुनः क्रमवर्तिनामभिन्नकारका-
वस्थासम्भवः इत्यत्रोक्तं—एकाभिधेयप्रत्ययोपजननलब्धसहभावा-
नामिति ॥ कथं वा तादृशैरेकाभिधेयप्रत्ययजननमपीत्यपेक्षायामेकस्मृति-
समाख्यानमित्युक्तम् । एतच्च विशेषणत्रयं 'न चात्रोपाधिविरहो-
ऽपी'त्यादिनिरीक्षणे सुज्ञानमिति वेदितव्यम् ॥

नन्वेवं चेत्, सर्वत एव किं नैवं प्रयुज्यते । तथा सति जात्यन्त-
रेष्वप्येवं प्रयुज्जीरन् । न जातु कश्चित् 'धवखदिरौ वृक्षौ तिष्ठतः' इतिवत्
स्थानक्रियाकारकेणैकेनापादितैकत्ववृक्षत्वजातिलक्षितधवादिरूपव्यक्ति—
विवक्षया 'धवखदिरवृक्षः' इति प्रयुज्ये । अत उत्प्रेक्षामात्रमेतन्न प्रामाणिक-
मिति चेत्तत्राह—न च धवखदिरवृक्षः ..... एतदपह्वमर्हति ॥
यद्यपि वैयाकरणैः न जातु भवति 'देवदत्तयज्ञदत्तौ ब्राह्मणः' इति
'धवखदिरौ वृक्षः' इति चेति कथितं, तथापि तुल्यन्यायतयाऽत्रापि
'गोशब्दः' इतिवत् 'धवखदिरवृक्षः' इत्यपि प्रयोगः स्यादित्यपि वक्तु-
मशक्यमेवेति कृत्वा तस्य परिहाराय प्रस्ताव इति वेदितव्यम् । दृश्यमान-
मेतदिति ॥ गोशब्दादिति वचनं अभिन्नकारकावस्थापादितैकत्वगोचरं
सत्प्रतिपक्षोपलभ्यमानमित्यर्थः । एवंभूतस्य सत एव दृश्यमानमेति
प्रकारान्तरासम्भवात्सिद्धमेवेति ॥ अत एव 'शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे'
इति बन्ध्यापत्येतिवदित्यत्रातश्शब्देन पूर्वोक्तानुभवाभावानुसन्धान-
मप्येतदर्थमेवेति द्रष्टव्यम् । लोक इति दृश्यमानमित्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

* (उपपन्नार्थ)—'उपपन्नमिति ३ पु. पाठः' इति टिप्पणी ।

† (गोशब्दादिति)—'गोशब्दादित्येकवचनमुक्तक्रमेणैकत्वव्यवहारमात्रोपपत्ते-
रुपपन्नार्थकमित्यर्थः' इति टिप्पणी ।

१. 'धवखदिरपलाशा वृक्षः' इति सु. पु. पाठः । 'धवादिषु वनत्व प्रत्येक न
पर्याप्रोति वृक्षत्व तु पर्याप्रोतीति विशेषाद्नमित्येकवचनमेव वृक्षा इति बहुवचनमेव
यथा तथा प्रकृते शब्दत्वस्य प्रकृतपर्याप्ततया शब्दा इति बहुवचनमेव युक्तं न त्वेक-
वचनमित्याक्षेपाशयः ।' इति टिप्पणी ।

दर्शनादर्शनयोलौकिकत्वेन तुल्यतया बाध्यबाधकभावेन
*विषयव्यवस्थोपपत्तेः ॥

न चाप्रत्यक्षमर्थधीकार्येण शक्यानुमानम् ।

कारणमाह—दर्शनादर्शनयोलौकिकत्वेन ..... विषयव्यवस्थोप-
पत्तेः ॥ लौकिकत्वं हि प्रामाण्यकारणम् । तच्चादर्शनवद्दर्शनस्याप्यस्त्ये-
वेत्युक्तम् । अतस्तुल्यतयाद्वाध्यत्वं बाधकत्वञ्च प्रसज्यत इति ग्रीहिय-
शास्त्रयद्विषयव्यवस्थाऽऽपद्यते । अदर्शनं शब्दत्वजातिव्यतिरिक्तास्त्वेव
जातिप्रसत्त्वमापादयति । दर्शनञ्च शब्द(त्व)जातायेव सत्त्वमापादय-
तीति विषयव्यवस्थोपपत्तिरिति । अथ वा—दर्शनादर्शनयोरुभयोरपि
लौकिकत्वेन तुल्यबलत्वाद्वाध्यबाधकभावेन रूपेण विषयव्यवस्था,
परगोचर एव बाध्यत्वं स्वगोचर एव बाधकत्वमित्येधमुपपद्यत इति ॥

एवं 'मीयमानपरित्यागो बाधके नासति स्फुटे' इत्येत-
द्व्याख्यातम् । सम्प्रति 'दृष्टात्कार्योपपत्तौ च नादृष्टपरिकल्पना' इत्यस्य
व्याख्यानमुपक्रमते—न चाप्रत्यक्षं ..... शक्यानुमानमिति ॥ पूर्वत्र
पूर्वार्धस्य, मीयमानास्तावद्वर्णाः पदानि याऽवयवाः ; न च तत्परि-
त्यागः सम्भवति, नेदं रजतमितिवद्वलचढाधकाभावात् ; वर्णातिरेकि
च यदि मीयमानं स्यात्तदा तस्य न परित्यागः ; किन्तु तदेव प्रतिष्ठितं
स्यात् ; न ह्येतत् तस्मिन्वाधकोपनिपात इति, न तु तत्पूर्वासु बुद्धिपू-
त्तरासु वा मीयते, वर्णानामेव मीयमानत्वात् ; न च वर्णानां
मीयमानतापरित्यागे कारणं स्फुटं बाधकमनुसन्दारबुद्धिबोध्यत्वासम्भ-
वादि विनष्टे, तेषामेवौपाधिकैकत्वसम्भवेन तद्वोध्यत्वसम्भवान्, इत्येवं
व्याख्यानं कृतमित्यनुसन्धेयम् । अनेन तूपात्तेन मन्थेन 'अर्थधीभेदाद्वा-
ज्यपथानुपपद्यमानान्' इत्ययमवशिष्टः कल्पो दूष्यते । इदमाकृतं—

१ 'लौकिकत्वेन' इति सु पु पाठ ।

२ (विषयव्यवस्थोपपत्तेः)—'यथा तैत्तिरीयस्य प्रतिबिम्बपथामन्वेष्टवि कदाचित्
प्रत्यमात्रेऽपि तैत्तिरीयैकत्वमवधारः कदाचित् तैत्तिरीयैकमन्ते मुखानीत्यादिमन्त्रद्वाराद्य
लौकिकत्वेन न विद्वद्दर्शनपदार्थानि गन्ध ।' इति टिप्पणी ।

३ 'अविषयव्यवस्थोपपत्तेरिति ३ पु पाठ' इति टिप्पणी ।

४ 'च' प्रत्यक्षमन्थे' इति सु पु पाठ ।

अन्योन्याश्रयात् । न खलु सत्तामात्रेण शब्दोऽभि-
धेयधियमाधातुमर्हति । शाश्वततया नित्यमाधानप्रसङ्गात्

अर्थधीमेदाद्यवस्थापनं तावदनुमानतस्तावन्नास्ति । ज्ञातसम्बन्धस्यैवानु-
मानसम्भवात् । न च सम्बन्धग्रहणं स्फोटात्मनोऽप्रत्यक्षत्वात्स्फोट-
तत्कार्ययोः सम्भवति । न च प्रत्यक्षानुमानाभ्यां व्यतिरिक्तं प्रमाणान्तरं
अस्मिन्विद्यतेऽङ्गीक्रियते वा । आगमोऽपि नित्यस्तावदनुपलभ्यमानो
नास्मिन्प्रमाणम् । न चानित्यः, निर्मूलत्वात् । उपमानन्तु सादृश्यमात्र-
विषयमनाशङ्क्यमेव । अर्थापत्तिरप्यस्मिन्न प्रवर्तितुमर्हतीति वक्ष्यते ।
अतोऽनुमानासम्भवः । न च लिङ्गोत्पत्तिरपि अज्ञाते शब्देऽयकल्पते ।
न च प्रत्यक्षं तत्र सम्भवतीत्युक्तम् । न च प्रमाणान्तरम् । अतो-
ऽनुमानादेव शब्दं गृहीतव्यतामर्थप्रत्ययः तेनैव चानुमानमित्यन्योन्या-
श्रयमपरिह्रायं प्रसज्यत इत्याह—अन्योन्याश्रयात् ॥ इतरेतराश्रय-
मेव स्फुटयति—न खलु सत्तामात्रेण ..... आधातुमर्हति ॥
यदि सत्तामात्रेणाहेत् ततो नेत्रादिवद्रूपादिज्ञानेनान्योन्याश्रयमन्तरेणै-
वानुमानोत्पत्तिरुपपद्येतेति भावः । कुतः पुनर्नार्हतीत्यपेक्षायामाह—
शाश्वततया नित्यमाधानप्रसङ्गात् ॥ शब्दो हि नित्यः 'नित्यस्तु
स्यादर्शनस्य परार्थत्वात्' इति अतश्च सत्तामात्रनिबन्धनं चेत्कार्यं
ततः सत्तायाः सार्वकालीनत्वं तु सर्वदैवार्थप्रत्ययः प्रसज्यत इत्यर्थः ।
अनित्यत्वेन(त्वेपि) शब्दानां वीचीतरङ्गवृत्त्या आरभ्यमाणानां अन्य-
व्यतिरिक्तानां बोधकत्वाभावात्सत्ताव्यभिचारान्न सत्तामात्रेण शब्दो-
ऽभिधेय(धिय)माधातुमर्हतीति । परमार्थतस्तु नित्यत्वस्य स्थितत्वा-
च्छाश्वततयेत्युक्तमिति । अनाद्यविद्यावासनोपाधिवशात् पदतत्त्वमेक-
मनेरुपदार्थात्मना प्रथते । न तु पदार्थोस्ततो व्यतिभिद्यमानात्मानः
परमार्थतः सन्तीत्यङ्गीकरणेऽपि

‘आरोपविषयारोप्ये नाजानन्नजतभ्रमी’

इति न्यायेन यथा मुख्यतत्त्वमवगच्छतामेव कृपाणादिषु तदध्यासः,

इति स्वज्ञानेन तद्धेतुरेपितव्य इति । स्वज्ञानं चास्यार्थप्रत्ययलक्षणलिङ्गप्रभवमिति प्राप्तमन्योन्यसंश्रयम् । अपि च वर्णेभ्यो नाभिधेयप्रत्ययो नोपपद्यते । ते हि गौरिति स्मृतिबुद्धावेकस्यां विपरिवर्तमाना अभिधेय-प्रत्ययस्येशते । न चास्यां क्रमाक्रमविपरीतक्रमानुभूतानामविशेषो वर्णानाम् । तथा हि—प्राचीनानुभवभावित-

एवं पदतत्त्वमवगम्यैव तस्यार्थात्मना अध्यासः इत्यवश्यमर्थप्रत्ययात्पूर्वं शब्दो ग्रहीतव्य एवेत्यभिप्रायेणाह—इति स्वज्ञानेन तद्धेतुरेपितव्य इति ॥ प्रथम इतिशब्दो हेतौ । द्वितीयस्तु 'इति किल भवतोऽपि बुद्धि' इत्येवं योजनीयः यदि दृश्यते । एवं शब्दज्ञानापेक्षिता अर्थ-प्रत्ययस्य दर्शिता, शब्दज्ञानस्याप्यर्थप्रत्ययापेक्षतामाकाङ्क्षापिनिवृत्तये दर्शयति—स्वज्ञानं चास्यार्थप्रत्ययलक्षणलिङ्गप्रभवम् ॥ अस्य-शब्दस्य । पूर्वोक्तेन न्यायेनेति भावः । एवमुक्तमन्योन्यापेक्षित्यमितरे-तराश्रये पर्यवसाययति—इति प्राप्तमन्योन्यसंश्रयम् ॥ भवत्सकाशे प्राप्तमेव न ? ... .. अथोच्येत ? 'वत्स ! वेत्स तावच्छब्दादर्थ-धीरुदी)यत इति ॥ सेयं वर्णातिरिक्तैकपदवाक्यानुभवमन्तरेण नोदेतुमर्हति ॥' वर्णानां प्रत्येकमप्रत्यायकत्वात् । साहित्याभावा-न्नियतक्रमवर्तिनामयौगपद्येन सम्भूयकारित्वानुपपत्तेर्नानाप्रयोक्तृप्रयुक्ते-भ्यः प्रत्ययादर्शनात्क्रमविपर्यययौगपद्ये च । तस्माद्वर्णातिरेकि वर्णेभ्यो-

१ 'इति । अतश्च स्वज्ञान' इति सु पु पाठ । 'स्वज्ञानेनेति २ पु पाठ' इति टिप्पणी ।

२ 'अन्योन्याश्रय' इति सु पु पाठ ।

३ 'अपि च वर्णेभ्य' इत्यारभ्य 'अत्रभवन्तो वार्तिककारा' इति पर्यन्तो ग्रन्थः यथा मुद्रितपुस्तके दीयते, व्याख्याने ग्रन्थपातात् ।

४ 'प्रत्ययो नोपपद्यते । ते हि गौरिति स्मृतिबुद्धावेकस्या विपरिवर्तमाना अभिधेय' इत्ययं भाग २ पु नस्तीति टिप्पणी ।

५ 'ईशते' इत्यस्मात्पर २ पु पाठे 'वर्णमात्रेणोपस्थितौ न समर्था लोका इति शेष' इति टिप्पणी ।

* (असा) 'स्मृतौ' इति टिप्पणी ।

भावनानिचयलब्धजन्मा स्मृतिरनुभवानुसारिणी तद्वोचरा-
नक्रमानपि तत्क्रमेण क्रमवदनुभवकर्मतोपसृष्टानपर्यायमपि
समाकलयन्ती अक्रमविपरीतक्रमानुभूतेभ्यो भिनत्ति ।
दृश्यते हि नदीदीनेतिस्मृतिधियोरभेदेऽपि वर्णरूपाणां
विशदतरः पदभेदः । न चेदमनवयवपददर्शनमिति निवे-
दितम् । तदनुभवकर्मताक्रमः *परमवशिष्यते । सोऽपि
न्यूनातिरेकादिवदेकपदभेदावधारणोपायः । यथाऽऽहुरत्र-
भवन्तो १वार्तिककाराः—

‘पदावधारणोपायान्वहन्निच्छन्ति सूरयः ।

क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीः ॥’ इति ॥

ऽगमभवन्नर्थप्रत्ययः स्मृतिमित्तमवसरपयति । ‘तस्मात्स्वसिद्धान्त-
व्यामोहमपहायाभ्युपेयतामनुसंहारबुद्धेरेकविषयता’ इति । तत्त्वया
किं नावहितेन श्रुतम् ? एतदुक्तं भवति—आवयोस्तावत्प्रत्यक्ष-
ज्ञानमेव शब्दः तत्त्वार्थः प्रतीयत इत्यत्रियादम् । स तु शब्दो
वर्णरमेव । तेषां नानात्मनामपि समुदायोऽनुसंहारबुद्धिवोध्यः
तस्मात्त्वार्थप्रत्ययः इति भवतां दर्शनम् । अगमवन्त्येकमेव शब्दतत्त्व-
मनेकवर्णपदसारेण विवर्तत इति । अनुभवविषयत्वनु शब्दस्या-
विचारमिदमेव । तत्र दृष्टेनार्थप्रत्ययेनेव वर्णेभ्योऽनुपपन्नमानेनानुभवस्य
वर्णातिरिक्ते (कदाचिदतत्त्वविषयकत्वं सिद्धतीति ?) .. .... ॥

‘(पदाव)धारणोपायान्वहन्निच्छन्ति सूरयः ।

क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीः ॥’ इति ॥

* (परमवशिष्यते)—‘परिशिष्यते इति ३ पु पठ’ इति टिप्पणी ।

† (वार्तिककाराः)—‘श्लोकार्थिक वक्तव्यविहारे अ० १ पा० १. श्लो०
१८०’ इति टिप्पणी ।

१. ‘सर्ववर्ग’ इति गु पु पठ । ‘सर्ववर्गे’ति ३ पु पठ । मुद्रिते
श्लोके निरूप्यतेऽप्येवमेवेति टिप्पणी ।

२. अत्र पुनरुपपत्तिप्रत्ययलो व्याख्यानमाह्वयम् ।

न च निरन्तरमतिसदृशस्वरबहुवक्तृप्रयुक्तेष्वानु-
पूर्व्यवत्सु समानस्मृतिबुद्धिसमारोहिष्वर्थप्रत्ययादर्शनाद्यभि-
चार इति साम्प्रतम् एकवक्तृप्रयुक्तत्वे विशेषात् ।

यदप्याहुः—

“न प्रत्ययः स्यादेकत्वे प्रयोक्तुरविभाविते ।

न च तस्य परिज्ञानमकस्मादवकल्पते ॥

इदञ्च चर्णयादी चक्षुष्यः—किमियं (अ)नानाप्रयक्तृकताऽर्थज्ञानार्हं
न वा । तत्रानङ्गत्वे वक्तृभेदेऽपि तत्स्यात् । न चेप्यते, दृश्यते वा ।

एवं ह्युक्तं—

‘तेषाञ्च गुणभूतानामर्थप्रत्यायनं प्रति ।

साहित्यमेककर्त्तादि क्रमश्चापि विवक्षितः ॥

तत्रैकवक्त्रेकत्वनिमित्ते च क्रमे सति नियामकम् ।

प्रयुञ्जानस्य यत्पूर्वं बृद्धेभ्यः क्रमदर्शनम् ॥

यौगपद्यन्त्वशक्यत्वाज्ज्ञेय तेषामिहाश्रितम् ।

कर्तृभेदश्च तत्र स्यान्न चैवं दृश्यतेऽभिधा ॥’ (इति) ।

अङ्गत्वे ज्ञापकानुप्रयेशित्वात् गानवधारितार्थ(प्रतीति)सिद्धि(द्वौ) हेतुः ।
दृश्यते च तिरोहितव्यग्रहितोद्गिरितेभ्यो ह्यर्थज्ञानम् । न च व्यवहित-
तिरोहितयोरकस्मादेकत्वज्ञानं वक्तोः सम्भवति । सम्भवति च
स्वरसादृश्ये निरन्तरोच्चारणे वक्तृभेदेऽपि कलकलशब्दभुतौ च अर्थ-
ज्ञानम् । कस्तत्र यस्तुरेकत्वनानात्वे विवेक्तुं क्षमः ? न च ध्वनि-
मात्रश्रवणं तव, चर्णवाक्यपदपरिच्छेदानामपि केपाश्चिज्ञायात्” इति ।
तयानङ्गत्वं भवदुक्तान्ये कारणाभाद्रियत इत्याह—न च निरन्तर
..... विशेषात् ॥

१. ‘एकवक्तृप्रयुक्तत्वेन विशेषात्’ इति मु. पु. पाठः । ‘एकवर्गप्रयुक्तत्वे-
नेति १. पु. पाठः’ इति टिप्पणी ।

*यथाहुः—

‘यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने ।

वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥’ इति ।

†यथा वा—

‘तेषां च गुणभूतानां अर्थप्रत्यायनं प्रति ।

साहित्यमेकवक्त्रादि क्रमश्चापि विवक्षितः ॥’ इति ।

यथाहुः— ‘यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने ।

वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥’ (इति) ।

यथा वा—

‘तेषां च गुणभूतानामर्थप्रत्यायनं प्रति ।

साहित्यमेकवक्त्रादि क्रमश्चापि विवक्षितः ॥’ इति ।

‘ते हि गौरिति स्मृतिबुद्धौ सामस्त्येनैकस्याम्’ इत्यादिनोक्तेषु गौरितीत्यस्य प्रकारस्य व्यभिचास्य निरन्तरमतिसदृशस्यरेति विशेषणम् । अनुभवकर्मताक्रमस्याविकलत्वायानुपूर्व्यवतिष्ठत्युक्तम् । एकस्यां स्मृतिबुद्धौ विपरिवर्तमाना इत्येतदप्रच्युतमिति दर्शितं—समान-स्मृतिबुद्धिसमारोहेऽपि ॥ एकवक्तृप्रयुक्तत्वे इति । एकेन वक्त्रा प्रयुक्तत्वे सति वर्णानां बहुवक्तृप्रयुक्तत्वात् विशेषात्—अतिशयादित्यर्थः । कार्यान्वयानुपपत्तिरुक्तत्वाद्विशेषस्य । न चानवयवदर्शनादर्शनकृतोऽयं विशेष इति दर्शितमेवेति भावः । ‘यावन्तो यादृशाः’ इत्येतेनैव निरन्तर्यादिवद्वैकत्वमपि स्वीकृतमित्यभिप्रायेण प्रथमं तदुपादानम् । अथवा साध्यादेवान्यस्मिन्वार्तिके स्वीकृतमिति दर्शयतोक्तं—यथा वा—तेषामिति ॥ एवमङ्गं वक्त्रैकत्वमुक्तमित्युक्तम् । सम्प्रत्यङ्गत्वे ज्ञापकानुप्रवेशा-

* (यथाहुः)—‘श्लोकवार्तिके सम्बन्धाक्षेपवार्तिके अ० १. पा० १. अ० ५. श्लो० ६९.’ इति टिप्पणी ।

१. ‘प्रतिपादका’ इति सु. पु. पाठः ।

† (यथा वा)—‘तेषां च ..विवक्षित.’ अयं भागः सु. पु. न दृश्यते ।

२. एतद्याख्यारीत्या मूले ६६ पुटे ‘सामस्त्येन’ इत्यपि स्यादित्यनुमीयते ।

*न चैतत्कलकलश्रुतावश्यकज्ञानम् । किमिव हि दुष्करमभ्यासस्य ? यदाहुर्बाह्या अपि—

‘परेषामनुपाख्येयमभ्यासादेव जायते ।

मणिरूपादिषु ज्ञानं तद्विदामानुमानिकम् ॥’ इति ।

न च सम्बन्धाख्यानसमये वक्रेकताया †अनाश्रया-

दित्यादि दूषण परिहरन्नाह—न चैतत्कलकलश्रुतावश्यकज्ञानम् ॥
वैयाकरणग्रन्थे यद्यपि तिरोहितव्यग्रहितयोरित्याद्युक्तम् । तथापि
कलकलश्रुतौ चार्थज्ञानमित्यवसान (कथि ?) तस्य दुष्करत्वाभिप्रायात्
तदेव निबन्धनकृतोपात्तमिति वेदितव्यम् । कारणमाह—किमिव
हि दुष्करमभ्यासस्य ? न किञ्चिदपीत्यर्थः । दुष्करत्वाभावे प्रसिद्धिं
त्रिमिवेत्यनेन सूचितामेव दर्शयन्नाह—यदाहुर्बाह्या अपि—

‘परेषामनुपाख्येयमभ्यासादेव जायते ।

मणिरूपादिषु ज्ञानं तद्विदामानुमानिकम् ॥’ इति ॥

बाह्या अपीलनेन मानेन यथा मेयधीरेवमभ्यासस्य दुष्करत्वा(स)भावो-
ऽपि सर्वतन्त्रसिद्धान्त एवेति दर्शितमिति । अथवा—नास्तिका अप्यत्र
न विप्रतिपद्यन्ते । तथा सति आस्तिकेषु तत्प्रतिपादनहेतुः सुधेवेति ॥
यद्यानन्तरमुक्तम्—

“सम्बन्धज्ञानसमये ज्ञायते न नियोगतः ।

तिरोहितव्यग्रहितप्रयुक्ता वक्तुरेकता ॥

आवृतदूरवर्तिवक्तुप्रयुक्तेष्वपि वर्णेष्वविदुषे विद्वानर्थमाचष्टे । न च
तस्य वक्तुरेकतामाश्रयति प्रतिपादक । नापि तदनुपात्त प्रतिपादकः(ः)

* ‘तथा च तेषां गुणभूतानामर्थप्रत्यायन प्रति सादृश्यमेकवादिक्रमध्याप
विरक्षित इति’ इत्यधिक ३ पु वर्तते इति टिप्पणी ।

१ ‘यदाहु’ इति सु पु पाठ ।

२ ‘वक्तुरेकताया वक्रे’ १ श्लो० ३५. मुद्रितपुस्तक ‘परेषामनुपाख्येयमिति,
मणिरूपादिविज्ञानमिति (तद्विदं नानुमानिकमिति) च पाठ’ इति टिप्पणी ।

† (अनाश्रयात्)—‘न्यूनश्रयादिति ३ पु पाठ’ इति टिप्पणी ।

दनङ्गत्वम्, हेत्वन्तरसिद्धेः । स्फुटतरतया तु तदनाख्यातम् ।
न खलु नैरन्तर्यादयोऽप्याख्यायन्ते ॥

स्वयमेव प्रतिपद्यते, यथोपलब्धस्य सम्बन्धाख्यानाद्वक्तुरेकतायाश्च
निमित्तमन्तरेण प्रतिपत्तुमविभवादित्युक्तम् ॥”

तस्मात्—

“अनङ्गे वक्तुरेकत्वे वक्तृभेदे निरुद्धत्वा ।

सस्कारादावभिन्नेऽपि धीर्हेत्वन्तरसूचनी ॥

तदित्थं सम्बन्धकालेऽनाश्रयणात् प्रत्ययकाले चानावेदनात् अनङ्गे
वक्तुरेकत्वे (वक्तृभेदेऽपि वर्णोपलब्धि)सस्काराद्यविशेषादुत्पत्तुमर्हदर्थ-
ज्ञानमनुत्पद्यमान निमित्तान्तरजन्मानमात्मानमावेदयति” इति । एत-
दपि परिहरन्नाह—न च सम्बन्धाख्यानसमये अनङ्गत्वम् ॥
अनाश्रयश्च वक्त्रा श्रोत्रा चेति त्रष्टव्यम् । अथवा वक्त्रैव, श्रोत्रा अना-
वेदनादित्यर्थसिद्धम् । अनेन च ‘सम्बन्धज्ञाने’त्यारभ्य ‘तस्मादनङ्गे वक्तु-
रेकत्वे’ इत्यन्तस्य निषेधः, हेत्वसिद्धौ ‘वक्तृभेदे’ इत्यादि साध्य-
निषेधोऽर्थसिद्ध इत्याद्यु(त्तु)पेक्षितः । अनाश्रयानङ्गत्वयोर्न हेतुहेतुमद्भाव
इत्युक्तः, तत्र कारणमाह—हेत्वन्तरसिद्धेः ॥ हेत्वन्तरश्च तद्भावभावो
विवक्षितः । अनाश्रयस्तु हेतुहेतुमद्भावभावमन्तरेणाप्युपपद्यत एवे-
त्याह—स्फुटतरतया तु तदनाख्यातम् ॥ तत्—वक्त्रैकत्र, श्रोत्रा तु
प्रतिपद्यत एवेति भावः । तदेति पाठे सम्बन्धाख्यानसमय इत्यर्थः ।
नारयात वक्त्रैकत्वमित्यर्थसिद्धम् । अनारयातमिति चा च्छेदः ।
भावे चा निष्ठा । ख्यानमिति चा पाठः । भावल्युद्भन्तयोस्तु तथे(तदे)ति
पाठे वक्त्रैकताया इति सिद्ध्यति । समासे तु तच्छब्देन वक्त्रैकताया
परामर्श इति । एव हेत्वन्तरसिद्धत्वादङ्गत्वस्य नानङ्गत्व, अनाख्यान-
न्वनुक्तसुज्ञानत्वादित्युक्तम् । एतदेव स्थिरीकुर्वन्नाह—न खलु नै-
रन्तर्यादयोऽप्याख्यायन्ते ॥ अयमर्थः—न खल्वेक वक्त्रैकत्व
लक्ष्यकृत्य प्रयोक्तव्यम् । वक्त्रैकत्ववदेव नैरन्तर्यादीनामपि वर्णाना

१ ‘हेत्वसिद्धे’ इति सु पु पाठः ।

२ ‘तदनाख्यानम्’ इति सु पु पाठः ।

तद्भावभावस्तु नैरन्तर्यादिवद्वक्त्रेकत्वेऽपि तुल्यः । न च
ज्ञापकहेतुः विदितसमस्तज्ञापकाङ्गो ज्ञापयतीत्यप्यैकान्ति-
पदभावेऽङ्गत्वेनाङ्गीकरणात् । न च तेऽपि वक्त्रा आश्रीयन्ते सम्यग्-
ज्ञानसमये, अङ्गत्वन्तु हेत्वन्तरसिद्धेरेव, स्फुटतरत्वात् नाल्यायन्त
इति ॥

ननु अनवयवदर्शनाभावादेव वक्त्रभेदेऽर्थप्रत्ययादर्शनं न
वक्त्रेकत्वाभावादिति न सिद्धा हेत्वन्तरसिद्धिरित्याशङ्क्याह—तद्भाव-
भावस्तु ..... तुल्यः ॥ इदमाकृतं—न तावदनवयवदर्शनमस्ती-
त्युक्तमेव । अतो 'यावन्तो यादृशाः' इति नैरन्तर्यादीनामिव वक्त्रेकत्व-
स्याप्यङ्गभावः स्वीकर्तव्यः । न च नैरन्तर्यादयोऽप्याख्यायन्ते ।
न च वक्त्रेकत्वमपि । प्रतिपत्ता तु सर्वमेव प्रमाणान्तरेणाङ्गतया
प्रतिपद्यत एवेति । ननु नैरन्तर्यादयोऽपि नानवयवपदवाक्यधादिभि-
रङ्गीक्रियत इति किञ्चिद्व्यतिरेकेण वक्त्रेकता दार्ष्टान्तिकीक्रियते, उभयोरपि
सिद्धमेव दृष्टान्त इति स्थितत्वात् । न च नैरन्तर्यादयः परेषां सिद्धाः
'निरस्तभेदं पदतत्त्वमेकम्' इत्याङ्गीकरणादिति । सत्यमेवमेतत् । इह तु
'वक्त्रभेदे निरुद्धा' इत्यादिदर्शनात्तन्मात्रस्य दूषणमुपक्रान्तं, तत्र च
नैरन्तर्यादिदृष्टान्तोपन्यासो नानुपपन्न इति । यदि तत्रापि विप्रतिपत्तिः,
ततस्तत्रापि प्रतिविधानं कर्तव्यमेवेति । तत्र फलमेव अनवयवस्य
दर्शनाभावसाधनात् इति ॥

एवन्तावद्वक्त्रेकत्वमनाख्यातमपि स्फुटतया प्रतिपत्ता प्रतिपद्यत
इत्यभिप्रायेणोक्तम् । सम्प्रति ज्ञापकानुप्रवेशाभ्रानवधारितेत्यप्यभिद्धमेवे-
त्याह—न च ज्ञापकहेतुः...इत्यप्यैकान्तिकम् ॥ विदितानि समस्तान्येव
ज्ञापकभूतान्यङ्गानि ज्ञापकस्यैव वा हेतोस्तस्याङ्गानि यस्य सहकारितया
सन्तीति विप्रदः । स्वरूपोपयोग्यहेतव्यो व्यावृत्त्यर्थं ज्ञापकविशेषणम् ।
पृष्ठीसमासेऽपि ज्ञापकायव्यापप्रभ्याद्विदितमिति सूच्यते । विशेषणे च
तात्पर्यं लोहितोष्णीपादिवन् । अतोऽङ्गत्वमेव वेदने नियमाभावो
नाङ्गिनः । ज्ञापकहेतुरिति लिङ्गशब्दानुपपद्यमानेषु विशेषतः प्रसिद्धत्वा-

कम् । भवति हि मनोऽनुमानाङ्गम् । न चास्य वेदनमत्रो-
पयुज्यते । तदिह दृश्यमानेभ्यो दृश्यमानप्रकारानुपातिभ्यः

चक्षुरादौ न व्यभिचार इति । यो हि विदितो भूत्वा ज्ञापयति स
ज्ञापकहेतुः, न ज्ञानकारणमात्रमित्यङ्गीकृत्य तदुपकरणानां ज्ञापकानामेव
सतां न वेदननियमः । कानिचिद्विदितानि सन्ति सहकुर्वन्ति, कानि-
चिदविदितान्येवेति । कुत एवं तदधिगतमिति चेत्तत्राह—भवति हि
मनोऽनुमानाङ्गम् ॥ ततः किमित्याह—न चास्य वेदनमत्रोपयुज्यते ॥
मनसो हानुमानाङ्गत्वम्, सर्वज्ञानोत्पत्तिष्वेव मनसोऽङ्गत्वात् ।
यथाहुः—‘युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्’ इति । विभुनैवात्मना-
धिष्ठितेष्विन्द्रियेषु नानार्थसम्बन्धेष्वपि यत्संयोगक्रमवशाज्ज्ञानोत्पत्ति-
क्रमः प्रक्रमते तन्मन इति । एवञ्चाणुन एव मनसः सिद्धिः । अन्यथा
युगपदनेकेन्द्रियाधिष्ठानायुगपज्ज्ञानोदयप्रसङ्गात् । तथा च विभुत्वहेतवः
सर्वे सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वादित्यादयो धर्मिमाहकप्रमाणवाधिता
भवन्तीति तार्किकाः । न्यायकृणिकायान्वेष्यमेवाश्रितमिति प्रतीयते ।
यथोक्तं—‘इन्द्रियभावस्त्वणुन एव मनसः’ इति । भावनाविवेके च—

‘मनोभूतपरिस्पन्द आत्मनस्तत्प्रयत्नजः’ ॥ इति ।

अत्र भूतानामिव मनसोऽपि परिस्पन्दं ब्रुवताऽणुत्वमङ्गीकृतमिति
प्रतीयते । एवमन्येषामपि वार्तिककारीयाणामणुत्वाभ्युपगमोऽस्त्येव ।
प्रायेण तु वार्तिककारीया विभुत्वमातिष्ठन्ते । अतो यथा शब्दस्या-
लौकिको व्यवहा(व्यापा)रोऽभिधा वा विधिः, इष्टसाधनता स्वरूपेण
प्रवर्तनारूपेण वा विधिः, इति विधौ, यथा च तमसि द्रव्यगुणत्वयो-
रित्यादौ वार्तिककारीयाणामेव दर्शनभेदः तथाऽद्यापि द्रष्टव्यम् । तथा,

‘मुखादेरापरोक्ष्यस्य साधनं मन इन्द्रियम् ।’

इति सुराद्यन्यतमग्रहणसाधनत्वं मनसो लक्षणं निबन्धनकृतोऽभि-
मतमिति द्रष्टव्यम् । अणुत्वन्तु पूर्ववदेव, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेः ।

१. ‘तदिह दृश्यमानेभ्य एव वर्णेभ्यो दृश्यमानप्रकारभेदानुयायिभ्योऽभिधेय-
प्रत्यय उपपद्यमानो नैतानवहायानवयव’ इति सु. पु पाठः ।

अभिधेयप्रत्यय उपपद्यमानो *नैवाज्ञातावयवमत्यन्ताननुभूतं
पदतत्त्वमुपकल्पयति ; अतिप्रसङ्गात् । न चापि समभि-

विभुत्ववादिनोऽपि हि सुखाद्यापरोक्षसाधनतया मनोऽनुमाय, मनो
विभु, स्पर्शानर्हद्रव्यत्वादित्याद्यनुमानेन विभुतामाश्रित्य सर्वज्ञानेष्वेव
मनसोऽङ्गभावमातिष्ठन्त । एव 'मनसो वेन्द्रियैर्योग' इत्यादिवार्तिक-
दर्शनादन्यमनस्कस्य सम्प्रयुक्तेष्वपि रूपादिषु ज्ञानानुत्पत्तेश्चेति ।
अस्येत्यत्रेति च सर्वनाम्ना यथाक्रम मनोऽनुमानयो परामर्श । वेदना-
नुपयोगस्तु कार्यान्वयानुपपत्तिप्रमाणत्वान्मनस, अनुमानस्य च कार्यान्त-
र्भावादिति द्रष्टव्यम् । एवञ्च वर्णेषूक्तस्य दोषस्यासत्त्वात् 'थावन्तो
यादृशा' इत्येव स्थितमित्याह—तदिह दृश्यमानेभ्यो दृश्यमानप्रकारा-
नुपपत्तिभ्यः (नुपातिभ्यः) । दृश्यमान प्रकारयेऽनुपपत्तिरिति तदोक्ता ।
'यादृशा' इत्यस्यानुवाद एष इति द्रष्टव्यम् । अनुपपत्तिभ्य इति पाठे
अदृश्यमानप्रकारानुपपत्तिभ्य इत्यकारप्रश्लेषेण च्छेद । अदृश्यमाना
प्रकारे वक्त्रेकत्वादिके प्रयोक्त्रनुपपत्तिर्येवामेवमिति विग्रह । किन्तेभ्यो
भवतीत्यपेक्षया आह—अभिधेयप्रत्यय उपपद्यमानः ॥ एव
'वर्णेभ्यो नार्थप्रत्ययो नोपपद्यते' इत्यारभ्योपपाद्य, अन्यथोपपत्ते पक्ष-
निष्ठत्व दर्शितम् । सम्प्रति अन्यथोपपत्तिमर्थापसिद्धौ प्रकृते पर्यव-
साययति—नैवाज्ञातावयवमत्यन्ता(न)नुभूतं पदतत्त्वमुपकल्पयति ।
अज्ञातावयवमिति ॥ अनवयवमित्येवार्थः । तथैव चा पाठः । न
चान्यत्प्रमाणमस्तीत्युक्तमवेति दर्शित—अत्यन्ताननुभूतमिति ॥ न तु
कल्पनाभावेऽत्यन्ताननुभवो दोषतया मन्तव्यो गुणत्वात् । न च
प्रत्यक्ष प्रमाणमित्युक्तमित्यभिप्रायः । अथवा—अत्र शब्दोऽपरोक्षज्ञान-
योग्योऽन्यथानुपपत्त्या कल्प्यते । तद्विपर्ययेन च कल्प्यते योऽयं
प्रत्यक्षविषयः शब्दः स वर्णातिरिक्त इति । न च वर्णातिरिक्त अनवयव-
मनुभूयते इत्युक्तं, अतोऽनुपपन्नधिनिराकृतस्य नानवयवस्य कल्पना
शशविषाणवद्युक्तेति सम्भवत्येव कल्पनाभावे दोषत्वे हेतुता । कारण-
माह—अतिप्रसङ्गात् ॥ अयमर्थः । अन्यथोपपत्तौ सत्यामपि कल्पने

* 'नैवानवज्ञायेति ३ पु पाठ इति टिप्पणी ।

१ 'उपकल्पयितुमर्हति इति ३ पु पाठः ।

व्याहृतपदाभिहितपदार्थप्रत्ययाधीनोत्पत्तिर्वाक्यार्थधीरन्यथो-
पपद्यमानाऽनुभूयमानपरस्परव्यावृत्तमूर्तिपदान्यपङ्क्त्यात्यन्ता-
परिदृष्टं वाक्यमेकमनवयवमिति । तत्सिद्धमेतदर्थपत्तेरनु-

कल्पितेऽपि स्फोटे शब्दान्तरकल्पना, पुनश्च तथा । एवमन्यत्रापि,
शक्त्यादौ शक्यन्तरादिकल्पनेऽप्यतिप्रसक्तिसम्भवादिति । अथवा—
अनुपलब्धिबाधितस्य कल्पने शशविपाणादेरपि कल्पनाप्रसङ्गादिति ।
तामेवान्यथोपपत्तिं वाक्यान्यथानुपपत्तिदूषणे पर्यवसाययन्नुत्तरार्धमेव
योजयति—न चापि समभिव्याहृत ..... अनवयवमिति ॥
न चापि वाक्यार्थधीरेकं वाक्यमुपकल्पयतीति सम्बन्धः । कुतः ?
अन्यथा—वाक्यमन्तरेणोपपद्यमानत्वात् । कुतोऽन्यथोपपद्यमाना ? यतः
समभिव्याहृतैः पदैरभिहिताः पदार्था ये तेषां प्रत्ययेष्वधीनोत्पत्तिर्यस्या
इति विग्रहः । एतच्च सिद्धान्त एव साधयिष्यत इति न प्रस्तूयते ।
अनुभूयमानानि, परस्परं व्यावृत्ता मूर्तयो येषां पदानामिति परस्पर-
व्यावृत्तमूर्तीनि, पदानि इति विग्रहः । अनुभूयमानतेत्यस्य व्याख्यं
वैपरीत्यं अत्यन्तापरिदृष्टमिति । परस्परव्यावृत्तमूर्तीत्यस्यैकमनवयव-
मिति । इह दृष्टादिति पदान्यधिकृत्योक्तमिति दर्शितं अनुभूयमानानि
पदानि इति । अदृष्टेति ॥ वाक्यकटाक्षेणोक्तमिति दर्शितं अत्यन्तापरि-
दृष्टं वाक्यमिति । इह च ‘तदिह दृश्यमानेभ्यः’ इति पदविषयं
उत्तरार्धस्य व्याख्यानम् । ‘न चापि समभिव्याहृता’ इति वाक्यविषये
तस्यैव व्याख्यानमिति विवेक्तव्यम् । उत्तरार्धव्याख्यासमाप्ताविति शब्दः ।
उत्तरार्धव्याख्यासम्पन्नमर्थं दर्शयति—तत्सिद्धमेतत्...पदवाक्याभाव-
साधनीति ॥ अत्र कथं तन्मात्रनिवृत्तिरभावं साधयतीत्यपेक्षानिवृत्तये
‘न चाप्रत्यक्षमर्थधीकार्येण शक्यानुमानम्’ इत्युपक्रममूरीकृत्य तदेक-
गोचरेत्युक्तम् । ‘अर्थापत्तेरनुमानस्य वा’ इति निर्देशादेतदुन्नीयते
‘येनोच्चारितेन’ इत्यादिमहाभाष्ये यदर्थप्रत्ययोज्ञेयत्वं शब्दस्योक्तं तत्कि-

१. ‘परस्परव्यावृत्तमूर्तीनि पदानि’ इति मु. पु. पाठः ।

२. ‘अनवयवमवगमयति’ इति मु. पु. पाठः ।

मानस्य वा निवृत्तिस्तदेकगोचरपदवाक्याभावसाधनीति
स्थितं नानवयवमेकं वाक्यं वाक्यार्थस्य बोधकमिति ॥

नापि द्वितीयः कल्पः । तथा हि—

नान्त्यवर्णश्रुतिः स्मृत्या नीता वाक्यार्थबोधिनी ।

नस्मृतिस्तदपेक्षत्वाद्यौगपद्यं न चानयोः ॥

मनुमेयत्वम्, उतार्थापत्तिकल्प्यत्वमिति विकल्प्य 'न चाप्रत्यक्षमर्थधी-
कार्येण' इत्यादिना अनुमेयत्वं निराकृत्य 'अपि च वर्णेभ्यः' इत्यादिना
अर्थापत्तिकल्प्यत्वं दूषितम् । श्लोकार्थस्त्वर्थापत्तिविषय एवेति । कृत्स्न-
श्लोकसम्पन्नमर्थमुपसंहरति—इति स्थितं . बोधकमिति ॥ साधनी-
शब्दानन्तर इतिशब्दस्तन्वेणोभाभ्यां सम्प्रन्धनीयः । पूर्वत्र प्रकार-
वचनः । उत्तरत्र हेत्वर्थः । न च पौरुषेयेष्वनेकार्थत्वं दोषः ।

‘बह्वभिप्रायमप्येकं पुरुषास्तु प्रयुजते ।’

इति न्यायात् । एतत्सङ्ग्रहस्तु न्यायसमुच्चये द्रष्टव्यम् ॥

एवन्तावत् 'अनवयवमेव वाक्यमनाद्यविधोपदर्शितालीक-
वर्णपदविभागमस्यां निमित्तमिति केचित्' इति प्रथमः पक्षो दूषितः ।
वाक्यार्थस्य वाक्यं वाचकमित्यौचित्यात् । एवं च वर्णा एव पदानि तान्येव
वाक्यमित्यायातम् । सम्प्रति वर्णवादिनामेव विवादे वाक्यार्थस्य
किं मूलमिति निरूपणम् । तत्र च वर्णानामौपाधिकं रूपं पदमिति
स्थापितम् । औपाधिकाच्च स्वाभाविकस्य रूपस्य प्राथम्यमिति वर्णस्वरूपं
निमित्तमित्यापतति । वर्णस्वरूपस्यापि स्मर्यमाणावस्थायाः अनुभूय-
मानावस्थायाः प्राथम्यादेकस्य निमित्तत्वसम्भवे चाऽनेककल्पनाया
अन्यादयत्वाद्नित्यवर्णपक्षमनन्तरोपन्यस्य 'पूर्वपूर्वपदपदार्थानुभवजनित-
संस्कारसहितमन्त्यवर्णविज्ञानमित्येके' इति द्वितीयं पक्षं दूषयति—
नापि द्वितीयः कल्पः । तथा हि—

नान्त्यवर्णश्रुतिः स्मृत्या नीता वाक्यार्थबोधिनी ।

नस्मृतिस्तदपेक्षत्वाद्यौगपद्यं न चानयोः ॥

१ 'तदेकगोचरपदवाक्यं' स्फोटवाचमासिनोति नानवयवमेक वाक्यार्थाव-
बोधकमिति' इति सु पु पाठः ।

* (स्फोटवाचमासिनी)—'स्फोटवाचमासिनीति २. पु पाठ' इति टिप्पणी ।

स खल्वयमन्त्यो वर्णः पूर्वपूर्ववर्णपदपदार्थविज्ञान-
जनितवासनानिचयसचिवश्रवणेन्द्रियसमधिगतजन्मग्रहण-
स्मरणरूपसदसद्वर्णनिर्भासप्रत्यय* विपरिवर्ती पदवाक्यार्थधी-

यद्यन्त्यवर्णश्रुतिर्वाक्यार्थबोधिनी तर्हीतिरेपामानर्थक्यमिति न वक्तव्य-
मिति दर्शयन् पदार्थप्रत्ययवद्वाक्यार्थप्रत्ययेऽपि प्रकारो द्रष्टव्य इति
तावदाह—स खल्वयं ..... उपेयते ॥ पूर्वपूर्वेषां वर्णानां पदानां
पदार्थानां च विज्ञानैर्जनितानां वासनानां निचय एव सचिवो यस्य
श्रवणेन्द्रियस्य तादृशाच्छ्रवणेन्द्रियात्समधिगतं लब्धं जन्म येन
प्रत्ययेन तस्मिन्ग्रहणस्मरणरूपे तत एव तथा सदसद्वर्णनिर्भासे प्रत्यये
विपरिवर्ती पदार्थधियः तथा वाक्यार्थधियश्च हेतुरभ्युपेयतेऽन्त्यवर्ण-
वादिना । पूर्वपूर्ववर्णेत्यत्र वर्णग्रहणं पदार्थधीहेतुत्वोपयोगाय । पूर्वपूर्व-
वर्णविज्ञानजनितवासनानिचयसचिवश्रवणेन्द्रियलब्धजन्मतादृशप्रत्यय-
विपरिवर्ती यथा पदार्थप्रत्ययधीहेतुरुपेयते तथा पदपदार्थविज्ञानजनित-
वासनानिचयसचिवश्रवणेन्द्रियसमधिगतजन्मतादृक्प्रत्यय (विपरि) वर्ती
वाक्यार्थधीहेतुरुपेयत इति योजना ॥

अथवा—वाक्ये पदपदार्थवद्वर्णज्ञानमपि वाक्यार्थधी-
हेतुत्वोपयोग्येवास्तु, अन्वयव्यतिरेकयोस्तुल्यत्वात् । पदवाक्यार्थधी-
हेतुरित्यत्र पदग्रहणं दृष्टान्तार्थमेव । पदशब्दं विना वा पाठः ।
अनेन च—

‘चित्ररूपाश्च तां बुद्धि सदसद्वर्णगोचराम् ।

केचिदाहुर्वया वर्णो गृह्यतेऽन्त्यः पदे पदे ॥’

इति पदोक्तप्रकारेण वाक्ये चित्ररूपा बुद्धिरुपदर्शिता । उपन्यासकाले

१. ‘स खल्वन्त्यो वर्णः’ इति सु. पु. पाठः ।

२. ‘जन्मस्मरणरूपावाप्तवैचित्र्य’ इति सु. पु. पाठः ।

* (पूर्वपूर्वं विपरिवर्ती)—‘पूर्वपूर्ववर्णप्रत्यक्षजन्यानां संस्काराणां समूहः सद्-
कारी यस्य तादृशेन श्रोत्रेण जनित पूर्ववर्णांशे स्मरणरूपतया चरमवर्णविषये चानुभव-
रूपतया प्राप्त्यरूपद्वयः सतोऽन्त्यस्यासक्तता च पूर्ववर्णानां प्रकाशको यः प्रत्ययस्तद्विषय
इत्यर्थः’ इति टिप्पणी । ३. ‘वर्ती वाक्यार्थधी-’ इति सु. पु. पाठः ।

हेतुरूपेयते । स चरमपदतदर्थसम्बन्धस्मृतिमाधाय वाक्यार्थ-
धिया(यमा)दधीत, अनाधाय वा । आधाय चेत्तद्धेतुभावनो-

तु 'पारमार्थिकपूर्वपूर्वपदपदार्थानुभवजनितसंस्कारसहितमन्त्यवर्ण-
विज्ञानमित्येके' इति पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णो वाचक
इत्यनेन मार्गेण पूर्वजनितसंस्कारसाहित्यमात्रं दर्शितम् । तत्किमेतत् ?
सत्यम्, संस्कारसाहित्यमपि तत्कार्ययोगित्वमेव विवक्षितमित्यनेन दर्शितं
वेदितव्यम् । अथवा—अन्त्यवर्णस्य पदार्थबोधकत्वे यानि प्रकारान्त-
राणि तानि सर्वाणि विवक्षितानि । तेषु पूर्वमुपन्यासकाले संस्कारान्त-
रानुगृहीतोऽन्त्यो वर्णः प्रतिपादक इति स्मृतिहेतुसंस्कारानुगृहीतो
वेत्युभयोरपि साधारण्येनोक्तम् । इदानीं चित्रबुद्धौ गृह्यमाणोऽन्त्यो
वर्णः, प्रतिपादक इत्ययं पक्ष उपन्यस्तः । फचिद्धि किञ्चिदुपन्यस्त
दूषणं तु सर्वसाधारणमित्यनेन । उपेयत इति ॥ एव वाक्यान्त्य-
वर्णस्य वाक्यार्थवाचकत्वमात्रेणाक्षेपः क्रीकृतः । अतो नात्रोपपत्ति-
रस्माभिर्युक्तव्येतिभिर्प्रायः ॥ अथवा—पदेषु संस्कारान्तरानु-
गृहीतान्त्यवर्णवाचकत्वे स्मृतिहेतुसंस्कारानुगृहीतान्त्यवर्णवाचकत्वेऽपि
विद्यमाने किमर्थं वाक्ये चित्रबुद्धिमाहृत्यमेवोपन्यस्त इत्यपेक्षाया-
मुक्तं अभ्युपेयत इत्येव विवेकः ॥

एव 'अन्त्यवर्णश्रुतिः' इत्ययमशो व्याख्यातः । सम्प्रति श्लोक-
पूर्वोत्तरार्थयोर्विषयव्यवस्थया व्याख्यानार्थं विकल्पयति—स चरमपद

अनाधाय वा ॥ सोऽन्त्यवर्णः । चरमपदतदर्थयोर्य
परस्परसम्बन्धस्तस्मृतिमिति विग्रहः । अनेन श्लोकगतस्य स्मृत्येत्यस्य
व्याख्यानं कृतम् । अनाधाय वा चरमपदतदर्थस्मृतिं वाक्यार्थधिय-
मादधीत इति । एव विकल्प्य प्रथमं शिरो दूषयति—आधाय चेत्

आदधीत ॥ अयमर्थः—स चरमपदतदर्थसम्बन्धस्मृति-
माधाय यदि वाक्यार्थधियमादधीत, तर्हि तस्मृतिहेतुर्या भावना
संस्कारस्तदुद्बोधोऽवश्यं पूर्वमनुत्पन्नस्तदानीमेव कुतश्चित्कारणा-
दुत्पन्न इत्यङ्गीकर्तव्यम् । कारणञ्च सम्बन्धिनोरन्यतरस्य पदस्य श्रवणं,

द्वोदशसमये *स्वजन्यसंस्कारकारणविनाशाघ्रातश्रुतिरश्रूय-
माणः सम्बन्धस्मृतिसमये कथं †तत्सहकारी वाक्यार्थ-
धियमादधीत । न (च) तदसहकारिणो वाक्यार्थधीहेतु-
भाव इति साम्प्रतम् । अस्मरणे तदनुभववैयर्थ्येन गृहीत-
अन्यव्यतिरेकानुसारात् । अतः श्रवणानन्तरक्षणे तदुद्बोधः, तदैव
चान्त्यवर्णानुभवेन संस्कारान्तरं स्वजन्यमुत्पादितम् । सर्वानुभवाना-
मनन्तरक्षणे संस्कारोत्पादनियमात् । संस्कारश्च जन्य. स्वजनकस्यानु-
भवस्य विनाशे कारणम् । फलं हि कृत्वैव क्रिया नश्यति । फल-
विनाश्यं कर्मेति वदन्ति । ततश्च स्वजन्यसंस्कारकारणकेन विनाशे-
नाघ्राता स्वीकृता श्रुतिः यस्यान्त्यवर्णस्य स तथाविधः । अत एव
अश्रूयमाणोऽन्त्यवर्ण. चरमपदतदर्थसम्बन्धविषया या स्मृतिः तत्समये
श्रवणात् श्रोत्रानुभवादुत्तरक्षणो विनाशक्षण. तस्मादप्युत्तरक्षणे कथं
तत्सहकारी चरमपदतदर्थसम्बन्धस्मृतिः सहकारी उपायो यस्येति
यदुद्बोधि. । अथवा—तया सह स्वकार्यं कर्तुं शीलनानिति । वाक्यार्थ-
धियमादधीत । न च स्मृतिसमयं उक्त्या श्रवणसमय एव तदाधान-
मिति वक्तव्यम्, तत्सहकारित्वस्याङ्गीकृतत्वादिति भावः ॥

एव पूर्वार्धो व्याख्यातः । सम्प्रति द्वितीयं शिरो दूषयन्नुत्तरार्धं
व्याचष्टे—न (च) तदसहकारिणो ... साम्प्रतम् ॥ तदसह-
कारिण इत्युक्तार्थम् । अनेन श्लोके 'नस्मृतिः' इत्ययमशोऽन्त्यवर्णश्रुति-
श्चरमपदतदर्थसम्बन्धस्मृतिरहिता वाक्यार्थबोधिनीति न युक्तमित्येवं
व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । 'तदपेक्षत्वात्' इत्येतद्व्याचष्टे—अस्मरणे
तदनुभव ... अर्थप्रत्ययप्रसङ्गात् ॥ अयमर्थः—चरमपदतदर्थ-
सम्बन्धस्यास्मरणे तस्य सम्बन्धस्यानुभवेन कर्तव्याभावात्, स्मरणस्य
च तत्प्रयोजनत्वात्, तस्य चानपेक्षितत्वेनानुभववैयर्थ्यात्, गृहीतसङ्गते-

* (स्वजन्यसंस्कारकारणविनाशाघ्रातश्रुतिः)—'संस्कारस्य स्मृतिनाशत्वात्स्मृती
जातायां संस्कारनाशेनोत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानाशाद्वर्णप्रत्यक्षनाशेन चेति भावः' इति
टिप्पणी ।

† (तत्सहकारी)—'तत्सहकारिमिति २ पु पाठ' इति टिप्पणी ।

१. 'वाक्यार्थप्रत्यय' इति सु पु पाठ ।

संज्ञतेरपि प्रथमश्चाविणोऽपि 'भिन्धि प्राप्तेन सिन्धुरम्' इति
वाक्यादर्थप्रत्ययप्रसङ्गात् । न चान्त्यवर्णवोधितसंस्कारा
स्मृतिरनुभवेन सह युगपदुत्पत्तुमर्हति । न च न्याय्यो
युगपदुत्पादः प्रत्ययानाम् । 'कारणस्य प्रत्ययपर्याये
रपि तथा प्रथमश्चाविणोऽपिशेषेणार्थप्रत्ययप्रसङ्गान् । गृहीतसङ्गतेरियेति
कचित्पाठः, न साधुः । कचिच्चगृहीतमङ्गतेरपीति । तत्रैतदेव
व्याचष्टे—प्रथमश्चाविणोऽपि निरनेनेति योजना । श्लोके 'तदपेक्षत्वात्'
इत्यस्य पदध्वन्यात् पदार्थयोधने सम्यन्धस्मृत्यपेक्षित्वस्य स्थितत्या-
दित्यर्थोऽभिप्रेतः । एतदेवास्मरण इत्यादि व्यतिरेकेण व्याख्यातमिति ।
अत्रैव दूषणान्तरपरतया चतुर्थपादं व्याचष्टे—न चान्त्यवर्ण .....
युगपदुत्पत्तुमर्हति ॥ इदमाहूय—ननु मा भूद्वर्णध्वन्यान्तरमाधिनी
स्मृतिः स्मृतः पूर्वकालीनस्यान्तरवर्णध्वन्यात् सङ्कारिणी । मा च भूत्
तस्मिन्पक्षेपान्तरवर्णध्वन्यस्य यावद्यार्थयोधित्यर्थः ; किन्तु युगपत्कालीना
स्मृतिरनुभवस्य सह करानु । नैवं शक्यम् । संस्कारो हि स्मृतिस्कारणं,
न चोद्भूत एव तत्कारणं, उद्भूतश्च पदानुभवनिमित्तः, सम्यन्धिदर्शन-
निमित्तत्वात्, सम्यन्धस्मृतिस्कारिणं संस्कारोद्भूतत्वात्, पदस्य च सम्यन्धि-
त्वात्, निमित्तान्तरस्य पानादनुत्पत्तिरिति वा, पदान्वयव्यतिरेकानुविधा-
नान्, अनर्थाहतायाश्च । न चाप्यनुभवोऽनुभवः संस्कारोद्भूतं पदुर्मति ।
अतोऽनुभवानन्तरादित्यस्यास्मृतः स्वस्वनादवगतेष्वनुभवजन्मकाले(न)
जन्मोत्पत्तिरिति । एतच्च पदमा योग्यात् 'न चानयोः' इत्येकद्वि-
विरोधादेव योग्यतायतोऽप्यनुभवस्य इत्यभिप्रेतमिति व्याख्यातम् ।
तत्र च विशेषतस्तस्य साधकत्वं यथा भवति, तथाऽनेन दर्शितम् ।
ज्ञानवशवतामादिसादि साधकत्वं दर्शयन्नाह—न च न्याय्यो ...
... मन्वयानाम् ॥ अस्याप्यत्रैव हेतुमाह—कारणस्य प्रत्ययपर्याये

सामर्थ्यात् । अन्यथा*समानविषयबुद्धिधारानुपपत्तेः । सह-
सैव यावत्कर्तव्यकरणात्, (समर्थस्य) क्षेपायोगात् । न च

सामर्थ्यात् ॥ अर्थात्प्रत्ययानां कारणस्येति सिद्ध्यति । अथवा—काका-
श्विचदनुपपत्तेः तन्त्रेण चेत्युक्तप्रकारेण पूर्वमे(र्वत्रे ?)व प्रत्ययानामित्येत-
दत्रापि सम्बद्ध्यते । प्रत्ययपर्याये सामर्थ्यात् । पर्यायेणैव स्वकार्यं प्रत्ययं
कर्तुं सामर्थ्यं नान्यथेति यत इत्यर्थः । कारणस्येति ॥ यद्यत्प्रत्ययकारणं
प्रत्येना(ता ?) प्रत्येतव्यं करणमिन्द्रियादि तथात्ममनोयोगादिकं, तत्सर्वं
महीतुं कारणस्येति सामान्यवचनमिति द्रष्टव्यम् । कुतोऽवगतमीदृशं
सामर्थ्यमस्येति चेत्तवाह—अन्यथा समानविषयबुद्धिधारानुपपत्तेः॥
अयमर्थः—यदि प्रत्ययकारणस्य प्रत्यययोगपक्षे सामर्थ्यं स्यात्, तर्हि
यद्रूपादिषु यद्वपुः सन्निहितेषु रूपमेकमेव प्रत्यक्षीक्रियते, तन्नोपपद्यते ।
अथ यद्यक्षुषा जनितं ज्ञानं तद्रूप (?) . . . . . त्युच्यते । ततो
यदेकस्मिन्नेव विषये बुद्धिधारा दृश्यते तन्नोपपद्यते । कुतो नोपपद्यते
इति, (तत्राह—) सहसैव यावत्कर्तव्यकरणात् ॥ अयमर्थः—
यत् ज्ञानकारणं तेन यादृशं ज्ञानं कर्तुं शक्यते तादृश(स्य सर्वस्य एक ?)-
स्मिन्नेव कस्मिंश्चित्क्षणे कृतत्वेनोत्तरकालमोदासीन्यप्रसङ्गादिति । तदपि
कुतः, तत्राह—समर्थस्य) क्षेपायोगात् ॥ अयमर्थः—योगपक्षे
शक्तस्य प्रत्ययकारणस्य फलक्षेपो विलम्बो (न युक्तः ?) । अतो
योगपक्षे शक्तानुपपद्यमानं समानविषयबुद्धिधारादर्शनं पर्याये सा-
(मर्थ्यं) वेदयति । तथा च प्रत्ययानामुत्पत्तियोगपक्षमन्याय्यमिति
न स्मृत्यनुभवयो युगपदुत्पत्ति(सम्भवः ?) । अस्तु पर्याये सामर्थ्यम्,
तथापि प्रथमं चरमं पदं श्रोत्रेण गृहीत्वा पुनश्चरमपरतदर्थपद(?) ...
तदनन्तरं श्रोत्रेणैव गृह्यमाणोऽन्त्यो वर्णो वाक्यार्थस्य वाचकः, ततो
नोपपद्यते(सङ्ग इति) । तत्राह—न च तावन्तं ..... (विज्ञानं

* (समानविषयबुद्धिधारानुपपत्तेः)—'प्रथमानुभवेन शस्कारोपादाद्वितीयादि
ज्ञानानां स्मृतित्वेन पाराकादिकप्रत्ययानुपपत्तेरित्यर्थः ।' इति टिप्पणी ।

१. 'समर्थस्य' इति यपामुदितपुस्तकं दीयते, व्युत्पत्त्ये प्रत्ययलोपात् ।

तावन्तं कालमस्ति प्रथमोत्पन्नधीजनितसंस्कारभेदः, यतः पुनरपि चरमविषयं विज्ञानं जनयेत् ॥ यथाहुः—

‘क्षणिकं साधनञ्चास्य बुद्धिरप्यनुवर्तते ।

मेघान्धकारशर्वर्या विद्युज्जनितदृष्टिवत् ॥’ इति ।

जनयेत्) ॥ इदमाकृतम्—श्रोत्रं हि दिगात्मकमाकाशात्मकं वाऽभ्यु-
पेयते । तच्च नित्यत्वाद्ग्रहणावस्थापूर्वावस्थमेव कथं कादाचित्कस्य
ग्रहणस्य कारणं स्यात्, तस्मात्पूर्वमनुत्पन्नः तदानीमेवोत्पद्यमानः (?)
कश्चिदतिशय एषितव्यः । स च ‘अभिघातेन (हि) प्रेरिता वायवः’
इत्यादिना मार्गेण वायुसंयोग(विभाग?)जन्यः संस्कारः । स च
क्षणिक एव, उत्तरकालमग्रहणात्, संस्कारान्तरापेक्षणाच्च । अ (?)
श्रोत्रसंस्कार इत्यभ्युपेयम् । तथा च यावति काले स्मृत्युत्पत्त्यनन्तर-
क्षणे भूयश्चरम(वर्णविषय?) ग्रहणमुत्पादयितव्यं न तावन्तं कालं
प्रथमोत्पन्ना चरमपदविषया या श्रोत्रधीः तस्या (?) . . . . . धत्वा-
त्तदनन्तरमेव(या?)विनष्टश्रोत्रसंस्कारभेदोऽस्ति । यतः पुनरपि चरमपद-
विषयं विज्ञानं जनयेदिति । प्रथमोत्पन्नधीजनितसंस्कारेति । धीजन-
येति पाठो द्रष्टव्यः । अथवा—प्रथमोत्पन्नाया धियः(पुनर?)
पादनाय यस्मात् जनितः श्रोत्रो श्रोत्रसंस्कारभेद इति विग्रहो द्रष्टव्यः ।
‘न च तावन्तम्’ इत्यन्वेष प्रसिद्धिः . . . . . स्मर्यमाणा ?
वेदेतुः कालान्तरानुभूता कालान्तरे स्मर्यमाणेऽपि हेतुः स्यादिति
वाच्यम् । यतः ध्वजोन्मिद्रयजन्यानुभयगृहीता हेतुः तस्यास्तवधान्तर-
व्यापारस्मृतिगमरोह (?) इत्यवान्तरव्यापारत्व च कर्तृत्वोक्त्यैव सूचित-
मिति चेदितव्यम् । वर्णमालेति ॥ सर्ववर्णसमुदायः कारणं न
त्यन्तस्य हेतुत्वभितरेण सद्व्यतिरिक्तमिति वैषम्यमाश्रीयत इति
मूचयति । एषकारेणान्यत्पदपदार्थादिवमिति दर्शयति । पदार्थहेतुत्वे
शाब्दतयाभावात्, पदहेतुत्वे पदार्थत्वप्रमत्तात्, अन्यवर्णाग्नण्डयोश्च

१ ‘विज्ञानं जनयेत्’ इत्यस्य ‘वर्णमा’ च वाच्यार्थहेतु’ इत्यन्तो
अस्य वचनमुक्तिपुनरुक्तौ दोषे, अन्यवर्णे प्रत्ययवशात् ।

• अन्यवर्णे एवमत्राभिमित्यवशात् ।

न चाननुभूयमानस्य सत्तामात्रेण बोधकत्वमित्य-
सकृदवोचाम ॥

अस्तु तर्हि स्मृतिदर्पणारूढा वर्णमालैव वाक्यार्थ-
धीहेतुः । वृद्धप्रयोगाधीनावधारणो हि शब्दार्थ-
सम्बन्धः । न च पदमात्रं व्यवहाराङ्गं प्रयुज्यते वृद्धाः,
किन्तु वाक्यमेव, तच्चानवयवं *न्यपेधीति स्मृतिसमारूढा
वर्णमाला परिशिष्यते । सा च नैमित्तिकं वाक्यार्थबोध-

निराकरणात्, अन्यत्रानुपयुक्ता वर्णमालैव वाक्यं भूत्वा वाक्यार्थस्य वाचि-
केति । अथवा—पदार्थस्यापि पदवर्तिनी वर्णमाला वाचिकेत्यभ्युपगम्यते ।
एवमेव वाक्यवर्तिनी वर्णमाला वाक्यार्थस्य वाचिकेति युक्तमाश्रयितुम्,
दृष्टसामर्थ्यत्वात् । सा भूदखण्डं वाक्यं वाक्यार्थस्य वाचकम्,
सा च भूतदन्त्यवर्णः, तथापि पदान्येव वाचकानि सन्त्यति चेत् ;
तवाह—वृद्धप्रयोगाधीनावधारणो हि शब्दार्थसम्बन्धः ॥ हिशब्द
उपपादने । वृद्धप्रयोगेऽधीनमवधारणं वृद्धप्रयोगस्य वाधीनं अवधारणं
यस्येति विग्रहः । यथोक्तं—सिद्धे शब्दार्थ(सम्बन्धे)^१ . . . . .

. . . . . । (न च पदमात्रं व्यवहाराङ्गं प्रयुज्यते)
वृद्धाः ॥ व्यवहाराङ्गं—व्यवहाराङ्गतयेत्यर्थः । किन्तर्हि व्यवहाराङ्गं
प्रयुज्यत इत्याह—किन्तु । उत्तरमाह—वाक्यमेव ॥ इदमाकृतं—
पदेभ्यस्तावद्वाक्यमर्थान्तरमास्थेयं इदं पदमिदं वाक्यमिति प्रतीति-
भेदात् ; तस्मात्पदार्थबोधाय पदं प्रयुज्यते, वाक्यार्थबोधाय च वाक्य-
मित्यङ्गीकर्तव्यम् । तर्हि तदेवास्तु 'अनवयवमेव वाक्यं वाक्यार्थस्य
वाचकम्' इति न वक्तव्यमित्याह—तच्चानवयवं न्यपेधि ॥ निपेधश्च
'मीयमानपरित्यागः' इत्यादिना । ततः किमित्याह—इति स्मृति-
समारूढा वर्णमाला परिशिष्यते ॥ इदमाकृतम्—अनवयवं

* न्यपेधीदिति ३. पु. पाठः' इति टिप्पणी । १. 'अवशिष्यते' इति मु. पु. पाठः ।

२. 'सा च नैमित्तिक' इत्यारम्भ 'वाक्यार्थधीहेतुरिति' इत्यन्तेः ग्रन्थः
यथासुदितपुस्तकं दीयते, व्याख्याने ग्रन्थपाठात् । ३. अत्र व्याख्याने ग्रन्थपाठः ।

माधत्ते । *पारमार्थिकस्तु पदतदर्थबोधो निमित्तमात्रेणाव-
तिष्ठते वर्णमालैव वाक्यार्थधीहेतुरिति । तदयुक्तम् ॥

गौरवाद्विषयाभावात्तद्गुह्येरेव भावतः ।

वाक्यार्थधियमाधत्ते स्मृतिस्था नाक्षरावलिः ॥

यदि हि वर्णमालैव स्मृतिस्था वाक्यार्थ बोधयेत् ततो-
ऽर्भक ! गामानय, अर्भक ! गां वधान, शिशो ! गामानय,

तावन्निपिद्धमेव, अन्यवर्णविज्ञानञ्च । न चान्यवर्णे वाक्यत्वप्रतीतिः ।
पदार्थास्त्वशब्दत्वादेवानाशङ्कनीयाः । पदानां च पदत्वादेव न वाक्यत्व-
मित्युक्तम् । अत आदावुपन्यस्तानां पक्षाणामेव एव पक्षो वर्तिष्यत
इति ॥ ननु वर्णानां युगपद्गूह्यभावात्कथं तत्समुदायसम्भव इत्य-
त्रोक्तं—स्मृतिसमारूढेति ॥ स्मृतौ च (१).....
यद्वदोऽपि वर्णा एका वाक्यमुच्यत इति विवेकः । दूषयति—
तदयुक्तम् ॥ कारणमाह—

गौरवाद्विषयाभावात्तद्गुह्येरेव भावता(तः) ।

वाक्यार्थधियमाधत्ते स्मृतिस्था नाक्षरावलिः ॥

नाधत्त इति । नाधातुमर्हतीत्यर्थः । अयुक्तत्वे हेतूपन्यास उत्तरार्धेन ।
तत्र हेतूपन्यासः पूर्वार्धेन । तत्रायं हेतु व्याचष्टे—यदि हि वर्णमालैव
स्मृतिस्था वाक्यार्थ बोधयेत्, अभिदध्यात्, ततोऽर्भक ! गामानय ।
द्वितीय वाक्यमुपन्यस्यति—अर्भक ! गां वधान । तृतीयमुपन्यस्यति—
शिशो ! गामानय । चतुर्थमुपन्यस्यति—शिशो ! गां वधान ।

* (पारमार्थिकस्तु)—‘वाक्यघटकस्वर्यमाणसकलवर्णमालाया एवान्ययानुपपत्त्या
वाक्यार्थबाधे हेतुत्व, पदज्ञानपदार्थोपस्थित्यस्तु तत्र सूचकारितामात्रमित्यर्थः ।’ इति
टिप्पणी ।

१ ‘तदप्ययुक्तम्’ इति सु पु पाठः ।

२ ‘नाक्षरावली’ इति सु पु पाठः ।

३. ‘स्मृतिरामारूढा’ इति सु पु पाठः ।

४ ‘अवबोधयेत्’ इति सु पु पाठः ।

५ अत्र व्याख्यान प्रशपातः ।

शिशो ! गां वधान, बाल ! गामानय, बाल ! गां वधान,
डिम्भ ! गामानय, डिम्भ ! गां वधाने*त्यष्टानां वाक्यानां
अष्टौ शक्तयः कल्पनीयास्तवेति कल्पनागौरवम् । पद-
वादिनस्तु सप्तानां सप्तैव शक्तयः इति कल्पनालाघवम् ।
शुक्लामिति पदप्रक्षेपेण पुनः पदवादिनोऽष्टानां पदानामष्टौ
शक्तयः इति ॥ तत्र तु षोडशानां षोडशापराः शक्तयः

पञ्चममुपन्यस्यति—बाल ! गामानय । षष्ठमुपन्यस्यति—बाल !
गां वधान । सप्तममुपन्यस्यति—डिम्भ ! गामानय । अष्टममुपन्य-
स्यति—डिम्भ ! गां वधान ॥ इत्यष्टानां वाक्यानां .....
कल्पनागौरवम् ॥ न चैतत्पदवादिनोऽपि तुल्यमित्याह—पदवादि-
नस्तु . . . कल्पनालाघवम् ॥

डिम्भार्भक शिशो बाल गा वधानानयेति यत् ।

पदसप्तकमेतेन रचिते वचनाष्टके ॥

शक्त्यष्टकं कल्पनीयं स्याद्वर्णावलिवादिन ।

पदानामेव सप्तानां सप्तैव खलु शक्तयः ॥

पदवादिमते कल्प्या इति स्यात्तस्य लाघवम् ॥

अत्रैव विशेषान्तरमाह—शुक्लामिति अष्टौ शक्तयः इति ॥

लाघवमिति सिद्ध्यति । तत्र तु षोडशानां महद्गौरवमापन्नम् ॥

अयमर्थः—

शुक्लामिति पदन्यासाद्वाक्ये षोडशके कृते ।

शक्त्यष्टकं त्वेव भवेदष्टानां पदवादिन ॥

१ 'बालक ! गामानय, बालक ! गां वधान' इति सु पु पाठ ।

* (अष्टानां)—'अन्तानामिति ५ पु पाठ' इति टिप्पणा ।

२ 'सप्तैव सप्तानां पदानां शक्तयः कल्पनीया इति लाघवम्' इति सु पु पाठ । 'लाघवमिति ३ पु नास्ति' इति टिप्पणी ।

३ 'एव शुक्लामिति पदप्रक्षेप पदवादिनोऽष्टानां पदानामष्टौ शक्तयः कल्पनीया इति लाघवम्, तत्र तु षोडशानां वाक्यानां षोडशापरा शक्तयः कल्प्या इति' इति सु पु पाठ ।

इति महद्गौरवमापन्नम् । अपि च, इयमक्षरमाला पदार्था-
वगमपूर्वकं वाक्यार्थविज्ञानं जनयेत्, अतत्पूर्वकं वा ।
न तावदतत्पूर्वकम् । संसृज्यमानपदार्थविषयाधीनज्ञानो
हि संसर्गो न संसृज्यमानान्पदार्थानन्तरेण शक्य-

वर्णमालावादिनस्तु षोडशाना तु षोडश ।

वाक्यानां शतयः कल्या इति स्वाद्वीरव महन् ॥

शुक्लपद्मरहितान्यष्टौ वाक्यानि पूर्वान्येष । तान्येष च शुक्लपद्मरहिता-
न्यष्टौ भवन्तीति षोडशवाक्यान्यष्टौ पदानीति । द्वितीयतृतीयहेतु-
व्याख्यानादारभते—अपि च ॥ तत्रादौ तयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय
विद्वत्वं करोति—(३) यमक्षरमाला . . . . . अतत्पूर्वकं वा ॥
विधिनिषेधोर्विधेरभिमतत्वात्पदार्थावगमपूर्वकत्वपुरस्तादः । पश्चिमं
शिरो द्रूपयन्पूरं हेतु व्याचष्टे—न तावदतत्पूर्वकम् ॥ अत्र 'इयमक्षर-
माला वाक्यार्थविज्ञानं जनयेत्' इत्यनुक्तमपि सिद्धयति । अनेनोत्तरार्धोक्त-
प्रतिपादो दर्शितः । तत्र 'विषयाभावात्' इत्येतद्व्याचष्टे—संसृज्यमान-
संशयनिरूपणः ॥ अनेन च संसर्गस्यैवावगमार्थं धिय नाधत्ते,
पदार्थानां समर्गविषयानामभावात् । न हि सम्बन्धिनायन्तरेण
सम्बन्धो ज्ञायत इति व्याख्यानम् ॥

सम्बन्धावगमनस्याप्यत्मसम्बन्धित्वानपूर्वकः ।

पदार्थानाञ्च सम्बन्धो वाक्यार्थ इति निश्चितः ॥

गम्यात्पञ्चैव, प्रथमं पदार्थानवगच्छताम् ।

पञ्चाद्वर्गायली, गुण्याद्विषयं समर्गगोचरताम् ॥

अत्र पूर्वपक्षे च न नैव गतिः पदाधनम् ।

गुण्याद्विषयं वा पदं तेषां समर्गो बुद्धिमात्रेण ॥ इति ।

निरूपणः । तत्पूर्वकञ्चेत्; *तथा हि—यथा यथा पदानि श्रूयन्ते तदा(था) तदा(था) पदार्था अपि प्रतीयन्ते । तदेताः पदतदर्थप्रतीतयो भावनानिचयाधानद्वारेण स्वगोचरचारिणीमेकामेव स्मृतिधियमादधति, तदारूढानि पदानि पदार्थाद्यानिति (चनति)दूरवर्तीनि वाक्यार्थबुद्धेरीशत इति ।

प्रथमं शिरो भाषते—तत्पूर्वकञ्चेत् । अत्रापि स एव सम्बन्धः । एतदेव विवृणोति—तथा हि—यथा यथा . . . . . वाक्यार्थबुद्धेरीशत इति ॥ इदमाकृतम् । तत्पूर्वकञ्चेदित्यत्र चोचते—यदि वर्णमाला वाक्यार्थं बोधयेत् तर्हि पदपदार्थतत्सम्बन्धसंघित् कमिवोपकारं कुर्यात् ; पदार्थज्ञानमिति चेन्न । तेनाप्युपकाराभावात् । न हि वाक्याद्वाक्यार्था-यगतौ पदजनितेन पदार्थज्ञानेन कश्चिदुपकारः । कोऽपि नाम कल्प्यत इति चेत्, तस्यादृष्टस्य कल्पनेय दोषः । अत्र भ्रूमः—दृष्ट एव पदार्थ-ज्ञानेनोपकारः । तथा हि—‘संसृज्यमानपदार्थविषयाधीनज्ञानो हि संसर्गो न संसृज्यमानपदार्थानन्तरेण शक्यनिरूपणः’ इत्युक्तमेव । तस्मात्पदार्थज्ञानं तावदुपकार्येव । तच्च पदैरेकैकश आधीयते । तथा हि—यथा यथा पदानि प्रतिस्वमुच्चारणेषु श्रूयन्ते तथा तथा प्रातिस्वि-केषु श्रवणेषु पदार्था अपि प्रत्येकमेकैकशः प्रतीयन्त एव । तदेवं सति सर्वा एवैताः पदधियः पदार्थधियश्च यथास्वं संस्कारानुत्पाद-यन्त्यो भावनानिचयमादधति । तदाधानद्वारेण स्वगोचरे वर्तमाना-मेकामेव स्मृतिरूपामेव धियं श्रोतुमुदधति । एतैकानुभवेऽपि सुगम-देकस्मृतिसम्भवः उक्त एव । एवञ्च तस्यामारूढानि पूर्वं श्रवणावस्थाया-मेव प्रतिस्वमर्थान्प्रतिपादितवन्ति पदानि ; प्रातिस्विकप्रतिपादितानां पदार्थादीनाम् ; आदिशब्देन पदार्थसंसर्गस्योपादानम् ; अनतिदूरवर्तीनि

* ‘यथा हि इति २ पु पाठः’ इति टिप्पणी ।

१. ‘तथा तथा’ इति सु पु पाठ ।

२. ‘भावनानिचयद्वारेण’ इति सु. पु. पाठः ।

† ‘अपदार्थानीति ३ पु. पाठ’ इति टिप्पणी ।

३. ‘सपदार्थान्मदूरवर्तीनि’ इति सु. पु पाठ ।

तदप्यचतुरश्रम् । एवं सत्यपेक्षणीयेभ्यः पदार्थज्ञानेभ्य एव
तत्तिङ्गेरलमनया वर्णमालया । तथा तत्सामर्थ्यं निवेद-

सन्ति संहत्य वाक्यार्थे पदार्थसंसर्गे बुद्धेः । कुत ईशत इति चेत्—
तदारूढानि पदानीति ॥ पदार्थानां प्रतिपादका ये वर्णसमूहा अल्पे
ते महासमूहीभूत्वा स्मृतौ भासमाना इत्यर्थः । 'निमित्तमात्रेणावतिष्ठते'
इत्यत्रापि पदार्थसन्निधापनद्वारा निमित्तत्वमभिप्रेतमिति वेदितव्यम् ।
एतदेव 'संहत्यार्थमभिदधति पदानि वाक्यम्' इति वदतो भाष्यकार-
स्यापि सम्मतमिति वेदितव्यम् । अभिहितान्वये तावदभिधानमेव
नास्ति । दूर एव संहत्याभिधानम् । अन्विताभिधानेऽपि न संहत्या-
भिधानं, पदानां प्रातिम्विज्ञाभिधानेन संहत्याभिधानाभावादिति ॥

वर्णावत्यपि वाक्यार्थं पदार्थज्ञानपूर्वकम् ।

अभिधत्ते, रिता तेभ्यो नास्ती बुद्धिसुपाश्रुते ॥

वर्णावत्य, पदार्थाया अल्पिका नियतारिक्ता ।

लोके स्तेषु पदार्थेषु ता, सम्भूय परस्परम् ॥

वाक्यार्थधियमादध्युत्तेषां संमर्ग एव सः ।

तेनेयं भागशो भूत्वा पदार्थानभिधाय नः ॥

विशिष्टार्थप्रसोधाय पश्चाद्भूत्वा भटावली ।

अभिधत्ते पदार्थानां संसर्गमिति बुद्धयन्ताम् ॥

एवं च मति शब्दत्वं वाक्यस्यान्यत्रमिद्वति ।

'तद्भूतानां प्रियार्थेन'त्यप्येवैव वर्णिता ॥ इति ॥

दूषयति—तदप्यचतुरश्रम् ॥ पाठ्यमाह—एवं सत्यपेक्षणी-
येभ्यः .. निवेदयिष्यते ॥ एवं सत्यलमनया वर्णमालया,
अपेक्षणीयेभ्यः पदार्थज्ञानेभ्य एव तत्तिङ्गेरलमनया । तत्तुङ्गेन
वाक्यार्थबुद्धिः परमार्था । तथा तत्सामर्थ्यमिति ॥ तथा पदार्थ-
ज्ञानाभावनकारिण वाक्यार्थबुद्धिगामर्थं पदानागित्यर्थः । अथिषु

१ 'एवं च तदप्यचतुरश्रम्' इत्येव पदार्थेन एव विदुः इत्यमनया वर्ण-
मालया । तेषां च सामर्थ्यं निवेदयिष्यते' इति तु तु पठ ।

यिष्यते । अपि च त्रिचतुरपञ्चपदवाक्यवर्तिनी* पदार्थ-
प्रत्ययव्यवहितापि क्लेशेन वर्णमाला स्मर्येतापि, तदभ्यधिक-
पदवति तु वाक्ये सातिदुष्करा ॥

तेषां च तत्सामर्थ्यमिति पाठः । पदार्थज्ञानानां वाक्यार्थबुद्धिसामर्थ्य-
मिति । अनेन च 'तदुद्देरेव भावतः' इत्येतत्पदार्थबुद्धेरेव कारणा-
द्वाक्यार्थबुद्धिकार्यस्य भावादुत्पादादिति व्याख्यातम् । 'अलमनया
वर्णमालया' इत्यनेन यो हेतुर्वाक्यार्थधियमाधत्ते स न वर्णावलिरिति
निषिध्यत इति दर्शितम् । विषयाभावादित्यत्र वाक्यार्थेत्यत्र भागे,
गौरवादित्यत्राधत्त इत्यत्र भागे, स्मृतिस्थेत्यत्रापि, निषेधान्वयादेपोऽप्यर्थो
दर्शित इत्यभिप्रायेणाह—अपि च त्रिचतुर सातिदुष्करा ॥
त्रिचतुराणि वा पञ्चपाणि वा पदानि येषु वाक्येषु तानि त्रिचतुरपञ्चप-
पदानि वाक्यानि तद्वर्तिनी वर्णमालापि तावन्न स्मर्यते, पदार्थप्रत्यय-
व्यवहितत्वात् । न हि विलक्षणपदार्थप्रत्ययावरद्धे चेतसि वर्णमालाया
अनुभूताया अपि स्मरणसम्भवः, पदार्थप्रत्ययव्यवहितत्वात्, तद-
नन्तरश्च पदार्थेऽप्येवान्योन्याकाङ्क्षोत्थानात्तद्वारेण च वाक्यार्थे प्रतीति-
सिद्धेरिति नास्त्येव तस्याः स्मृतिर्वाक्यार्थोपयोगिनी । न हि पदार्थाकाङ्क्षाया
उत्थमासादयन्त्या पदस्मृतिरपि तावदुपजायते, प्रागेव पदेभ्योऽवरुह्य
वर्णमालामात्रस्मृतिः । अथ तु कथञ्चित्क्लेशेन तदानीं वर्णमालामात्र-
स्मृतिरप्यस्तीत्युच्यते तथापि त्रिचतुरपञ्चपाभ्यधिकपदवत्सु वाक्येषु
सातिदुष्करा वर्णावली स्मर्यमाणतामापाठयितुं (अ)शक्येति ॥

अपि च स्त्रीणि चत्वारि पञ्च पद्मा पदानि चेत् ।

वाक्ये सन्ति तथाप्यत्र स्मर्यते नाश्वरावलिः ॥

* (वर्तिनी)—'वर्तिनीनां पदार्थेति २ पु पाठः । तदा पदव्यञ्जीनामिति
विशेष्यमध्याहार्यम्' इति टिप्पणी ।

१ 'वर्तिनी नानापदार्थप्रत्ययव्यवहिता' इति सु पु पाठः ।

२ 'तु वाक्येऽप्यतिदुष्करा । तस्मादिदमपि मतं अविमुश्यमानमुन्दरमिति
नाद्रियन्ते वृद्धा ॥' इति सु पु पाठः । 'दर्शनमिति ३ पु पाठः' इति टिप्पणी ।

पदान्याकाङ्क्षितासन्नयोग्यार्थान्तरसङ्गतान् ।

स्वार्थानभिदधन्तीह* वाक्यं वाक्यार्थगोचरम् ॥

पदार्थमेव हि (एकं) प्रधानं गुणभूतार्थान्तरव्यतिपत्तं

पदान्याकाङ्क्षितासन्नयोग्यार्थान्तरसङ्गतान् ।

स्वार्थानभिदधन्तीह वाक्यं वाक्यार्थगोचरम् ॥

यदिह शास्त्रे लोके वा वाक्य वाक्यार्थगोचरमभिमत तत्पदान्येव । कीदृशानीत्यपेक्षया पदविशेषणम्—आकाङ्क्षितेत्यादि ॥ ‘नाभ्यस्ता-च्छतु’ इति नुम्प्रतिषेधस्य ‘वा नपुसकस्य’ इति नपुसकेऽप्यनित्यत्वा-दभिदधन्तीति नुम प्रयोग । अथवा—‘अस्तु तर्हि’ इत्यस्य श्लोकेन सहैकवाक्यतास्तु । श्लोकस्यानन्तर इतिशब्दोऽध्याहार्य । तर्हि, इति—एव, अस्तु इति सम्बन्ध । अथवा—इतिशब्दाध्याहार विना तर्हि तादृशान्पदार्थानभिदधन्ति पदानि नाम वाक्यमिह वाक्यार्थगोचर-मस्त्यित्यन्यथ । ‘वाक्यार्थगोचरम्’ इति बहुव्रीहि ॥

ननु पदार्थानां ससर्गो वाक्यार्थः , न च पदानि पदार्थेभ्यो-ऽन्यत्र व्याप्रियन्ते , न च ससर्ग पदार्थत्वेन व्युत्पन्न इति कथं पदानि नाम वाक्य वाक्यार्थगोचर स्यात् , अत आह—पदार्थमेव हि

आचक्षते धीराः ॥ न तावद्भेदम् , न च पदार्थससर्गमाचक्षते, किन्तु पदार्थमेव ससर्गिणम् । तर्हि कथमर्थपदनादेकवाक्यत्वम् , पदार्था-ना बहुत्वात् ? अत उक्तम्—एकमिति ॥ एकत्वे को नियमः ? अत उक्तम्—प्रधानमिति ॥ नन्वितरपदानां येऽर्थो ते सर्वे यदि (अर्थान्तर-व्यतिपत्ता आख्यायन्ते तदा कथं न वाक्यभेद इति , तत उक्तम्—?) गुणभूतार्थान्तरव्यतिपत्तमिति ॥ गुणभूतार्थव्यतिपत्तप्रधानपदार्थस्य वाक्यार्थस्यैकत्वादेकवाक्यत्वम् , गुणप्रधानभेद एव वाक्यभेदः , अङ्ग-प्रधानवाक्यभेदयोरपि गुणान्वितप्रधानभेदोऽस्त्येव वाक्यभेदावस्थायाम् ।

१ ‘अथान्’ इति सु पु पाठः ।

* (अभिदधन्ति)—‘अभिदधति पदानि वाक्यम् । वाक्यपदेन पदसमूह एव व्यवहियत इति यावत् ।’ इति निष्पत्तिः । ‘वाक्यवाक्यार्थगोचरमिति २ पु पाठ’ इति निष्पत्तिः ।

२ ‘गुणभूतार्थान्तरेण व्यतिपत्तं वाक्याद्यमाचक्षते वृद्धा’ इति सु पु पाठः ।

प्रामाणिकानुपपद्यमानानवयववाक्यादिकल्पनाभिः ॥

ननु

पदान्तरस्य वैयर्थ्यमश्रुतान्वयबोधने* ।

श्रुतान्विताभिधाने तु व्यक्तमन्योन्यसंश्रयम् ॥

अथापि स्यादनभिहितेनैवार्थान्तरेणान्वितमर्थमभिदधीत पदम्, अभिहितेन वा । † तत्रानभिहितस्वार्थान्तरान्वितस्वार्थ-
भिधाने पदादेकस्मादेवोच्चारिताद्विवक्षितार्थप्रतीतेः वैयर्थ्य-
मितरेषाम् । अभिहितान्विताभिधाने तु यावत्पचेदित्यने-
नान्वितस्वार्थो नाभिधानीयः, तावत्तूखायामित्यनेनाधिकरण-
मुखा नाभिधीयते । एवमुखायामित्यनेनापि यावत्स्वार्थो

सत्यनुपपत्तिपरिहारोऽपि कश्चित्तिच्छेत् ; न तु तदप्यस्तीत्युक्तम्—
अप्रामाणिकेति ॥ अप्रामाणिकत्वं चानवयववाक्यस्य स्वरूपे, अन्ययो-
र्धाम्यत्वं इति । अथवा—अप्रामाणिकेत्यनवयववाक्यविशेषणम्,
अनुपपद्यमानेत्यनयोः इति भेदः । अथवा—अप्रामाणिकानां घादिना-
मनुपपद्यमानेषु अनवयववाक्यादिषु कल्पनाभिरिति विग्रहः ॥

अभिहितान्वयवादी चोदयति—ननु

पदान्तरस्य वैयर्थ्यमश्रुतान्वयबोधने ।

श्रुतान्विताभिधाने तु व्यक्तमन्योन्यसंश्रयम्) ॥

..... श्लोकव्याख्यायां शङ्कां निषेधयन्नाह—

* (बोधने)—‘कल्पने इति ३ पु. पाठ’ इति टिप्पणी ।

१. ‘श्रुतान्विताभिधाने’ इत्यारभ्य ‘अनुपपद्यमानमापद्येत’ इत्यन्तो ग्रन्थ
यधामुद्रितपुस्तक दीयते, व्याख्याने ग्रन्थपाठात् ।

† (अनभिहितस्वार्थान्तरं)—‘अनभिहितार्थान्तरेति ३ पु. पाठ’ इति
टिप्पणी । ‘अनभिहितं श्रुतानुपपत्त्यापितं स्वरोच्यत्वेनाभिगतमर्थान्तरं तदन्वितस्वार्थ-
स्याभिधाने इत्यर्थः’ इति टिप्पणी ।

२. अत्र व्याख्याने मातृकायां एतत्प्रवरिभित्प्रन्धलोप ।

नाभिधानीयः, तावत्पचेदित्यनेन स्वार्थो नाभिधीयत इति परस्पराश्रयप्रसङ्गः; पदार्थस्वरूपाभिधानपूर्वके तु तद्वदन्वितार्थाभिधाने द्विरभिधानमप्रामाणिकमनुपपद्यमानमापद्येत । न च पदजातं प्रथममर्थजातं स्वरूपेणानभिदधदेव यथा-स्वमभिधेयानि *साहचर्यमात्रादर्थरूपाणि स्मारयति, अथैतान्यन्वितान्यभिधत्त इति साम्प्रतम् । यतः—

पूर्वानुभवयोनित्वात्स्मृतिस्तदनुसारिणी ।

स चान्विते न स्वरूपे ततोऽपेक्ष्यानपेक्षणम् ॥

न खलु पदं पदार्थमात्रे कचिदपि दृष्टचरप्रयोगम्,

न च पदजातं .... अभिधत्त इति साम्प्रतम् ॥ नेति ॥ साम्प्रतमिति सम्बन्धः । मध्यमग्रन्थेनेयमाशङ्का दर्शिता—ननु नापश्य-मभिधानसन्निहितेनैवार्थेनान्वितं शब्दानामभिधेयम्, यतोऽयं दोषः स्यात्, सन्निधिमात्रस्य तदुपलक्षणत्वात् । सन्निधेऽन्तरेणाभिधानं स्मृत्यापि सम्भवात् । सर्वाणि हि पदानि प्राक्प्रतियोगिसन्निधेर्निमित्त-भूतमर्थरूपं स्मारयन्ति । ततो न्यायावधारितवचनव्यक्तिनिपाता-द्वाक्यार्थमभिदधतीति न कश्चिदोष इति । प्रथममिति ॥ श्रवणवेलाया-मित्यर्थः । अनभिदधदेवेति ॥ प्रतियोग्यसन्निधानादिति भावः । साहचर्यमात्रादिति ॥ न तु शब्दशक्त्येति । स्मारयतीति ॥ स्मरणा-दभिधानमर्थान्तरमेवेति भावः । कारणमाह—

पूर्वानुभवयोनित्वात्स्मृतिस्तदनुसारिणी ।

स चान्विते न स्वरूपे ततोऽपेक्ष्यानपेक्षणम् ॥ इति ।

कारिकां व्याचष्टे—न खलु पदं पदार्थमात्रे कचिदपि दृष्टचर-प्रयोगम् ॥ अनेन, श्लोके 'सः' इत्यनेनानुभवः परामृश्यते, तस्य च

* (साहचर्यमात्रात्.)—'साहचर्यादिति ३ पु पाठः' इति टिप्पणी ।

१ 'सा चान्वितस्वरूपेण ततोऽपेक्ष्यानपेक्षणा' इति सु. पु पाठः । 'सा चान्वितेन रूपेण ततोऽपेक्षणा' इति ३ पु पाठः । 'अपेक्ष्यमाणस्य आकाङ्क्षमाण-स्यार्थान्तरस्यानपेक्षणा जिज्ञासाभाव इत्यर्थः । तथैवोपपादयिष्यति' इति टिप्पणी ।

२. 'दृष्टचर' इति सु. पु. पाठः । 'दृष्टचरप्रयोगमिति ३ पु पाठः' इति टिप्पणी ।

येन तन्मात्रं स्मारयेत्, तन्मात्रेण व्यवहारायोगात्, तत्प्रयुक्त-
त्वाच्च तदुच्चारणस्य ; अपि त्वन्विते स्वार्थे । तथा च
गामानयेत्यत्रानयनान्वितस्वार्थो गोशब्दः तेन सहचरितो
गां पश्येत्यत्र तदन्वितामेव गां स्मारयेन्न तन्मात्रम् ।
तथा च तन्निराकाङ्क्षो गौर्न पश्येत्यनेनान्वियात् । एवं
प्रासादं पश्येत्यत्र प्रासादान्वितस्वार्थं पश्यपदं तन्निराकाङ्क्षं

स्वरूपाविषयत्वे तत्सारणस्य प्रयोगस्य तद्विषयत्व कारणमिति दर्शित-
मित्यवगन्तव्यम् । एव हेतु स्वरूपेणोक्त्वा यदि कचिद्दृष्टचर स्यात्,
किन्तु, अत आह—येन तन्मात्रं स्मारयेत् ॥ पदार्थमात्रे प्रयोगा-
दर्शने कारणमाह—तन्मात्रेण व्यवहारायोगात् ॥ अक्षयविशिष्ट-
भावनाविषयत्वात् प्रवृत्तेरिति भावः । तत किमित्याह—तत्प्रयुक्त-
त्वाच्च तदुच्चारणस्य ॥ तच्छब्दाभ्या यथाक्रम व्यवहार पदं च
परामृश्यते । अनेन च पदोच्चारणस्य व्याप्यत्व व्यवहारस्य च
व्यापकत्वं दर्शितं वेदितव्यम् । क तर्हि दृष्टचरप्रयोगम् ? विशिष्टाया
भावनाया इत्याह—अपि त्वन्विते स्वार्थे ॥ अयमर्थः—क्रियान्वितेषु
कारकेषु तदन्वितायाश्च क्रियाया यथायोगं पदं दृष्टचरप्रयोगमिति ।
अनेन च 'स चान्विते' इत्ययमशो व्याख्यातः । सम्प्रति चतुर्थपाद-
व्याचष्टे—तथा च गामानयेत्यत्र न तन्मात्रम् ॥
तथा चेति ॥ अन्वित एव पदप्रयोगे सतीत्यर्थः । आद्याभ्या
तच्छब्दाभ्या आनयनं परामृश्यते, अन्येन गौ । सहचरित इति ।
साहचर्यमात्रादिति ह्युक्तमिति भावः । तत किमित्याह—तथा च
नान्वियात् ॥ तथा चेति ॥ आनयनान्वितस्मरणे सती-
त्यर्थः । तच्छब्देनानयनमेव परामृश्यते । एव नामपदमूरीकृत्योक्तम्,
आख्यातपदमूरीकृत्याह—एव प्रासादं पश्येत्यत्र

१ 'येन तत्साहचर्येण तन्मात्रं अपि त्वन्वितस्वार्थे' इति सु पु पाठः ।

२ 'सहोचरित' इति सु पु पाठः । ३ 'अत्रापि' इति सु पु पाठः ।

४ 'प्रासादान्वितं पश्येति पदं' इति सु पु पाठः ।

न गवा सम्बध्यते इति सर्वपदार्थप्रत्ययो दत्तजलाञ्जलिः
प्रसज्येत । न चाव्यभिचाराद्भामिति पदं स्वार्थमेव
स्मारयति न तु पदान्तरार्थं, व्यभिचारादिति साम्प्रतम् ।
पट्टभ्यासाहिता हि भावना प्रबोधवती स्मृतिः सङ्गीयते ।

न गवा सम्बध्यते ॥ एव—गोपदवदित्यर्थः । तच्छब्देन प्रासाद-
परामर्शः । न गवेति ॥ गा पश्येति सन्निहितेनेति । अत्र च गा पश्येति
वाक्यमुदाहरणम् । गामानय प्रासादः पश्येति चान्यसाहचर्यप्रदर्शना-
योपात्तमिति वेदितव्यम् । एव चतुर्थपाद व्याख्याय तत्फलं दर्शयति—
इति सर्वपदार्थप्रत्ययो दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत ॥ इति शब्दः प्रकारे ।
गा पश्येति वदन्यापि दर्शयितव्यमिति भावः । हेतौ वा । सम्प्रति
प्रकारान्तरमाशङ्क्य परिहरन्नाह—न चाव्यभिचारात्
साम्प्रतम् ॥ इदमाकूतम्—अव्यभिचारादेव हि स्वार्थत्वं व्यभि-
चाराच्च पदान्तरार्थत्वमिति स्वार्थत्वपदान्तरार्थत्वसिद्ध्या तद्व्यापकयो-
रव्यभिचारव्यभिचारयोरपि सिद्धिः । न चानैकान्तिको हेतुरर्थं प्रति
पादयतीति । कारणमाह—पट्टभ्यासाहिता सङ्गीयते ॥
अभ्यासशब्देनानुभवपौनः पुन्यमुच्यते । अस्फुटाभ्यासस्य वस्तुविशेष-
विषयसंस्कारजनकत्वासम्भवात्पटुताप्यभ्यासस्यापेक्ष्यतामित्यभिप्रायेणो-
क्तम्—पट्टिति ॥ स्थिराया भावनाया स्वरूपतः कादाचित्की स्मृतिं प्रति
हेतुत्वायोगात्तदुपपत्तये तदानीन्तनप्रबोधयोगित्वमप्यपेक्षणीयमिति दर्शि-
तम्—प्रबोधवतीति ॥ सङ्गीयत इति ॥ परीक्षकैरिति सिद्ध्यति ।
समा परीक्षकाविवादं दर्शयति । इदमाकूतम्—

स्मृतावव्यभिचारस्ते कथञ्चारमपेक्ष्यताम् ।

न तावत्त्वरणत्वेन भावनायास्ततः स्थिते ॥

१ 'सम्बध्येतेति सर्वत्र वाक्यार्थो दत्त' इति सु पु पाठः । 'वाक्यायप्रत्यय
इति ३ पु पाठः' इति टिप्पणी ।

२ 'पदार्थान्तर' इति सु पु पाठः ।

३ 'पट्टभ्यासादप्रत्ययाहिता भावना' इति सु पु पाठः ।

४ 'स्मृतिहेतु' इति सु पु पाठः ।

तस्याश्च प्रबोधः प्रणिधानादिजन्मा नाव्यभिचार * एवा-

सहकारितया नापि प्रबोधो हि तथा स्थितः ।

स्वरूपोत्पत्तये नास्या अभ्यासाधीनता स्थितेः ॥

अभ्यासे सहकारित्वं पटुत्वस्यैव सम्मतम् ।

इयती स्मृतिसामग्री सम्मता न्यायवादिनाम् ॥

न चात्राव्यभिचारोऽपि कारणं व्यभिचारतः ।

उपाध्यायेन शिष्यस्य स्मृतेर्याज्येन चर्त्विजाम् ॥ इति ॥

न चाव्यभिचारस्य प्रकारान्तरेणापि स्मृत्युत्पत्तावुपयोग इत्यभि-
प्रायेणाह—तस्याश्च प्रबोधः . . . . . एव(१)यतते ॥ अयमर्थः—
नाव्यभिचारस्यैवासाधारणं प्रबोधहेतुत्वम्, किन्तु प्रणिधानादिवत्सोऽपि
कचित्प्रबोधहेतुतामनुभवतीति । अथवा—प्रणिधानादिजन्मत्वान्नाव्य-
भिचार एवायतत इति योजना । इदमाकृतम्—

पटुत्वाभ्यासमंस्कारप्रबोधेष्वस्य हेतुता ।

नैकं प्रत्यपि वक्तव्या यतोऽभ्यासे दृगादयः ॥

प्रसिद्धा हेतुभावेन तत्पौष्कल्यात्पटुश्च सः ।

भावेनाहेतुरभ्यासः प्रबोधोऽस्यास्ततो यदि ॥

सोऽयस्तु कचिदेतस्याः प्रबोधं प्रति कारणम् ।

बहवोऽन्येऽपि सन्त्येव तद्वोधं प्रति हेतवः ॥

ते चोपरिष्ठाद्वक्ष्यन्ते तेष्वेवोऽन्तर्गत. परम् । इति ॥

ननु साहचर्यमात्रात्मंस्कारोन्मेषः सिद्धयतीति त्वयेप्यते ; न च
साहचर्यं प्रणिधानादिषु पठ्यते ; न च साहचर्यमात्रं विशेषविषय-
संस्कारोद्बोधकारणम्, बहुसाधारणस्य विशिष्टसंस्कारोद्बोधहेतुत्वा-
योगात् ; अतो विशिष्टविषयसंस्कारोद्बोधः साहचर्यं च परस्परेण
विरुद्धते, उभयोरुभयविपर्ययव्याप्तत्वात् । तथा हि—साहचर्यं

१. 'जन्माऽव्यभिचार एव नायतते' इति सु. पु. पाठः ।

* 'अव्यभिचारे सत्त्वे स्मृतिजनक इति नियमो नास्तीत्यर्थः' इति टिप्पणी ।

यतते । साहचर्यमात्रस्यापि तु सम्बन्धरूपेण प्रणिधानादि-
गणपाठादुपपत्तेश्च तद्बोधो न विरुद्ध्यते । तच्च स्वार्थस्येव
पदार्थान्तरस्याप्यस्तीति पदान्तरार्थसहितमेव स्वार्थमना-

गवादीनां पश्यत्यादिसाधारण साधारण्यामेव स्मृतावुपयुज्यते ।
विशिष्टसंस्कारोद्बोधव्याव्यभिचारिणा साध्य इति विरोधः, अत आह—
साहचर्यमात्रस्यापि तु न विरुद्ध्यते ॥ उपरिष्ठात्स्वयमेव
निबन्धनकृता प्रणिधानादिगणपाठ उदाह्रियते । तत्र यद्यपि साहचर्य-
मात्रस्य पाठो नास्ति तथापि सम्बन्धेति सम्बन्धस्य पाठात्साहचर्य-
मात्रस्य सम्बन्धत्वाविशेषात्सम्बन्धरूपेण पाठोऽस्त्येव । यदि च
संस्कारोद्बोधकत्वं साहचर्यमात्रस्य नोपपद्येत, ततः सम्बन्धरूपेण
गणपाठो नाश्रीयेतापि । न च तदप्यस्ति । साहचर्यमात्रेणापि शिष्यो
पाठ्यायादौ स्मृतिदर्शनात् हेतुसाध्ययोर्विरोध इति । मात्रशब्देनाव्यभि-
चार व्ययच्छिनत्ति । अपिशब्देनाव्यभिचार प्रणिधानादिव कृत्स्नमेव
वा समुद्दिनोति । तुशब्दः किन्त्यत्यपेक्षाद्येतनार्थम् । 'तद्बोधः'
इति तच्छब्देन भावना परामृशति । 'साहचर्यमात्रस्य' इति
पष्ठ्या 'पाठात्' इत्यान्वितेन सम्बन्धः । ततस्तद्बोध इति ततश्शब्दो
द्रष्टव्यः । अस्तु साहचर्यमात्रेणापि स्मृतिः, तथापि ना पश्येत्यत्र
गामिति पदं स्वार्थमात्रं तावत्स्मारयति । तथा पश्येति पदमपि
स्वार्थमात्रम्, ततो शनित्येव पदद्वयमन्योन्यार्थान्वितं स्वार्थमभिधत्ते
इति हुतः साहचर्यमात्रस्यापि स्मारकत्वं प्रतिपिच्यते, अत आह—
तच्च स्वार्थस्येव तपस्विनी ॥ तत्—साहचर्य-
मात्रम् । एतच्च 'स चान्विते न स्वरूपे ततोऽपेक्ष्यानपेक्षणम्' इत्यस्य
यस्यान्यान 'तथा च' इत्यादिष्व(च, त)स्य सक्षेप इत्यवसातव्यम् ।

१ 'साहचर्यमात्रस्याप्यस्तीति पदार्थान्तरसहितमेव' इति सु पु पाठः ।
'साहचर्यमात्रस्य पि च एव' इति प्रणिधानादिगणपाठोपपत्तेश्च तद्बोधहेतुभावो
न विरुद्ध्यते । तच्च साध्यस्येव पदस्य 'तरम्यान्तर' इति ३ पु अधिष्ठ पाठ इति
शिष्यनी ।

२ 'साधन' इति स्मारयेदिति इति चतुर्थ पाठः । इति सु पु पाठः ।

काङ्क्षितं सहसैव स्मारयेदिति हता वाक्यार्थधीस्तपस्विनीति
पदानामर्थस्वरूपमात्रमेपितव्यम् । तथा च तेऽर्थाः क्रिया-
दयः स्वसामर्थ्येन स्वरूपमात्रेण पदैरभिहिता विना
कारकादिभिरपर्यवस्यन्तस्तदाकाङ्क्षायोग्यतासत्तिसहकारिणो
वाक्यबोह्यार्थ(क्यार्थ)धियमादधतीति युक्तम् ॥

अनाकाङ्क्षितम्—आकाङ्क्षारहितमित्यर्थः । अनाकाङ्क्षमिति वा पाठः ।
अनाकाङ्क्षमिति पाठे पदस्य शब्दताविवक्षया पुष्टिर्निर्देशः । अना-
काङ्क्षित्येव वा पाठः । अनाकाङ्क्षितमिति पाठेऽपीतरेणानाकाङ्क्षितम्,
इतरस्याप्येवविधत्तानिति वा योचना । सर्वथा 'ततोऽपेक्ष्यानपेक्ष-
णम्' इत्यस्य सङ्क्षेपः । सहसैवेति ॥ पदान्तरप्रतीक्षणात्प्रागेवेति ।
तपस्विनीति शोचनीयतानिर्देशेन निष्प्रतीकारता दर्शयति । एवञ्चान्विता-
भिधानात्प्रागेव पदे पदार्थस्य स्वरूपमात्रस्य स्मृतिमुक्त्वाऽभिधान-
तयै(त ए)व सन्निधे(धि)रेपितव्य इत्याह—इति पदानां एपितव्यम् ॥
भवतु तथापि प्रथमं तावत्केयलाभिधानम्, पश्चादन्विताभिधानमस्तु,
अत आह—तथा च तेऽर्थाः आदधतीति युक्तम् ॥ तथा—
स्वरूपमात्रस्येपितव्यत्वे सतीत्यर्थः । तेऽर्थाः—व्युत्पत्तिप्रसिद्धा । स्व-
सामर्थ्येन—पदानां यथास्वमवस्थितेन सामर्थ्येन । स्वरूपमात्रेण—
क्रियादिस्वरूपमात्रेण । मात्रशब्देनान्वितावस्था व्यवच्छिन्नति ।
तदाकाङ्क्षेति ॥ तच्छब्देन कारकादे परामर्श इति । युक्तमिति ॥
'अनन्यलभ्य शब्दार्थ' इति न्यायादिति भावः । अनेन च 'ननु
पदान्तरस्य वैयर्थ्यम्' इत्यादिकं सिद्धान्तिनश्रोत्रमिति दर्शितमिति
वेदितव्यम् ॥

१ 'अर्थरूपमात्राभिधानमेषतव्यम्' इति सु पु पाठः ।

२ 'ते ते पदार्थाः' इति सु पु पाठः ।

३ 'कारणादिभि' इति सु पु पाठः ।

४ 'योग्यतासमिधिसह' इति सु पु पाठः ।

५ 'वाक्यार्थधिय' इति सु. पु पाठः ।

अत्रोच्यते—

विधान्तरानवगमात्स्मृतिलक्षणयोगतः ।

अभ्यासातिशयाद्रूपस्मृतेर्नान्योन्यसंश्रयः ॥

इदं भवानपि निरूपयतु प्रमाणसंशयविपर्ययस्मृतिषु कतमेयं पदात्पदार्थप्रतिपत्तिरिति । तत्र न तावत्प्रमाणमनधिगतार्थबोधनं तदुपेयते । यथाहुः—

‘सर्वस्यानुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यं स्मृतिरन्यथा’ इति ।

न च पदात्पदार्थधीरनधिगतार्थगोचरा । न खलु सम्बन्धसंवेदनसमये समधिगतोऽर्थः पदैरभिधीयमानो देशकालावस्थाविशेषेणाप्यतिरिच्यते । अनतिरिच्यमानश्च न स्वरूपे विज्ञानं प्रमाणयति । अत एवाहुः—

‘परोक्षश्चानुभूतश्च यस्तत्र स्मृतिरिष्यते ।

प्रमितेऽनुप्रयुक्तत्वात्स्मृतेर्नास्ति प्रमाणता ॥’ इति ।

‘पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यते ।’ इति च ।

अन्विताभिधानवादी परिहरति—अत्रोच्यते—

विधान्तरानवगमात्स्मृतिलक्षणयोगतः ।

अभ्यासातिशयाद्रूपस्मृतिर्नान्योन्यसंश्रयः ॥

कारिकां व्याख्यातुं पीठिकां दर्शयति—इदं भवानपि निरूपय(तुं)

१. ‘नान्योन्यमभ्रयम्’ इति सु. पु. पाठ ।

२. ‘इदं तावन्निरूपयतु भवान्’ इति सु. पु. पाठ ।

३. ‘प्रमाणतया’ इत्यारभ्य ‘मुख्यो दोषः’ इति पर्यन्तो ग्रन्थ गद्यामुद्रितपुस्तक दीयते, व्याख्याने ग्रन्थपाठान् ।

४. ‘श्लोकवार्तिके वृत्तिशारग्रन्थे श्लोक. ११.’ इति टिप्पणी ।

* (अनुप्रयुक्तत्वात्)—‘यु प्रयुक्तत्वारिणि ३ पु. पाठ’ इति टिप्पणी ।

५. श्लोकवार्तिके इन्द्रादे श्लोक. १०२, १०५.

६. अत्र व्याख्याने पत्रद्वयपरिमितग्रन्थलोपः ।

न हि पदस्य प्रणिधानादिभ्यः संस्कारोद्धोषहेतुभ्यः कश्चिद्विशेषः । संशयविपर्ययहेतुभावस्तु पदस्येति स्थवीयः । न च पञ्चमी विधा समस्तीति स्मृतिः परिशिष्यते । सा चान्वितगोचरा न स्वरूपगोचरेति तुल्यो दोषः । अभिधानतः स्मारितं वाक्यार्थान्वयि न साहचर्यमात्रादिति चेत्—कुतस्तर्हि गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यादौ तीरादीनामनभिधेयानां प्रतिवासान्वयः । अपिच, अभिधानतः स्मारितस्य स्वरूपमात्रस्य साहचर्यस्मारितेनैवार्थान्तरेणाकाङ्क्षोपरतेरनाकाङ्क्षस्य *चरमप्रतीतेनाभिधानतोऽर्थान्तरेण सङ्गमायोगात्समुत्पन्नसङ्कटो वाक्यार्थः प्रतिपज्यते इति

..... (अभिहितान्वय) यादी अतुन्यत्वं दर्शयन्नाह—अभिधानतः ..... साहचर्यमात्रादिति चेत् ॥ इदमाकृतम्—यदि वयं यूयमिव साहचर्यमात्रात्स्मारितः कारकादिभिः साहचर्यमात्रात्स्मारितानां क्रियादीनामन्वयमाचक्ष्महे ततः तुल्यदोषतया पर्यनुयोग्येमहि । न त्वेवमस्माभिरुच्यते, किन्त्यभिधानतः स्मारितं वस्तु वाक्यार्थान्वयीति श्रमहे इति कथं तुल्यदोषतेति । अन्विताभिधानवादी परिहरन्नाह—कुतस्तर्हि ..... प्रतिवासान्वयः ॥ ‘प्रतिवासान्वयः’ इत्येतदुपलक्षणम्, प्रतिवासाद्यन्वय इत्यर्थः । ‘इत्यादौ तीरादीनाम्’ इत्यादिशब्ददर्शनान् प्रतिवासाद्यन्वय इति पाठः श्रेयान् । एवं ‘अभिधानतः स्मारितम्’ इत्यस्य व्यभिचारो दर्शितः । किञ्च ‘अभिधानतः स्मारितम्’ इत्येतदेव न मृष्यामहे इत्याह—अपि चाभिधानतः ..... प्रतिपज्यते ॥ अस्य ग्रन्थस्य ‘पूर्वानुभवयोनित्वात्’ इत्यारभ्य ‘दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत’ इत्यवसानो ग्रन्थो व्याख्ये(यः ?) । (अभिधानतः

१. ‘स्मारितमात्रमात्रस्य’ इति मु. पु. पाठ ।

* (चरमप्रतीतेनाभिधानतः) — ‘पदान्तरसमभिध्याहारोत्तरमुद्बुद्ध्याऽभिधेयापथादुपस्थितेनेत्यर्थः’ इति टिप्पणी ।

२. ‘प्रयज्येत’ इति मु. पु. पाठ ।

कुतस्तद्भावना, कुतस्तरां च पदैरुद्बोधः, कुतस्तमाञ्च
तदन्यस्मरणं इत्यकामेनाप्यनन्वितस्मरणमभ्युपेयम् ।

चरम)प्रतीतेन' इत्यन्वयः ? । समुत्पन्नसङ्कट इति । सङ्कटशब्देन विनाशो
विवक्षितः । क्वचित्तु समुन्निष्ठसङ्कट इति पाठः । युष्माभिरेव-
मापादितत्वादिति भावः । एव त्व(या) पदानामर्थस्वरूपमेवित्य-
मित्यादि यदुक्तं, तदपि मुधैवेत्याह—इति कुतस्तद्भावना ॥ तच्छब्देन
वाक्यार्थं परामृश्यते । वाक्यार्थस्यैवाभावे कथन्तदनुभवजन्य
संस्कार इत्यर्थः । वाक्यार्थबोधेनैव हि पदपदार्थसम्बन्धो गृह्यते,
ततः पदार्थानुभवजन्य संस्कार इति वाक्यार्थसंस्कार एव पदार्थ-
संस्कार इति संस्काराभावे तदुद्बोधो दूरापास्त इत्याह—कुतस्तराञ्च
पदैरुद्बोधः ॥ भावनाया इति सिद्धयति । तथा पदार्थानां वाक्यार्था-
न्वयस्य कृते स्मरणमर्पित्याह—कुतस्तमां च तदन्यस्मरणम् ॥
तदन्यस्मरणं वाक्यार्थान्वयाय, तस्य कृते वा पदार्थानां स्मरणमिति ।
अथवा—एवञ्च कथमिव त्वयास्मान्प्रति 'पूर्वानुभवयोनित्वात्' इत्या-
दिकमापाद्यते, तदुक्तेन प्रकारेण सादृश्यमात्रस्मारितेनैवार्थान्तरेणान्वये
सति श्रुतयोरनन्वयाद्वाक्यार्थान्तेदाद्युक्तो वाक्यार्थविषयसंस्कारः, अनु-
भवस्यैव तद्विषयस्याभावान्, कारणसम्भवे कार्यासम्भवात् । पुनश्च,
गामानयेत्यत्र वाक्यार्थानुभवाभावेन तज्जन्यसंस्काराभावे, तथा प्रासाद
पश्येत्यत्र संस्काराभावे, सा पश्येत्यत्रोभयवाक्यार्थाभावेन कुतस्तरा
पदैरुद्बोधः, उद्बोधविषयस्याभावान् । पूर्वं कारणभाव एव, सम्प्रति
विषयरूपस्य स्मरणस्य न केवलमभावः तत्कारणस्यापीति तत्र प्रयुज्यते,
पुनश्च, उभयवाक्यार्थगतस्यान्ययस्य स्मरणं, पश्येतिपदेन प्रासादान्वयस्य
गामिति पदेनानयताभियन्तस्य स्मरणं दूरागमम्, प्रपितामहस्यानीयस्य
कारणस्यान्यभावात्तमप्रयुज्यते । एव 'स्मृतिनिर्माणयोगतः' इत्यस्य
दोषनोद्भाविना । मन्त्रति तस्य साम्यान्वयं दर्शयति—इत्यकामेनाप्यन-
न्वितस्मरणमभ्युपेयम् ॥ अकामेनेति ॥ अनिच्छेयेत्यर्थः । अथवा

आतश्चैतदेवं यदभ्यासातिशयः संस्कारातिशयमाधत्ते ।
स च द्रागित्येव प्रबुद्ध एकपदे स्फुटतरं स्मरणमुपजनयति ।
*दर्शनमात्रजन्मा पुनर्मन्दो विलम्बितप्रबोधो मन्दमेव

अकामेन सतापि भवता इत्यर्थः । 'अनन्वितस्मरणम्' इति 'रूपस्मृतेः'
इत्यस्य व्याख्या । 'अभ्यासातिशयात्' इत्येतत्तत्रैव हेत्यन्तरमिति
दर्शयन्नाह—आतश्चैतदेवम् ॥ आतश्चेति ॥ अग्रादपि कारणादित्यर्थः ।
यथोक्तं वैजयन्त्याम्—'आतो निन्दाहेतुचित्रेषु' इति । एतदिति ॥
स्मरणमित्यर्थः । एवमिति ॥ अनन्वितविषयमित्यर्थः । कश्चित्तु
एवमित्यस्य स्थाने एवकारो दृश्यते । तदा 'एतत्' इत्यस्यानन्वितविषय
स्मरणमित्यर्थः । पूर्वपाठेऽपि याऽनन्वितविषय स्मरणमेतच्छब्देन परा
मृश्यते । 'एवम्' इत्यनेन तु अभ्युपेयमित्येतदिति व्याख्या । 'आतः' इति
निर्दिष्ट हेतुमेव दर्शयति—यदभ्यासातिशयः संस्कारातिशयमाधत्ते ॥
इन्धनातिशय इवाग्न्यातिशयमिति भावः । ततस्ततः, अत आह—
स च द्रागित्येव स्मरणमुपजनयति ॥ सः—संस्काराति-
शय । द्रागित्येव—इत्थित्येव । प्रबुद्धः—उन्मिषित । एकपदे—एकस्मिन्नेव
स्थाने । यस्मिन्नावसरे उद्बोधकप्राप्ति तस्मिन्नेवोद्बोध कार्यजननञ्चेति ।
यदेन्धनातिशयो योनिः तदैवाग्नीन्धनसयोगः, तदैव च ज्वलनम् ।
यथेव तास्ता, अत आह—दर्शनमात्रजन्मा उत्सहते ॥
मात्रशब्देनाभ्यासव्यावृत्तिः । मन्दः—अतिशयान । विलम्बितप्रबोध
इति ॥ विलम्बित प्रबोधो यम्येति बहुव्रीहिः । न द्रागित्येव वा
प्रबुद्ध इति । अत्र च संस्कार इति सिद्धयति । मन्दमेव—न स्फुटतरम् ।
कार्यम्—स्मरणम्, यथा—आर्देन्धनसयोजनाया विलम्बेनाग्नीन्धनसयोग
विलम्बेन ज्वलनमिति । अस्तु संस्कारातिशयस्य स्फुटतरस्मरणजनकत्व-
मेकपद एव । अस्तु च मन्दस्य मन्दस्मरणहेतुत्वम्, इह तु यथा पन्थ

१ 'इतथ इति सु पु पाठः ।

* (दर्शनमात्रजन्मा)—तत्सहितार्थाः परस्तादयमदर्शनजन्य इत्यर्थः । स्वार्थेन
सङ्गतिप्रदो भूयानप्यत्रेण तु प्रयोगभेदेनानियतवान्न तथाति भावः इति टिप्पणी ।

२ 'विलम्बितप्रबोधो' इति सु पु पाठः ।

कार्यमाधातुमुत्सहते । अभ्यासवती च पदस्य स्वार्थेन
 साहचर्यानुभूतिर्यथा न तथाऽर्थान्तरेण । अन्येऽभ्यास-
 वत्पथ्यर्थान्तरेषु तेष्वनभ्यासात्तद्रूपनिरूपणत्वाच्चान्वयस्या-
 नभ्याम एव । तथा च स्मृतिसन्निहिताः स्वरूपमात्रेणा-
 र्थान्तराकाङ्क्षाः पदैरन्विता अभिधीयन्ते इति न परस्पराश्रयः ।

नाप्यनाकाङ्क्षता, आकाङ्क्षा च प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा । सा च कचिदभिधानापर्यवसानाद्भवति ; यथा—द्वारम् इति । न ह्यत्र प्रकृत्यर्थातिरिक्ते प्रत्ययार्थे प्रतीतिरस्ति, येनान्वितः

इत्यपाङ्गुर्नाह—नाप्यनाकाङ्क्षता ॥ अत्र पदानामिति सिद्ध्यति, स्वरूपमात्रेण द्रागित्येव पदार्थान्तरेभ्यः प्रागेव श्रुतानामेवान्विताभिधानमपीपत्करमिति भावः । अनाकाङ्क्षताभावे हेत्वन्तरमाह—आकाङ्क्षा च प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा ॥ इदमाकृतम्—यदि पदानामेव चेतनत्वेनाकाङ्क्षा स्यात्, तदा येन येन तेषां साहचर्यमासीत् तेन तेनान्विताभिधानमाशङ्कयेत् वा, न वा । परमार्थतस्तु प्रतिपत्तुर्जिज्ञासैव आकाङ्क्षा ज्ञानेच्छैव, नाकाङ्क्षामात्रम्, नापि शब्दस्य, नापि वस्तुः । तथा च प्रतिपत्तार इदित्येव पदानि श्रुत्वा अभ्यासातिशयात्स्मारितानामर्थमात्राणामाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतासमीक्षया तदन्वयोन्मुखः प्रति पदानामन्विताभिधानः सेत्स्यतीति । यदि ‘आकाङ्क्षा हि’ इति पाठः, तदा साकाङ्क्षतामेव प्रतिपादयति, ‘आकाङ्क्षा हि प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा’, सा च तदानीमुपक्रान्तैव नोपरतेति भावः । एव प्रतिपत्तुरेव जिज्ञासा पदानामाकाङ्क्षा, श्रोतारः प्रति च पदानां तुल्यत्वात्समभिध्याहारमनतिप्रम्य तेषामेव सोऽन्योन्यस्या(रितः ?) पदार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधानमध्यवस्यति, न त्वश्रुतपदार्थान्तरान्विताभिधानं मृष्यत इत्युक्तम् । ‘अभ्यासाति(शयाद्रूप)-स्मृतेः’ इति चाभिधानात्पदस्मारितार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधानं सार्वत्रिकमिव प्रतीयते । न चै(तद्युक्तम्, यतः ?) कदाचिदन्विताभिधानमश्रुतेनाप्यर्थेन श्रुतस्य पदस्य भवति । तत्र च प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा नामाकाङ्क्षैव निमित्त (?) । (सा च) कचित् द्वारमिति ॥ कचिदिति ॥ वाक्ये । अभिधानापर्यवसानात्, न त्वभिहितार्थापर्यवसानात् (इति भावः) ॥ ननु द्वारमित्यत्रापि सचरणेन वा विवरणेन वा यदन्विताभिधानं तदप्यभिहितार्थापर्यवसानादेव (भवति ?), प्रकृत्युपात्तस्वार्थस्यार्थान्तरेण प्रत्ययार्थेनान्विताभिधानात्, अत आह—न ह्यत्र प्रकृत्यर्था . . . प्रतीतिरस्ति ॥ प्रकृत्यर्थातिरिक्त इति ॥ प्रकृत्यर्थव्यतिरेको

प्रकृत्या स्वार्थोऽभिधीयते, प्रातिपदिकार्थमात्रे 'प्रथमोत्पत्तेः ।
 तदत्राभिधानपर्यवसानाय प्रतिपत्ता पदार्थान्तरं स्मारिता-
 न्वययोग्यं जिज्ञासते । कचिच्च अभिहितार्थोपर्यवसानात् ;
 यथा—'विश्वजिता यजेत' इति । इह हि 'कार्यस्य विषय-
 कर्णान्वितस्याभिधानं पर्यवसितम्, न पर्यवस्यंति हि

तत्कार्यं नियोज्यभेदमन्तरेण ; न खलु कार्यमनुष्ठानं विना अवतिष्ठते ; तदेव नाकर्तृकम् ; न चानधिकृतः कर्ता ; न चानियोज्योऽधिकृत * इत्यानुपूर्वी(र्वि)कसिद्धम् । तेनात्रापि तत्पर्यवसानायास्ति तदन्वययोग्यनियोज्यजिज्ञासा ॥

अन्वितस्य कार्यस्याभिधानं कारकत्वेनानुष्ठानोपयोगित्वात्प्रथममेव निर्वहति इत्यभिधानं पर्यवसितम् । न चाभिधानपर्यवसानान्नियोज्ये-
नान्विताभिधानासम्भवः । अभिहितविषयकरणाभ्यां अन्वितस्याभि-
हितस्य कार्यस्य नियोज्यविशेषण(शेष ?)मन्तरेणापर्यवसानात् । एतदेव
स्फोरयन्नाह—न खलु कार्यमनुष्ठानं विना अवतिष्ठते ॥ कार्यत्वा-
देवेति भावः । ततः किम् ? इत्याह—तदेव नाकर्तृकम् ॥ यत्तु कार्यत्वार्थं
कल्पितमनुष्ठानम्, तदेवेत्यर्थः । एवकारस्थाने तु शब्दो वा । न हि कर्तार-
मन्तरेणानुष्ठानमेवावतिष्ठते । हेतुमन्तरेण कार्यानिष्पत्तेरिति भावः ।
ततस्ततः ; आह—न चानधिकृतः कर्ता ॥ न हि मदभिलषितसाधन-
त्वान्मदर्थमिदं कर्मेत्यविज्ञाय बुद्धिपूर्वकारी कर्तृत्वमनुभवतीति भावः ।
ततोऽपि किम् ? अत आह—न चानियोज्योऽधिकृतः ॥

‘नियोज्यः स च कार्यं यः स्वक्रीयत्वेन बुध्यते ।’

कार्यं स्वक्रीयत्वेन बुद्धयतो हि तद्विषयभूते कर्मण्यधिकारबोधो भवतीति
भावः । एतच्च सर्वं पौर्वापर्येण सिद्धमित्याह—इत्यानुपूर्वी(र्वि)कसिद्धम् ॥
आनुपूर्वी(र्वि)कम्—आनुपूर्वी । आनुपूर्व्यशब्दादानुपूर्वीशब्दाद्वा
विनयादित्वार्थे ठक् । यथोक्तम्—‘विनयादिभ्यष्टक्’ इति, तेन सिद्धम् ;
तत्कार्यानुष्ठानकर्तृधिकारनियोज्यसमुदायात्मकं पौर्वापर्येण लोके, वेदे च
‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादौ प्रसिद्धमित्यर्थः । सामान्यन्यायमुक्त्वा
प्रकृतेऽपि योजयति—तेनात्रापि . . . . . जिज्ञासा ॥ अत्रापीति ॥

१. ‘व्यवतिष्ठते । न चानर्तकं तत्’ इति सु. पु. पाठः ।

* (आनुपूर्व्या)—‘क्रियायाः कर्तृत्वनियमादिष्टाधनताज्ञानं विना कर्तृत्वा-
नुपपत्तेरनुष्ठानमन्तरेण फलासम्भवात्स्वर्गनाम कर्तृत्वेनान्वेतीति भावः’ इति टिप्पणी ।

२. ‘इत्यानुपूर्व्या सिद्ध’ इति सु. पु. पाठः ।

३. ‘तदन्वययोग्ये नियोज्ये जिज्ञासा’ इति सु. पु. पाठः ।

*न चानन्वितस्वार्थस्मरणमात्रावसितव्यापारेषु पदेषु
तदर्थो एवाकाङ्क्षादिसहकारिणः करिष्यन्ति वाक्यार्थ-

श्रुतनियोज्यकवाक्यवदित्यर्थः । तच्छब्दाभ्या विषयकरणान्वितस्याभि-
हितस्य कार्यस्य परामर्शः । अत्र श्लोकाः—

प्रमाणं वा सशयो वा भ्रान्तिर्वा श्रु(स्मृ ?)तिरेव वा ।

पदार्थधीर्ज्ञानजातिर्विधास्यासु समाप्यते ॥

न तावदेषा प्रमितिवर्गेऽवस्थातुमर्हति ।

स्थिता ह्यनुलब्धेऽर्थ इत्यज्ञातगोचरा ॥

प्रमितिर्नैयमेतादृश्यतः सम्बन्धसपिदः ।

समयेऽधिगतो योऽर्थः पदानां तस्य संप्रति ॥

तैरेव बोध्यमानस्य देशतः कालतोऽपि वा ।

अवस्थया वा पश्यामः विशिद्धाधिक्यमाहितम् ॥

अनाधिक्ययता शक्या न प्रमेयपदे स्थितिः ।

प्रमेयेन विना ज्ञानं न च प्रामाण्यमश्नुते ॥

नित्यं तत्स्मृतिरेव स्यात्पदजन्यं तु तादृशम् ।

एतच्च वार्तिककृता स्वयमेव समाश्रितम् ॥

“पदमभ्यधिवामावात्सारवान्न विशिष्यते ।”

पदस्य वृत्ति(प्रणि ?)धानादेः संस्कारोद्बोधकारणात् ॥

विमृश्यमाने यः कश्चिद्बोधास्माभिरीक्ष्यते ।

अवधारणरूपत्वात्तत्र चेत्यं सशयत्वमाह ॥

मिथ्येति प्रत्ययो नास्या न च कारणदुष्टता ।

दृढत्वात्मवर्धया बुद्धेर्भ्रान्तिसङ्क्रान्तियादिनाम् ॥

* (न चानन्वितः) — ‘विभाज्यता यजेतेति वागवेऽधुतमपि स्वर्गकाम
मन्वितमालोच्य सर्वत्र तथैवास्मिन्नाक्षिपति’ इति टिप्पणी ।

१ ‘न चानन्वितस्वार्थस्मरणमात्रावसितव्यापारेषु’ इत्यारभ्य ‘कारण-
वाच्यार्थप्रत्यय प्रत्यक्ष्यवस्थाम्’ इत्यन्तो ग्रन्थः यथामुदितपुष्पक दीयते, व्याख्यान
ग्रन्थसमाप्तम् ।

विधा च पञ्चमी कापि न च ज्ञाने समस्ति नः ।
 एवञ्चाश्रीयतामेषा स्मृतिरेवेत्यकामतः ॥
 सा च तदुक्तमार्गेण भवेदन्वितगोचरा ।
 स्वरूपगोचरा नेति तुल्यो दोषः प्रसज्यते ॥
 यस्त्वयास्मान्प्रति पुरा पदभ्यासोति वर्णितः ।
 पदैः स्वरूपमात्रेण स्मारिता अभिधानतः ॥
 पदार्था रुचिता महं वाक्यार्थान्वयशालिनः ।
 न साहचर्यमात्रेण स्मारितास्ते तथा मताः ॥
 भवतः साहचर्येण स्मारितार्थान्विताभिधा ।
 इति दोषस्तर्कैव स्यान्नास्माकमिति चेन्मतम् ॥
 गङ्गायां घोष इत्यादौ कुतस्तर्हि भवन्मते ।
 तीरादेरभिधाभावात्प्रतिवासादिनान्वयः ॥
 किञ्च स्वरूपमात्रस्य स्मारितस्याभिधानतः ।
 गवादेः सहकारित्वस्मारितानयनादिना ॥
 आकाङ्क्षोपरतेस्तावद्रामित्येतत्पदश्रुतौ ।
 पश्येति श्रवणे पश्चादनाकाङ्क्षस्य गोः सतः ॥
 नाभिधानप्रतीतो(ते ?)ऽपि दर्शनार्थेऽन्वयं व्रजेत् ।
 अभिधानप्रतीतोऽर्थो वाक्यार्थान्वयमश्रुताम् ॥
 नेतरस्त्विति नो वेदे वचो राजनि वास्ति नः ।
 ततस्त्वदुक्तमार्गेण वाक्यार्थोच्छेद आपतेत् ॥
 ततश्चानुभवाभावादन्वितस्यैव वस्तुनः ।
 कुतस्तज्जन्यसंस्कारो भवेदन्वितगोचरः ॥
 कुतस्तरां चासतोऽस्य पदैरुद्धोधनासिता ।
 कुतस्तमां च पूर्वानुभूतार्थान्वयसंस्मृतिः ॥
 पदभ्यासाहितेत्यादिकेनोक्तातः पदैः स्मृतिः ।
 कार्या स्वरूपमात्रेण स्वार्थेऽप्यित्याचयोः समम् ॥

धियमिति कृतमत्र पदानां सामर्थ्येनेति साम्प्रतम् ।
 'पदानभिहितानां तेषां मानान्तरगोचराणां वाक्यार्थधी-
 हेतुभावादर्शनात् । श्वेतमध्यक्षं पश्यतो ह्येकारं च शृण्वतः
 खुरनिष्पेष(क्षेप)शब्दं च 'श्वेतोऽश्वो धावति' इत्यन्वितधियः
 पदश्रवणमन्तरेणोत्पादो दृष्ट इति चेत्—न । अनुमाना-
 दर्थापत्तेर्वा तदवगमात् । 'अनवगमाद्वा एवंवादी हि
 तावत्प्रष्टव्यो' व्याचष्टाम्—किंस्विच्छ्वेतसमानाधिकरणौ
 येन ह्येषाध्यनिखुरनिष्पेष(क्षेप)शब्दाववसितौ तस्य ज्ञानं
 निरूप्यते, आहोस्विद्येन सितिमा च पदनिष्पेष(क्षेप)शब्दो
 ह्येषाध्यनिश्च स्वरूपमात्रेणावसितः ; तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे लिङ्ग-
 सामर्थ्यजमेतत्, न पदार्थसामर्थ्यजम् । उत्तरस्मिन्नपि
 द्रव्यान्तगभावनिश्चये सत्यर्थापत्तिः, तदभावे च नावसाय एव ।

अपि च पदार्थमामर्थ्यजत्वाभ्युपगमे शब्दमूलत्वाभावे-
 नाशब्दत्वात् मनसश्च बाह्यान्पक्षस्याप्रवृत्तेः पदप्रमाणी-
 व्यनिरिच्यमानसहकारिसापेक्षत्वे 'सत्तमप्रमाणाभ्युपगम-
 प्रमङ्गः । तत्सिद्धमेतज्ज्ञानभिहिता अर्था वाक्यार्थधीहेतव

अगर्भेणैदित्यभ्युपगमेप विपश्चिता ।

मगतागति' . . . . .

इति पदैरभिहितानामयं महिमा अभ्युपेतव्यस्तेषाम् ।
तथा च पदार्थानां वाक्यार्थप्रत्ययाधानसामर्थ्यम्, पदानां च
तत्सामर्थ्याधानसामर्थ्यमिति शक्तिद्वयं कल्पनीयम् । अन्वि-
ताभिधानवादिनस्तु प्रथमावगतानां पदानामभिधायकानां
वाक्यार्थप्रत्ययोपजनपर्यवसिततात्पर्यवृत्तीनामेकमेवाकाङ्क्षा-
योग्यतासत्तिरूपोपाध्युपायगृहीतार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधान-
सामर्थ्यमिति लाघवात् (वम् ?), अतोऽर्थाभिधायिनां पदाना-
मेव वाक्यार्थधीहेतुभाव इति चतुरस्रम् ॥

अत्राभिधीयते—एष तावदौत्सर्गिको न्यायो यदसति
बलवद्वाधकोपनिपाते

सहकारिणि कार्ये च प्रत्यासन्नं हि कारणम् ।

सति तद्भावभावित्वे तथा चार्थस्मृतिः पदात् ॥

भवति हि कुतश्चिन्मानसापराधाद्वि(द्वि ?)दितपदार्थो विदि-
तपदरूपमात्रश्चेतनो न मनागपि वाक्यार्थमवगच्छति, अव-
गच्छति तु समभिव्याहृतपदकदम्बकोपजनितस्वार्थस्मृत्य-
पदप्रसक्त्यासत्ति(प्रत्यासत्ति ?)दर्शिता । तथा च पदानां सहकारित्वमिति
भावः । अत्र श्लोकाः—

कारणञ्चेत्पदज्ञानमङ्गमेव पदार्थधीः ।

पदार्थबुद्धेर्हेतुत्वे पदधीरूपकारिका ॥

पदस्य सन्निधिः सिद्धेत्स्वार्थेन सहकारिणा ।

वाक्यार्थप्रत्यये कार्ये विप्रकर्षः प्रसज्यते ॥

पदार्थबुद्धेः कार्येऽपि पदज्ञानेऽपि सन्निधिः ।

इति सैवाभ्युपेतव्या वाक्यार्थज्ञानकारणम् ॥

अथवा—पदानि वाक्यार्थधीहेतव इति भवन्तो मन्यन्ते, यन्तु
पदार्था इति । आकाङ्क्षादित्रयस्य तु सहकारित्वमावयोः समानम्,

नन्तरम् । तदमूषामेव (मानसीनां) स्वार्थस्मृतीनामाकाङ्क्षा-
योग्यतासत्तिसहकारिणीनां कारणत्वं वाक्यार्थप्रत्ययं
प्रत्यध्यवस्यामः ॥

वाक्यार्थप्रत्ययस्य कार्यत्वं च । तत्रैतत्तावदविवादसिद्धम्, यदसति
विधुरप्रत्ययोपनिपाते सहकारिणः कार्यस्य च प्रत्यासन्नं कारणमिति
यत्तद्भावभावित्वं स्यात्, ईदृशी च पदार्थस्मृतिरिति सैवान्तरङ्गत्वा-
द्वाक्यार्थबुद्धेः कारणमित्युक्तम् । अत्र श्लोकाः—

आकाङ्क्षासत्तियोग्यत्वं सहकारीति निश्चितम् ।

वाक्यार्थप्रत्ययः कार्यं वाक्यस्येत्यप्यवस्थितम् ॥

व्यतिपद्मो हि वाक्यार्थः स पदार्थेष्ववस्थितः ।

आकाङ्क्षादित्रयमपि पदार्थेष्वेव वर्तते ॥

अतोऽन्तरङ्गता युक्तेः पदार्था एव कारणम् ।

पदानान्तूपयोगित्वं पदार्थप्रतिपादने ॥

यदि तद्भावभावित्वं पदेष्वेव प्रतिष्ठितम् ।

अन्तरङ्गत्वयुक्तेश्च ततो याधनमिष्यताम् ।

• न त्वेवमस्ति सत्त्वेतन्मानसादपराधतः ॥

यदज्ञातपदार्थोऽयं विज्ञातपदमात्मनः ।

न मनागपि वाक्यार्थमधिगच्छति चेतनः ॥

पदोपजनितस्वार्थस्मृत्यनन्तरमेव तु ।

अधिगच्छति वाक्यार्थं स एव पुनरित्युक्त ॥

ननु पदानि प्रत्येकमेव पृथक् स्वार्थस्मृतीर्भावयित्वा निवृत्तज्यापाराणि,
पश्चात्तेषां सम्भूय स्मृतिजन्मनि न पदान्येव कारणम्, विरम्य
ज्यापारव्रतज्ञात्; अत उक्तम्—मानसीनामिति ॥ सत्यम्, प्रत्येक-
स्मृत्यनन्तरं प्रणिधानात्मम्भूय प्रत्येकं च स्मृतयो मनसेयाविर्भाव्यन्त
इति । अथवा—वाक्यार्थप्रत्ययं प्रत्यन्तरङ्गत्वं दर्शितम् । मानस्यो हि
स्मृतयः । मानस्यः प्रत्यामन्नतरा इत्यर्थः । अथवा—वाक्यार्थप्रत्यय-
पूर्वभावित्वेन यदित्युक्तम् । मनसोय नामां गृह्यमाणत्यादित्यभिप्रायः ।

यदपि मतम्—स्वार्थस्वरूपस्मृतयोऽपि हि *वस्तुतस्त-
दर्थान्तरसङ्गतार्थगोचरा न स्वरूपगोचरमर्थान्तरेण घटयन्ति,
विभ्रमप्रसङ्गात् । न खलु प्रासादमात्रस्य स्मरन्तो-
ऽस्मरन्त(श्च) तद्देशं पाटलिपुत्रं स्वरूपमात्रस्मृतया
माहिष्मत्यैनं घटयितुमीशते, ईशाना वा भवन्त्यभ्रान्ताः ॥

तथा पदान्तरवर्तित्वसाधनायापीति योजना (?) । अथवा—स्मृतय एव
न सन्तीति (न ?) यत्तद्व्यम्, सर्वस्वसंवेद्यत्वादिति । अथवा—स्मृतौ तु
मनसो बाह्यप्रवृत्तौ न कारणान्तरापेक्षेति दर्शयितुं 'मानसीनाम्' इत्यु-
क्तम् । यद्यपि पदार्थस्मृतयः कारणम्, तथापि नातिप्रसङ्गः, आकाङ्क्षादि-
त्यसद्वकारित्वं प्रति सर्वेषामविवादात् इति दर्शितम्—आकाङ्क्षेति ॥
अनेन चाकाङ्क्षयोग्यतासत्तीनां पदार्थस्मृतीनां कैकालम्बनत्वेन प्रत्या-
सत्तिविशेषो दर्शित इति वेदितव्यम् । एतच्च सर्वं भवताप्यङ्गीकृतमेवेति
दर्शितं एवकारेण ॥

सम्प्रति श्लोकात्पूर्वतनस्य 'असति बलवद्बाधकोपनिपाते'
इत्यस्य व्यावर्त्यामाशङ्कान्दर्शयति—यदपि मतम् ॥ किन्तदित्याह—
स्वार्थस्वरूपस्मृतयो . . . . . विभ्रमप्रसङ्गात् ॥ एतदेव
निदर्शनेन प्रतिपादयन्नाह—न खलु . . . . . भवन्त्यभ्रान्ताः ॥
वस्तुतस्तदर्थेत्यादिविशेषणं विभ्रमप्रसङ्गे चीजतयोपन्यस्तमिति चेदि-
तव्यम् । 'स्वरूपगोचरम्' इति कर्मधारयः । प्रासादमात्रेति ॥
'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति षष्ठी । तस्या वैकल्पिकत्वात् 'तद्देशम्'
इति द्वितीया; प्रासाददेशमित्यर्थः । स्वरूपमात्रस्मृतयेति ॥ प्रणि-
धानादिना संस्कारोन्नेपात् । एनम्—प्रासादम् । ईशते—लौकिका इति

१ 'स्मृतयोऽपि हि वस्तुतस्तदर्थान्तर' इति मु पु पाठ । 'वस्तुत-
स्तदर्थान्तरेति ३ पु पाठ' इति टिप्पणी ।

* (वस्तुतस्तदर्थान्तरसङ्गतार्थगोचरा)—'वस्तुभूतेन ततोऽर्थान्तरेण सङ्गतोऽर्थो
गोचरो यासां तादृश स्मृतय इत्यर्थः ।' इति टिप्पणी ।

२ 'स्वगोचर' इति मु पु पाठ ।

३. 'स्मरन्तोऽस्मरन्तश्च तादृशपाटलिपुत्र' इति मु पु पाठ ।

४. 'स्मृतयो' इति मु. पु. पाठ ।

तदप्यसाम्प्रतम् । मा नाम भूदीदृशं स्मरणफलस्य संस्कारस्य सामर्थ्यम् यत् अनुभूताननुभूतस्वरूपतदर्थान्तर-संसर्गविषयमाधत्ते स्मरणं *समीचीनमिति । सम्भवति तु सिद्ध्यति । तेषाञ्च विशेषणम्—‘स्मरन्तोऽस्मरन्तश्च’ इति । ईशाना वेति ॥ वाशब्देन न सत्येतदित्य(स्त्वित्येतद)नुकृष्यते । ‘अभ्रान्ताः’ इत्यस्यानन्तरं इतिशब्दो द्रष्टव्यः । अतोऽसामर्थ्यं नाम बाधकं बलवदस्त्येवेति दर्शितमनेनेति ॥

अतोत्तरत्वेन ‘असति बलवद्बाधकोपनिषाते’ इत्येतद्व्याचष्टे-तदप्यसाम्प्रतम् ॥ असाम्प्रतत्वमेव दर्शयन्नाह—मा नाम भूत्... सामर्थ्यम् ॥ नामशब्दो यथायोगं ‘नाम प्रकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपगम-कुत्सने’ इत्येषु द्रष्टव्यः । ईदृशम्—वक्ष्यमाणम् । ‘मा नाम भूत्’ इत्यस्य धीजत्वेन ‘स्मरणफलस्य’ इत्युक्तम् । बहुव्रीहिध्वान्यम् । संस्कारत्वादेव स्मरणफलत्वमभिप्रेतम् । ‘ईदृशम्’ इत्येतदेव व्यनक्ति—यदनुभूत... समीचीनमिति ॥ यत्—यस्मात्सामर्थ्यादित्यर्थः । आधत्ते—संस्कार इति सिद्ध्यति । अथवा—संस्कारसामर्थ्यमाधत्त इति । ससर्गानुभवदशायां यदनुभूतस्वरूपं प्राप्तादादि तच्छब्दनिर्दिष्टं तस्य, यद्धानुभूतस्वरूप अर्थान्तर माहिष्मत्यादि तस्य च द्वयोः ससर्गो विषयो यस्य स्मरणस्य तत्तथोक्तम् । असमीचीनन्तु प्रत्यभि-ज्ञानविभ्रमे त्यग्रे चाधत्त इति समीचीनग्रहणम् । ‘समीचीनम्’ इत्यस्यानन्तरं यदि इतिशब्दो दृश्यते तदा ‘इति यत्’ इत्यन्वयः । कचित्पाठ — ‘अनुभूतस्वरूपतत्तदर्थान्तरसम्बन्धविषयम्’ इति । अत्रानुभूतस्वरूपत्वेन स्वरूपमात्रस्मृतत्वमपि विवक्षितमिति द्रष्टव्यम् । तथा च ‘स्वार्थस्वरूपस्मृतयोऽपि हि’ इत्यादेः प्रतिनिर्देशोऽयमिति स्पष्टमेव । पूर्वपाठेऽपि तस्यैव निर्देश इति द्रष्टव्यम् । कथन्तर्हि

१ ‘स्मरणफलसंस्कारस्य’ इति मु पु पाठ ।

२ ‘स्वरूपतदर्थान्तरसम्बन्धविषय’ इति मु पु पाठ ।

* (समीचीनमिति)—‘संस्कारस्य स्वर्गोपरागोपरविषयकस्मृतिजनकत्वाभावेऽपि स्मृतेर्वक्ष्यमाणानुपपत्त्या तादृशप्रमितिजनकत्वमज्ञीक्रियते इति यावत् । सामर्थ्यं कर्तुं, समीचीनमवाधित स्मरणं कर्म । आधत्ते जनयतीत्यर्थः ।’ इति हिप्पणी ।

समभिव्याहृतपदावलीलब्धजन्मनाम् अर्थस्वरूपस्मृतीनाम्
आकाङ्क्षादिरूपसहकारिभेदोपधानाहितदशान्तरोपात्तप्रमाण-
भावानाम् अनन्तरदृश्यमानमानान्तरानधिगतस्वार्थपरस्पर-
सम्बन्धनिर्भासप्रकाशफलानाम् । अन्यथा प्रत्यभिज्ञानमपि

वाच्यार्थप्रतिपत्तिसिद्धिः ? अत आह—सम्भवति तु
प्रकाशफलानाम् ॥ अत्र 'ईदृशं सामर्थ्यं यदनुभूत' इत्यादे-
रनुपपन्नो द्रष्टव्यः । समभिव्याहृतानां पदानामावल्यां सवाशाद्ध-
जन्म याभिरिति विग्रहः । अर्थस्वरूपेति व्यतिपत्तता व्यवच्छिन्नति ।
आकाङ्क्षादिरूपैः सहकारिभेदैः यदुपधानं तेनाहितं यदशान्तरं अवस्था-
न्तरं तेनोपात्तं प्रमाणभावो यासां यासु वेति विग्रहः । उपधानशब्दो
भाषसाधनः । करणसाधनत्वे त्वाकाङ्क्षादिरूपैः सहकारिभेदैरेवोपधानैः
उपाधिभिराहितमित्यादि । सहकारिभेदेति ॥ यथा प्रत्यक्षानुमानयो-
सम्प्रयोगो व्याप्तिस्मरणं च सहकारिविशेष एवमत्राकाङ्क्षादित्रय-
मिश्रिष्टसहकारीति । स्वोत्पत्त्यनन्तरमेव दृश्यमानम्, मानान्तरैरनधि-
गतस्य स्वार्थानां परस्परसम्बन्धस्य निर्भास आकारो यस्मिन्प्रकाशे
तथाविधप्रकाश एव फलं यासामिति विग्रहः । सम्बन्धनिर्भासेति
कर्मधारयं बहुव्रीहिर्या । अत्रापि मानान्तरानधिगतेति सम्बन्ध-
विशेषणम् । अनन्तरशब्देनान्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ । दृश्यमानेत्यनेन
प्रकाशफलस्य मानसप्रत्यक्षत्वं दर्शितम् । स्वार्थपरस्परसम्बन्धस्य प्रमा-
विषयत्वायानधिगतविशेषणमिति स्पष्टम् । समभिव्याहृतान्यथानुप-
पत्त्या पदार्थैर्वाक्यार्थबोधः क्रियत इति दर्शयितुं समभिव्याहृतेति
पदविशेषणं तदावलीविशेषणं वा दर्शितमिति चेदितव्यम् ।
यदेतदर्थं (न्व)रूपस्मृतीनां विशेषणत्रयमुक्तं तदन्विताभिधानवादिनामभि-
हितान्वयवादिनामुभयोपामपि सम्मतमेवेति न तत्प्रसाधनापेक्षेति ।
अन्विताभिधानवादिभिस्तादुक्तम्—'यान्ति पदानि वाक्ये, तावन्ति
श्रुत्वा न्यायानुसारेण वचनव्यक्तिविशेषमवसायार्थोऽवगम्यते' इति ।

१ 'दशा'तरापशादितप्रमाणभावानां इति सु पु पाठः । 'दशा'तरा-
पादितप्रमाणाभावानामिति ३ पु पाठः इति टिप्पणी ।

नोपजायेत । तत्रापि देशकालादिभेदोपहितस्वरूपसंवेदन-
जन्मा संस्कारः तदाहिता वा स्मृतिः कथं स्वार्थं देशान्तरेण

तथा 'न च सम्यन्धमत्प्राप्तिति', उपाधिविशेषाभयणेन सुखरत्यात् ।
आराध्यामन्निधानोपस्थापितान्यययोग्यार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीनि प-
दानीति व्युत्पत्तिपरिमदे न सिद्धिः अनुपपन्नम्' इति । तथा 'तत्प्रतिपत्तये
शब्दार्थव्यवहारः' इति । व्युत्पत्तिप्रतिपत्तय इत्यर्थः ॥

कालान्तरेण वा घटयेत् । तत् इन्द्रियादिसहकारिसमवधान-
प्राप्तदशान्तरयोरेतयोः पूर्वापरदेशकालानुगतैकवस्तुगोचर-
प्रत्यभिज्ञाप्रसवसहः कोऽपि महिमा तादृगभ्युपेतव्यः ॥

भेदोपहितस्वरूपसंवेदनजन्मा—देशकालावस्थाकृतेन भेदेनोपहितमनुरक्तं
यत्स्वरूपं तस्य यद्वेदनं तस्मादस्य जन्मोत्पत्तिः तदेव वा जन्म प्रभवो
यस्येति विग्रहः । केचित्संस्कारं प्रमाणमाचक्षते इति संस्कारग्रहणम् ।
तदाहितेति ॥ देशकालादिभेदोपहितस्वरूपसंवेदनजन्मना संस्कारे-
णाहितेत्यर्थः । देशान्तरेण कालान्तरेण वेति ॥ अनुभव-
गोचराभ्यां देशकालाभ्यामन्येन देशेन कालेन वेत्यर्थः । केचित्तु
वादिनः संस्कारस्य प्रत्यभिज्ञाहेतुत्वमाचक्षते, अन्ये तु स्मरणस्येति
मतभेदेन स्थितिरिति चेदितव्यम् । एवमनुपपत्तिसाम्यं दर्शयित्वा
परिहारसाम्यमपि दर्शयति—तत् इन्द्रियादि . . . . .
तादृगभ्युपेतव्यः ॥ तदित्यव्ययम्, तस्मादित्यर्थः । अनुपपत्तिसाम्या-
दन्यस्य च परिहारस्यासम्भवादिति । इन्द्रियादीति ॥ आदिशब्दः
प्रकारवाची । तेनान्यदपि यत् कार्यतः सहकारितया गम्यते तदपि
न तथात्वमतिवर्तते । तदश्चाकाङ्क्षादीनामपि सहकारित्वं नासम्भावित-
मिति भावः । अथवा—अनुमानस्यापि प्रत्यभिज्ञानत्वाद्गीकरणाद्धेतो-
रादिशब्दोपादानम् । इन्द्रियादीनामेव सहकारिणां यत्समवधानं तेन
कारणेन प्राप्तं दशान्तरमन्यादृशत्वं याभ्यां तयोः । एतयोः—संस्कारस्मरण-
योरित्यर्थः । मतभेदेनेति भावः । पूर्व्वेति ॥ पूर्वापरयोः कालयोर्देशयो-
र्चानुगतमेकं वस्तु गोचरो यस्यास्तस्याः प्रत्यभिज्ञायाः, प्रसवसहः
प्रसवं सहत इति, प्रसवाय पर्याप्तो भवति यः, स इत्यर्थः । स्मृति-
संस्कारी देशकालाद्यतिरेकं बोधयितुं न पर्याप्तुत इत्येतत्स्वरूपप्रयुक्तम्,
दशान्तरप्राप्तौ त्वपरदेशकालानुगतत्वाधिक्यबोधजननमपि न विरुद्धत
इत्यर्थः । ‘कोऽपि’ इत्यनेन प्रमाणान्तरविषयत्वाभावं सूचयति । महिमा—

१. ‘तत्र हि इन्द्रियादि’ इति सु. पु. पाठः ।

२. ‘प्रत्यभिज्ञ नस्य प्रसवसहः’ इति सु. पु. पाठः । ‘प्रत्यभिज्ञानप्रसवसह
इति ३ पु. रामस्यः पाठ’ इति टिप्पणी ।

स चेहापि समानः, अन्यत्राभिनिवेशात् । न च

सामर्थ्यम् । तादृगिति । अनुभूताननुभूतस्वरूपतदर्थान्तरसम्बन्धविषयस्य स्मरणस्याधातेत्यर्थः । अभ्युपेतव्यः—केवल्या कार्यान्यथानुपपत्त्येति भावः । तत्र सस्कारपक्षे प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञाने प्रथममालोचनज्ञानम्, तदनन्तरं सस्कारोन्मेष, तदनन्तरं स्मरणं जायमानम्, इन्द्रियसयुक्तत्वात्स्मर्यमाणस्य, इन्द्रियसहकृतेन सस्कारेण प्रत्यभिज्ञात्मकमुपनन्यत इति स्थितिः । स्मरणपक्षे त्वाल्लोचनानन्तरं सस्कारोन्मेष, ततः स्मरणम्, तदनन्तरमिन्द्रियसयुक्ते स्मर्यमाणे यस्तुनि स्मरणमेवेन्द्रियसहकृतं प्रत्यभिज्ञानमुत्पादयतीति । एवमनुमानेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

एव सपक्षे साधितः पक्षः उपनयन्नाह—स चेहापि समानः ॥ सः—महिमेत्यर्थः । इह—पदार्थस्मृतितत्सस्कारेष्वित्यर्थः । हन्त ! विस्मृतमस्माभिः, नात्यन्तसान्ध्यं विद्यते, अभिनिवेशविषयो हि भवता प्रत्यभिज्ञागोचरे महिमा, नेहेति महान्विशेष इत्युपहसन्नाह—अन्यत्राभिनिवेशात् ॥ अभिनिवेशविषयत्वमात्रं त्यसमानमेवेत्यर्थः । अथवा—ननु पदानामन्वितविषयवैक्यैव शक्योपपत्तौ न पदार्थानां तच्छक्तिरूपनोपपद्यत इति, अत्राह—अन्यत्राभिनिवेशात् ॥ यदाभिनिवेशः मुक्त्वालोच्यते तदा समानः । परमार्थतस्तु न पदार्थशक्तिरूपनामन्तरेण वाक्यार्थज्ञानस्योपपत्तिरिति भावः । एतच्च परीक्षाप्रस्तावायान्विताभिधानादिन सन्धुक्षयितुमुक्तमिति वेदितव्यम् ॥

ननु कुड्ये सति चित्रकर्मसम्भवः । तथा हि—न तावत्प्रत्यभिज्ञा नाम पूर्वापरदेशकालानुगतैकवस्तुगोचरज्ञानान्तरसम्भवति, अस्यापि क्षणिकवस्त्वन्तरविषयत्वात् । एकत्वावसायस्तु समारोपमात्रमिति स्थितिः । न च तदूष्टान्तेन पदार्थस्मृतिषु तथात्वकल्पनासम्भवः, सर्वेषामेव भावानां क्षणिकत्वेन स्मृतिगतानां पदार्थानामन्वयबोधक्षणेऽवस्थानासम्भवात् । अन्वयकालवर्तिना च क्षणिकत्वपक्षेऽन्यत्वेन स्मर्यमाणत्वाभावात् । स्मृत्यभिमानस्तु पूर्ववद्भ्रान्तिरेव । वाक्यार्थबोधस्तु प्रतिमानात्रमिति न्यायविदः प्रतिपेदिरे ।

देशकालावस्थानानात्वेऽपि' वस्तुनो रूपं नानेत्युपपादितं

अतोऽनवसर एवायं विचारः—किं पदान्येव वाक्यार्थबुद्धिनिमित्तम्, अथ पदार्थस्मृतय इति । अतो गुधैवायं प्रस्ताव इत्याशङ्क्याह—
न च देशकालावस्था . . . . . न्यायकणिकायाम् ॥ न्याय-
कणिकायां हि क्षणभङ्गनिराकरणे—‘नन्वस्त्वभेदप्रतिभासो न
पुनरक्षणिकतामावहति भावानाम्, बाधके सति समारोपितगोचरत्वात् ।
अस्ति हि बाधकम्—यत् सत् तत् क्षणिकम्, यथा—घटादिः, संश्र-
यिवादास्पदीभूतः शब्दादिः इति स्वभावहेतुः’ इत्यादिना क्षणभङ्ग-
पक्षमुपन्यस्य ‘क्षणिकत्वप्रतिक्षेपात्’ इति ग्रन्थमवतार्य ‘इदमाकृतम् ।
न तावत्सत्त्वं क्षणिकत्वसाधनसमर्थम्, क्षणिकत्वेऽप्यस्यानु(त्वे व्यव-
स्थानु)पपत्तेरसाधारणत्वात्’ इत्यादिना न वस्तुनो रूपं नाना, न
प्रतिक्षणं भिन्नम् इत्येतदुपपादितमिति ॥

नन्वेवमर्थक्रियाकारित्वेऽपीति यक्तव्यम्, न तु देशकालाद्यवस्था-
नानात्वेऽपीति (इति) । सत्यमेतत् । न त्वेतत्क्षणिकत्वहेत्वनुयादमात्रम्,
अन्यत्त्वेनेनाशङ्क्यते—नन्वनवयवयवाम्यविवर्तो वाक्यार्थो न पार-
मार्थिकः, अतः पदानि वा पदार्थस्मृतयो वा तत्कारणमिति निरूपणा
निरवकाशा । अनवयववाक्यविवर्तत्वेन तन्निमित्तत्वात् । न च
क्रियाकारकसंसर्गादयो वस्तुभूताः सम्भवन्तीति, तन्नाह—देशकाला-
वस्थानानात्वेऽपीति ॥ न वस्तुनो रूपं नानेति सम्बन्धः ।
एतच्चोत्तरत्वं संसर्गपरीक्षायां ‘पुनः प्रकारान्तरेण प्रत्यवतिष्ठते परः—
नन्वेवंजातीयकैर्ष्वेवाभेदबुद्धेः एकं शब्दात्मानमुपागमन् (धीराः) ।
तथा हि—क्रियाकारकगुणगुणिप्रयोजनप्रयोजनिप्रभृतिषु संसर्गिषु,
समूहिषु वा शिंशपाशोककिशुकादिषु संसर्गः समूहश्चैको वस्तुभूत-
श्चकास्ति । चकासति च शशविपाणालातचक्रादयोऽवस्तुभूताः । सेयमेवं-
विधेर्ष्वेकबुद्धिश्च वस्तुबुद्धिर्ष्वेकमनवयवं शब्दात्मानमेवावलम्बते’ इत्या-
दिना धैयाकरणमतमुपन्यस्य, परिहरति—‘नान्यथासिद्धेः’ इत्यादिना ।

न्यायकणिकायाम् । ननूक्तं न मानान्तरानुभूतानामर्थ-
रूपाणां वाक्यार्थधीप्रसवसामर्थ्यमुपलब्धम्, उपलम्भे वा
संसप्तमप्रमाणप्रसङ्गः, आगमस्य वा तत्रैवान्तर्भावः । तदेव
प्रत्यक्षादिभिस्सह तुल्यकक्षयतयोपन्यसनीयम्, न त्वागम-

देशकालावस्थाभेदेऽपि चत्वेकमेवेति प्रतिपादितम्, एतदेवानेन
ग्रन्थेन कृत्स्नेन व्रियते ग्रन्थद्वेषाभावाय । ‘अन्यत्राभिनिवेशात्’
इत्येतदसद्विमान आह—ननूक्तं न प्रसङ्गः ॥ उक्ति—‘स्थिति-
मानमव्यक्तम्’ इत्यादिना अन्विताभिधानवादिभिश्चोक्तम्, ‘यदि च
श्वेतिमा मानान्तरगम्यान्वयबोधिन (धी ?) तदा तस्मिन्नन्वये शब्दमूले
मानमपरमुपेयम्’ इति ॥ अथवा न संप्तमत्वापत्तिः, किन्तु ‘शास्त्र शब्द-
विज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानम्’ इति लक्षितं यच्छब्दप्रमाण अभिमतम्
तद्वीति । एवमादिना मा भूत्सप्तमप्रमाणम् । शाब्दं खलु शास्त्र
पदार्थस्मृतेरसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानमित्येव लक्षयितव्यमापद्यत इत्याह—
आगमस्य वा तत्रैवान्तर्भावः ॥ तत्र—सप्तमे प्रमाणे । पदार्थं खलु
तृतीयप्रमाणम् । तत्पञ्चविधम् प्रत्यक्षादिपञ्चकनितानुभवप्रसूतत्वात् ।
अतो यथा चक्षुरादेः प्रत्यक्षत्वमेव न प्रमाणान्तरत्वं प्रत्यक्षान्तर्भावात्,
एव पदानुभवजन्मनोऽपि शास्त्रस्य पदार्थाख्यप्रमाणान्तर्भावोऽप्येत ।
एतदेव व्याचष्टे—तदेव प्रत्यक्षादिभिस्सह तुल्यकक्षयतयोपन्यस-
नीयम् ॥ तदेव—पदार्थाख्यप्रमाणमित्यर्थः । उपन्यसनीयम्—वृत्ति-
कारादिभिः ॥ एवकारख्याचर्त्यमाह—न त्वागमः ॥ उपन्यसनीय

१ ‘ननूक्तं न मानान्तरानुभूतस्मृतानामर्थरूपाणाम्’ इति सु पु पाठ ।
‘ननूक्तं च मानान्तरानुभूतस्मृतमर्थरूपाणामिति २ पु पाठ’ इति टिप्पणी ।

२ ‘सप्तमप्रमाणभ्युपगमप्रसङ्गः’ इति सु पु पाठ । ‘प्रत्यक्षानुमानोपमान-
शब्दायापत्यनुपलब्धि-यतिरिक्तस्यापस्वरूपस्यापि प्रमाणतापत्तिरित्यर्थः’ इति टिप्पणी ।

३ ‘आगमस्य चात्रैवान्तर्भावः प्रत्यक्षादिभिस्तुल्यकक्षयतया तदेव उपन्यसनीयम्’
इति सु पु पाठ ।

स्तद्भेदः* । न हि ब्राह्मणयुधिष्ठिराविति प्रयुज्जते, प्रयुज्जते
तु ब्राह्मणराजन्याविति, वसिष्ठयुधिष्ठिराविति वा लौकिकाः ।
न च भेदान्तरोपन्यासेन भेदान्तरमुपन्यस्तं भवति । तदयं
समस्तमानलक्षणप्रवृत्तो मानतुपस्यापि परित्यागे तेनैव सह
इति सिद्धयति । कारणमाह—तद्भेदः ॥ अस्मार्थः—यतोऽयं तद्भेदः
पदार्थान्यत्रमाणविशेष इति । न त्यागमस्तद्भेदः प्रत्यक्षादिभिः सह
तुल्यरूपस्यतयोपन्यसनीय इत्यत्र निदर्शनमाह—न हि ब्राह्मण . . . . .
इति वा लौकिकाः ॥ प्रयुज्जत इति वाशब्दादनुदृश्यते । तृतीयस्थाने
विशेषोपन्यासादितरस्यापि सर्वत्र विशेषा एवोपन्यसा भवेयुरिति चेत्,
तत्राह—न च भेदान्तरोपन्यासेन . . . . . उपन्यस्तं भवति ॥
श्रुतहान्यश्रुतरूपनाशमन्नादिति भावः । अथवा—तदेव प्रत्यक्षादिभिः
महोपन्यसनीयं तुल्यरूपस्यतयोपन्यसनीयमेव तेत्यन्तरमाह—न च भेदान्त-
रोपन्यासेन . . . . . भवति ॥ इदमाहूय—भेदानां परस्पर-
व्यभिचारित्वात्तत्रोपन्यासेनान्यमिदं, सामान्योपन्यासे तु विशेषा-
सर्व एवोपन्यसा भवेयुः, अतोऽपि तदेवोपन्यसनीयम् 'न
त्यागमस्तद्भेदः' इति ॥

स्वकौशलमपि त्यजेदिति * पदाभिहितानुभवानां वा पदाहित-
स्मृतिरूपाणां वा अर्थरूपाणामयमीदृशः[†] सामर्थ्यातिशयः,
यतोऽर्थधियं उदय इत्यकामेनाप्यभ्युपेयम् । तथा च तिस्रः
स्वकौशलमपीति ॥ तस्य परित्यागं कुर्वन्नेव तद्वत्स्वकौशलमपि त्यजे-
देवेत्यर्थः । एतच्च—

‘कोकिलालापसुभगा सुगन्धिघनवायवः ।

यान्ति सार्धं जनानन्दैर्बुद्धिं सुरभिवासराः ॥’

इत्यादिवत्सहभावस्य कथनं सहोक्तिर्नामालङ्कार इत्यवगन्तव्यम् ।
उक्तमर्थं प्रकृते पर्यवसाययितुं प्रक्रमते—इति पदाभिहिता . . . . .
अकामेनाप्यभ्युपेयम् ॥ इतिहेतौ । ‘पदाभिहितानुभवानां वा’
इत्यन्विताभिधानवादिवात् अभिहितान्वयवादिना केपाश्चित्पदार्थबोध-
स्यानुभवत्वाङ्गीकरणमभिप्रेत्योक्तम्, ‘पदाहितस्मृतिरूपाणां वा’ इत्य-
भिहितान्वयवाद् आश्रित्योक्तमिति चेदित्यव्यम् । पदैराहितं
स्मृतिरूपं ज्ञानं येष्विति विग्रहः, अथवा—पदैराहितस्मृतिरेव रूपो
रूपं निरूपणमनुसन्धानं येषामिति विग्रहः । अर्थरूपाणा(मित्य?)-
न्ययं व्यवच्छिन्नमिति । अर्थरूपाणामीदृशं सामर्थ्यातिशयः न
स्वरूपप्रयुक्त इत्यर्थः । अयमित्यनेन पर्यवस्य प्रत्यक्षत्वात्तत्कारणस्यापि
प्रत्यक्षदेशीयता सूचयति । ईदृशः—अनुभूताननुभूतेति निर्दिष्ट इति ।
सामर्थ्यातिशयः, अस्तीति शेषः । यतः—यस्मादतिशयादित्यर्थः ।
अथवा हेतौ, अर्थधियः उदयोऽस्तीति यत इति । अर्थधियः—
वाक्यार्थधिय इति । अकामेनेति पूर्ववत् । ततः किम् ? इत्याह—
तथा च तिस्रः शक्तयः कल्प्येरन्, द्वे वा ॥ अत्र शक्ती कल्प्ये-

१ ‘परित्यजे’ इति मु पु पाठ ।

* (पदाहितानुभवानां वा)—‘बोद्धव्यार्थोनामेव सान्दर्भिकव्यवहारापक्षे’ इति
टिप्पणी ।

२ ‘अयमित्यनेन’ इति शुद्धितुल्यके नाम्नि ।

† (अयमीदृशः)—‘पदाभिहितानुभवानां तावती यदीदृश इति ख २ पु पाठ’
इति टिप्पणी ।

३ ‘अन्यधिय’ इति मु पु पाठ ।

शक्तयः कल्प्येरन्, द्वे वा । पदानां हि तावदर्थरूपाभिधानरूपा शक्तिः, तदर्थरूपाणामन्योन्यान्वयशक्तिः, तदाधानशक्तिश्चापरा पदानामेवेति । स्मारकत्वपक्षे तूक्तं शक्तिद्वयम् । अन्विताभिधाने तु पदानामेकैव शक्तिः, तत् कल्पनालाघवात् एतदेव न्याय्यमिति ॥

अत्रोच्यते—सत्यम् ;

कल्पनालाघवं यत् तं पक्षं रोचयामहे ।

तदेव कतरत्रेति निपुणं सम्प्रधार्यताम् ॥

एकैव किल शक्तिरन्विताभिधानवादिभिरन्वितस्वार्थ-
गोचरा अभिप्रेयते पदानाम्, *न तु विशेषे, †तदप्यभिधीयते ।
सेयं न तावदन्वयमात्रविषया । तन्मात्रविषयत्वे तस्या-
विशेषात् सर्वशब्दानां पर्यायताप्रसङ्गः । नापि व्यतिपक्ता-

यातामिति विपरिणम्यानुकूप्यते पदद्वयम् । विकल्पाभिधानं संख्ययो-
रुपपादयन्नाह—पदानां हि . . . . . अभिधानरूपा शक्तिः ॥
अत्र कल्प्येतेति सिद्धयति । तावच्छब्देन सूचितमेव दर्शयति—
तदर्थरूपाणां अन्योन्यान्वयशक्तिः ॥ अन्योन्यान्वयस्य बोधने शक्तिः
अन्वयशक्तिरभिप्रेता । क्वचित्तु शक्तिरित्यस्मात्पुरस्तात् प्रत्यायनेत्यपि
दृश्यते । तच्छब्देन पदानां निर्देशः, कल्प्येतेत्येव^३ . . . . .

१. 'अर्थरूपाणामवजननशक्तिः अर्थरूपाणामन्योन्यान्वयप्रत्यायनशक्ति' इति
मु. पु. पाठः ।

२. 'तदाधानशक्तिश्च' इत्यारभ्य 'तद्विषयतया अभ्युपगते भवत.' इत्यन्तो
ग्रन्थ-यथामुद्रितपुस्तक दीयते, व्याख्याने ग्रन्थपातात् ।

* (विशेषे)—'अन्विते न तु विशिष्ट इति ३ पु. पाठः' इति टिप्पणी ।

† (एकैव किल .. तदप्यभिधीयते)—'स्ववाच्यप्रतियोगितानुयोगितात्वं-
विशिष्टे तत्त्वेन तात्पर्यविषये वा, न तु सम्बन्धत्वव्याप्यतत्तद्रूपावच्छिन्ने, नानार्थत्व-
प्रसङ्गात्' इति टिप्पणी ।

३. अत्र व्याख्यानमातृकायां पत्रपदकपरिमितग्रन्थपातः ।

भिधायि पदं न व्यतिपङ्गस्य वाचकम्, जात्यभिधायकमिव व्यक्तेः, व्यतिपङ्गतोऽवगतेर्व्यतिपङ्गस्य, व्यतिपङ्क्तानां च स्वरूपतो भेदात् नैकार्थ्यं पदानामिति साम्प्रतम् । व्यतिपङ्क्त इति स्वरूपमात्रं बोधलक्ष्येत्, व्यतिपङ्गवद्बोध्येत । तत्र *रूपाभिधानजन्मा ख्यातिः जात्यभिधानजन्मेव व्यक्तिम् न व्यतिपङ्गमपि गोचरयितुमर्हति । न हि यथा आकारिण-मन्तरेणाकारोऽशक्यनिरूपण इति शब्दसामर्थ्यगोचरत्व-मनापन्नोऽप्याकार्याकाराभिधायिशब्दजनितविज्ञानविषय-भावं नातिपतति तथा अर्थस्वरूपम् अन्यमन्तरेण दुरधि-गमम्, येन स्वगोचरशब्दसामर्थ्यजन्मनि विज्ञानेऽन्वयमपि समर्पयेत्, तद्रूपस्यान्वयमन्तरेणापि शक्यनिरूपणत्वात् । नान्वयं विना तद्रूपं कचिदपीति चेत्, तर्हि लिङ्गमपि

तथैव पदशक्तिर्या स्थितेहा(र्थनिरूपणे ?) ।

नागोचरं कल्पयेत् (?) . . . . . ॥

(कल्पयेत् ?) पदसामर्थ्यं नाप्यपेक्ष्येत

(नानपेक्ष्य ?) पृथग्विषयम् ।

विशेषणविशेष्यत्वादन्यतान्वययोर्द्वयोः ।

विशेषणेऽन्वये पूर्वं प्रहीतव्ये भवत्यपि ॥

एतदप्यत्र यदितुं शक्यते न विपश्चिता ।

न हि जातिविषयो व्यतिर्विषयत्वेन सम्मता ॥

पदशक्तिरियं यन्मान्जातिमात्रैकगोचरा ।

न व्यतिबोधनायालं पुनो व्यक्तिः प्रतीयताम् ॥

* (रूपाभिधानजन्मा ख्यातिः) — 'स्वरूपमात्रमिहपिपदशक्तिर्नमित्यर्थः' इति टिप्पणी ।

† (न विपश्चिता) — 'शुद्धादिसत्त्वगतसत्त्वशक्तिरप्यस्यासीत् शुभाशयो गुणमात्र-बाधरूपद्वयबोधविषयता न सुयुक्तास्त्वर्थः । अस्मादीनि पृथक्पदम्' इति टिप्पणी ।

न च प्रतीत्युपाख्यजात्यपर्यवसानतः ।
 व्यक्तिप्रतीतिस्तैव सिद्धेदिति च साम्प्रतम् ॥
 अपर्यवसितत्वस्य सर्वथैवानिरूपणात् ।
 अपर्यवसितिर्नाम किं खल्वन्न विवक्ष्यते ॥
 व्याप्तिर्वानुपपत्तिर्वा यद्वार्थान्तरमिष्यते ।
 न तावदन्तिमः कल्पः तस्य काप्यप्रसिद्धितः ॥
 प्रथमो वा द्वितीयो वा कल्पो नैवेह कल्पते ।
 ज्ञातावेय प्रमाणत्वमनुमापककल्पकौ ॥
 ऋच्छतस्तेन विज्ञेया जातिस्ते प्रथमं भवेत् ।
 अतश्च प्रतिपन्नैव जातिर्व्यक्तिप्रयोधिनी ॥
 व्याख्या वानुपपत्त्या वा पश्चादेव कुतोऽनयोः ।
 एकप्रतीतिविषयभावे दृष्टान्तता भवेत् ॥
 दृष्टान्तेनापि नो सिद्धेदन्वितान्वययोरतः ।
 एकप्रतीतिविषयभाव एतेन हेतुना ॥
 न रूपिशून्या रूपेषु बुद्धिरित्यपहस्तितम् ।
 चक्षुरादेर्हि शक्तत्वमुभयो रूपरूपिणोः ॥
 रूपे तज्जनिता बुद्धिरशून्या रूपिणा ततः ।
 न चक्षुषो रूपमात्रे शक्तिस्तद्बोधकत्वतः ॥
 केवलाद्रूपिणो बुद्धिर्न शक्तेरिति साम्प्रतम् ।
 चक्षुषः स्पर्शसंयोगाद्वटादिद्रव्यधीस्थितेः ॥
 रूपिण्यपि न चेदिष्टा शक्तिः शब्दस्य रूपवत् ।
 विना रूपिप्रतीतेः (स्यात् ?) रूपधीसम्भवस्ततः ॥
 अन्यथानुपपत्त्यातो जातेर्व्यक्तिः प्रतीयते ।
 पार्यसारयिमिश्रैश्च व्यभिचारोऽत्र वर्णितः ॥
 'रूपिशून्या च रूपेषु धीरस्त्येव तु तद्यथा ।
 हिमवर्तिनि हेमन्ते शैलसंविच्चगिन्द्रियात् ॥

तथा गन्धवति द्रव्ये नासाग्रमधिरोहति ।
 न द्रव्ये जायते सविद्रन्ध एव तु जायते ॥
 तस्माज्जात्यभिधायित्वाच्छब्दस्तामेव बोधयेत् ।
 मिश्रास्तु वाश्चादिपदैरन्तर्भावितरूपिण ॥
 रूपस्य प्रत्यये शक्तिं पृथग्भूषिणि मा स्म भूत् ।
 तथापि न प्रतीतिः स्यादन्विते गर्भितान्वये ॥
 तथा ह्यङ्ग ! भवान्पृष्टो व्याचष्टाभिदमादरात् ।
 वर्ततेऽन्वितशब्दोऽयं वस्तुन्यन्वययोगिनि ॥
 विशेषणं किं ब्रूये तमुपलक्षणमेव वा ।
 अन्वयेन विशिष्टं यत्तत्र तावदिहा (दिमम् ?) ॥
 (विशेषणा ?) नयगतौ तथा सति विशिष्टधीः ।
 नोत्पद्येतैव नाप्यन्यत्कारणं तस्य बोधने ॥
 इति शक्तिं पदस्यैव विशेषणविशिष्टयोः ।
 तत्र शक्तिद्वयं कल्प्यमापतेदन्वितस्य हि ॥
 रूपमन्ययवत्तैव तेन तस्य प्रबोधने ।
 अन्वयोऽप्यभिधेयं स्यान्नान्या गतिरिति स्थितम् ॥
 विश्रान्वितेतरस्वार्थबोधवस्येतराभिधा ।
 नैनास्त्य (त ?) स्तु बह्विना कल्पनानां निराकृतिः ॥
 मधुरा शर्करेत्यादिबहुदृष्टान्तवर्णनात् ।
 अन्वितान्वययोः शक्तिद्वैतं येन निवार्यते ॥
 प्रतियोगीतरपक्षदेव स्मृतिपथं गतम् ।
 आत्मना तद्वदात्मीयं तत्र आत्मीयमन्यतम् ॥
 पदस्य भ्रुयः शक्तिगोरगोऽन्ययं ण्य तु ।
 इति धेमेनदप्यस्मि व्यतिपत्ताभिधानतः ॥
 व्यतिपत्ताभिधानं हि टीकाकाररूपितम् ।
 अयधीरितमेव च पदतोऽत्र पादिना ॥

स्वार्थेतरार्थभेदश्च कथमेवं प्रसिद्ध्यति ।
 न हि कस्यचिदप्यर्थस्वरूपं शक्तिगोचरम् ॥
 शक्तिगोचरमेवाहुः स्वार्थं लौकिकवैदिकाः ।
 शक्तिश्चेदन्वयेष्वेव सर्वपर्यायतापतेत् ॥
 अन्वितं चेदर्थरूपमभिधाशक्तिगोचरम् ।
 ततोऽन्वयप्रतीतिस्ते केनोपायेन सेत्स्यति ॥
 न तावदभिधानेन शक्तिगौरवभीतितः ।
 अन्वितांशाभिधानं नो विमर्शमधिरोहति ॥
 अन्वेयसम्मतं तस्मान्नान्वये शक्तिकल्पना ।
 इति चेन्नैतदप्यस्ति वृथात्वादन्विते गिराम् ॥
 इतरेभ्यः पदेभ्यो हि विज्ञाताः प्रतियोगिनः ।
 स्मारितश्च पदार्थस्य स्वरूपं प्रथमं स्वयम् ॥
 अन्वयश्चान्यतः सिद्ध इति किं नावबोधितम् ।
 यद्वो धनायान्वितांशे शक्तिराश्रीयते त्वया ॥
 न चान्वयादृते सिद्धेदन्वितांशोऽपि कश्चन ।
 यदि त्वन्वययोगित्वमन्वयित्वं विवक्षितम् ॥
 तदप्यन्वयविज्ञाने विज्ञातमिव लक्ष्यते ।
 अन्येनास्यान्वयो नूनमिति सोऽयं विमृश्यते ॥
 अथ चान्वयवत्पश्य विमृष्टोऽन्वित एव च ।
 न चेत्सन्देहरूपत्वाद्विमर्शस्य प्रमाणता ॥
 अन्वये(यो ?)ऽपि कुतः सिद्धेन्मानत्वे तद्वदेव तु ।
 अन्वितोऽपि प्रसिद्धेत्ते वृथा स्यादन्विताभिधा ॥
 ज्ञापनं ह्यभिधा नाम त्वन्वितोऽप्यन्वयाश्रयः ।
 यथैव धातुना पूर्वं तत्रान्वयविवोधनम् ॥
 प्रत्ययेन च तद्योगी निष्ठया पुनरुच्यते ।
 विना विशेषणधिया विशिष्टे नैव धीरिति ॥

तथैवान्वयवाचित्वात्सर्वेषामपि ते भवेत् ।
 समुदायगता शक्तिरर्थद्वितयबोधने ॥
 विशिष्टवाचके शब्दे विश्लेषणविश्लेष्ययोः ।
 उभयोरभिधानं स्याद्भोमयादिपदेष्विव ॥
 सिद्धा गवाद्यः शब्दा न विशिष्टार्थवाचकाः ।
 नाप्यन्यत्पदमस्तीह विशिष्टार्थस्य वाचकम् ॥
 विश्लेषणं विना किञ्चिदशेषस्याभिधायकम् (?) ।
 (?) . . . . . ह वार्तिककृत्स्वयम् ॥
 'पाकं हि पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः ।
 पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित् ॥'
 विश्लेषणत्वेऽन्वयेऽपि शक्तिः स्यादन्यतांशवत् ।
 नाप्यन्यतोऽर्थमात्रं स्यात् (धातुनान्वयबोधतः ?) ॥
 अन्तर्भाव्यैवान्वयं तन्न प्रतीतिमुपाश्रुते ।
 न हि जातिर्यथा व्यक्तिमन्तरेण दुर्गमा ॥
 पदार्थरूप(मप्येवं दुर्गमं ह्यन्वयादते ?) ।
 व्यक्तिरिव जातिवित्तौ
 येन पदार्थस्वरूपवित्तौ च ।
 प्रविशेदन्वय एषः
 प्रतीयते ह्यन्वयं विना (तदपि ?) ॥
 एवं च सत्यन्वयस्य पदभ्राष्ट्यन्यतो गतिः ।
 तथा च सति तत्रापि शक्तिकल्पनमापतेत् ॥
 ननु जातिर्यथा व्यक्तिमन्तरेण न सिद्ध्यति ।
 तथा पदार्था अपि न व्यतिपन्नं विना क्वचित् ॥
 अस्यर्थेनान्वितत्वं स्यात्पदार्थानामिहान्ततः ।
 अतोऽपर्यवसायित्वादन्वयस्यापि सिद्धितः ॥
 व्यक्तिवभ्राभिधेयत्वं सत्यमन्वयमात्रधीः ।
 अर्थापर्यवसानात्म्यान् त्वन्वयविश्लेषधीः ॥

न लिङ्गिनं विनेति तदपि तन्निरूपणाधीननिरूपणमस्तु,
तथा न लिङ्गत्वमपीति अनुमानमुत्पन्नसङ्कटं *आपद्येत ।
तस्मादन्यितं शब्दसामर्थ्यगोचर इत्यभ्युपगच्छता अर्थस्वरूपं
च तदन्वयश्च तद्विषयतया अभ्युपगते भवतः । तदिह यदि

विशिष्टस्त्वन्वयशक्तिमन्तरेण न सिद्ध्यति ।

किञ्चापर्यवसानार्थो नान्योऽस्ति परमार्थतः ॥

व्याप्तेर्वानुपपत्तेर्वा ततो मानान्तरात्प्रमा ।

अतोऽन्वयस्य शब्दत्वं दूरापेतं प्रसज्यते ॥

यत्तद्विज्ञानानुवादित्वं यथा लोकगिरां तव ।

अर्थापत्त्यनुवादित्वं तथा वेदगिरां भवेत् ॥

व्याप्यकल्पकयोर्यद्वा प्रत्यक्षेणोपलब्धयोः ।

विना व्यापककल्याभ्यां बुद्ध्यापर्यवसानतः ॥

तद्बुद्ध्यनुप्रवेशेन तयोः प्रत्यक्षता भवेत् ।

उत्सन्नसङ्कथं तत्र तत्प्रमाणद्वयं भवेत् ॥ इति ॥

निबन्धनकृता तु 'यथा आकारिणमन्तरेण' इत्यादिना दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमात्रमुक्तम्, तेनैव प्रयोजनसिद्धेः । पार्थसारथि-
मिश्रचिदानन्दपण्डिताभ्यां दृष्टान्तत्वासिद्धेरेव (बह्व्यो युक्तयः प्रद-
र्शिताः ?), तत्प्रकारश्च किञ्चिद्व्योक्तित एव । अनुमानमित्यर्थापत्ते-
रुपलक्षणम् । तथा लिङ्गलिङ्गि (?) . . . . . प्रधारणाप्रस्तावाय
निश्चितत्वमन्विताभिधानस्य निरस्तम् । तस्मादन्यितं शब्दसामर्थ्य-
गोचर . . . . . (भवतः) ॥ (?) . . . . .
'व्यतिपन्नवद्वोच्येत' इत्येतत्पश्चाद्व्ययणमेवोपपद्यते नान्या गतिरस्तीत्यर्थः ।
विशेषण . . . . . (?) तथा च सति द्वयोरपि शब्दशक्तिकल्पना,
नान्या गतिरस्तीत्यनुक्तसुज्ञानमित्यभिप्रायेण (?) . . . . . संप्रधारणाप्रकारं
प्रयोजनं च सूचयन्नाह—तदिह यदि . . . . . कल्पयिष्यामः ॥

* (आपद्येत)—'लिङ्गस्य लिङ्गत्वस्य वा व्यापकाधीननिरूपणत्वेन तज्ज्ञानकाल
एव व्यापकज्ञानाभ्युपगमे पक्षधर्मेतद्ज्ञानोत्तरजायमानप्रमितिर्विषयतानुपपत्तेरिति भावः'
इति टिप्पणी ।

पदसामर्थ्यस्य स्वरूपमात्रगोचरतयाप्यन्वयधिय उदय-
मुपपादयितुं शक्यामः, ततस्तावतैव परितोक्ष्यामः, तदन्वय-
विषयत्वकल्पनायाश्च विरंस्यामो लाघवाय ; अथ तु
सहस्रेणाप्यनुसरणप्रयत्नैः स्वार्थरूपमात्रोपक्षीणप्रवृत्तिनि पद-
सामर्थ्ये वाक्यार्थबुद्ध्युदयासम्भवः ततः परावृत्त्य शब्द-
सामर्थ्यस्यैवोभयविषयत्वं कल्पयिष्यामः । किं प्राप्तम् ॥

लाघवायेत्यन्तमभिहितान्वयविषयम् । परितोप्या(क्ष्या)म इति ॥ न
साक्षाच्छब्दवादिलोभेन क्षियामह इति भावः । तदन्वयेति ॥
तच्छब्देन पदसामर्थ्यस्य परामर्शः । तस्य यदन्वयविषयत्व तत्कल्प-
नाया इति पञ्चमी । अपादाने चेयम् । लाघवाय-कल्पनालाघवाय ।
सहस्रेणेति, अनुसरणप्रयत्नैरित्यनयो सामानाधिकरण्यम् । स्वार्थरूप-
मात्रोपक्षीणा प्रवृत्तिर्यस्येति बहुव्रीहिः । वाक्यार्थस्य या बुद्धिः तस्या
शब्दादन्यत उदयस्यासम्भव इति । वान्यार्थबुद्ध्युदया(य^१)सम्भव
इति नञ्पूर्वतश्चेत्पाठः तदा पुनरपि स्वार्थरूपमात्रोपक्षीणप्रवृत्तेरपि
पदसामर्थ्यादेव वाक्यार्थबुद्धेरुदयस्य सम्भव उपपत्तिरिति योजना ।
ततः परावृत्त्येति ॥ स्वार्थरूपमात्रोपक्षीणप्रवृत्तेः पदसामर्थ्यात्स्वतस्ताव-
न्निवर्तमानहे, पुनर्गत्यन्तरमावात् पदसामर्थ्यस्यैव सम्भवाद्वा परावृत्त्य
शब्दसामर्थ्यस्यैवोपक्षीणप्रवृत्तिनोऽपि पूर्वमुपेक्षितस्यैवोभयविषयत्वं
स्वरूपान्वयद्वयविषयत्वमपि कल्पयिष्यामः ।

‘प्रमाणवन्त्यष्टष्टानि कल्प्यानि सुनहून्यपि ।’

इति न्यायमवष्टभ्येत्यर्थः ॥

सम्प्रति परीक्षापदवीमारुढो मीमांसकशैलीमनुविदधान
स्वयमालोचयति—किं प्राप्तम् ॥ किं युक्तमित्यर्थः । सम्प्रधारणा
द्येवमुक्ता—न्मिभिहितान्वय सम्भवी, सम्भवेऽन्विताभिधानपरित्यागः,
उतासम्भवी, तदा अन्विताभिधानस्वीकार इति । तत्र पूर्वपक्षस्य

१ ‘अनुसरणप्रकारेण प्रयत्नानामर्थस्वरूपमात्रोपक्षीणप्रवृत्तिनि’ इति सु पु पाठः ।

२ ‘क्षि-तावत्प्राप्तम्’ इति सु पु पाठः ।

वाच्यरूपाविनाभूतव्यतिपक्तदशापराः ।

समभिव्याहृते(तेः ?) शब्दा भवन्त्यनुपपत्तितः ॥

सामर्थ्याधिगमो हि भावानां न मानान्तरजन्मा, किन्तु कार्योत्पत्त्यन्यथानुपपत्तावेवायतते । तदियमपि व्यतिपद्ग-
प्रतीतिः कथमपि दृष्टादृष्टप्रकारभेदसहायादुपपद्यमानोत्पत्ति-
र्न पदसामर्थ्यमात्मनि प्रमाणयितुमर्हति । ‘अनन्यलभ्यः
शब्दार्थः’ इति हि त्रैविद्यवृद्धाः । अत एवाख्यातादौ
कर्त्ताद्यभिधायितां नाद्रियन्ते । लभ्यते च समभिव्याहारा-
न्यथानुपपत्त्या पदानामन्वितावस्थाप्रत्यायनं लक्षणया । न हि पदान्य-
समभिव्याहृतानि स्वाभिधेयप्रत्ययमात्रेण पर्यवसातुमीशते ।
न हि लौकिकाः पदार्थमात्रप्रत्यायनाय प्रवर्तन्ते । प्रति-
पूर्वमेवोपन्यस्तत्वात्तन्निराकरणेन सिद्धान्तवर्णनमेवात्रापेक्षितमिति कृत्वा
सिद्धान्तमाह—

वाच्यरूपाविनाभूतव्यतिपक्तदशापराः ।

समभिव्याहृते(तेः ?) शब्दा भवन्त्यनुपपत्तितः ॥

कारिकां व्याचष्टे । अत्र अनुपपत्तितः इति पञ्चमं प्रमाणमुपन्यस्तम् ।
तत्र चतुर्णां परित्यागे पञ्चमस्य चोपन्यासे कारणं तावदर्शयति—
सामर्थ्याधिगमो हि . . . . . आयतते ॥ हिशब्दः श्लोकार्थोप-
पादनद्योतनार्थः । अथवा—मानान्तरजन्मत्वाभावस्य कार्योत्पत्त्यन्यथा-
नुपपत्त्या “ . . . . .

१. ‘समभिव्याहृते’ इति सु. पु. पाठः ।

२. ‘मानान्तराधीनजन्मा’ इति सु. पु. पाठः ।

३. ‘अनुपपत्तावायतते’ इति सु. पु. पाठः ।

४. ‘तदियमपि व्यतिपद्गप्रतीतिः’ इत्यारभ्य ‘पदार्थमात्रं सुभ्रूतन्ते’ इत्यन्तो
ग्रन्थः यथामुद्रितपुस्तक दीयते, व्याख्याने ग्रन्थपातात् ।

५. अत्र मातृकाग्रन्थे पत्रद्वयपरिमितग्रन्थपातः ।

पित्सितं खल्वेतदिति प्रतिपादयिष्यन्तः पदान्युच्चारयन्ति ।
 अबुभुत्सितावबोधने त्वनवधेयवचनतया नामी लौकिका
 नापि परीक्षका इत्युन्मत्तवदुपेक्षेरन् । न च भूयो भूयः
 समधिगतं परं पदार्थमात्रं बुभुत्सन्ते । तदनधिगतमर्थ-
 मवगमयितुमनसः समभिव्याहरन्ति वृद्धाः पदानि ।
 तदयं समभिव्याहारः पदानामनधिगतार्थप्रत्यायनप्रयुक्तः
 तमन्तरेणानुपपद्यमानः स्वाभिधेयसमवेतामन्वितावस्थां
 लक्षयत्यनधिगतचराम् ॥ तदुक्तम्—

‘विशिष्टार्थप्रयुक्ता हि समभिव्याहृतिर्जनः(ने ?) ।’ इति ॥

समधिगते पदोच्चारण(णा ?)सम्भवादित्यर्थः । अनधिगतमर्थमव-
 गमयितुमनस इति ॥ अनधिगतार्थावगमोद्देशेनेति यावत् । समभि-
 व्याहरन्ति—एकवाक्यतया रचयन्ति । एकवाक्यतानिर्माणमेव हि
 शब्दरचना, पदानां नित्यत्वादिति भावः । उत्तरविषयक्या ‘समभि-
 व्याहरन्ति’ इति निर्देशः । अत एवाह—तदयं समभिव्याहारः
 ..... लक्षयत्यनधिगतचराम् ॥ अनधिगतार्थस्य प्रत्यायने-
 नाङ्गिना प्रयुक्तः प्रेरित इति ; अथवा—अनधिगतार्थप्रत्यायनस्य कृते
 यक्ता प्रयुक्तः अनुष्टितः ; अथवा—शब्दप्रयोग एव तद्धर्मे समभि-
 व्याहारे उपचरित इति । तमन्तरेणानुपपद्यमानः—अनधिगतमर्थ-
 मन्तरेणासम्भवन्नित्यर्थः । मुख्यार्थासम्भवात् गङ्गायां घोष इत्यादिष्विव
 तदविनाभूतमर्थं लक्षयति । अतः प्रसिद्धलक्षणायोगक्षेमत्वमस्या इति
 भावः । अनधिगतचरायिति ॥ अन्वितावस्थायास्तत्र तत्रान्यत्वादिति
 भावः । एतन् नोत्प्रेक्षामात्रम्, वार्तिककारमिश्रैरेवाङ्गीकृतत्वादिति
 भावः । (दित्याह ?)—तदुक्तम्—

‘विशिष्टार्थप्रयुक्ता हि समभिव्याहृतिर्जनः(ने ?) ।’ इति ॥

१ ‘तदन्तरेण’ इति मु. पु. पाठ ।

२. ‘अनधिगतचरीमन्वितावस्थां लक्षयति’ इति मु. पु. पाठ

तदेवमनुपपद्यमानसमभिव्याहारपदजाताहितस्मरण-
*प्रत्यासत्त्या दृश्यमानयो अर्थगताकाङ्क्षासत्तियोग्यतासध्री-
चीनया लक्ष्यमाणा अन्वितावस्था नात्मनि पदसामर्थ्यं
प्रमाणयति, †अन्यलभ्यत्वात् ॥

एतत्तु निबन्धन एव व्याख्यातमर्थत इति वेदितव्यम् । उक्त-
मेवार्थं संक्षिप्य दर्शयन्नुपसंहरति—तदेवमनुपपद्यमान . . . . .
अन्यलभ्यत्वात् ॥ तत्—तस्मात्प्रकारान्तरस्यासम्भवादित्यर्थः । एवम्—
उक्तेन प्रकारेण । अनुपपद्यमानसमभिव्याहारेति ॥ विशेषणं बहुव्रीहिः,
पदजातं चान्यपदार्थः । पदजातेति पष्ठीसमासः । जातेत्यन्तस्य आहित-
पदेन तृतीयासमासः । आहितशब्दस्य स्मरणशब्देन कर्मधारयः ।
स्मरणशब्दस्य प्रत्यासत्तिशब्देन पष्ठीसमासः । लक्ष्यमाणेत्यन्वयः ।
न चैवंभूतं स्मरणमेव नास्ति, कुतः तत्प्रत्यासत्तिरिति वक्तव्यम्,
प्रमाणसिद्धत्वादित्युक्तं दृश्यमानयेति । एतच्च 'तदमूपामेव स्वार्थ-
स्मृतीनां मानसीनाम्' इत्यादेः सङ्ग्रह इति वेदितव्यम् ।
ननु जरद्गवादिवाक्येऽपि समभिव्याहारपदजाताहितप्रत्यासत्तिर्विद्यत
एव । न च तत्र वाक्यार्थवचोऽस्य सत्यत्वम्, अत उक्तम्—
अर्थगताकाङ्क्षेति ॥ जरद्गवादिवाक्ये तु स्मरणप्रत्यासत्तिरेव केवला
नाकाङ्क्षादित्रयसहकारिताहित्यमिति भावः । शेषं सुगमम् ॥

अत्र नयविवेककृतोक्तम्—

“वाचस्पत्युक्ता(क्तम्—अ ?)न्विताभिधानपक्षेऽनेकत्र शब्दः
(क्तिः ?) अन्वये स्वार्थे च । अभिहितान्वये त्वेकत्र स्वार्थे ।

१. 'पदजातजातस्मरणस्वार्थप्रत्यासत्त्या' इति मुं पु पाठ ।

* (तदेव प्रत्यासत्त्या)—'अनुपपद्यमान सद्यष्टतात्पर्यकत्वाभावेऽनुपपन्न,
पदान्तरसमभिव्याहारो यस्य तादृशेन पदजातेन पदसमूहेन जात स्मरण यस्य
तादृशस्वार्थस्य प्रत्यासत्त्या सम्बन्धेनेत्यर्थः ।' इति टिप्पणी ।

२ 'दृश्यमानया दृश्यमानार्थगताकाङ्क्षयोग्यता सन्निधि' इति मु. पु पाठ ।

† (अन्यलभ्यत्वात्)—'अनन्यलभ्यत्वादिति २ पु पाठ' इति टिप्पणी ।

अन्वितावस्था तु लक्ष्यताम्, सम्बन्धात्, तत्परपदप्रयोगव्युत्पत्त्यनुप-
पत्त्या च । यथा मानान्तरदृष्टोऽर्थो लिङ्गम् अनुपपन्नो वा अन्वितधी-
हेतुस्तथा पदोक्तोऽपि व्युत्पत्त्यनुपपत्त्या अस्तु । वाच्येऽन्वयायोग्ये
योग्यसम्बन्धन्वयो लक्षणावृत्त्या निरूढः, नेह तथेति चेत्—न ।
अनन्यलभ्ये शब्दशक्तिरिति वरं वाच्यानुपपत्तिमात्रात्सम्बन्धिस्वीकार-
मात्रं व्यापि लक्षणालक्षणमस्तु । अन्वितभेदावस्था सम्बन्धिनी न
पूर्वदृष्टेति चेत्—न । सन्निध्याद्युपायेः सामान्यतोऽन्वितभेदस्य धीस्थता
अस्तु । सम्बन्धस्मृतावेव स्मृते स्वार्थमात्रे नाभिधावृत्तेति चेत्—न ।
शब्दार्थधीरेवाभिधेच्यते लोके । अतः स्मृतिरप्यभिधा, व्युत्पत्तिः ।
स्मर्यस्मारकत्वादसत्यपि सम्बन्धान्तरे स्मृतिरस्तु, तत्र । अस्त्वेव-
मिति(स्त्वेवम् ?) । एवं चेद्दृष्ट्या विधान्तरेण कल्प्या, कल्पनाद्वयं
दुर्यारम् । स्मारकत्वे लक्षणाविधापदस्मारिते चेत्सेति (चेति ?) सूक्तम्
स्मारकत्वे कल्पनाद्वयम् अन्वयविशिष्टे चार्धे एकस्यैवैकत्र शक्तिः ।
उपेत्यैवेदमुक्तम् वृत्त्यन्तरेऽपि कल्प्यं(ल्प्ये) जघन्य(न्यं)धीहेतुत्थम्, वरं
शक्तिः कल्प्या इति दिक्” इति ॥

एतद्व्याख्यायते । “मतान्तरमुपन्यस्यति—वाचस्पत्युक्तमिति ।
ननु प्रसिद्धलक्षणाप्रयोजकरूपाभावात्नेयं लक्षणेति कथं तदपेक्षया
शब्दतोऽभ्युपगम इति शङ्कते—वाच्येऽन्वयायोग्य इति । परिहरति—
नानन्यलभ्य इति । यद्यपि प्रसिद्धलक्षणायां स्वार्थस्यान्वयायोग्यत्वं
अन्यस्य तदर्हत्वं चास्ति तथापि व्यापि अ(वाच्या ?)नुपपत्तिमात्रात्
तत्सम्बन्धिमेयग्रहमात्रं तल्लक्षणमुपेयम्, न सम्बन्धिनोऽन्यान्ययोऽपि ।
शब्दस्य तद्धीजननशक्तिरूपनापत्तेः, कल्पनायाश्चान्यथोपपत्तावयोगात्,
इति लक्षणैवेत्यर्थः । ननु गङ्गाघोषादौ वाच्यसम्बन्धितया स्मर्यमाणस्य
वाच्यानुपपत्त्यामेव तस्या ग्रहस्तत्र प्रसिद्धः । अन्वितरूपि(वि)शेष-
रूपवाक्यार्थस्य त्वननुभूतत्वादस्मर्यमाणस्य मेयत्वग्रहस्तत्तुल्यो नेति
नेयं लक्षणेति शङ्कते—अन्वितभेदावस्थेति । परिहरति—न, सन्निध्या-
द्युपाधेरिति । पूर्वदृष्टोपाधिसामान्यस्यापूर्वविशेषवृत्त्यवगमे तदुपाधि-
सम्बन्धनुभूतान्वितावस्था स्मृतिरननुभूतविशेषनिष्ठानुपपन्नः स्यात् इति
स्मर्यमाणस्यैवानुपपत्त्या मेयत्वमत्रापीति प्रसिद्ध(द्धि)सामान्याल्लक्षणैवेत्यर्थः ।

स्यादेतत् । अस्तु लौकिकानां पदसङ्घातानां प्रेक्षा-
वत्पुरुषसन्द्वन्धानां सन्दर्भितुरभिप्रायमनुरुध्यमानानामनुप-
पत्त्या अनधिगतार्थलक्षणापरत्वम्, वैदिकानान्तु पुरुषासन्द्व-
न्धानामबुद्धिपूर्वाणां नानुपपत्तिः, *ययाऽन्वितावस्थां लक्ष-
येयुः । य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिका अपीति

नन्वेवमप्यभिहितान्वयो न सिद्धेत्, स्वार्थमात्रस्यानधिगतत्वाभावात्
स्मृतिमात्राद्गत्वादिति शङ्कते—सम्बन्धस्मृतावेव स्मृते स्वार्थमात्रा-
दि(न इ ?)ति । परिहरति—न, शब्दादर्थधीरेवेति । न स्मृति-
व्यतिरेकाभिप्राया अभिधोक्तिः, स्मृतिविशेषार्थतया वृद्धप्रसिद्धेरित्यर्थः ।
ननु स्मृत्यनतिरेके स्मृतिहेतुसम्बन्धासिद्धिर्दोष इत्यत्राह—स्वार्थ-
स्मारकत्वादिति ॥ सस्कारोद्बोधमात्रं हि तदपेक्षितम्, न सम्बन्ध
एव, पुरुषान्तरस्मृतिकरत्वावगतिमात्रेणापि तदुद्बोधसम्भवात्स्मृत्युपपत्तेः
सम्बन्धान्तराभावेऽपि न हानिरित्यर्थः । एव शक्तिलाघवमुत्प्रेनापि
तत्समर्थनमयुक्तमिति(त्याह—तत्र । ?) . अस्त्येवमिति । विशिष्टार्थ-
परपदप्रयोगव्युत्पत्तिः पदार्थस्य तत्प्रमितिकरत्वापादिका लक्षणाया-
मित्येतदेव तावदसिद्धम्, तदभ्युपगमोऽस्ती(स्त्व ?)ति दर्शितः । तथापि
प्रसिद्धलक्षणातो विधान्तरकरूपनयैव लक्षणा गतिरिहोपेयेति कल्पना-
गौरव प्र(भा ?)करोक्त(प्रकरणोक्त ?)मलङ्घनमेवेत्यर्थः । ननु पदार्थ-
मात्रे स्मारकत्वोपगमात्रं गौरवमित्यत्राह—स्मारकत्वमि(त्वं इ ?)ति
. . . . व्यवहितलक्षणाया अपि दृष्टत्वादर्थस्मारितस्यापि
कल्पप्रमितिकरत्वाविशेषादव्यवस्थाप्रसङ्गे सर्ववाक्यसाधारण प्रमिति-
करत्वं पदस्मारितमात्रस्यैवेत्युपेयमिति कल्पनाद्वयमुक्तमलङ्घनमेव ।
अन्विताभिधाने तु एकैव शक्तिरिति स्थितमेवेत्यर्थः । ग्रन्थोक्तानुसारा-
दिय गौरवोक्तिः, वस्तुतस्तु शब्दप्रयोगानुपपत्तिगम्य प्रमितिकरत्वं
शदस्यैवोपेयम्, स्वतः प्राप्तस्य साक्षात्त्वस्य बाधापत्तेरित्याह—

१ 'स्यादेतत्' इत्यारभ्य 'वैदिका अपीति चत्' इत्यन्तो ग्रन्थं यथामुद्रित
पुस्तक दीयते, व्याख्यायां ग्रन्थपातात् ।

* (यया)—'तात्पर्यानुपपत्त्येत्यर्थः' इति टिप्पणी ।

चेत्, तर्हि गङ्गायां घोष इति गङ्गाशब्दो लक्षणिक इति
 गङ्गायां पयांसि यादांसि गङ्गायामित्यत्रापि स एव
 लक्षणिकोऽग्नौ । अनुपपत्तिविरहान्नैवमिति चेत्—समान-
 मेतद्वद्विपर्ययेण वैदिकेऽपि । *अथ परस्यापि वैदिकेऽपि

पदसन्दर्भेषु कुतोऽनधिगतार्थबोधनम् । अर्थान्तरान्विते स्वार्थे पदसामर्थ्यावगमाल्लोके वैदिकानां पदानां लौकिकेभ्योऽनन्यत्वादिति चेत्—तन्न । लौकिकानि वचनानि पुरुषाधीनरचनतया तदभिप्रायानुरोधीनि नान्वितार्थपरतया तमवगमयितुमीशते इति वृथा अर्थान्तरान्वितस्वार्थकल्पना तेषाम् ॥

बोधनम् ॥ परस्यापीति ॥ अन्विताभिधानवादिनोऽपि । कुत इति । निष्कारणन्तदिति भावः । न लक्षणावन्निष्कारणत्वमभिधानस्य, शब्दव्यव-
(हाराधीनसमयज्ञा ?) नपेक्षितत्वा(नापेक्षत्वा ?) दित्यभिप्रायेणान्विताभि-
धानवादी चोदयति—अर्थान्तरान्विते स्वार्थे . . . . . अनन्यत्वा-
दिति चेत् ॥ एतच्च ‘कुतः’ इति प्रश्नस्योत्तरम् । लोक इत्यन्त एको हेतुः ।
यथोक्तम्—(‘व्यवहारे च) यथाव्यतिपन्नमेवावापोद्धारौ’ । ‘अस्यार्थः—
वृद्धव्यवहारे च यथाव्यतिपन्नम्—व्यतिपन्नमनतिक्रम्य—(आवापोद्धारौ) ।
तथा हि—‘गामानय’ इत्यानयत्यन्वितस्यैव गोरावापः ‘महिपमानय’
इति तदन्वितस्यैवो(द्धारः,) तेनान्वित एव शब्दस्य सामर्थ्यमवसीयते ।
तच्च द्विधा सम्भवति । साक्षाद्वाभिधाने(न), पदार्थप्रतिपत्त्यवा(न्तर-
व्यव)धानेन वेति सम्प्रधारणीयम् । न तत्र साक्षात्सम्भवे प्रणाडी-
समाश्रयणमुचितमित्यन्विता(भिधानमेव) निश्चीयते’ इति । लौकिके-
भ्योऽनन्यत्वं लोकवेदाधिकरणे स्थितमिति । परिहरति—तन्न ।
लौकिकानि . . . . . तमवगमयितुमीशते ॥ तदभिप्रायानुरोधी-
नीति ॥ ‘पौ(रुपेयाद्वचना)त्—एवमयं पुरुषो वेदेति प्रत्ययः,
नैव(मय)मर्थः’ इति न्यायादिति भावः । तमिति—अन्वितार्थमिति ।
ततः किमित्याह—इति वृथा अर्थान्तरान्वितस्वार्थकल्पना तेषाम् ॥

१. ‘वैदिकानां च लौकिकेभ्यः’ इति सु. पु. पाठः ।

२. ‘लौकिकपदानि हि पुरुषाधीनरचनतया तदभिप्रायानुरोधेनान्वितार्थपरतया’
इति सु. पु. पाठः ।

३. ‘इति किमर्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधानकल्पनया’ इति सु. पु. पाठः ।
‘पदैरर्थस्वरूपमात्रोपस्थितौ वस्तुतात्पर्यज्ञानवशात् तत्सप्तसर्गबोध इति भावः ।’ इति
टिप्पणी ।

वार्तिककारीयैरप्युक्तम्—‘इन्द्रियादेरिव शङ्कितव्यभिचारादपि वाक्या-
 द्वाक्यार्थप्रत्ययः प्रथममुपजनित एव पश्चादन्यतः शङ्कितव्यभिचारोऽपि
 व्यभिचारनिदानभूतभ्रमादिचतुष्टयाभावनिश्रयात्प्रमाणमिति निश्चीयते’ ।
 यत्पुनः सत् ज्ञानमर्थप्रतिपत्तिं जनयति न तस्य शङ्कितव्यभिचारस्य
 तज्जनकत्वमित्युक्तम् । तदयुक्तम्, तादृशव्याप्तेरव्यभिचारस्मृत्यपेक्ष-
 प्रमितिसाधनत्वलिङ्गत्व(ङ्ग ?)प्रयुक्तत्वात् । अन्यथा—कथञ्चित्साधर्म्येण
 शाब्देऽपि तदापत्तौ—यदर्थान्तरप्रतिपत्तिं जनयति तत् ज्ञातमाशङ्कित-
 व्यभिचारं च जनयति यथा लिङ्गम्, इत्यतादृशस्येन्द्रियस्यार्थप्रतिपत्त्य-
 जनकत्वप्रसङ्गादिति । तथा हि वाक्यं तावन्न चक्षुरादिवदपरामृश्य
 ज्ञापकमित्यत्र प्रष्टव्यम्—किं ज्ञापकशब्देनाभिधायकत्वं विवक्षितम् ?
 उत बोधकत्वमात्रम् । अत्र बोधकत्वे तादृशत्वमङ्गीक्रियत एव, अभि-
 धायकत्वं तु वाक्यस्यासिद्धमेव, पदमात्रस्य पदार्थमात्राभिधानाङ्गी-
 करणात् । तत्र च पदपदार्थसम्बन्धपरामर्शमात्रस्यैवाश्रयणात् आकाङ्क्षा-
 सन्निधियोग्यत्वपरामर्शः तात्पर्यज्ञानं च पदार्थानां वाक्यार्थं बोधयत्ता-
 मितिकर्तव्यतैव । अतस्तयोरभावेऽप्यभिधानं भवत्येव । अपि च,
 ‘नद्यास्तीरे फलानि सन्ति’ इत्यादौ च यत्र पश्चाद्व्यभिचारः तत्रापि न
 प्रमाणज्ञानकारणवैकल्येन तदनुपपत्तिः(नुत्पत्तिः)मात्रम् । किन्तु भ्रान्ति-
 ज्ञानकारणसमर्थः(सामर्थ्यतः ?) तदुत्पत्तिरेवेति कस्य वैकल्याज्ज्ञाना-
 नुत्पत्तिरिति न विचारणीयम्, यतो नेयं प्रमाणज्ञानानुत्पत्तिः, किन्त्व-
 प्रमाणज्ञानोत्पत्तिरेवेत्युक्तम् । यत्तु—तत्र तात्पर्यनिश्चयेऽभिधानं भवति,
 तात्पर्यानिश्चये न भवतीत्याश्रयणीयम्, तदनिश्चयश्च विविधाभिप्राया-
 र्थान्त्वाद्वाक्यार्थ(क्य ?)स्येति । तदयुक्तम् । उत्पन्नं वाक्यार्थज्ञानं
 पश्चात्सन्देहे सति सन्देहापनयनमात्रे तात्पर्यनिश्चयः कारणं न ज्ञानो-
 त्पत्तावेवेति स्थितेः । अपि च, सिद्ध एव प्रथममभिधाने विविधाभि-
 प्रायत्वाद्यथा(र्थ ?)तात्पर्यसन्देहे प्र(भ्र ?)माद्यभावेन यथार्थतात्पर्यनिश्चय-
 माप्तमेवार्थ्यते, अभिधानन्तु प्रागेव सिद्धम् । न च प्र(भ्र ?)मादि-
 निरासान्तर्गतं सम्यग्ज्ञानम् । तथा हि—ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्ना वाक्य-
 प्रयोगकारणम् । तदोपेपु भ्रमादिषु निराकृतेष्वशङ्कामात्रमपनीयते ।
 उत्पन्नन्तु पूर्वज्ञानं स्वविषये प्रमाणमेवावतिष्ठते । ततो ज्ञेयमवशिष्यत एव ॥

वाक्यार्थस्यापि नान्तरीयकसिद्धत्वाद्वाक्य पश्चादनुवादक भवतीति ।
 मैवम् । शङ्कायामपि वक्तुर्भनश्चक्षुरादिशङ्कैव जायताम् । तन्निरासे
 निर्दोषाद्वाक्याद्वेदवदभिधानमेवास्तु न तन्न सम्यग्ज्ञानान्तर्ग(नावग ?)-
 तिरस्ति । यद्यपि वाक्यप्रयोगस्य ज्ञानादिरेव साक्षात्कारणम्, न चक्षुरादि,
 तथापि हेतुनिपेधेन ज्ञानदोषनिपेध एव सेत्स्यति । अतो ज्ञानहेतु-
 दोषाभावात्तत्कार्यज्ञानदोषाभावसिद्धेरभिधानमनुमानात्प्रागेवास्तु । एव
 च विदितसङ्गतेस्तात्पर्यज्ञानात्पूर्वमेव वाक्य स्वार्थबोधकमित्युक्तम् ।
 एवञ्च ज्ञानविशेषमनवगम्य सामान्येन ज्ञानस्य निर्दोषतामवधारयतो-
 ऽभिधान सिद्धयेत् । यथाप्तत्वं ज्ञानस्य निर्दोषत्वम् । अथ यथार्थ-
 दर्शित्वम् यथादृष्टार्थवादित्वम् च पुरुषधर्म आप्तत्वम्, तथापि प्रथम-
 प्रयोगमारभ्य तस्य सकृदेव निश्चितत्वात्तद्वाक्यादभिधान प्रागेवानुमाना-
 त्सिद्धयति । यद्यपि प्रथमप्रयोगोपाधित्वमाप्तत्वस्यास्ति, तथापि तदीय-
 प्रयोगसामान्यस्योपाधित्वात्सकृदेव ग्रहणसम्भव । यद्यप्यदुष्टोऽयमिति
 सामान्येनावगतम्, तथापीदानीमयमदुष्ट इति ज्ञान तात्पर्योपयोगीति
 चेत्—न । सामान्यावगतस्मृतेरेयापेक्षितत्वात् । येन हेतुना सकृदाप्त-
 मवधारितम्, तेनैव ज्ञानमप्यवगस्यते इति चेत्—न । सामान्येनाव-
 गतत्वात् । एतदीय ज्ञानमदुष्टमिति विशेषज्ञानस्यादुष्टत्वात् । कथ-
 ज्ञानवगते वाक्यार्थं तद्विषय ज्ञानमनुमीयते । पदे पदार्थेषु स्मारितेषु
 आकाङ्क्षादिवशेन तदन्ययप्रतिपादनयोग्यत्वपरामर्शो भवति । तद्विषय
 वक्तुर्ज्ञानमनुमीयत इति चेत्—न । उत्तोत्तरत्वात् । न ह्यभिधाना-
 दन्यत्पदै पदार्थाना स्मरणमस्ति । अभिधानमेव चेत्—अभिहितान्वय-
 स्वीकार एव भवेत् । अपि च यदि स्मृताना पदार्थाना आकाङ्क्षादिवशेन
 स्वान्वयप्रतिपादनयोग्यत्वमस्ति किमर्थन्तर्हि पदेन तेषामन्विताभिधान-
 मङ्गीक्रियते । शाब्दत्वायेति चेत्—तत्त्वन्वयापि सेत्स्यतीति वक्ष्यते ।
 किञ्च परामृष्टे त्वन्वययोग्यत्वे नान्तरीयकसिद्धत्वादन्यतान्वययोरप्राप्ते
 च शास्त्रस्यार्थवत्त्वादन्विताभिधानभङ्ग । परामर्शश्च तर्कापरपर्याय ।
 प्रमाणेतिकर्तव्यताकोटिरिति चेत्—सत्यम्, तथापि 'प्रमाण स्मृतिश्च
 प्रत्यय' इति गुरुवचनात्प्रमाणत्व वा स्मृतित्व वा परामर्शस्य स्यात् ।
 सर्वथा यथार्थज्ञानत्वात्प्राप्तत्वेनाभिधानमश्लक्षत्वमिति ॥

अपि च

‘स्मरणव्यतिरिक्तत्वाङ्मानपक्षं विगाहते’

इति यदतां प्रामाण्यमेवाभिमतमिति । अपि चाभिधानात्प्रागनुमान-
मिच्छतां पश्चादनुवाङ्मतेनाभिधानमपि न सिद्ध्यति । तथा हि—
पदग्नारिणानां पदार्थानामाङ्गाद्वादित्रयशालिनामन्वयस्य सिद्धत्वात् न
पुनरन्यताभिधानावसाह । एतच्च न्यायपरवमालायां पार्थसारथि-
मिश्रैर्गभिहितान्वयनिर्णये प्रपञ्चितमनुमन्धेयम् ॥

तथा हि—

अभिधाना एषेष्टा यदेषान्पयधीस्तत्र ।

यथं घोषात् (न्यय. म्या) तीरादेरभिधानतः ॥

तीरस्वरूपमपि न गद्गाशब्दोऽभिधास्यति ।

प्रागेयान्वितमग्राह गद्गाशब्देन केषत्तम् ॥

स्मारिते अनिमित्तार्थे मति तत्त्वमवायतः ।

स्मारितं तीररूपं यत्तेन म्यार्थं समन्वितम् ॥

घोषाशब्दोऽभिधत्ते नो गद्गाशब्दस्तु केषत्तम् ।

तीरगम्यन्तुस्योगीति यच्च तर्हि ध्रुवं पदम् ॥

तत्रापि चान्वये संविदुदेत्येव न चाप्यसौ ।
 पदे(द ?) हेतुरुदेतीति शक्यमत्रोपवर्णनम् ॥
 गच्छतेः कार्यवाचित्वाद्भूमिपालपदस्य च ।
 कार्यान्विताभिधायित्वान्नाकाङ्क्षादिविशेषणैः ॥
 त्रिभिरेवाभिधानन्ते सिद्धयेदन्यितगोचरम् ।
 वाच्यकोटौ निविष्टत्वात्कार्यकार्यान्वितत्वयोः ॥
 भूमिपालपदेनातो नाभिधेयो भवन्मते ।
 गच्छत्यर्थान्वितः स्वार्थो वाच्यो गच्छतिना न च ॥
 भूमिपालान्वितस्वार्थो भवत्यन्वयधीस्ततः ।
 पदकारणिका नैवेत्यतो वाच्यमिदन्त्वया ॥
 अभिधानं पदार्थानां पदैर्नैवेह सम्मतम् ।
 अन्वयस्य निमित्तं यदर्थरूपमवस्थितम् ॥
 तत्तावत्स्मर्यते पश्चात्स्मृतैः स्वार्थैर्मिथोऽन्वयः ।
 आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिसध्रीचीनैः करिष्यते ॥
 इत्यवश्यमकामेनाप्यनुज्ञातव्यमापयेत् ।
 ततश्च सर्वदेवास्तु तथैवाभिधया विना ॥
 किमन्विताभिधानेन बहूपद्रवकारिणा ।
 'अथ तत्रानुमानेन संविदन्यितगोचरा ॥
 जायते न पदैर्नापि पदार्थैरिति मन्यसे ।'
 न हि सिद्धार्थवाक्येषु पदेभ्योऽन्वयधीर्मता ॥
 न पदार्थनिमित्ता वा भवेत्किन्त्वनुमानतः ।
 निर्मितिः पौरुषेयी हि वाक्यानामुपलक्षिता ॥
 विशिष्टार्थविचक्षायाः समनन्तरभाविनी ।
 ततश्च सा हेतुभूतां विचक्षामनुमापयेत् ॥
 स्वकारणश्च विज्ञानं सानुमापयति स्थितम् ।
 ज्ञानेन च स्वविषयः पदार्थानां समन्वयः ॥

अनुमीयत एवं च सिद्धे सत्यनुमानतः ।
 पदार्थानाञ्च हेतुत्वं नैवान्वितधियं प्रति ॥
 आद्रियामह एवं च न विरोधः प्रसज्यते ।
 यद्येवमिष्यते दोषस्तवैषोऽपि प्रसज्यते ॥

‘यत्रापि कार्यसंवित्तिस्तत्राप्येवं भविष्यति ।
 पदानामपि सामर्थ्यं अन्वितेऽर्थे न सिद्ध्यति ॥’

सिद्धार्थवाक्यविषया या त्वयोक्तानुमातृतिः ।
 प्रवर्तकेष्वपि तथैवास्तु वाक्यार्थधीस्तव ॥
 पदानामन्विते शक्तिरिष्यते केन हेतुना ।
 ततश्च सर्वसिद्धान्तभङ्ग इत्यत्र चोद्यते ॥

‘यदर्धविषयं वाक्यं तेनासावनुमीयते ।
 नान्यस्तेनान्विते सिद्धेस्तेपदानां शक्तिनिर्णयः ॥’

विशिष्टार्थव्यवहृतौ विशिष्टार्थेकगोचरम् ।
 विज्ञानं कारणमिति नाल कश्चिद्विचारभाक् ॥
 तदेतद्वाक्यमात्रेण न प्रसिद्ध्यति कुत्रचित् ।
 विशिष्टवाक्यार्थमतिर्विशिष्टादेव वाक्यतः ॥
 वाक्यार्थभेदाभिधानाद्वाक्यस्य च विशिष्टता ।
 तथा षोत्तमवृद्धोक्तवाक्यस्य समनन्तरम् ॥
 प्रयोग्यवृद्धचेष्टातो विशिष्टार्थेधियोऽनुमा ।
 तस्यात्र कारणत्वेन वाक्यमेवेह कल्प्यते ॥
 वाक्येन च विशिष्टार्थमपिदुत्पत्तिहेतुना ।
 न्यशरणतया यवनुर्वियश्नापि प्रकल्प्यते ॥
 विषयस्या विशिष्टार्थे यवनुज्ञानं प्रकल्प्यते ।
 एवं प्रयोग्यवृद्धस्य विशिष्टव्यवहर्तृता ॥
 नान्यथातोऽभ्युपेक्षया विशिष्टार्थाभिधाविता ।
 वाक्यस्य ना साप्यपेः पदेरेवेत्यभिधानम् ॥

अतोऽन्विताभिधायित्वं पदानां सिद्धमुच्यते ।
 'पार्थिवो गच्छती'त्यादेः सिद्धार्थादपि वाक्यतः ॥
 राजगत्यादिको व्यक्तं विशिष्टोऽर्थोऽवगम्यते ।
 विशिष्टविषयं ज्ञानमेतद्वान्यकृतं स्फुटम् ॥
 विशिष्टविषया वक्तुर्विवक्षा च प्रकल्प्यते ।
 तत्कारणतया वक्तुर्विशिष्टज्ञानमेव च ॥
 एतत्सर्वं तदेव(तदैव ?) स्याद्वाक्यं चेत्प्रतिपादकम् ।
 नान्यथा तेन सिद्धार्थे वाक्ये कार्याभिधायिनाम् ॥
 तदन्विताभिधातृणामभिधाया असम्भवात् ।
 पदार्थं, स्मारितैरेव पदार्थप्रतिपादनम् ॥
 भवद्भिरभ्युपेतव्यं नान्या तत्रास्ति ते गति ।
 यद्युच्येतेह नावश्यमन्वितप्रतिपादकम् (कान् ?) ॥
 वाक्यादेवानुमीयेत धीर्विशिष्टार्थगोचरा ।
 विशिष्टार्थस्मारिका या पदपङ्क्तिस्तथैव हि ॥
 सिद्धेद्विशिष्टज्ञानं नो विनाप्यभिधया यत ।
 तथा हीदृग्यापि(स्ति)सविद्येपामातः पदान्यसौ ॥
 इतरेतरयोग्यानां पदार्थानां विवक्षया ।
 उच्चारयति तेषां स विजानीते समन्वयम् ॥
 एव सति पदार्थानामन्वयं प्रति हेतुता ।
 नाङ्गीकार्या पदैरेव विशिष्टरचनान्वितैः ॥
 ज्ञानानुमानद्वारेण वाक्ये सिद्धार्थगोचरे ।
 विशिष्टवाक्यार्थधियोऽप्यनुमानस्य सम्भवात् ॥
 न पदार्थनिमित्तत्वं वाक्यार्थस्य प्रसिद्ध्यति ।
 एव तर्हि विधा येषां सिद्धवाक्यार्थगोचरा ॥
 तथैव कार्यवाक्यार्थविज्ञानमपि सेत्स्यति ।
 'गामानये'त्यादिषु ते पदार्थैः पदयोधितैः ॥

विशिष्टवाक्यार्थधियः सिद्धत्वादन्विताभिधा ।
 कुतः सिद्धेदतो येऽमी पदार्थाः पदबोधिताः ॥
 तैरेव वाक्यार्थधियः सिद्धत्यात्रान्विताभिधा ॥
 एवं स्वरूपाभिहितैः पदार्थैः

वाक्यार्थसंविद्भवतोऽपि सिद्धेत् ।

स्वरूपमात्रं च न बाभिधेयं

पदैस्तु वाक्यार्थधियोऽनुमानात् ॥

यथा पदविशेषाणां व्याप्तिर्वाचकशक्तिभिः ।
 तथा विशिष्टज्ञाने च व्याप्तिप्रद्वणसम्भवः ॥
 पदार्थजनितैरेव धूमधूमध्वजादिवत् ।
 साक्षादिभिर्विशिष्टस्य गोशब्दोऽयन्तुं वाचकः ॥
 अश्वशब्दो याजिनोऽयमिति वाचकशक्तिता ।
 यथा य(त)था तत्तदन्वितार्थगोचरसंपिदा ॥
 तस्य तस्य पदस्ये(स्यै)ष मदीतुं शक्यते स्फुटम् ।
 आप्तस्य गोपदादीनां रचनेयं प्रतीयताम् ॥
 आप्तानुयायोग्यतामस्तिमप्रीचीनान्यप्रसुता ।
 अन्वितार्थज्ञानपूर्व्येयं व्याप्तिमहे सति ॥
 'अर्थस्वरूपवाचित्यमपि नैव प्रसिद्धरति ।
 प्रागेषान्वितवाचित्यगतो वेदाप्रमाणता ॥'
 षक्तृज्ञानानुमाद्वारं वाक्यार्थप्रतिपादनम् ।
 अपौरुषेयवेदस्य न हि सम्भवमर्हति ॥
 अत्रमात्रत्वमेव व्यादेदस्य भवतां गते ।
 ननु ध्युपनिषेत्तायां वाक्यान्तरभाषिणीम् ॥
 प्रयोग्यवेष्टामात्रस्य धीर्विशिष्टार्थगोचरा ।
 कल्पते तस्य धानेन हेतुतामनिदर्शनात् ॥
 सा च इन्द्रजित्तरत्नवाग्व्याप्येति गतः परम् ।
 इन्द्रस्य तत्र इन्द्र(ऋ)षं कल्पतेऽनुरसितम् ।

पश्चाच्च कस्यचिद्वक्तुरयथार्थपदाश्रयाम् ।
 रचनामुपलभ्यासौ कथं नु व्यभिचारिणः ॥
 वाक्यात्प्रयोज्यवृद्धस्य धीर्विशिष्टार्थगोचरा ।
 जातेति विचिकित्सै(त्स्यै)वमवधारयति स्फुटम् ॥
 अनेन नूनं यक्तायमित्यभूदवधारितः ।
 न युज्यतेऽस्यान्वि(नास्य युक्तानन्वि?)तार्थपदसन्दर्भकारिता ॥
 तेन नूनमनेनैषामन्वयोऽप्यवधारितः ।
 इति ज्ञानानुमाद्वारमर्थं निश्चितवानसौ ॥
 इति कल्पयति ज्ञाता शक्तिर्वा(क्तिं वा ?) शब्दगोचरा(राम् ?) ।
 न तां मिथ्येति मनुते तस्माद्वाचकता स्थिता ॥
 नैतत्सारतया ग्राह्यं यदनेनेह वर्णितम् ।
 'न हि कार्यादि(द)तज्जन्या श(न्याच्छ)क्तिः शब्दस्य कल्प्यते ॥
 स्यात्तु तज्जन्यतामात्रे(ताभ्रन्तेः) भ्रान्तिः सा च निवर्त्यति ।'
 न हि प्रयोज्यवृद्धस्य शब्दानन्तरभाविनी ॥
 प्रतीतिः शब्दजन्या यत्तस्य शक्तिं प्रकल्पयेत् ।
 शब्दानुमितवक्तृत्वकार्यलिङ्गप्रसूहिं सा ॥
 न चान्यतोऽस्य निष्पन्नं कार्यमन्यस्य शक्तताम् ।
 कल्पयत्यव्यवस्था स्यात् कार्यकारणयोस्तथा ॥
 शब्दप्रपूरकस्यापि ज्ञेयस्याप्यन्वयजन्यता ।
 न स्फुटावधृतेत्येवं शब्दानन्तरजन्यता(म् ?) ॥
 भ्रान्त्यावगम्य शब्दस्य शक्त्या भ्रान्त्या निरूपणम् ।
 तथापि पूर्ववत्पश्चादतज्जन्यत्वनिश्चयात् ॥
 तज्जन्यत्वभ्रमे नष्टे तत्कार्यः शक्तिविभ्रमः ।
 निवर्तते पुनर्वाष्पकृतवह्न्यनुमानवत् ॥
 तद्धि साक्षादवाध्यं सहस्रबाधां नि(धानि ?)वर्तते ।
 तथा शब्दे वाचकत्वकल्पनापि निवर्तते ॥

तथा सति वैदिकार्थप्रतीतिरनुपपन्नेति चेत्—

अर्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधानशक्तिरूपना तेषामिति । चोदयति—
तथा सति . . . . अनुपपन्नेति चेत् ॥ इदमाकृतम्—अभि-
हितान्वये तावन्न वेदप्रामाण्यं सिद्धयतीत्युक्तम् । यद्यन्विताभिधानमपि
न स्वीक्रियते लौकिकानां वाक्यानाम्, तर्हि कुतो वेदवाक्याद्वाक्यार्था-
वगतिः सिद्धयेत् ॥ यथोक्तम्—

“व्यतिपक्ताभिधानं किं पदमेव(व) भविष्यति ।”

“नान्विताभिधायी शब्द उक्तो भवति” । ‘(न) भवत्य(वत्यन)न्विताभि-
धायिता(धायी), तथापि किमित्याह—“ततश्च कार्यान्विताभिधायिता लोके
नियोगस्त्वावगता” । अस्यार्थः—आचार्यान्वाक्येषु देवदत्तः । ‘समि-
माहर’ इत्यादिषु प्रवर्तमाने देवदत्ते पार्श्वस्थ (एव)मवधारयति—बुद्धि-
पूर्विकेयमस्य प्रवृत्तिः, यथाह बुद्ध्या प्रवृत्तं तदयमपि, मदपिशेषात्,
अहं च न क्रियमानानुगमात् प्रवृत्तः, नापि फलमात्रावगमात्,
नापि फलसाधनत्वावगमात्, किन्तु कार्यावगमात्, स्तनपानान्वापि
त्रिया यावन्मया कार्यतया अनवगता तावद्दत्तं न प्रवृत्तः । न च
या श्रेयस्साधनता सैव कार्यता । श्रेयः प्रति साधनत्वमन्यत्, अन्यच्च
वृत्तिः पुरुषप्रयत्नः प्रति प्राधान्यं साध्यत्वलक्षणं कार्यत्वम्, हेतुतात्मनस्तु
कर्मणः फलसाधनत्वानुविधायिनी कार्यतेति मन्त्रा अभेदः प्रतिपन्नवन्तः ।
तथा मुगमस्य फलसाधनता विना कार्यावगतिरस्ति । अतः फल-
साधनतातिरिक्तकार्यप्रोधात् प्रवृत्तिर्ममेति देवदत्तोऽपि तदवगमादेव
प्रवर्तते इति कल्पयति । तदवगमश्चास्य शङ्कानन्तरं भयच्छ(च्छ)द-
निवन्धन एवेति कार्याभिधायिता लिङ्गान्तरस्य कल्पयति । तच्च
कार्यमन्त्रितमभिधेयमिति स्थिते ‘अमित्रोऽत्र जुहुयात्स्वर्गकामः’ इत्यादिषु
वाक्येषु पष्ठान्तराद्धान्तानुसारेण स्वर्गकामपदेन नियोज्यतया स्वर्गकामः
समर्पणीय इति । यच्च कार्यमवबुद्ध्यते न नियोज्यम् । स्वर्गकामस्य च
तस्मिन्नेव कार्ये नियोज्यतया अन्यथा, यदेव तस्य काम्यमानसाधनता-
मनुभवितुं क्षमते । न च त्रिया शणभङ्गिनी कालान्तरभाविफले
हेतुर्भवति । तेन सा कार्यतया नियोज्येन सहा(हं ना)न्वीयते । यत्तु

मौपपपादि । किं नशिल्लन्नं नैयायिकानाम् । मानानुसारि
हि प्रयोजनम् न तु तदनुसारि मानम् । तस्मात्स्वदृष्टिपक्षपातं
परित्यज्यास्थायास्तिकपथमृजुमनुसरावो निमित्तमप्रत्यूह-

फालान्तरस्थायि कार्यम्, तदेव तेन सहान्वयं गन्तुमर्हतीति क्रिया-
तिरेकि मानान्तरावेद्यमेव लिङादयः कार्यमभिदधति । तच्च
मानान्तरापूर्वत्वादपूर्वं (भित्युच्यते । ननु तस्यापि कार्यस्य कुतः सिद्धिः ?
यागादेरिति चेत्,) अनन्तरभाविता तर्हि फलस्य प्रसक्ता, क्रियानन्तर-
भाविनस्तस्य फलहेतुत्वात् । उच्यते (—अनन्तरभावित्वेऽपि तस्य
न फलमनन्तरं) भविष्यति, सहकारिव्यपेक्षया विलम्बनोपपत्तेः । स च
(न च) सहकारिव्यपेक्षायां कारणभाव(हानिः । किं तत्सहकारीति चेत्,
देशकालान्निकमिति) ब्रूमः । न (च) तस्य विशेषज्ञानमन्तरेण कश्चिदुपा(?)
(किञ्चिदुप्यति । न च) फलजनकतया गुणभावादपूर्वं (स्य वाक्यार्थत्व-
हानिः ; स्वानुगुणनि)योज्यलाभाय फलानुकूलतावलम्बनात् स्वामियत् ।
यथा यथात्मन एव संविदा(दधा)नः स्वामी (गर्भदासस्योपकरोति,
तद्वदेतदपि । ततश्चान्द्रि)ताभिधाने स्थिते कार्याभिधायिता लोके नियो-
गस्य लिङादेरवगता(नेति । “अतो नियोगाभिधानम्” इति चक्ष्य)-
माणेन सम्बन्धः । नियोगसन्धेन क्रियाव्यतिरिक्तमपूर्वं कार्यतया
आत्मनि पुरुषं नियुक्ते(?) (नियुज्जानमुच्यते । न चेवं वेदत एव)
व्युत्पत्तिः, लोकाव्युत्पत्ति(त्ते)रेव वेदवाक्यानुसारेणापूर्वपर्यन्ततावगमात् ।
(ननु न लोके कार्याभिधायिता लिङादेरस्तीत्यत्राह—) “आचार्य-
पोदितः करोमि इति हि दर्शितम्” । चोदितः—प्रवर्तितः । क(?) (कार्य-
मवरोधित) इत्युच्यते ; नान्यथा चेतनः प्रवर्तयितुं शक्यते यतः ।
“ननु च प्रेक्षादयोऽयवगम्यन्ते लोके” । तत्कथं कार्याभिधायित्वमेव
लिङादेरित्यर्थः । परिहरति—“उपाधयो हि ते, न शब्दार्थाः” ।
एतदेव विपरीतं(विपरीतं) वृच्छति—“के पुनरस्मी उपा(धयो नामे)”

मस्या वैदिकार्थप्रतीतेः । तत्रानादिवृद्धव्यवहारपरम्परायां पदतदर्थसम्बन्धबोधोपाये सति असत्यपि सम्बन्धरि शब्दा-
दर्थप्रतीतेरुपपत्तेः अर्थभेदनिरूपणस्य च ज्ञानभेदनिबन्धन-
त्वात् ज्ञानभेदस्यार्थाभेदात्तदनभिधानेऽभिधानाभावात् अर्थ-
भेदाभिधाने वा तत एव सिद्धेस्तदभिधानानुपपत्तेः तद्धेतुतया
तु तत्कल्पने तात्वादिव्यापारस्यापि वाच्यत्वप्रसङ्गात्
स्वाभाविकः शब्दार्थयोः *सम्बन्ध इति स्थितिः । †स तु
किमर्थान्तरान्वितस्यार्थस्य, अर्थरूपमात्रस्य वा ; यदापि
रूपमात्रमुच्यते पदैः तदापि ‡किं तन्मात्रपरैः, आहोस्विद-
न्वितावस्थाप्रत्यायनपरैः । तत्र रूपमात्रप्रत्यायनपरत्वे पदानां
वाक्यार्थप्रत्ययानुपपत्तेः अप्रयोजनस्य §प्रयोजनासम्भवा-
दत्यन्तान्धमूकं जगत्प्रसज्येत । ॥तदुभयं परिशिष्यते

* (सम्बन्ध इति स्थितिः) — 'वृद्धव्यवहारपरम्परारूपे शब्दार्थसम्बन्धज्ञान-
कारणे सति 'अनेन शब्देनाय बोध्यः' इत्युपदर्थसत्यपि बोधदर्शनात्तत्तदर्थगतभेदप्रति-
पादनस्य तत्तद्विषयकज्ञानाकारभेदप्रयुक्ताज्ञानगतवैलक्षण्यस्य विषयतासम्बन्धेन
तत्तदर्थरूपतया अर्थभेदात् ज्ञानगतवैलक्षण्यस्य वस्तुतः सत्त्वेऽपि तस्य बोधविषयत्वा-
भावेन पदेषु तत्तज्ज्ञानगतवैलक्षण्यनिरूपितशब्देर्वस्तुमशक्यतया अर्थानामिव तत्तदर्थ-
गतवैलक्षण्यस्यापि वाच्यत्वाद्वाक्ये सावन्मात्रेण शक्त्यैवेतरव्यावृत्ततत्तदर्थविषयक-
शाब्दधिय उपपादयितुं शक्यतया अन्वयात् पदवाच्यताभ्युपगमवैयर्थ्यादर्थगतवैलक्षण्य-
बोधस्य त्वन्वयप्रयोज्यत्वमात्रेण स्वरूपतोऽर्थभेदात्तद्वैलक्षण्यनिर्वाहकान्वयाशस्यापि
वाच्यत्वाभ्युपगमे भिन्नभिन्नार्थबोधवारीणीभूतपदप्रत्यक्षक रणपदोच्चारणकुक्षिप्रविष्टता-
त्वादिव्यापारस्यापि परम्परयेतरव्यावृत्तार्थबोध प्रत्युपयोगित्वेनानिष्टस्य वाच्यत्वस्यापत्ते
शब्दार्थसम्बन्ध स्वाभाविक एवेति सिद्धान्त इत्यर्थः ।' इति टिप्पणी ।

† (स) — 'सम्बन्ध' इति टिप्पणी ।

‡ (किं) — 'किमिति २ पु नास्ति' इति टिप्पणी ।

§ (प्रयोजनासम्भवात्) — 'स्वरूपमात्रतात्पर्यकै पदै तात्पर्यविषयस्य संसर्गस्य
बोधनीयत्वासम्भवादित्यर्थः ।' इति टिप्पणी ।

॥ (उभयम्) — 'अर्थान्तरान्वितस्यार्थाभिधायकत्वं अन्वितावस्थाप्रत्यायनतात्पर्य-
कत्वं च' इति टिप्पणी ।

* तत्परेभ्यस्तदुपपद्यते । तस्माल्लोकानुसारेण वैदिकस्यापि पदसन्दर्भस्य विशिष्टार्थप्रत्ययप्रयुक्तस्याविशिष्टार्थाभिधान-
मात्रेण †लक्षणया विशिष्टार्थगमकत्वम् । स्वार्थमात्रपरत्वे
तु प्रयोजनाभावेन ‡तस्याप्यनुपपत्तेः । यथाहुरत्रभवन्तो
§वार्तिककारमिश्राः—

‘साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।
वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥
वाक्यार्थमितये तेषां ॥ प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥’

तथा च

‘वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति नः स्थितिः’ ॥
इति । ‘अन्वितेऽर्थे तात्पर्याभ्युपगमात् तदभिधायित्वं

* (तत्परेभ्यस्तदुपपद्यते)—‘असृष्टस्यार्थमाननिरूपिताभिधाद्वद्वृत्तिविशिष्टेभ्यः
पदेभ्यो विशिष्टार्थतात्पर्यकेभ्यस्तात्पर्येणैव सृष्टार्थप्रतीत्युपपत्ते सृष्टनिरूपिता अभिधा
न स्वीक्रियत इत्यर्थः ।’ इति टिप्पणी ।

† (लक्षणया)—‘लोके वचमिप्रारूपतात्पर्यसम्भवेऽप्यपीह्येयेषु वैदिकवाक्येषु
तदसम्भवाच्छतया पदार्थमात्रोपस्थितानि लक्षणया सृष्टार्थबोधजनस्त्वमित्यर्थः ।’
इति टिप्पणी ।

‡ (तस्याप्यनुपपत्तेः)—‘तदन्यप्रतीतीच्छयानुघटितत्वे सति तत्प्रतीतिजनन-
योग्यत्वरूपेण तात्पर्येण युक्तस्य वैदिकपदजातस्य स्वार्थमात्रे प्रदर्शिततात्पर्यस्वीकारे
प्रयोजनभूतस्य प्रवृत्त्यादे स्वरूपमालक्षणेनारासम्भवात्प्राक् प्रदर्शितरीत्यानुमिति-
कारणीभूतप्रवृत्त्याद्यभावेन स्वार्थमात्रबोधस्याप्यनुपपत्तेरिति भावः । एव च स्वरूप-
मात्राभिधानेन प्रयोजनशून्येषु वैदिकपदेषु लक्षणाश्रयणेन सृष्टबोधोपात्तीकारेऽपि
निर्विशेषात्मतत्त्वबोधनेन निश्चितप्रपञ्चपाथरूपरमप्रयोजनमपादकेषु महावाक्येषु
तत्त्वमस्यादियु नान्वयांशे लक्ष्यति भावः । अत्र भूमिहानुमन्धेया’ इति टिप्पणी ।

§ (वार्तिककारमिश्रा) श्लोकशार्तके वाक्याधिकरणे श्लो० ३३९ १ (३४२,
३४३) इति टिप्पणी ।

॥ (प्रवृत्तौ नान्तरीयकम्)—‘प्रवृत्ताविति फले निमित्ते साप्तमी । प्रवृत्त्यर्थम्—
आश्रितवाक्यार्थबोधार्थम् । नान्तरीयकम्—प्रदर्शितदिशा अवश्यकम्’ इति टिप्पणी ।

¶ (अन्वितेऽर्थे)—‘शक्त्यविवक्षयापि तात्पर्यवियमत्वमात्रेण बोधाभ्युपगमे-
ऽतिप्रगल्भमन्यमानः शङ्कते’ इति टिप्पणी ।

पदानामिति चेत्, तर्हि 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गापदं तीराभिधायि भवेत्, तत्र तात्पर्यात् । न* ; स्मारित-
स्वार्थप्रत्यासत्त्यापि तदवगतेर्न तत्परस्यापि तदभिधानमिति
यद्युच्येत तदितरत्रापि समानमुक्तेन क्रमेण† । तस्मादनेकान्तं
तात्पर्यं न वीजं ‡सामर्थ्यसाधने । न जातु ज्वलन्ति
काष्ठानि §पाकपराण्यपि पाके साक्षात्समर्थानि, किन्तु
ज्वलन एव, तथा द्वारा तत्सिद्धेः । तेषामतुल्यकक्ष्याणां
प्राथम्यं न विशेषायोपयुज्यते, येन पदानां तदर्थेभ्यः
प्राथम्येनान्वितार्थधियं प्रति ||सामर्थ्यं कल्प्येत । दर्शिता
त्वतुल्यकक्ष्यता, रूपमात्राभिधानात्, अन्विताभिधाने गौर-
वात् । न च पदार्थानामुपलभ्यमानाकाङ्क्षादिसहकारिणां
विशिष्टार्थधीजन्मनि सामर्थ्यमपरं कल्पनीयम्¶, **तेभ्य एव
तादृग्भ्यस्तदुत्पत्तेरुपपत्तेः । न चैते मानान्तरदृष्टा अर्था न
††विशिष्टार्थबुद्धेरशिते । तथा हि—यत एवानुमानभावमर्था-

* (न)—'न । अभिधायकत्वं तस्येष्टमिति शेषः ।' इति टिप्पणी ।

† (उक्तेन क्रमेण)—'लक्षणयापि विशिष्टधीजन्मवादिति भावः' इति टिप्पणी ।

‡ (सामर्थ्यसाधने)—'शक्तिसाधने' इति टिप्पणी ।

§ (पाकपराण्यपि)—'पाकमुष्मादकान्यपि । पाकेच्छयोपात्तान्यपीति यावत् ।'
इति टिप्पणी ।

|| (सामर्थ्यं कल्प्येत)—'अन्यथाप्युपपन्नमानानां विशिष्टज्ञानानां प्रवृत्त्यादि-
हेतुक्रान्तिमिति प्राथमिकविषयत्वं शक्त्यनुमाने न पर्याप्तमित्यर्थः ।' इति टिप्पणी ।

¶ (अपरं कल्पनीयम्)—'प्रत्यक्षादिनावगतानां शैलपुनरनिर्णयशब्दप्रवणादीनां
विशिष्टार्थबोधजनकत्वस्य प्रागुक्त्यादितत्वात्तथैव परैरुपात्ततानां अप्यर्थानां विशिष्टानु-
भवजनकत्वाभ्युपगमे कारणत्वकल्पनाधिक्यं नेति भावः ।' इति टिप्पणी ।

** (तेभ्य एव)—'देभ्य एवेति २ पु पाठः' इति टिप्पणी ।

†† (विशिष्टार्थबुद्धेः)—'मानान्तरदृष्टानर्थानविशिष्टार्थबुद्धेरिति २ पु पाठः' इति
टिप्पणी ।

पत्तिभावं वा समापन्ना दृष्टा विशिष्टार्थधियमादधाना यथा
तथा आधास्यन्ति तामेव *तत्परैः स्मारिताः सन्तः †शब्दत्व-
मापन्नाः । ‡अनुपपत्तिसम्बन्धमात्रप्रभावितं च तात्पर्य-
मुपपादके न शक्तिमपेक्षते, गङ्गादिपदानां च काष्ठादीनां
च तीरादौ पाकादौ च कल्पनाप्रसङ्गादित्युक्तम् । §न च
सर्वत्र स्वार्थपरित्यागेनैव लक्षणेत्थैकान्तिकम् । लक्षणी-
यानुरोधेनैव हि सर्वत्र परिग्रहपरित्यागौ । तद्यथा ‘गङ्गायां
घोषः’ इत्यत्र गङ्गापदेन घोषप्रतिवासाहतीरलक्षणया स्वार्थस्य
गङ्गायास्त्यागः, ‘दण्डिनो गच्छन्ति’ इत्यत्र तु दण्ड्यदण्डिषु
समूहिषु लक्ष्यमाणेषु तदन्तर्गतस्याविशेषादण्डिशब्दार्थस्य
परिग्रहः, त(य?)था वेदे ‘सृष्टीरुपदधाति’ इत्यत्र ॥गणिकानां
लक्ष्यमाणत्वे तदन्तर्गतस्यापि सृष्ट्यर्थस्य परिग्रहः, एव-
मिहापि व्यतिपक्तावस्थायां लक्ष्यमाणायां तदन्तर्गत-
स्यापि परिग्रहः, तदग्रहे ¶लक्ष्यमाणपरित्यागप्रसङ्गात् ।

* (तत्परैः) — ‘तत्परैरिति २ पु. पाठ’ इति टिप्पणी ।

† (शब्दत्वम्) — ‘शब्दशेषस्थितत्वरकारकानुसन्धानविषयत्वम्’ इति टिप्पणी ।

‡ (अनुपपत्तिसम्बन्ध ..... शक्तिमपेक्षते) — ‘पदार्थस्वरूपमात्रेऽनुपपत्त्या
सम्बन्धेन प्रतियोगित्वादिना च केवलमुपपादित वाक्यार्थसंसर्गनिरूपित तात्पर्यं पद-
शक्तेर्गमक न, तामन्तरायुपपत्तेरित्यर्थः ।’ इति टिप्पणी ।

§ (न च सर्वत्र) — ‘अन्वयांशे लक्षणासहमानः शङ्कते’ इति टिप्पणी ।

॥ (गणिकानाम्) — ‘तद्गणपठितानां सृष्टिशब्दरहितानामपि । शाबरभाष्ये अ०
१. पा० ४. सू० २७’ इति टिप्पणी ।

¶ (लक्ष्यमाणपरित्यागप्रसङ्गात्) — ‘ससर्गिण पदार्थस्य परित्यागे संसर्गमात्र-
प्रतीतेर्निष्प्रयोजनत्वेन संसर्गस्यापि परित्यागप्रसङ्गादित्यर्थः ।’ इति टिप्पणी ।

*लक्षणालक्षणायोगादलक्षणेति चेत्—न ; †अलक्षणत्वात् । तत्रैतत्स्यात्—नेयं लक्षणा, सा किलाभिधेयस्यार्थस्या-
योग्यतया अनुपपद्यमाने वाक्यार्थसम्बन्धे सति तत्सम्बन्ध-
लब्धबुद्धिसन्निधौ वाक्यार्थसम्बन्धार्हे भवत्यर्थान्तरे ;
तथा आह कश्चित्—

‘वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तितः ।

तत्सम्बन्धवशप्राप्तस्यान्वयाल्लक्षणेप्यते ॥’

न च ‘ओदनं पचति चैत्रः पिठरे’ इत्यादौ चैत्रपिठरा-
दीनामर्थानां वाक्यार्थे सम्बन्धानर्हत्वम् ; न च तल्लक्षिताया
अन्वितावस्थाया अन्वयान्तरशालिता ; न चैवं लक्षणा,
‡तल्लक्षणविरहात्—इति । तत्किमिदानीं न लक्षणेयमित्यनन्य-
लभ्यस्यापि शब्दार्थत्वमस्तु । न हि ‘मासमग्निहोत्रं जुहोति’
इत्यत्राग्निहोत्रपदं अलक्षणिकमिति मुख्यं भवति । कर्मा-
न्तरसादृश्येन गौण्या वृत्त्या तत्र प्रवृत्त्युपपत्तेर्न तदभि-
धानशक्तिकल्पनेति चेत्, इहाप्युन्नीतया नीत्या अन्तरेणाप्य-
भिधानसामर्थ्यमन्वितावस्थाप्रतीत्युपपत्तेः कृतमभिधान-
शक्तितः । एवं च न चेदियं पदप्रवृत्तिर्लक्षणालक्षणमन्वेति,

* (लक्षणालक्षणायोगात्)— ‘वक्ष्यमाणस्यार्थान्यपदार्थबोधकत्वघटितलक्षणा-
लक्षणस्य स्वार्थसम्बन्धेऽभावादित्यर्थः ।’ इति टिप्पणी ।

† (अलक्षणत्वात्)—‘वक्ष्यमाणस्य लक्षणालक्षणस्य प्रदर्शयिष्यमाणदूषणेना-
न्यापकत्वादिति भावः ।’ इति टिप्पणी ।

‡ (तल्लक्षणविरहादिति)—‘लक्षणयोपस्थिततीरादे पश्चाद्बोधविषयत्वमिव प्रकृते
लक्षितेन समुद्रस्वार्थरूपेण प्रयोजनसिद्धे पुनरन्वयान्तरस्यानुपयोगादनवस्थाप्रसङ्गाच्चेति
भावः ।’ इति टिप्पणी ।

भवतु तर्हि चतुर्थी, दृष्टत्वात् । अस्तु वा लक्षणैव । नो खल्वेतल्लक्षणम् ; अप्रसिद्धवृत्त्यन्तरावतारप्रसङ्गात् । तस्मादेतद्वक्तव्यम् । तदिदमुच्यते—‘मृष्यामहे वाच्यानुपपत्तितः’ इति, ‘सम्बन्धवशप्राप्तस्य’ इति च, न पुनः ‘वाक्यार्थे सम्बन्धे’ति च ‘अन्वयात्’ इति च । अस्ति चेहापि लोकानुसारतो विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्तसमभिव्याहृतीनामर्थरूपमात्रपरत्वे पदानामनुपपत्तिः । अर्थरूपसम्बन्धवशप्राप्तता चान्वितावस्थायाः । व्यापकं चैतल्लक्षणं लक्षणानामनवयवेन† वैदिकीनां च लौकिकीनां चेति चतुरस्रम् । अभिधावृत्तित्वं च पदानां रूपमात्रप्रज्ञापनेऽपि § न तेनोपपद्यते । अपि नाम पदानि साक्षाद्वापारेण बोधयन्त्यर्थान् वाक्यार्थमितये तद्बोधनमिति वाक्यार्थं लक्षयिष्यन्ति । तदवस्थाभेदस्य तैः सहादृष्टचरत्वेन बुद्धावसन्निधानादलक्षणेति चेत्—न । सामान्यतो दर्शनात्, पदार्थानां च तद्विशेषकत्वात् । नो खल्वन्वितेभ्यः पदार्थेभ्योऽन्योऽन्वितावस्थाविशेषः । तथा चार्थस्वरूपबोधनसामर्थ्या-

* (प्राप्तस्येति)—‘इतिशब्दः २ पुस्तके नास्ति’ इति टिप्पणी ।

† (अर्थरूपसम्बन्धवशप्राप्तता)—‘अर्थसम्बन्धवशप्राप्ततेति २ पु पाठः’ इति टिप्पणी ।

‡ (अनवयवेन)—‘साकरत्वेन’ इति टिप्पणी ।

§ (न तेनोपपद्यते)—‘स्वरूपमात्रोपस्थापनेन न परिणामाप्यते, प्रयोजनवैकल्यादिति भावः ।’ इति टिप्पणी ।

॥ (सामान्यत)—‘अलक्षणनिवेशनसामान्यत इति २ पु पाठः’ इति टिप्पणी ।

¶ (अन्वितावस्थाविशेषः)—‘तथा चैतरपदार्थान्वयेन विशेषरूपतामापनः सद्योऽर्थं सामान्यविशेषभावसम्बन्धेन स्वरूपसम्बन्धीति तत्र लक्षणा युज्यते इति भावः ।’ नो खल्वन्वितेभ्यः पदार्थेभ्योऽन्यान्वितावस्थाविशेषेभ्यः इति २ पु पाठः इति टिप्पणी ।

ज्ञाधिकं *सामर्थ्यद्वयं कल्पयिष्यते । नाप्यभिधानशक्ते-
रेवान्वयविषयत्वम्; अर्थस्वरूपमात्रगोचरत्वेऽपि तत्प्रती-
त्युपपत्तेः । यदि पुनः प्रमाणसंशयविपर्ययेभ्यो †विधान्त-
रानुपगमान्न पदार्थबोधः ‡शब्दव्यापारजन्मोपेयते तर्हि
स्मृतिरस्तु, न त्वेषा संस्कारोन्मेषमात्रप्रभवेति कृतमभि-
धातृभावेन §पदानाम् । तदुन्मेषे तदुपयोग इति चेत्
हन्त ! अर्थोऽप्यालोचितः स्वपदगोचरसंस्कारोद्बोधहेतुरिति
सोऽपि पदस्याभिधाता स्यात् । तदिदमनभिधातृत्वमनधि-
गतान्वयबोध एव कल्प्यते पदानाम् ॥नान्यथा । अथैवं-
वादी पृष्ठो व्याचष्टाम्—को नु खल्वयमभिधाव्यापारः
शब्दानाम्, येनामी तद्वन्तोऽन्वयस्याभिधातारः । न
तावत्परिस्पन्दः; तस्य मूर्तानुविधायिनो द्रव्ये विभुनि
विभुगुणे वा शब्दे मूर्त्यभावेनासम्भवात् । ‘असर्वगत-
द्रव्यपरिमाणं मूर्तिः’ इति हि ¶पदार्थविदः । नाप्यस्पन्दात्मा
प्रयत्नादिरिवाद्दृश्यमानः, प्रमाणाभावात् । अन्वयधियश्च

* (सामर्थ्यद्वयम्)—‘प्रागुक्त पदानामन्वयानुभवसामर्थ्यम्—अर्थस्वरूपाणां
अन्वयानुभवसामर्थ्यं च । आद्यस्यान्यथाप्युपपद्यमानत्वादन्त्यस्य क्लृप्तत्वाच्चति भावः’
इति टिप्पणी ।

† (विधान्तरः)—‘विधानान्तरेति २ गु पाठ’ इति टिप्पणी ।

‡ (पदार्थबोधः)—‘पदार्थानुभवः’ इति टिप्पणी ।

§ (पदानाम्)—‘पदानामभिधातृत्वेन पदोक्तम्, तावन्मात्रेण प्रयोजनसिद्धेरिति
भावः । ‘युगपर्याप्तया कृतम्’ इत्यमरः ।’ इति टिप्पणी ।

॥ (नान्यथा)—‘अर्थवादादिवाक्येषु प्राशस्त्यादेरशक्यत्वेऽपि ससर्गस्य प्राप-
मिकशक्तिप्रवृत्तौऽवगतत्वात्सर्गत्वेन ससर्गस्य शक्यतेति भावः ।’ इति टिप्पणी ।

¶ (पदार्थविदः)—‘वैशेषिकद्वन्द्वप्रशस्त्यादभाष्यटीकायां उदयनाचार्यकृतायां
किरणावल्यां साधर्म्यप्रकरणे’ इति टिप्पणी ।

कार्यस्य सति सङ्गतिसंवेदने *शब्दनिश्चयज्ञानादेवोत्पत्तेः ।
तस्मात्स्वगोचरं विज्ञानमेव शब्दानां व्यापारः स्वार्थबोधे ।
यथा आह भगवान्भाष्यकारः†—

‘शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानम्’ इति ॥

‡स एव स्वाभाविकशक्तिशालिनः शब्दस्य स्वशक्त्या
अर्थधीहेतुतया अभिधेति गीयते । शब्दाभासस्यैन्द्रिय-
कत्वेऽपि रूपतः सामर्थ्योपधानेनाभिधात्वात्तस्य चाती-
न्द्रियत्वादतीन्द्रियत्वमास्थिपताभिधायाः§ । न चेयं साक्षा-
दर्धधियमाधत्ते, येन न तत्साधिका स्यात्, अपि तु
संस्कारोद्बोधनक्रमेण । तथा च नार्थविषयविज्ञानं स्वपद-
गोचरसंस्कारोद्बोधनक्रमेण पदस्मरणमपि विदधदभिधा-
शब्दगोचरः, अपि तु शब्दविषयं विज्ञानम्, तस्य च
॥तद्भावनियमात् लौकिकपरीक्षकाणां प्रयोगसंप्रतिपत्तेः ।
प्रणिधानादिष्वपाठाच्छब्दस्य¶ न स्मारकत्वमिति चेत्—न ;

* (शब्दनिश्चयज्ञानादेवोत्पत्तेः) — ‘शब्दजन्यस्वार्थनिश्चयेनैवान्वयधिय उपपन्न
त्वाव्यापारान्तरकल्पना अनुचितेति भावः’ इति टिप्पणी ।

† (भाष्यकारः) — ‘शाबरभाष्ये अ० १. पा० १. अ० ५’ इति टिप्पणी ।

‡ (स एव) — ‘स्वविषयकज्ञानरूपव्यापार एव’ इति टिप्पणी ।

§ (अभिधाया) — ‘शब्दगताभिधाया अर्थयोधानुकूलसामर्थ्यरूपाया कुक्षी
प्रविष्टस्वार्थस्यातीन्द्रियत्वेन तद्विशेषितसामर्थ्यस्याप्यतीन्द्रियत्वमाश्रीयत इत्यर्थः ।’ इति
टिप्पणी ।

॥ (तद्भावनियमात्) — ‘शब्दविषयकज्ञानेन नियमतोऽर्थप्रत्ययस्वेवार्थज्ञानेन पद-
स्मरणनियमाभावादर्थगतक्वाचित्कपदोपस्थापकव्यापारस्य नाभिधात्वम्, नियमेनोपस्था-
पकव्यापारस्यैवाभिधात्वादिति भावः ।’ इति टिप्पणी ।

¶ (शब्दस्य ..... अद्यापि स्यात्) — ‘शब्दस्य तत्स्मारकत्वमिति चेन्न ।
तत्सद्भावात्’ इति २ पु. पाठः । ‘अद्यापि’ इत्यत्र ‘तथापीति च’ इति टिप्पणी ।

तत्सम्बन्धात् । अथापि स्यात्, परिगणिता हि स्मृतिहेतवः—
 ‘‘प्रणिधाननिबन्धनाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रया-
 श्रितसम्बन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधा-
 नसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थिलक्रियारागधर्माधर्माः’’— प्रामा-
 णिकैः । न चैतेषु किञ्चित्पदं तत्रार्थस्य स्मारकमिति चेत्—
 तन्न, अर्थसम्बन्धेन तदुपपत्तेः । सम्बन्धो हि स्मृतिहेतुषु
 पठितः, यतोऽन्तेवासिनो गुरुम् ऋत्विजो याज्यं †स्मरन्ति ।
 (स चास्ति शब्दार्थयोरौत्पत्तिको) वाच्यवाचकभाव इति
 तदनुभवाहितभावनासहितं शब्दविज्ञानमन्वितार्थप्रत्यायन-
 प्रयुक्तं स्वार्थं स्मारयिष्यति । वाच्यवाचकत्वं च प्रत्याय्य-
 प्रत्यायकत्वम्, तच्च विचार्यमाणं स्मार्यस्मारकत्वमेव । ननु
 सम्बन्धान्तरेणाध्यापकाध्यापनीयभावादिना अन्तेवासी स्मरति
 गुरुम्, न †स्मारकत्वेनैव, तथैवेहापि सम्बन्धान्तरमनुसर्त-
 व्यम्; न च तदस्ति, तत्कथमस्य स्मारकत्वम्;
 अन्विताभिधाने त्वभिधेयसाहचर्यमेवास्यास्ति सम्बन्धा-
 न्तरमिति युज्यते स्मारकत्वं पदानाम् । अथान्विताभिधाने-
 ‡ऽप्यन्वितप्रत्यायनाय किमस्ति सम्बन्धान्तरं पदानाम् ।
 दृष्टा हि चक्षुरादयो धूमादयश्चार्थसन्निकर्षलक्षणनियत-

* (प्रणिधान...)—‘गीतमासूत्रे अ० २. आ० २. सू० ४४. (३२४१)’
 इति टिप्पणी ।

† (स्मरन्ति)—‘स्मारयिष्यन्तीति ३ पु० पाठः ( ) एतदभ्यन्तरथ पाठः
 ३ पु० नास्ति’ इति टिप्पणी ।

‡ (स्मारकत्वेनैव)—‘स्मार्यस्मारकत्वेनैवेति ३ पु० पाठः’ इति टिप्पणी ।

§ (अन्वितप्रत्यायनाय)—‘अन्वितानुसन्निपत्तये । सामान्यतोऽन्वितस्यो
 पस्थितत्वेनानुसन्निपत्तये अथान्विताद्विरोधस्य च सामान्यादभिव्यक्तेन सम्बन्धान्तरा-
 नुसरतेरिति भावः’ इति टिप्पणी ।

साहित्यादिलक्षणेन सम्बन्धान्तरेण प्रत्याययन्तो यथायथ-
मर्थान् । यद्युच्येत विनापि सम्बन्धान्तरमौत्पत्तिकार्थ-
प्रत्यायनशक्त्या वृद्धव्यवहारोन्नीतया प्रत्यायनमिति, तद-
त्रापि समानम् । इहापि तादृशस्यैव स्मृतिजननशक्त्या
वृद्धव्यवहारोन्नीतया स्मारकत्वमस्तु पदानामर्थरूपे, तच्च
स्वज्ञानमेव, तस्य चाभिधात्वमुपपादितमधस्तात् । तस्मा-
दभिधातृत्वमपि *नान्विताभिधान इति कल्पनालाघवा-
दाकाङ्क्षादिलक्षणसहकारिप्रत्यासन्नैश्च समभिव्याहतपदस्मा-
रितैः पदार्थैः प्रत्यासत्त्या गम्यमानो †वाक्यार्थो लाक्षणिकः
शाब्दश्चेति रमणीयम् । तस्मात् ‡सुष्ठूक्तम्—‘पदानि स्वं
स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि अथेदानीं पदार्था
अवगताः सन्तो वाक्यार्थमवगमयन्ति’ इति ॥

तत्त्वविन्दुपरामर्शपुष्टानां बुद्धिवीरुधः ।

वाक्यार्थधीसुमनसः पुरुषार्थफलप्रदाः ॥

वाक्यार्थमितये पुंसां भ्रमसन्तमसच्छिदा ।

इन्दुनेवामुना मार्गो दर्शितस्तत्त्वविन्दुना ॥

इति आचार्यश्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितः

तत्त्वविन्दुः समाप्तः ॥

* (नान्विताभिधान इति)—‘अन्विताभिधानवादे प्रदर्शितदिशा पदानामन्वि-
ताभिधानृत्वं न सिध्यतीत्यर्थः ।’ इति टिप्पणी ।

† (वाक्यार्थो लाक्षणिकः शाब्दश्चेति)—‘समर्थो लक्षणागम्य स्वज्ञानादि-
परम्परया पदजनितत्वेन शाब्दधेत्यर्थः ।’ इति टिप्पणी ।

‡ (सुष्ठूक्तम्)—‘शाबरभाष्ये अ० १ पा० १, सू० २५.’ इति टिप्पणी ।

APPENDIX I.

[An Alphabetical Table of the Authors and their Works in the Purva Mimamsa Śāstra, whose dates may be fixed between A. D 1600 and 1850]

Serial No	AUTHOR.	WORK.	REMARKS
1	Anandāśrī son of Rāmapudha of <i>Praśāga gotra</i> —a member of the <i>Kandarmānīkka Bṛhaccarana</i> Brahmin Community—an inhabitant of the <i>Peralam</i> village in the Tanjore District	<i>Tantradarpana</i> —a commentary on the P M Sūtras beginning with the second chapter It belongs to the Bhatta school	A Ms preserved in the Madras Govt Oriental Mes Library, Madras [R Nos 3879 (b) & 3886]
2	Anantācārya	<i>Vidhisudhākara</i> —an independent treatise on the nature and scope of <i>vedhā nise dha</i> and <i>arthavādas</i> It belongs to the Bhatta school	Do [No. 4477]
3	Appayya Dīkṣita son of Appā Dīkṣita and a descendant of the famous Appayya Dīkṣita—patronised by one <i>Cinnabomma</i>	<i>Duruhasikṣa</i> —containing seven main sections beginning with <i>udaharanoddhāra bhāṅga</i> ,—a rejoinder against the refutations of the views of Appayya Dīkṣita	Do [R No 3934 (a)] Whether this author is identical with the author of two works— (1) <i>Tantrasiddhāntadīpikā</i> and

APPENDIX I

Serial No	AUTHOR	WORK.	REMARKS
	bhupāla minister of Cokkanatha (son of Cinnamāmbā) of Nalla Bomma family	as embodied in his Vidhirasayana It also belongs to the Bhatta school	(2) <i>Purāṇamamasaṁśayaśaṅga</i> had p ka (both described in the Introduction p 136) is not known
4	Akhala (or Aubhala or Aubala) son of one Māyārya (?) of <i>Sritāsa goṭra</i> .	<i>Vālyārtharatnamālā</i> —with his own gloss— <i>Tātparyaprakāśikā</i> or <i>Suvarnamudrā</i> —an independent treatise dealing with the nature and scope of the <i>adhyāyana</i> (id); refuting the view of <i>Kṛyāśikha</i> and elucidating the true import of <i>imprajaya</i> viz <i>opurva</i> or <i>nyoga</i> according to the Prabhakara school	Preserved in the Madras Govt. Oriental Mss Library
5	<i>Udayapādyapāda</i> (probably a Māla barian)	<i>Adhikāranaslokarthodipikā</i> —in 48 verses with explanatory prose for the Tarka pada according to the Prabhakara school	Do [R No 2901]
6	<i>Uttamaslokatīrti</i> a.	<i>Laghuvārthakatikā</i> or <i>Laghunayasudha</i> a good commentary on the Citrapata otherwise known as Laghuvarthika	Do The author of this work is known by the name <i>Uttamaslokatīrtha</i> cf— <i>Visvesvaraprēṭhena śrītatviveśa mūrtinā</i> <i>Uttamaslokatīrthena tatprīṭya</i> <i>grathitam sphuṭam</i>

7	Kesava, son of Visvanātha.	<i>Mīmāṃsābhāṣya</i> —(Bhatta school)	<i>Vide</i> Dr A. B. Keith's <i>Karmamīmāṃsā</i> p 13
8	Garuḍadhīraja, son of Śrinivasa (by Alamelumanga) and grand son of Sūryanarayana (the author of a commentary on the Śāstradīpika)	<i>Tantrasiddhāntasāgraha</i> —a commentary on the P M Sūtras (Bhatta school) (It contains chapters VII & VIII complete and IX incomplete)	Preserved in the Madras Govt. Mss Library [R No 1803 (a)]
9	Gopālabhāṭṭa	<i>Vidhiraśayanabhūṣana</i>	Mentioned by Dr A. B. Keith in his <i>Karmamīmāṃsā</i> p 12
10	Goundabhatta	<i>Mīmāṃsānyāyasāgraha</i> —a commentary on the P M Sūtras according to the Prabhākara school (It contains from the second pada of the first adhyāya to the fifth pada of the third adhyāya.)	Do [R. No 2768] It is mostly in verses except in <i>visayavākyas</i> and <i>samsayas</i>
11	Goundamrītamuni alias Devendra sarasvati a disciple of Narayanaṃtapujyapada	<i>Vivaraṇa</i> —a commentary on the Śābara bhāṣya from the second pada of the first adhyāya according to the Bhatta school	A portion of it is preserved in the Madras Govt. Mss Library [R No 2767] A transcript of the same is available in the Ann Univ Library
12	Lakṣmanārya the son of Tīmarmāya by Giryamba the brother of one Śrinivasa and the disciple of Śrinivasopadhyaṣya (probably his brother) who was well-versed in the Mādhyamika system of Philosophy	<i>Tantrasūtra</i> —containing refutations of the siddhāntas of some well known adhikarāṇas like <i>gunakāṇḍāhikarāṇa</i> It has six main sections	He is later than Khandadeva and Gopinātha (the author of the <i>Manisara</i>) so he might be placed between A D 1700-1800 Preserved in the Madras Govt. Mss Library [No 4416 & R. No 1344]

APPENDIX I

Serial No.	AUTHOR.	WORK.	REMARKS.
13	<i>Mahāśvetarādātā</i>	<i>Pūrvamīmāṃsāsūtravyākhyā (?)</i>	Mentioned by A. B. Keith in his K. M., p. 12.
14	<i>Mukundānandayati</i> —probably a Kerala.	<i>Nītatattvārthabhāṣavyākhyā.</i>	A part of it is preserved in the Madras Govt. Ms. Libraries. [R. No 2939]
15	<i>Mundūmīśra</i>	<i>Āṅgatanurukt.</i>	Later than Khandadeva. Printed in the Anandasrama Press, Poona.
16	<i>Nārdayana</i> (probably a Kerala), son of Viṣṇu.	<i>Viṣṇuśaṅkhaśekhikā</i> —an excellent commentary on the Bhavanāviveka of Mandanaśrī.	Preserved in the Madras Govt. Ms. Libraries. [R. No. 3065 (b)] Whether the author's father Viṣṇu is identical with Bhaṭṭa-viṣṇu, the author of the <i>Naya-tattvasaṅgraha</i> , is yet to be known.
17	<i>Nārdayana</i> , son of Śrīnivāsa.	<i>Vidhicamatkāraśāstrakā</i> —dealing with the nature and authority of vedic injunctions. It refutes the views of Appayya Dīkṣita as set forth in his <i>Vidhi-rasayana</i> .	Do. No. 4469.

18	Nārāyaṇasudhī	<i>Bhāṭṭanayodiyōḥa</i> —a summary of Khandadeva's Bhāṭṭadīpikā	Preserved in the Madras Govt Mss Library
19	Nārāyaṇatīrthamuni	<i>Bhāṭṭabhāṣāparīkṣā</i> —an exposition of the terminology of the Mīmāṃsa	Vide A B Keith's Karmamīmāṃsa p 13 It has been published at Benares (1900)
20	Nilakantha (probably a Kerala Brahmin belonging to Payyoor family of Bhattatiris)	<i>Nītilattavārtarbhāṣatīrthakhyā</i>	A part of it is preserved in the Madras Mss Libraries [R No 3588]
21	Peddādī śita	<i>Bhāṭṭaparībhāṣā</i> —dealing with the six pramanas of the Bhāṭṭa Mīmāṃsakas	Do [No 4439] Whether this author is identical with the commentator on the <i>Vedānta Parībhāṣa</i> is not known
22	Ravi	<i>Mīmāṃsā(nyaya)prameyasangraha</i> —a summary of the contents of the P M Śāstra belonging to the Bhāṭṭa school	A part of this work is preserved in the Madras Govt Mss Library [R. No 4456]
23	Rāghaṇāṇḍa Sarasatī—pupil of one Advaya (pupil of Viśveśvara)	<i>Mīmāṃsāsūtravārtikā</i> or <i>Nīyavārtikā</i> —a commentary on the Sūtras	Mentioned by Dr A B Keith in his Karmamīmāṃsa, p 12
24	Rāmacandrārāya son of Venkaṭeśvara Suri of Kolhapur	<i>Adhikaraṇanūla</i> —an elaborate discussion of certain adhikāraṇas beginning with the Sāṅkhyamustyadhikāraṇa	Preserved in the Madras Govt Mss Library

APPENDIX I

Serial No	AUTHOR	WORK	REMARKS
25	Rāmañujāśa son of Raghu nāthadeśikadhvarin and younger brother of Vedantacarya of Śrīvatsa gotra and pupil of both his father and brother	<i>Tantran śāhāṇ</i> —a commentary on the sutras following the Śāstradīpika and the Nayaviveka of both the schools of Mīmāṃsa	Preserved in the Madras Govt Mas Library [R No 2337]
26	Rāmeśvara son of Subrahmanya Śūri	<i>Vidhivācaka</i> —on the nature and classification of vidhi	Do
27	Rameśvarasūrin	<i>Subodhinī</i> —a gloss on the P M sutras	A Reprint from the Pandit
28	Rāmakṛṣṇa Uḍṇyābhāṭṭacarya	<i>Mīmāṃsāśūhikaranakāumudī</i>	Mentioned by Dr A. B Keith in his <i>Karmamīmāṃsa</i> p 13
29	Srinivasāśa son of one Nṛsim hārya of Vadhula gotra of Thirumaligai village and pupil of his own paternal uncle Lakṣmanarya	<i>Vidhivācaka</i> —a rejoinder of the Vidhi darpana of Kollur Narayana Śāstri	Preserved in Ms in the Madras Govt Ms Library [R No 1376]
30	Subrahmanya pupil of another Subrahmanya	<i>Sāstropanyāsamaikā</i> —an exposition of the first sūtra of the P M Śāstra on the lines of Cidananda and his commentators	Do [R. No 3069]

31	<i>Vallabhācārya</i>	(1) <i>P M Karikās</i> in 42 verses <i>munīyasūtrabhāṣya</i>	(2) <i>Jai</i>	Mentioned by Dr A. B. Keith in his <i>Karmamīmamsa</i> , pp 13 and 14
32	<i>Vāñchēstvarasīṣya</i> .	<i>Tantrasiddhāntasāgraha</i> —dealing the me- taphysics of the Mīmamsa Śāstra.		Preserved in the Mss Libraries in Madras [R. No 1802 (b)]
33	<i>Venkatānḍarāyaṇa</i> son of Rama- candra and grandson of Mīna- kṣivallabha of Bharadvāja-gotra —a native of Madura (in South India) where his family was patronised by the Pāṇḍya kings His teacher was Lakṣmīna	<i>Vidhikūṣaṇa</i> —on the nature and kinds of vidhi		Do [R No 8121 (b)]
34	<i>Vaidyanātha</i> son of Tatsadama bhāṭṭa	<i>Prabhā</i> —a commentary on the Śāstra dīpikā		Do
35	<i>Vaidyanāṭha</i> .	A commentary on the Sūtras		Mentioned by Dr A B Keith in his <i>Karmamīmamsa</i> , p 12
36	<i>Yallubhāṭṭa</i> son of Darbhavelu bhāṭṭa (the disciple of Annam bhāṭṭa)	<i>Mīmamsasūtradīpikā</i> —a commentary on the Sūtras following the Bhāṭṭa school		Preserved in the Madras Govt. Mss Library [R. No 1564] He might have belonged to the 18th century

APPENDIX II.

[An Alphabetical Table of Works,
the authors and dates of which are not known]

Serial No	WORK	REMARKS
1	<i>Adhvaramimamsāsūtrārthadīpkā</i> —(probably written by a Keralaīya)—a commentary on the Jaiminiyasutravṛtti (see below)	Preserved in the Madras Govt Mss Library (R No 3038) This work refers to Madhavacarya and Somanatha's Mayukhamālīka
2	<i>Amśatrayavācārah</i>	
3	<i>Granthayojanā</i> —a commentary on the Tarkapada of the Śabarabhaṣya	Preserved in the Madras Govt Mss Library A transcript is available in the Annamalai University Library It abruptly breaks off in the middle of I 1 5
4	<i>Jaiminiyasutravṛtti</i> —(Keralaīya)—a commentary on the Sūtras of Jaimini	Preserved in part only to the end of 4th adhyāya in the Madras Govt Mss Library [R No 2973]
5	<i>Prakaranapañcikatayōkhyā</i>	Do [R No 3237] It breaks off in the <i>Nayavṛtti</i>
6	Do <i>Nyāyasiddhi</i> —(probably written by a Keralaīya)	Do [R No 3647] It breaks off in the anuṃāna of the Pramāṇapārayana It quotes a Karikā from the <i>Bṛhattīlā</i> <i>Yathā lokaprasiddham ca lakṣanairanugamyate</i> <i>Lakṣyam na lakṣanairēva tadapūriam prasadyate</i>
7	<i>Balabhāskara</i> with the commentary <i>Prabhā</i>	Preserved in the Madras Govt. Mss Library [R. No 2179] It extends to the sixth pada of the Third Adhyāya

APPENDIX III. अनुबन्धस्तृतीयः ।

॥ तत्त्वविन्दुकारिकार्थानां वर्णानुक्रमगूणी ॥

सुरगृह्य वा

भग्यागातिरायाद्रूपरगुणेः	.	.	.	१००
भदये युष्वाय ममः	.	.	.	१
भाषांषे भारशे ममः	.	.	.	१
इन्दुनेयामुना मार्गे	.	.	.	१११
कल्पनास्त्रापयं यत्र	.	.	.	१२२
गौरवाद्रिपदाभाषात्	.	.	.	८२
तत्त्वविन्दुपरागुदुष्टानां	.	.	.	१११
तदेव कतरत्रेति	.	.	.	११२
दृष्टाद्वयोर्वपत्तां च	.	.	.	८
मस्मृतिमादृशत्वात्	.	.	.	७१
मान्दवर्गधुतिः स्मृत्वा	.	.	.	७१
पदान्तरस्य येषर्षे	.	.	.	१२
पदान्वाकाङ्क्षितागम-	.	.	.	११
पूर्वानुभवयोनिष्वात्	.	.	.	१४
मीपमानपरित्यागे	.	.	.	८
वाक्यार्थधियमादत्ते	.	.	.	८४
वाक्यार्थधीमुमानमः	.	.	.	१११
वाक्यार्थमितये पुंसां	.	.	.	१११
वाच्यरूपादिनाभूत-	.	.	.	१२१
विधान्तरानवगमात्	.	.	.	१००
धुतान्विताभिधाने तु	.	.	.	१२
स चान्विते न स्वरूपे	.	.	.	१४
साते तद्वाच्यभाषिणे	.	.	.	१११
समभिप्राहतेः शब्दा-	.	.	.	१२१
सहकारिणि कार्यं च	.	.	.	१११
स्वार्थानभिदधन्तीह	.	.	.	११

APPENDIX IV. अनुबन्धश्चतुर्थः ।

तत्त्वसिन्दु-तत्त्वविभाजनयोरुदाहृतानां कारिकार्थानां
वाक्यानां च वर्णानुक्रमसूची ।

पुटमह्या ।	प्रत्यादि ।	आकरनाम ।
२	धौक्यादहिर्जुज्य	विष्णुपुराणम्
४	अतोऽस्ति वाक्यधी	श्लोकपातिका १ १ ७ श्लो १०८ Ben Ed ३ ८७६
८	अत्यन्तादृष्टयारवाधे	
११८	अत्यन्तासत्यपि ज्ञानम्	श्लोकपातिका १ १ २ श्लो १, पु ४६
२१	अथ कम्पादय तिरपथम्	श्लोकमिदं पु १६९-१७१ Madras Edn
१४१	अथ सप्रानुमानेन	न्यायपरमार्थ Benares Edn, पु ८८
४	अथ पदमिदं मन्त्रपात्रेन वरदन्ता या	मासती N S Edn, पु ५
२६	अथवा वागनेवागु	श्लोकपातिका १ १ ५ श्लो ९०, पु ५१५
१११	अर्थाभापदयतां बर्मेति	अष्टाध्यायी, सू २ ३ ५२
७१	अनन्ते चतुरेक्ये	रसादितिकारिका, पु १२२
९९, १४८	अनन्तपञ्चम सार्वार्थ	
४	अनादिमध्यनिध्या	
५५	अनाधिगतद्वयगतौ	
१४	अनन्तापयस्य अनन्तमुक्तमात्र	राजगिरि, पु २३८
७२	अन्तापमानेकार्थम्	
१०	अन्तर्वा य विज्ञाते	अथ वा श्लो ११२
१११	अनेकाया य गर्वा गति	पार्थिका (१)
१४१	अध्वरूपवाचिनाम्	न्यायपरमार्थ, Benares Edition पु ९१
४४	अर्थाभापनं यदेव	श्लोकपातिका, १ १ ५ श्लो १०, पु ५१५

पुटसंख्या ।

ग्रन्थादिः ।

आकरनाम ।

- ६०-१ असदेतत् ; अनुपपन्नार्थत्व... स्फोटसिद्धिः, पु. ८३-४.
लौकिकवचनोपपत्तिः
- १५८ असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिः ...
३७ अस्ति भवन्तीपरः ... व्याकरणवार्तिकम्
१४३ अस्ति वा तादृशं वाक्यं ... न्यायरत्नमाला, Benares
Edition, पु. ८८.
- १ अस्य च कर्तव्यतायाम् ... वार्तिककारीयाः (?)
१३७ अस्यार्थः घृष्टव्यवहारे च ... ऋजुविमला, पु. ३८४,
..... निश्चीयते Madras Edition.
- २ अहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षः ... लोकविदः (?)
२ अहे बुभ्रियन्मन्त्रं मे गोपाय ... तै. ब्राह्मणम्, २. २७. २.
- १०३ आतो निन्दा हेतुचित्रेषु ... वैजयन्ती
११६ आनन्तर्यामिन् वाक्यार्थः ... श्लोकवार्तिकम्, १. १. ७,
श्लो. ११५, पु. ८७८.
- ९२ आघ्रायस्य क्रियार्थत्वात् ... पूर्वमीमांसासूत्रम्, १. २. १.
३ आप्याम्यिका गृहानी ...
२ आरोग्यं भास्करादिच्छेत् ... स्मृतिः (?)
३५ आरोपविपर्ययोप्ये ...
- ७०, ७१ आवृत्तदूरवर्ति...अविभवादित्युक्तम्. स्फोटसिद्धिः, पु. १२०-१.
२४ इ गती ... धातुपाठः अदादिः (?)
२४ इण् गती ... धातुपाठः अदादिः, ३५.
१५ इति धार्यान्तरत्वं स्यात् ... वार्तिकम् (?)
२१ इत्थं प्रतीयमानाः स्युः ... श्लो. वा., १. १. ६, पु. ८०१
,, स्फोट., पु. ५२२
- ४३ इदं ब्रवीरपर्याय ...
६८ इदं धर्मेवादी...केपाज्जिज्ञावात्... स्फोटसिद्धिः, पु. ११५-९
११९ इदमाकृतम्-न तावत् ... असा... न्यायकणिका, पु. १३३,
धारणत्वात् Benares Edition
- ७३ इन्द्रियभावस्त्वणुन एव मनसः ... न्यायकणिका (?)
१३९ इन्द्रियादेरिव ... निश्चीयते ... वार्तिककारीयाः (?)
३० इष्टं समुच्चयज्ञानम् ... श्लो. वा. स्फोट. श्लो. ११३
५ उच्यते यद्यथा दृष्टम् ...
२ एकादशैते कथिताः ... विष्णुपुराणम्
१७ एकोपलब्धौ भैतेपाम् ... स्फोटसिद्धिकारिका ८, पु. ६५
२२ ओदितश्च ... अष्टाध्यायी सू. ८. ३. ४५

पुटसख्या ।

ग्रन्थादि ।

आकरनाम ।

४९-५० कथ प्रत्यक्षवेद्यता वादिबत्

६८ कर्तृभेदश्च तत्र स्यात्

१४२ कार्यं तद्वन्वितं चापि

स्फोटसिद्धि, पु १७२-७५

वार्त्तिकम् (?)

न्यायरत्नमाला, Benares
Edition, पु ८८१४ कुत पुनरनुभवापगति कादा
चिन्तात्

२९, ७७ केचिद्वाहुर्धया वर्णो

१२२ कोकिलालापसुभगा

६७ ममन्यूनतिरिक्त-व

१० क्रिया(बद्)गुणवत् द्रव्य
लक्षणम्

४ क्रीडसे विविधैर्भावे

११९ क्षणिक-वप्रतिक्षेपात्

वार्त्तिकम् (?)

काव्यादर्श, परि २, श्लो ३५४

श्लो वा १ १ ७, श्लो १८०

कणादसूत्रम्, अ १, आ १

सू १५

वायुसहिता

विधिविवेक, पु १२२,

Benares Edition

२ गङ्गाधरो महादेव

५५ गत्यर्थोऽत्र नानार्थो

२४ गौरिलोकमतिरन्तु

लोकविद् (?)

श्लो वा स्फोट पु ५४०,

श्लो १२०

२२ गङ्गाज्यामलाहाम्यो गिति

३९, ७७ विग्रहरूपा च ता बुद्धिम्

वणादिमूलम्

श्लो वा १ १ ५, स्फोट श्लो

१११, पु ५३८

९२ बोद्धेनेति क्रियाया वचनमाहु

शावरभाष्यम्, १ १ २

६२ जगति बह्वु न तस्य

५९ जातिमाचक्षते ते हि

१४३ जायते न पदैर्वापि

स्फोटसिद्धिकारिका ९, पु ७३

न्यायरत्नमाला, पु ८८,

Benares Edition

१ ज्ञान मद्देशरादिच्छेत्

२१ ज्या वयोहानौ

५ ज्योतिष्टोमोऽङ्गसापेक्ष

२२ दुर्भोधि गतिवृत्तयो

स्मृतिः (?)

धातुपाठ, क्रयादि २७

धातुपाठ, म्वादि, १०३५

१४९-ततश्च कार्याम्विताभिधायिता }

१५० के पुनरमी उपाधयो नाम }

४ ततश्चार्थाद्भवेत्लोके

श्रुती, पु ३८६-७,

Madras Edition

श्लो वा १ १ ७, श्लो १०८,

८७६

पुटसंख्या ।	ग्रन्थादिः ।	आकरनाम ।
११६	तत्पतिपत्तये शब्दार्थव्यवहारः	... बृहती. पु. ३८३, Mad. Ed.
१५६	तत्सम्बन्धवशात्प्राप्त-	... (प्रकरणपञ्चिकायां वाक्यार्थमावृ- कायामुद्धृतम्)
४३	तत्र जातिरपेता स्यात्	... ..
२९	तत्र ज्ञाने च वर्णानाम्	... श्लोकवार्तिकम्, स्फोट. श्लो. ११०
१७	तथाहि सर्वत्र...प्रकाशान्ते	... स्फोटसिद्धिः, पु. १२६-७
१२६	तथा गन्धवति द्रव्ये	... न्यायरत्नमाला, पु. १००, Benares Edition
७१	तदित्थं सम्बन्धकाले...आत्मान- मावेदयति	... स्फोटसिद्धिः, पु. १२२-३
२६	तद्भावभाविता हेतुः	... श्लोकवार्तिकम् १. १. ५, स्फोट. श्लो. १००, पु. ५३५
२४	तद्वाङ्मयार्थताभ्यां च	... ,, स्फोट. श्लो. १२०
८, ९२	तच्चूतानां क्रियार्थेन ... तन्निमित्त- त्वात्	... पूर्वमीमांसासूत्रम् १. १. ७ (२)
३०	तदारूढास्तदावर्णाः	... श्लोकवार्तिकम् स्फोट. श्लो. ११६
२७	तदिदमसमञ्जसमिव लक्ष्यते	... स्फोटसिद्धिः, पु. ५२
१२६	तस्माज्जात्यभिधायित्वात्	... न्यायरत्नमाला, पु. १०० Benares Edition
११६	तस्मात्तत्स्मरणेनैव	... वार्तिकम् (?) बृहटीकेति भाति (प्रकरणपञ्चिकायामुद्धृतम्)
२६	तस्यार्थबुद्धिहेतुत्वे	... श्लोकवार्तिकम् १. १. ५, स्फोट. श्लो. १००, पु. ५३५
३	तस्याहं सकलां याधाम्	... ..
७०	तिरोहितव्यवहित	... स्फोटसिद्धिकारिका १६, पु. १२०
४८	तेन जन्मैव विषयम् (?)	... ..
३०	तेन श्रोतमनोभ्यां स्यात्	... श्लोकवार्तिकम् स्फोट. श्लो. ११५
११६	तेऽपि नैवास्मृता यस्मात्	... वार्तिकम् (बृहटीकेति भाति) (प्रकरणपञ्चिकायामुद्धृतम्)
६८, ६९	तेषां च गुणभूतानाम्	... श्लोकवार्तिकम् स्फोट. श्लो. ७०, पु. ५२८
३	तेषां हि प्रार्थितं सर्वम्	... ..
६२	ते हि जातीस्तद्वतीर्वा...आचक्षते .	स्फोटसिद्धिः, पु. ७७
४	एवं हि सर्वजगद्भूतः	... वायुसंहिता
३	एवामनाराध्य देवेभ्यो	... वायुसंहिता
३	एवामृते परमां शक्तिं	... ..

पुटसल्या ।

ग्रन्थादि ।

आकरनाम ।

- २१ दीर्घादेर्नैग्वनहत्वात् श्लोकवार्तिकम् स्फोट श्लो ५२
 ३६ दृढज्ञानगृहीतेऽर्थे श्लोकवार्तिकम् १ १ ५,
 स्फोट श्लो ९९, पु ५३५
 २४ देवदत्तादिशब्दे तु " " १२१
 ३६ दोषो ह्यविद्यमानोऽपि वार्तिकम् (?)
 ६२ श्लोकयोर्द्विवचनैकवचने अष्टाध्यायीसूत्रम्, १ ४ २२
 २० न कश्चिदपि नादोऽस्य शास्त्रदीपिका, १ १ ५
 २९ न खलु साक्षात् तदर्थज्ञानकारणम् स्फोटसिद्धि, पु ५८-६३
 ६२ न चानाधितस्यानृत्तयो व्यक्तय " पु ७४-५
 ११६ न च सवधप्रहणा अनुपपन्नम् ऋतुविमला, पु ३८४,
 Madras Edition
 ६८ न च तस्य परिज्ञानम् स्फोटसिद्धिकारिका १५, पु ११५
 १५, २३ न च तस्य प्रत्यक्षेभ्यो अभेद श्राव्यभाष्यम्, १ १ ५
 ५९, ६० न च समुच्चयज्ञानायरोहि लौकिक स्फोटसिद्धि, पु ७३-८२
 यचनोपपत्तिरिति
 ५ न च सापेक्ष इत्ययम्
 १९ न चेतनादवैयर्थ्यम् उत्पादयति स्फोटसिद्धि, पु १२९-१३१
 ३० न चेतद्रूपपेक्षे श्लोकवार्तिकम् स्फोट श्लो ११४
 १० न तावत्कैवल्ये मुख्य प्रसङ्ग स्फोटसिद्धि, पु १२५-६
 ६२ न तावदिदं वाङ्मनात्मभिप्रायम् " पु ७४
 १२६ न द्रव्ये जायते सति न्यायपरमाला, पु १००,
 Benares Edition
 ९४ ननु नावश्य न कश्चिदेष हति " पु ८०
 १० नन्यथाभिप्रायानि मुख्य प्रसङ्ग स्फोटसिद्धि, पु १२४
 २३, २४ नन्यस्तीद पश्चात् खुदा भेद " पु
 प्रतीयते
 ११९ नावस्तु अभेदप्रतिभास एतया न्यायपरमाला, पु १२७
 इत्यु Benares Edition
 ६८ न मन्यय स्वादृक्त्व स्फोटसिद्धिकारिका १५, पु ११५
 १४९ } न भगवन्निवाभिप्रायी विपरिणु ऋतुविमला, पु ३८६ ०
 १५० } पृच्छति Midras Edition
 १४० न हि कार्यादुपगम्यात्
 १३, १४ न हि तादृशमप्याने न्यायपरमाला, पु ९१
 ९१ न हि दृष्टः पुराण नाम दृष्टी १ १ ५, पु २१६
 ४ न हि वाङ्मनात्मार्थम् वायुगदिता

पुटसंख्या ।

ग्रन्थादिः ।

भाकरनाम ।

१४	नानेकावयवं धारयम्	... स्फोटसिद्धिकारिका २९, पु. २३८
१४४	नान्यस्ते नान्विते सिद्धेत्	... न्यायरत्नमाला, पु. ८९, Benares Edition
१८	नापि प्रत्येकमवद्योतनात्..... स्फोटमभिव्यञ्जयन्ति	... स्फोटसिद्धिः, पु. १२८-९
६२	नापि शब्दव्यवत्यभिप्रायम्	... ,, पु. ७५
९१	नाभ्यस्ताच्छतुः	... अष्टाध्यायी, सू. ७. १. ७८
११४	नाम प्रकाश्यसम्भाव्य	... ..
२९	नावश्यं यौगपयेन	... श्लोकवार्तिकम् स्फोट. श्लो. ११०
५	नावाचकस्तथाप्राप्ति-	... ..
२२	नासावर्थमिति प्रति-	... ..
६५	नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात्	... पूर्वमीमांसासूत्रम्, १. १. ६
१०७	नियोज्यः स च कार्यं यः	... प्रकरणपद्धिका, वाच्यार्थमातृका, Benares Edn., पु. १८२
५८, ७२	निरस्तभेदं पदतरमेकम्	... स्फोटसिद्धिकारिका ३७, पु. २९१
१४२	नीलोत्पलरमेष्वाद्य	... शावरभाष्ये १. १. ६, न्यायरत्न- मालायां वाच्यार्थनिर्णये चोद्धृतम् ८८
५९	नेक्षिता जातिशब्दानाम्	... स्फोटसिद्धिकारिका ९, पु. ७३
८	नैव वैदप्रमाणत्वम्	... वार्तिकम् (?)
१०० } १०८ } ११६ }	पदमभ्यधिकभावात्	{ श्लोकवार्तिकम् १. १. ५, शब्द-श्लो. १०७, पु. ४३२
१६१	पदानि स्वं स्वमभिधाय...वाक्यार्थ- मवगमयन्ति	... शावरभाष्यम्, १. १. ७
१४४	पदानामपि सामर्थ्यम्	... न्यायरत्नमाला, पु. ८९, Benares Edition
८	पदार्थपदसम्यग्	... श्लोकवार्तिकम्, १. १. ७, श्लो. १, पु. ८४५
६७	पदावधारणोपायान्	... ,, १. १. ७, श्लो. १८०
११९	परिहरति-न अन्यथासिद्धेः	... न्यायकणिका, पु. २८८, Benares Edition
७०	परेषामसमाख्येयम्	... वाक्यपदीयम्, काण्डः १, श्लो. ३५
१००	परोक्षश्रानुभूतश्च	... श्लोकवार्तिकम् १. १. ५, पु. ४३१, श्लो. १०३

पुटसंख्या ।

ग्रन्थादिः ।

भाकरनाम ।

- २१ भ्रान्त्या कथं प्रतीतिश्चेत् ... श्लोकवार्तिकम् स्फोट. पु. ५२२,
श्लो. ५३
- ७० मणिरूप्यादिषु ज्ञानम् ... वाक्यपदीयम्, काण्डः १,
श्लो. ३५
- १३४ } मतान्तरमुपन्यस्यति...तदुक्त- ... विवेकतत्त्वम् (नयविवेकव्याख्या-
१३६ } प्रमितिर्विषयत्व- नम्) १. १. ७
- ७४ मनसो चेन्द्रियैर्योगः ... वार्तिकम् (?)
- ७३ मनोभूतपरिस्पन्दे ... भावनाविवेकारिका,
Sarasvati Bhavana
Series, पु. ९५
- ३६ मानान्तरेषु ग्रहणम् ... स्फोटसिद्धिकारिका २३, पु. १६९
- १५६ मासमग्निहोत्रं जुहोति ... ..
- ४३ मिथस्तदर्थयोर्वाच्यः ... ..
- ३ मेधाकामः सरस्वतीम् ... ..
- ६० मोषपादि लौकिकं...वाक्यतेऽव-
सातुम् ... स्फोटसिद्धिः, पु. ८३
- १४४ यत्रापि कार्यसंविद्धिः ... न्यायरत्नमाला, पु. ८९,
Benares Edition
- २० यथा रत्नपरीक्षिणः...विशेषाभावात्. स्फोटसिद्धिः, पु. १३१-२
- ५ यथैव श्रवणापेक्षः ... ..
- ५९ यदप्युक्तं सतोपि वर्णातिरेकिणः...
आवष्ट इति ... स्फोटसिद्धिः, पु. २१-२
- १४४ यदर्थविषयं वाक्यम् ... न्यायरत्नमाला, पु. ८९,
Benares Edition.
- १२० यदि च श्वेतिमा...मानमपरमुप-
मेयम् ... अन्विताभिधानवादिनः
- २४ यदि चार्यान्तरत्वं स्यात् ... श्लोकवार्तिकम् स्फोट. श्लो. ११९
- ४४ यदि वा नैव गृह्णाति ... वार्तिकम् (?)
- १८ यद्यपि वर्णयद् ... शब्दान्तरग्रहणा-
भिमानः ... ..
- ७, १७, } यद्वा प्रत्यक्षतः पूर्वम् ... ..
२९ }
- ७० यद्वैकल्यहेतुत्वात् ... श्लोकवार्तिकम् १. १. ५,
स्फोट. पु. ५३८, श्लो. १०९
- २ यमृषयश्चैचिदा विदुः ... तैत्तिरीयब्राह्मणम्, १. २. २६. २
- ११६ यस्य येनार्थसम्बन्धः ... वार्तिकम् (?)

पुटसरया ।

ग्रन्थादि ।

आकरनाम ।

१५३	वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि	वार्तिकम् (?) (प्रकरणपञ्चिकाया वाक्यार्थमावृत्तायामुद्धृतम्)
१३३ }	वाचस्पयुक्तम्—अन्विताभिधान	
१३४ }	कल्प्य इति दिक्	नयविवेक , १ १ ७
५	वाच्यवाचकशक्त्योश्च	
१५६	वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे	(प्रकरणपञ्चिकाया वाक्यार्थ मावृत्तायामुद्धृतम्)
९१	घा नपुंसकस्य	अष्टाध्यायी सू ७ १. ७०
५८	विभूतभेदग्रहमेतयैव	स्फोटसिद्धिकारिका ३६, पु २६१
१०७	विनयादिभ्यष्टल्	अष्टाध्यायी सू ५ ४ ३४
१९-२०	विनिविष्टस्फोटविम्बप्रतिविम्बप्रत्यय	वैयाकरणग्रन्थ (?)
४०	विप्रतिपिद्धधर्मसमवाये भूयसा स्यासधर्मैवम्	पूर्वमीमांसासूत्रम् १२ २ ७ [[२२]
११६, }	विशिष्टार्थयुक्ता हि	वार्तिकम् (?)
१३२ }		
१	विशुद्धज्ञानदेहाय	श्लोकवार्तिकम् १ १ १, श्लो १
१०६	विश्वजिता यजेत	
२	घृषा कपिश्च शङ्कुश्च	विष्णुपुराणम्
१५, २३	वैलक्षण्यं च तस्यैष्टम्	श्लोकवार्तिकम् स्फोट यु ५३९, [श्लो ११८]
१४९	व्यतिपत्ताभिधानं किं शब्द उक्तो भवति	शुद्धी पु ३८५ ६
१३७	व्यवहारे च आवापोद्गारी	" "
४२	व्यक्तयः शब्दशब्दस्य	
३	व्यत्यासाऽपि भवेत्सय	वायुसंहिता
६१	व्यवहारोऽध्यायं वृद्ध	वार्तिकम् (?)
२६	शस्त्रन्तरकल्पना अर्थोपति क्षयात्	स्फोटसिद्धि , पु ४८
८	शब्दप्रामाण्यनिर्णीते	श्लोकवार्तिकम् १ १ ७, पु ९१४, श्लो २४७
३०	शक्तादिरूप जायेत	" १ १ ५, स्फोट श्लो ११४
३०	शब्दादर्थमस्ति	" " " ११६
२८	शक्ते शस्त्रन्तरायोग	स्फोटसिद्धिकारिका ७, पु ५२
१२०, }	शास्त्रं शब्दविज्ञानात् विज्ञानम्	शावरभाष्यम् १ १ ५
१५९ }		
२४	शैप्रयादल्पाक्ष(प्त)रत्वाद्वा	श्लोकवार्तिकम् स्फोट श्लो १२१
४१	श्रोत्रग्रहणे प्रसिद्ध	शावरभाष्यम् १ १ ५
४४-५	श्रोत्रग्रहणतापि च प्रत्यानात्	स्फोटसिद्धि , पु २२-४
४२	श्रोत्रधीलक्षिता वर्णा	

पुटसख्या ।

ग्रन्थादि ।

आकरनाम ।

१०० सर्वस्यानुपलब्धेऽर्थे

श्लोकवार्तिकम् १ १ ५,

पु २११, श्लो ११

३० सर्वपु च तदर्थपु

,, स्फोट श्लो ११३

७, १७, } समस्वरूप(वर्ण)विज्ञानम्
२९ }

,, ,, १०९

३ समस्वलोकाग्रार्थम्

वायुसहिता

६८, ६९ साहित्यमेकवक्त्रादि

१५३ साक्षाद्यपि कुर्वन्ति

श्लोकवार्तिकम् १ १ ७,

श्लो ३४२, पु ९४३

३ सिद्धिकामो विनायकम्

६१ सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे

कात्यायनवार्तिकम् (पस्पशाह्निक
भाष्यम्)

३ ध्रुवत दुष्कृत घापि

वायुसहिता

७३ सुखादरापरोक्षस्थ

१५५ सुष्टीर्यदवाति

१७ सोऽपि पर्यनुयोगेन

श्लोकवार्तिकम् १ १ ५,

स्फोट श्लो ९१

५ सम्बन्धज्ञानसापेक्ष

७० सम्बन्धज्ञानसमये

२१, २२ सयोगादेरातो धातोर्पञ्चत

स्फोटसिद्धिकारिका १६, पु १२०

७१ सस्कारादावभिज्ञेऽपि

अष्टाध्यायी, सू ८ २ ४३

११६ स्तोत्रोऽपि व्यतिरेका य

स्फोटसिद्धिकारिका १७, पु १२२

१२० स्थितिर्मानमन्यत्तम्

वार्तिकम् (?)

१४२ स्मरणव्यतिरिक्तत्वात्

अन्विताभिधानवादिन (?)

३० स्मरण योगपद्येन

श्लोकवार्तिकम् स्फोट श्लो ११२

१४७ स्यानु तज्जयता भ्रान्ते

न्यायरत्नमाला, पु ९१

१०७ स्वर्गकामो यजेत

२२ हन हिंसामश्लो

धातुपाठ, अदादि २

२ हरश्च घटुरूपश्च

विष्णुपुराणम्

१२५ हिमवर्तिनि हेमन्ते

न्यायरत्नमाला, पु ९९

२१ हिमाचलो नाम नगाधिराज

Benares Edition

कुमारसम्भव, सर्ग १, श्लो १

APPENDIX V. अनुबन्धः पञ्चमः ।

SUGGESTED READINGS.

Page.	Line.	Original.	Suggested.
1	19	(स्त्रयि) विदा	... द्वैविदा
2	4	स्त्रै (स्त्रयि) विदा	... ”
4	6	स्वदधीना	... स्रदधीना
4	13	तथा	... कथा
5	2	सिद्धमेपां	... सिद्धं समेपां
5	15	इत्येवं	... इत्येव
6	6	चारार्थ	... चरितार्थ
9	24	गोशब्दावयवी	... गोशब्दोऽवयवी
11	22	पञ्चस्तुल्य	... पञ्चोऽस्तुल्य-
12	7	अवयविनं विभ्रति	... अवयवि(नोऽसमवायिकारणं) विभ्रति ।
13	26	वृत्तिकायां	... वृत्तिः कार्या
31	12 } 13 }	चक्षुरादयो वा रूपानुविद्धम्	... चक्षुरादयो वा (धोत्रापेक्षाः) रूपानुविद्धं (प्रत्ययम्) ।
33	4	इति	... Delete
37	7	प्रकाशते	... Delete
41	16	गोत्रेऽप्येका	... गोत्रादिष्वेका-
41	24 }	योग्यतात एवेत्यस्तु etc.	{ योग्यतात एवेति । अस्तु । ... योग्यता विवक्षितेत्यदोषः ।
42	1 }		
42	24	पूर्वककारा	... पूर्वकारा-
43	4	संसारककार-	... यद्युक्तं—ककार-
43	6	यद्येका	... यद्यैका-
44	18	च शब्दत्व	... च सत्त्वशब्दत्व-
44	19	शब्दत्वसम-	... शब्दत्वसम-
47	1	असन्तो वा सतोऽसतो	... असन्तः (सन्तो) वा सतोऽसतो
48	6	विषयं (?)	... विषये
48	7	प्राकालीने	... प्राकालीनेन
48	10 } 11 }	ज्ञापकत्वमपि...विरोधादिति ।	{ अयं ग्रन्थः 18 पङ्क्तौ ‘ननु ‘श्रयणेव’ इत्यतः पूर्व पठितव्य मिति भाति ।

Page.	Line	Original	Suggested
49	10	सन्धानापेक्षेति	सन्धानापेक्षा इति ।
49	13	(कस्या)	Delete
51	7, 9	सबन्धाख्याम्	सबन्धारया
52	8	व्यपदेशभेद इति	व्यपदेश इति
55	3	धेयि हि पद	धायि हि पदपद
55	17	पद	पदपद
56	21	सबन्धिना सबन्धा	असबन्धिना सबद्धा
60	11	समूह	Delete
61	7	नैकाशमात्मान	नैक शब्दात्मान
63	18	सप्रतिपक्षो	सामप्रत्यक्षो
66	15	{ प्राप्तमेव न ? अथोच्येत ? यत्स	{ प्राप्तमेव न (पुन सुपरिहरमिति भाय । य(सुनरक्त)—वस !
67	19	सिद्ध्यतीति ?	सिद्ध्यतीति, (तपरिहारायोक्त— अपि धेति) ।
68	17	अर्थज्ञानम्	अर्थज्ञानम् ।
69	13	अभिचाराय	अव्यभिचाराय
74	21	दोषतया मन्तव्य	दोषतया हेतुमेतन्तव्य ।
74	26	दोषत्वे	दोषत्वेन
77	13	प्रत्यय (before धी)	Delete
79	12	भवादुत्तरक्षणे विनाश	भवादुत्तर (रास्कारक्षण सदुत्तरो) यो विनाश
81	12	तदूप खुच्यते	तदूप (विषयमि) खुच्यते
81	22	तदर्थेपद ?	तदर्थे (सयन्वस्मरणे सति)
82	{ 10 11	{ अ ? धोत्र	{ अ(यमेव शब्दग्रहणहेतु) धोत्र
"	13	तस्या ? धर्वात्	तस्या (जनक, सदुत्पादना) धर्वात् ।
"	18	प्रसिद्धि	प्रसिद्धि (दर्शयति—यथाहु — क्षणिक दृष्टियत्) ।
"	24	कारेणान्यत्पद	कारेण नान्यत्पद
94	4	स्मृति	स्मृति(हेतु)
112	6	यत्तन्नाय	यदि तन्नाय
"	26	मानस्य प्रत्या	मानसप्रत्या
113	6	पदान्तर	पदान्तर
114	27	स्वगोचरागोचर	स्वागोचरगोचर

Page.	Line	Original.	Suggested.
117	24	गतत्वाधिस्य-	... गतत्वाधधिक-
120	7, 8	'स्थितिर्मानमव्यक्तम्'	... 'सितिमानमव्यक्तम्'
"	9	मानान्तरगम्यान्वयबोधी etc.	मानान्तरगम्योऽन्वयबोधी तदा तसिन्नन्वयेऽशब्दमूले
121	20	परीक्ष्य	... परीक्षा
123	26	सम्बन्धत्व	... सम्बन्धत्व
131	21	नुपपत्त्या	... नुपपत्त्या(यत्ततायाश्च प्रसिद्धि- द्योतनार्थः ।)
134	12	स्मारकत्वे लक्षणाविधापद	... स्मारकत्वम्, लक्षणाविधा पद-
"	14	(लप्ये) after लप्यम्	... Delete
135	19	(एव इ) after मि	... Delete
136	21	शब्द ?	... शब्दनिष्ठः
139	4	एव ज्ञान	... यत् ज्ञात-
"	7	आशङ्कित	... अशङ्कित-
140	7	(तात्पर्यं ?) after साम्या-	... Delete
142	10	घोषाद्य(न्ययः स्यात्).....	... घोषाद्य(न्ययस्य)तीरादेराभिधा यतः
146	9	ज्ञाने च	... ज्ञानेन
147	9	शक्तिर्वा(क्तिं या)शब्दगोचरा (राम् ?)	... शक्तिर्वा शब्दगोचरा
149	19	कार्याद्यगति	.. कार्यताद्यगति

ERRATA.

Page.	Line	Original	Corrected
<i>Introduction</i>			
13	12	prtagjñanat	prthagjñanat
14	1	(d)	Delete
16	13	Laokayatika	Laukayatikas
17	16 } 18 }	Asvaghoṣadinam	Āśvaghasadinam
25	4		
25	6	phalarāhityam ,	phalarahityam
29	31	Karmans)	Karmans
52	10	Śruti	Smṛti
	11	correspondence	corresponds
	11	is	were
60	14	Insert 'are before 'believed	
118	24	Bhattadīpika ²	Bhattadīpika
118	26	Bhattadīpika	Bhattadīpika ²
141	34	was	were
152	8	akandavastu	akhandavastu
154	3	'material	Delete
192	8	pithare	pithare
	9	pithara	pithara
<i>Text</i>			
2	22	युक्तके वाक्यत्वं	युक्तेकवाक्यत्वं
7	15	न after भावेन	Delete
11	13	सत्ताभाजन	सत्ताभाजन
13	14	महत्वं	महत्त्वं
14	9	कर्मभूताया ? कर्मतया	कर्मभूतताया
16	4 } 18 }	तत्त्वम्	तत्त्वम्
19	15		
21	9	व्यक्ति	व्यक्त
23	16	नद्वत्वावाचका धर्मतो	नद्वत्वं वाचका धर्मतो
31	15	समुचित	समुचित
32	9	कारणमुक्तम् । तत्र	कारणमुक्तम्—तत्र
32	10	मेव । निर	मेव निर
35	8	सन्धानमिति । न	सन्धानम्—इति न
		अविशिष्टेन	अवशिष्टेन

Page	Line.	Original	Corrected
39	11	एवमेव	एतमेव
43	23	न्यस्तव्या	न्यसितव्या
44	17	वेदितव्यम्	वेदितव्यम्
45	11	अनुवृत्त इति मुखस्येव दर्पणादिषु । तस्य	अनुवृत्त इति । मुखस्येव दर्पणादिषु तस्य
45	13	यथा	यदा
45	19	मपदाया	मपहाया
57	11	सम्यन्ध	सम्यन्ध
59	9	सम्भवादिति ?	सम्भव इति
65	18	सार्वकालीनत्वात्	सार्वकालिकत्वात्
69	16	रोहेषु	राहिषु
69	20	वक्त्रैकत्वं	वक्त्रैकत्वं
70	10	दुष्करत्वा	दुष्करा
70	19	प्रयुक्ता	प्रयुक्तौ
71	18 } 20 }	वक्त्रैकत्वं	वक्त्रैकत्वं
"	21	पाठ । भावर्युद्धन्तयोस्तु	पाठ भावर्युद्धन्तोऽस्तु ।
"	22	वक्त्रैकताया	वक्त्रैकताया
74	24	स वर्णा	स न वर्णा
79	15	उक्तत्वा	मुक्तत्वा
82	14	विनष्टध्रोत्र	विनष्ट ध्रोत्र
82	16 } 17 }	(पुनर)पा	(पुनर)पा
86	16	अभावात्	अभानात्
88	13	पदात्याया	पदात्या या
94	26	ततोऽनपेक्षणम्	ततोऽपेक्षानपेक्षणम्
96	23	तथा	तथा
99	12	स्मृतिमुक्तत्वा	स्मृति मुक्तत्वा
107	20	त्वार्थ	त्वास्वार्थ
112	12	ता युक्तेष्व	तायुक्तेष्व
"	15	युक्तेष्व	युक्तेष्व
"	27	भावित्वेन वेदितव्यम्	भावित्वे न विवेदितव्यम्
120	8	इत्यादिना अचिता	इत्यादिना । अन्यिता
122	14	राहितस्मृतिरेव	राहिता स्मृतिरेव
133	8	विशेषण बहु	विशेषणबहु
134	25	अस्यर्थ	अस्यर्थ

Page.	Line.	Original	Corrected
135	17	लक्षणा गति	लक्षणागति
136	6	लक्षणायाम्,	लक्षणायां
140	20 } 21 }	ज्ञानानुमानमुच्यते	ज्ञानानुमानम्, उच्यते ।
141	9	सिद्धोत् । यदि	सिद्धोत् यदि
141	15 } 16 }	भासत्वम्	भासत्वमव
	17	स्यादुष्ट	स्यादष्ट
"	26 } 27 }	पर्याय । प्रमाणे	पर्याय प्रमाणे
149	8	व्यतिपत्ताभिधान भविष्यति	व्यतिपत्ताभिधान पदम् । किमेव भविष्यति ।
150	1	मोपपत्तादि	मोपपत्तादि
152	9 } 21 }	कल्पते	कल्पते
156	11	मित्यन्य	मित्यन्य
157	4	'मृष्यामहे वाच्य	मृष्यामहे 'वाच्य
160	6	तत्रार्थस्य	तत्रार्थस्य
<i>Appendix</i>			
14	20	उणादिसूत्रम्	Delete

ERRATA (Continued)

Page	Line				
XVIII	20	read	<i>setting</i>	for	<i>telling</i>
<i>Introduction</i>					
8	15	"	<i>deals</i>	"	<i>deal</i>
9	19	"	<i>references</i>	"	<i>reference</i>
"	36	"	<i>and</i>	"	<i>while</i>
13	7	insert	<i>such</i>	after	<i>in</i>
16	18	delete	<i>by</i>		
28	6	read	<i>dominant</i>	for	<i>dominant</i>
31	27	"	<i>translations</i>	"	<i>translation</i>
34	7	"	<i>is</i>	"	<i>are</i>
35	32	insert	<i>to</i>	after	<i>also</i>
41	17	delete	<i>are</i>		
46	6	read	<i>in</i>	for	<i>on</i>
51	18	insert	<i>as</i>	after	<i>work</i>
53	27	read	<i>those</i>	for	<i>these</i>
54	28	"	<i>very</i>	"	<i>much</i>
75	13	insert	<i>on</i>	after	<i>commented</i>
81	23	"	<i>of</i>	"	<i>was</i>
85	2	read	<i>To</i>	for	<i>Towards</i>
"	19	delete	<i>both</i>		
87	4	"	<i>is</i>	after	<i>commentary</i>
91	23	insert	<i>of</i>	"	<i>period</i>
94	1	"	<i>on</i>	"	<i>commented</i>
95	14	read	<i>at</i>	for	<i>in</i>
103	1	delete	<i>more</i>		
"	5	read	<i>a</i>	for	<i>one</i>
106	22	read	<i>on</i>	for	<i>in</i>
107	20	delete	<i>as</i>		
113	1	read	<i>To</i>	for	<i>Towards</i>
117	14	"	<i>as</i>	"	<i>who</i>
130	14	delete	<i>much</i>		
131	21	read	<i>in</i>	for	<i>on</i>
131	Last line	"	<i>into Parichekas</i>	"	<i>of Paricheka</i>
139	17	"	<i>to</i>	"	<i>from</i>
149	19	"	<i>affording</i>	"	<i>serving</i>
154	18	"	<i>owing</i>	"	<i>due</i>
160	16	insert	<i>the</i>	after	<i>by</i>
"	29	read	<i>śābalegata</i>	for	<i>śābalegata</i>
164	19	delete	<i>with the suffix lyu (ana)</i>		
190	20	insert	<i>there is</i>	after	<i>for</i>
191	33	read	<i>to</i>	for	<i>would</i>

INDEX OF AUTHORS.

[NOTE —References of Arabic numbers are to the pages of Introduction ,
those with A to those of Appendix
and those in [ ] brackets are to the Sanskrit text]

A

- Ahobila, 2 A
Aṭṭisayana, 6
Ālekhana, 6
Anantabbatta 133
Anantacarya, 1 A
Anantadeva, 131-132
Anantanarayana, 86
Annambhatta, 137
Annu Śastry, 1 A
Āpadeva, 114-116
Appayya Dīkṣita, (1) 94-104
— (2) 136
— (3) 1 A

- Āsmarathya, 6
Ātreya, 6

B

- Badarayana, 10
Badari 6
Bhartrhari, 27 fn
Bhartrmitra, 24-27
Bhaskararaya, 140
Bhattasomesvara, 71-72
Bhattaviṣṇu, 85-86
Bhavadāsa 19-21
Bhavadēvabhāṭṭa, 68-70
Bhavanāthabhāṭṭa, 66-68

C

- Cidananda Pandita, 75-76

D

- Devasvāmīn, 58-59
Dīnakarabhāṭṭa, 131

G

- Gagabhatta 133
Gaṅgadharamisra, MM 77
Garudadhvaja 3 A
Govindabhāṭṭa 3 A
Govindamṛtamuni (=Deven-
dra Sarasvatī), 3 A

J

- Jaimini, 7-13
Jayamīśra, 47
Jivadeva 131-132

K

- Kaṁalakaraḥbhāṭṭa, 131
Kamukayana 6
Kāśnājinī, 6
Kavīndracarya, 132
Kesava, 3 A
Khaṇḍadevamīśra, 116-122
Kollur Narayana Śastry 134
Kṛṣṇayājñan, 141
Kumārābhāṭṭa 28-34

L

- Lakṣmanarya 3 A
Laṅkāśībhaṣkara 112-113

M

- Madhavacarya (=Vidyā-
ranya), 80 84
Mahādevavedāntin, 4 A.
Mahāvṛata, 48-49
Mahodadhī, 48-49

Mandanamisra, 40-44
 Mukundanandayati, 4 A
 Murarimisra (1) 72-74
 — (2) 4 A.

N

Nandiśvara, 74-75
 Narayana, (1) 4 A.
 — (2) 4 A
 Narayanabhatta, (1) 107-111
 — (2) 130
 Narāyanatīrthamuni, 5 A
 Nilakantha, 5 A

P

Paramesvara I, 87-88
 — II 88-89
 — III, 90 91
 Paritosamisra, 70
 Parthasarathimisra, 60 64.
 Pedda Dikṣita, 5 A
 Prābhakaramisra, 34-40
 Prakāśa, 65-66

R

Raghavendra Sarasvatī, 5 A.
 Raghavendrayati 126
 Rājacudamanī Dikṣita 122-124
 Ramacandrārya, 5 A.
 Ramakṣṇa 139
 Ramakṣṇabhatta 138-139
 Ramakṣṇa Dikṣita, 126-127
 Ramakṣṇa Udāyabhattācārya, 6 A.
 Ramanujācārya, 144-146
 Ramanujādāsa, 6 A.
 Rāmesvara, 6 A.
 Rameśvarasūrin 6 A.

Ravi, 5 A
 Ravideva, 87

S

Śabarasvamin, 21-24
 Śalikanatha (MM), 48-50
 Śambhubhatta 134-136
 Śaṅkarabhatta, 113-114
 Somanatha Dikṣita, 128-129
 Śrīkara, 65-66
 Śrīnivasadāsa 6 A
 Suhrabmanya 6 A
 Sucaritamisra, 59 60

U

Udayapūjyapada, 2 A
 Umvekabhatta 44-48
 Upavarṣa, 14-18
 Uttamaslokatīrtha, 2 A

V

Vacaspatimisra 49-57
 Vaidyanatha, (1) 7 A
 — (2) 7 A
 Vallabhācārya, 7 A
 Vāñchesvarasīṣya 7 A
 Vāñchesvarayajvan, 146-148
 Varadarāja 92-94
 Vasudeva 88-89
 Vasudeva Dikṣita, 141-143
 Vedānta Deśika 77-79
 Veṅkatādhvarin 124-125
 Venkatanārāyaṇa 7 A
 Venkatesvara Dikṣita, 104-106

Y

Yajñanārāyaṇa Dikṣita
 129 130
 Yallubhatta, 7 A.

INDEX OF WORKS

A

- Adhikaranamālā 5 A
 Adhikaranaslokarthadīpikā
 2 A
 Adhvaramīmamsakutuhala
 vṛtti 141 143
 Advaramīmamsasūtrārtha
 dīpikā 9 A
 Ajita 70
 Aloka 131
 Amsatrayavicāra 9 A
 Angatvanirukti 4 A
 Arthasangraha 112

B

- Balabhaṣkara (with Prabha)
 9 A
 Bhattachandrika 132
 Bhattachintamani (1) 133
 — (2) 146 148
 Bhattadīpikā 119 120
 Bhattakaustubha 117 118
 Bhattalanhara 132
 Bhattanayodyota 5 A
 Bhattaparibhāṣa 5 A
 Bhattarahasya 120 122
 Bhattasangraha 126
 Bhavanaviveka, 43
 Bṛhatī (= Nibandhana) 36
 Bṛhattika 34

C

- Candrodaya 140
 Commentary on—
 (1) the Bhavanaviveka 46
 (2) the Mīmamsasūtras 131
 (3) the Ślokaṽrttika 46

Commentary on—

- (4) the Sūtras 7 A
 (5) the Tantravārttika
 1 131
 11 132

D

- Dharmamīmamsaparibhāṣa
 102 fn
 D paśikha 49
 Dīpikā (on the Nayaviveka)
 93
 Duruhasikṣa 1 A

G

- Gopālīka 89 90
 Granthayojana 9 A

J

- Jaiminiyasūtrabhāṣya 6 A
 Jaiminiyasūtravṛtti 9 A
 Jusadhvankaraṇi 87

K

- Karpuravārttika 124
 Kāśika 59-60
 Kumārīlayuktīmālā 89
 Kusumanjali 133

L

- Laghupurvamīmamsādhī
 karaṇakaumudī 139
 Laghuvārttikatīka (= Laghu
 nyāyasūdhā) 2 A
 Laghvi (= Vivaraṇa) 36

M

- Madhyamatīkā 34.

Manameyodaya 107 109
 110 130
 Manaratnavali 10 A.
 Matvarthalaksanavivara
 140
 Mayukhamalika 129
 Mayukhavali 94
 Mīmamsabālaprakāśa 113
 Mīmamsabālaprakāśa
 vyākhyā 3 A
 Mīmamsabhāṣyaparīkṣā 50
 Mīmāmsabhāṣyavivaraṇa
 vyākhyā 10 A
 Mīmamsadhikarānakāumudī
 6 A.
 Mīmāmsadhikarānanyaya
 vivara 10 A.
 Mīmamsamakaranda 125
 Mīmamsanayakāumudī 104
 Mīmamsanyayadarpana
 (1) 127
 (2) 6 A.
 Mīmamsanyayaprakāśa
 115-116
 Mīmamsanyayasangraha 3 A.
 Mīmamsapaduka 77 78
 Mīmamsāprameyasangraha
 5 A
 Mīmamsasarasangraha 113
 Mīmamsasarvasva 134
 Mīmamsāsutradīpikā 7 A
 Mīmāmsāsūtranukramanī 44
 Mīmamsāsūtrarthadīdhiti
 5 A
 Mīmamsāsūtrarthasangraha
 91
 Mīmāmsāvivāya 10 A

N

Nāyakarātna 145 146
 Nayatattvasangraha 85
 Nayaviveka 67
 Nibandhanī (on the Tantra
 vārttika), 107, 110

Nītatattvavīrabhava 75 76
 Nītatattvavīrabhāvavyākhyā
 (1) 89 90
 (2) 4 A.
 (3) 5 A
 Nyayadhvadīpikā 104
 Nyayakanika 54 55
 Nyayamalavistara (Jaimi
 nīya) 82
 Nyayaparayana (= Tantra
 vārttikavivaraṇa) 77
 Nyayaratnakara 64
 Nyayaratnamālā 63 64
 Nyayasiddhi (= Prakaraṇa
 pañcīkavyākhyā) 9 A
 Nyayasudha (= Rānaka) 71

P

Paribhasa (Mīmamsa) 141
 Prabha 7 A
 Prabhakaravijaya 74 75
 Prabhamandala 130
 Prabhavali 135 136
 Prakaraṇapāñcīka 49 50
 Prakaraṇapāñcīkavyākhyā
 9 A.
 Prakāśa (on the Śāstra
 dīpikā) 113
 Purvamīmamsakarikās 6 A.
 Purvamīmāmsāsūtra 7 13
 Purvamīmamsāsūtra
 vyākhyā 4 A.
 Purvamīmamsavivāyasan
 grahadīpikā 102 fn. 136

R

Rānakabhāvanākarikaviva
 rana 137
 Rānakojjvini 137
 Rjuyamālā 49

S

Śībarabhāṣya, 49
 Sāṅkarṣakāṇḍabhāṣya, 58.

Saṅkarsamuktāvalī (= Nya
 yamuktāvalī), 123-124
 Śastrapīka, 62-63
 Śastrapīka, 133
 Śastrapīkāsāmalīkā, 6 A
 Sesvaramīmamsa, 77-78
 Siddhāntamustī, 10 A
 Śivarkodāya 133
 Śloka-varttika 31-32
 Sōdasa-dhyāyī, 10 A
 Sphoṭa-siddhī, 44
 Subodhīnī, (1) 137
 — (2) 6 A
 Svadīpīkā, 87

T

Tantradarpana, 1 A
 Tantrānītilaharī, 6 A
 Tantrarahasya, 145
 Tantraratna, 61
 Tantrasara, 72
 Tantrasiddhāntadīpikā 136
 Tantrasiddhāntasāgraha,
 (1) 3 A
 (2) 7 A
 Tantrasīkhāmanī, 123
 Tantravārttika, 29, 30, 33
 Tantravīlāsa 3 A
 Tattvavibhāvaṇa, 89-90
 Tattvātītamātīlaka, 68
 Tattvabīndu 55-56
 Tīppaṇam (on the Sōdasa
 dhyāyī 10 A
 Tīpīdīpīnīyāna, 73-74
 Tūptīkā, 34

U

Upakramaparakrama, 94,
 102
 Upasamharavijaya, 104

V

Vāda-kutubhala 10 A
 Vādanaksatramala 94
 Vākya-rtharatnamālā 2 A
 Vārttikabhāraṇa, 105
 Vibhramavīveka, 43
 Vibhramavīvekavyākhyā,
 89-90
 Vidhībhūṣaṇa, 7 A
 Vidhīcamatkaracandrikā,
 4 A
 Vidhīrasāyana, 94, 102
 Vidhīrasāyanadūṣaṇa, 113
 Vidhīratnāparītrāṇa, 125
 Vidhīratnāvalī, 6 A
 Vidhīsūdhakara 1 A
 Vidhīvīveka (1) 42-43
 — (2) 134
 — (3) 6 A
 Vijaya, 86
 Viśamagrāntabhabhēdīkā 4 A
 Vivaraṇa (on the Śābara
 bhāṣya) 3 A
 Vīvekatattva, 87
 Vṛtti (Bhāṭṛmītra s) (1) 25
 — (Bhāṇṇasāsa s) (2) 20
 — (Upavarsa s) (3) 14
 Y
 Yuktīśāhāprapūraṇī,
 138 139

GENERAL INDEX.

A

- Abhidhārttimātrkā*, 26
Abhihitānvayavada, 38, 39, 55, 64, 170, 178
Abhihitānvayavadin, 171, 174-179, 182, 183, 186, 188 [93] [101]
Ācaras 8
Ācārya Dikṣita (= Āccan Dīkṣita), 95-97
Ācāryas (before Jaimini), 1, 6, 7, 10 fn, 11
Āccan Dikṣita,
 (1) See *Acārya Dikṣita*
 (2) 96, 124 136
Āccamamba 134
Acyuta(deva)raya 100
Acyutahila, 89 fn
Acyuta Piṣharoti (*Tṛkkandiyur*), 107-109
Adaiyapalam 95
Adaiyapalam Inscription 98 99
Adhikaranamāla, 5 A.
Adhikaranaprasthana 61 63
Adhikaranaslokaṛthadīpikā 2 A.
Adhikaramamśaśutuhalaṅkāṛṭi 72 fn 141 141 fn
Adhikaramamśasūtrārtha dīpikā, 9 A
Adityadeva—see Śābarasvamin
Advaita Philosophy (= Advaita Vedānta) 83, 96 106 116
Advaitavidyānūkura, 96
A History of Indian Philosophy, 7 fn., 51 fn, 149
A History of Sanskrit Literature, 7 fn, 35 fn
Ahobala, 148
Ahobila (= Auhhala = aubala), 2 A
Aitīayana 6
Ajīta, 71 fn 86, 110
Ajītacārya—see Ananta narayana
Alamelumaṅga, 3 A.
Alaṅkara(śāstra), 108, 139 130
Ālekhana 5
Āloka 131
Akhandasphota (= Unitary Sphota), 152, 162
Akhyatī, 39, 40
Akṣohyamuni, 79
Amara(śiṃha) 22, [158]
Amsatrayavēdra, 9 A
Anandagiri 40
Anandarāyamakhin, 141
Anandatīrtha 104
Anantabhatta, 133
Anantadeva 114 115, 131
Anantakṛiṣṇa Sastrigal (N S MM) 25, 127 fn
Anantanarayana (ārya or mīra), 86
Anantasomayajin 78
Anantavasudeva (temple), 68.
Anargharaghava 74
Angatamiruktī, 4 A
Annambhatta 112 137
Annāpurna 141

Annusāstri, 1 A.
 Āndhras, 22
 Anti-Kumarila School (or
 clique)— see Prabhakara
 school
Anubhūtiprakāśa, 83.
 Anupalabdhi, 39, 50
 Anvabhīdhanavada, 39, 55,
 64, 145, 178, 181, 187, 194
 Anvabhīdhanavadin, 171,
 174, 176, 178, 180, 182, 186,
 187, [7], [100], [105]
 Āpadeva, 107, 112, 113, per-
 sonality, date and works,
 114-116, 131, 132, 136
 Āpastamba, 5, 6
Āpastambadharmasūtras, 5, 22.
 Appadikṣita, 1 A
 Appayya, 125
 Appayya Dikṣita, (1) 18 fn.,
 87, 91, 92, personality,
 patrons and date 94-102,
 works 94, 102, 103, 104,
 105, 107, 111, 113, 116, 120,
 124-127, 129, 136 1 A
 — (2) 136
 — (3) 136
 — (4) 1 A
A Primer of Indian Logic
 1 fn, 40 fn, 73 fn, 94 fn,
 117 fn
 Arśanipale, 125
Aravida Dynasty of Vijaya
nagar the, 99 fn, 111 fn,
 104 fn, 117
 Ardhanarīśvara Dikṣita, 123
 Arivilimaṅgalam (= *Acyu*
tappasamudram), 103
 Arulala perumal (temple), 80
Arthasaṅgraha, 112 115 fn
 — *English Transla-*
tions (1-3), 112 fn
 Āryaprasiddhi, 7 fn, 37
Āśaucanirṇaya, 132

Āśiśśāṭaka, 147.
 Āśmarathya, 6
 Assam, 116
Aṣṭādhyāyī 109, 111
 Āstikadarśanas, 53
Āśvalayanagrhyasūtra, 12, 58
Āśvalayanaśrautasūtras, 58
 Ātmatustī, 33.
 Ātreya, 6
 Ātreya Ramanuja, 78
 Ayya Dikṣita, 136,—see
 Āccan Dikṣita (2)

B

Badarayana, 1, 8 fn, 9 fn,
 10, 13, 25
 Badarī, 6
 Bahyas, [22], [70]
 Baig Bahadur Candra, 114 fn,
 115
 Balabhadra, 139
Balabhāskara, 9 A
 Balakavi, 92
 Balakṛṣṇa, 135
Balamanorama, 141 fn, 143
 Balavalabhībhujaṅga 68, 69
 Balayajñesvara Dikṣita, 122
 Banavase 81
 Bauddhas 16 10 A.
 Belvalkar (S K, Prof), 9 fn
 Benares 101 116, 138, 139
 Bengal, 52, 116
 Behar, 52
Bhagavatapurana, 11, 109
 Bhairava 138
Bhamati, 52 53, 56 57
Bhamatiprasthāna, 56
 Bharatītirtha 80, 83
 Bhartṛhari, 22, 27 fn, 32, 39,
 44
 Bhartṛmitra 21, a *Vṛtti-*
kāra, 24-27, 64, 139

- Bhaskararaya(makhu), 13,
119, 140
- Bhasya* (on *P M Sūtras*)—
(1) Bhavadasa's 58
(2) Devasvamin's, 20, 58,
140, 142
(3) Śabara's,—see *Śabara-
bhasya*
- Bhasya* (on the *Brahmasūtras*)
(1) Śaṅkara's, 14, 21, 56,
[7]
(2) Śrīkantha's, 98
- Bhasya* (on the *Saṃkhyā
kārikās*) 54
- Bhasyakara,—see Śabara
svamin
- Bhāṣyapradīpa* 137
- Bhatta,—see Kumārila-bhatta
- Bhāttabhāṣapraśaṣa*, 5 A
- Bhāttabhāṣakara*, 133
- Bhāttacandrika*, 140
- Bhāttacintamani*, (1) 119 fn,
146, 148 (2) 133
- Bhāttadīpikā* 63, 72 fn, 113,
117-119, 128, 135, 136, 140,
146, 5 A
- Bhāttal austubha* 135, 142
- Bhāttakalpataru*, 118 fn
- Bhāttalankāra* 132
- Bhāttanayodyota*, 5 A.
- Bhāttaparibhāṣā* 5 A
- Bhāttarahasya*, 117, 120, 121
- Bhāttasāngraha*, 126
- Bhatta School*, 28, 29 32, 37,
38, 40 43, 49 51, 62 63 64,
66 67, 78, 88, 91, 94, 109
117, 136, 145, 161, 1-3 A,
5 A, 7 A, 10 A.
- Bhattas,—see Bhatta school
- Bhattatiris of Payyoor, 87,
107, 5 A
- Bhattasomesvara, 37, 61 fn,
68, personality and date,
71, 72, 75, 77, 129, 136, 139
- Bhattavisnu, 85, 91, 4 A.
- Bhattoji Dikṣita, 111
- Bhavabhūti, 35, 42, 44-46, 74
- Bhavadasa, 13, a Vrttikāra
19, date 20, 58 64, 88
- Bhavadevabhatta personality
and date 68-70, 117, 129
- Bhavanatha(bhatta), 36, 51,
65, personality and date
66-68, 73-75, 78, 85, 87,
92, 93, 126, 133, 145, [133]
- Bhāvāndivīka* 43, 46, [73],
4 A
- Bhikṣu, 64
- Bhīṣma, 33
- Bhoganatha, 80
- Bhavasvamin, (1) 123
— (2) 123
- Bhuvanesvara, 68
- Bhuvanagiri, 126
- Bhūsanāsara*, 120
- Bodhayana (Vrttikāra), 14,
15, 16, 78
- Bodhayanaadharmasūtra*, 4, 22
- Bodhayanaśāntasūtras* 106
- Bodhayanaśrautasūtravākya*,
143
- Brahmanandabharati, 42
- Brahmananda Sarasvatī, 39
- Brāhmanas*, 5
- Brahmasiddhi*, 41, 44 56
- Brahmasūtra* 9 fn, 15, 147,
see also Uttaramīmāṃsa-
sūtra.
- Brahmatattvasamīkṣā* 56
- Brahmasūtrārthacintāmanī*
147
- Brahmanyaguru, 104.
- Bṛhadaranyakopaniṣad*, 41
- Bṛhatī* 36 49, 144
- Bṛhatīkā*, 26, 34 fn, 110,
139, 9 A.
- Buddhism (= Buddhistic Phi-
losophy), 7, 22

Buddhist doctrine, 7

Bukka(na) I, 80, 81

C

Campū, 109

Candra, 93

Candrodaya, 140

Candraśekhara (Pandya),
100, 101

Candrīkā, 50, 51 fn

Caturvargacintamani, 68

Caturdandaprakāśikā, 106.

Caundibhatta (= Caunda), 81

Cellappa, 100

Chandaśśāstra, 22

'Chandogyā Brahmasūtra,
9 fn

Chandogyānuvāda, 13

Chāndogyopaniṣad, 3, 9 fn

Chidambaram, 100, 101

Chinnaswami Sastrī, A.,
112 fn, 115 fn

Cidananda (Pāṇḍita), 47 fn,
60, 61, 68, 71, 72, date
and work 75, 76, 85, 89
110, [129], 6 A

Cinnabomabhūpala, 1 A,
2 A

Cinnabommanayaka, 98, 99

Cinnamamba, 2 A.

Cinna Timma 97, 98 100

Citrāpata, 94, 103, 2 A

Citsukhācārya, 45 45 fn

Cokkanatha (king), 2 A

Colr (kingdom) 97, 100

Commentary—

on the *Aṣṭa lhyay*, 137

on the *Blāṭian lhyay*, 46

on the *Brahmasūtras*, 137

on the *Kuṣikā*, 91

on the *Mīmāṃsāsūtras*, 131

on the *Nyayaprakāśa*,
112 fn.

Commentary—

on the *Paruśarasmṛti*, 41

on the *Śāstradīpikā*, 3 A

on the *Slokaṁvārttika*, 46

on the *Sūtras*, 7 A

on the *Tantravārttika*,

(1) 131

(2) 132

on the *Yudābhyudaya*,
97

Comparative Philology, 122.

Conjeevaram, 78, 95, 120 fn,
125, 126

D

Dara Shukko, 116

Dīrbhavelubhatta 71 A

Darśanas (Indian), 61

Das Gupta (Prof), 7 fn,
51 fn, 149

Daśatīka 127

Dattakacintamani, 147

Dattakamīmāṃsa, 22

Delhi, 116

Devanabhatta, 66

Devaraja 93

Devaraja I 80

Devasvamin, 13, 20 person
ality and date 58, 59, 140,
142

Devatādhyaya, 12

Devendrasarasvatī 3 A.

Devicārta 89 fn

Dīpāvatamsaśālī 96

Dinakarabhatta 131, 133

Dinnaga, 15 ft., 54, 64

Dīpa, 78

Dīpasikha, 49, 67, 137, 144

Dharmakīrti, 54 64

Dharmacāryas 12

Dharmamīmāṃsa—see Mi
māṃsāśāstra

Dharmapuri 144

Dharmarajadhvarindra 127
 Dharmasastra 59 131 132
 Dharmasutras 4
Dhat sataka 147
Dhātuk u ja 111
 Dhruva (A.B) 15 fn
 Dramadacarya 78
Durhasikṣi 1 A
 Dusyanta 33
 D adasalakṣaṇi—see *Ma*
mamsasastra
 Dvaita (System) 101 3 A

E

Edgerton (F Prof) 112 fn
 Ekanatha 114 fn 115
 Ekoji 148

G

Gadadharabhattacharya 120
 Gagabhatta 133
 Gambhiraraya 140
 Ganga 138
 Gangadharamisra (MM) 76
 Gangambika 130
 Ganganath Jha (MM) 23 fn
 35 43 fn 46 fn 54 fn
 61 fn
 Gangeśopadhyaya 73 117
 Garuladhvaṇa 3 A
 Gaudapada 44 56
 Gauri 87
Gautamadharmasutra 5
Gautanasutra—see *Nāḍja*
sūtra
 Generalisation law of 122
 Giryambā 3 A
 Gokhale (D V) 112 fn
 Gopālabhatta 3 A
 Gopālācārī (A. V) 77 fn
 95 fn 97
 Gopālikā 88 89 90 93
 Gopammā, 126

Gopinatha 3 A
Gotrapravarānirṇaya 132
 Govindabhatta (1) 114
 — (2) 3 A
 Govinda Dikṣita 104 106
 Govindamṛtamuni (= Deven
 drasarasvatī) 3 A
Grantlayojana 9 A
 Guru see Prabhākaramisra
 Gurumata—see Prabhākara
 school
Guruar salavja 42
 Guruvayur 108

H

Harihara II 81
 Hariscandra 22
 Harivarmadeva 69
 Hemadri 68
 Heras 99 fn 104 fn 111 fn
Hiranjal es srautasutra 147
 148
 — *Vyakhyā* 148
History of Dharmasastra
 42 fn 114 fn 133 59 fn
 66 fn 68 fn 114 fn
 131 fn 133 149
 Hosala 148

I

Indian Logic and Atomism
 51 fn 52 fn
Indian Philosophy 7 fn
 Intuitionistic Tendency 1
 Iśvara 148
 Iśvara Kṛpā 54

J

Jacobi Professor 7 fn.
 Jaimini the P M Sutrakara
 1 5 6 dato 7 8 U M
 Sātrākara 9 10 11 two
 Jaiminis 10 fn 11 other
 works 12 13 14 25 61
 86 91 93 144.

Jaiminīyasūtrabhāṣya, 7 A
Jaiminīyasūtravṛtti, 9 A
Jagannatha Pandita, 116,
 116 fn
Janardana, 138
Jayadeva, 137.
Jayantabhatta, 26
Jayatirtha, 126
Jayayogindra, 104
Jivadeva 131, 132
Jīvanmuktivineśa, 83
Jñānanidhi, 45,
Jusadhvankarani 87

K

Kaṣyapa 137
Kalaninaya, 83
Kalidasa, 33, 74 .
Kakataliyajñanarthā, 147
Kalpataruparimāla, 94 126,
 127
Kalpasūtras, 7 fn, 8, 9 fn,
 58
Kamalakarabhatta, 114 fn,
 131 133
Kamalinikalahamśa(nataka),
 123
Kamata (= Assam) 116
Kamukayana, 6, 6 fn
Kamarupa, 116
Kanadatāntra (or sūtra), [10]
Kaṇḍī—see Conjeevaram
Kane, (P V) 2 fn-6 fn 42
 59 fn, 66, 66 fn 68, 70
 114 fn, 117, 131 fn, 133
 149
Karikāvali, 153 fn
Karmakanda 9 fn, 10
Karmamūmanīsa, 13, 149.
 3-7 A.
Karmantasūtras, 106
Karmāntararttika, 105 106
Karpūravarttikā, 123, 124

Karṣṇajñāni, 6, 6 fn
Kāśakṛtsni, 6 fn
Kasikā 19 fn, 21, 31 fn, 59,
 60, 78, 91, 131
Kasikālikā (= Commentary
on the Kāśika), 91, 129
Katyāyana, 2 fn, 17, 21,
 21 fn, 24
Kaumudī, 112 fn
Kaundabhatta, 120
Kausitakibrāhmaṇa 2
Kaustubha (Vyākaraṇa), 111
Kautalya, 104
Kavīndracārya, 132
Kāvya-darpaṇa 123
Keithorn (Dr), 6 fn, 70
Keith (Dr A B), 7 fn, 10 fn,
 13 fn, 35 fn, 51 fn, 52 fn,
 74 fn, 149, 3-7 A
Kenopaniṣad 4
Kerala(kingdom), 97, 107, 116
Kesava, 3 A
Kesava Dikṣita 123
Khandadevamīśa, 37, 62, 71,
 72, 102, 113, personality
 and date 116 and 117,
 works 117-122, 128 135,
 140, 142, 146, 3 5 A
Khandanakara (?), 136
Khyativādas (Five) 43
Kīrāṇāvali [158]
Kīratas, 53
King of Vijayanagar, 79, 81,
 95 97
Kokilasandeśa 91
Kollur Narayana Sastrī 134
 6 A
Kollur Somayājīn 134
Kṛṣṇaswamī Iyengar (Dr
S) 14 14 fn
Kṛiyasakti (Kasivilāsa) 81
Kṛtakoti, 14, 15, 16
Kṛṣṇa (God), (1) 33, 108, 109
 115
 — (2) 130.

- Kṛṣṇabhāṭṭa, 126
 Kṛṣṇadevaraya, 95, 96, 100
Kṛṣṇayajurveda, 1, 4
 Kṛṣṇayajvan 141
 Kumārābhāṭṭa, 123
 Kumārābhāṭṭa, 12, 17-21,
 23 24 26, 27, date 28,
 Varttikakara 29, 30, 34 41
 44-48, 55, 58, 61-64 67, 68
 73, 76, 78, 86, 91, 94, 106
 109, 110, 114, 117, 118 129,
 139, 142 143, 145, 152 170
 189, [43] [67] [108] [128],
 [132], [153]
 Kumārā school—see Bhatta
 school
Kumārāyuktimalā 89
 Kumbakonam, 126, 127, 148
 Kuppaswami Sastrigal (Prof
 MM S), 1 fn, 14, 25, 26
 fn, 40 fn, 43 fn, 44, 44 fn,
 48 fn, 73 fn, 94 fn, 117 fn,
 141 fn
 Kurikondabhattopadbyaya,
 130
Kusumāñjali (1) 133
 — (2) 93
 Kuttikavi, 147, 148
Kuṭālayānanda, 99

L

- Labukayana 6, 6 fn
Laṅgānusāsana 23
 Laṅgākṣibhaskara 112
 Laṅkayatika 16, 25
Lalitāsahasranāma 140 fn
 Lakṣmī 123
 Lakṣmana (1) 7 A
 — (2) 130
 — (3) 80
 Lakṣmanārya (1) 3 A
 — (2) 6 A
 Lakṣmīdhara 80
Lakṣanāvalī, 51.

- Laghucandrikā* 39
Laghuvārttika (= *Citrāpata*),
 103, 2 A.
Laghuvārttikatika (= *Laghu
 nyayasudha*) 103, 2 A
Laghu, 36 49, 144
Laghunīyasudha 103
*Laghupūrvamīmāṃsādhul ara
 na* aumudī, 139

M

- Machambika, 81
 Madhava, (1) 138
 — (2) 10 A.
 Madhavabhāṭṭa, 72 fn.
 Madhavācārya (~ Vidyāra
 nya), (1) 37, 41, 61, 62 71,
 79, personality and date
 80-82, works 82-84, 10 A
 — (2) (= Madhavaman-
 trīn), 81, 82, 84
 Madhavārya (1) 71
 — (2) 109
 — (3) 147
 Madhva System of Philoso
 phy—see Dvaita System
Madhvamatakalantakoddhāra,
 104
 Madhvasarasvatī, 31 fn
Madhyamatika, 31 fn, 34.
 Madura 100, 7 A.
Mahābhagavatapurāṇa—see
 Bhagavatapurāṇa.
Mahābl arata, 22, 22 fn
Mahābhāṣya, 6 6 fn, 21, 143,
 [75]
 Mahadevabhāṭṭa 72 fn.
 Mahadevavajapeyīn, Adh
 varyu, 141
 Mahadevavedantīn, 4 A.
*Mahākāvya*s (Five) 94
 Mahāṣṭi, (= Rsi), 89
Mahāuracarita, 46

- Mahāvratā, 50, 51, 67.
 Mahiṣaśataka, 147.
 Mahodadhi, 50, 51, 67.
 Mahratta Kings of Tanjore, 141, 148.
 Malwa, 138.
 Mallinātha, 94.
 Mallikāmāruta, 92.
 Mālatīmādhava, 45.
 Mairammadā, 128.
 Mānameyodaya, 34 fn., 107, 109, 110, 130, 145.
 Mānaratnāvali, 10 A.
 Mānasollāsa, 42.
 Mānaveda (king), 109 fn., 130.
 Maṇḍanamīśra, 28, 35, 37; personality and date 40-42; works 42-44; 46, 48, 48 fn., 55, 56, 57, 75, 83, 86, 89, 91, 103, 152 fn.; [17], [22]; 4 A.
 Maṅgalaṇāyaki, 101.
 Maṇimekhalai, 14-16.
 Maṇisāra, 3 A.
 Mañjūśā, 120.
 Mantrālaya, 126.
 Manu, 22 fn.
 Manusmṛti, 22, 22 fn.
 Maṇyūloka, 137.
 Mātayārya (?), 2 A.
 Mātṛdatta, (1) 107, 109.
 — (2) 148 fn.
 Matvarthalakṣaṇadvicāra, 140.
 Māyaṇa, 80.
 Māyāvādins, 10 A.
 Mayūkhāmalikā, 59 fn., 62 fn., 92 fn., 94, 103, 129; 9 A.
 Mlecchaprāsiddhi, 7, 7 fn.
 Mīmāṃsā, doctrine of, 5, 6.
 Mīmāṃsābālaprakāśa, 113.
 — vyākhyā, 3 A.
 Mīmāṃsābhāṣyaparīśiṣṭa, 50.
 Mīmāṃsābhāṣyavarāṇavyākhyāna, 10 A.
 Mīmāṃsābhīyudaya, 71 fn.
 Mīmāṃsācāryas, 7.
 Mīmāṃsādhikarāṇakaumudī, 6 A.
 Mīmāṃsakas, 38, 125, 151; [6], [7].
 Mīmāṃsākaustubha, 116-119.
 Mīmāṃsāmakaranda, 125.
 Mīmāṃsānyāyadarpaṇa, 127.
 Mīmāṃsānyāyakaumudī, 104.
 Mīmāṃsānyāyasaṅgraha, 3 A.
 Mīmāṃsāpādukā, 77.
 Mīmāṃsāprameyasāṅgraha, 5 A.
 Mīmāṃsāsārasaṅgraha, 131.
 Mīmāṃsāsarvasva, 134.
 Mīmāṃsā Śāstra (or System), 5, 11, 16, 33, 40, 44-46, 49, 58, 59, 61, 63, 72, 73, 74, 78, 86, 94, 104, 106, 107, 109, 113, 117-119, 121, 122-126, 129, 131, 133, 137, 141, 146; 5 A., 7 A., 10 A.
 Mīmāṃsāsūtradidhiti (= Nyāyavalididhiti), 5 A.
 Mīmāṃsāsūtradipikā, 7 A.
 Mīmāṃsāsūtrānukramāṇikā, 44, 103.
 Mīmāṃsāsūtrārthasaṅgraha, 86, 91.
 Mīmāṃsāsūtras, 7 fn., 17, 63, 73.
 Minākṣīvallabha, 7 A.
 Miśra (= Murārimiśra), 73.
 Mitākṣarā, 66.
 Mithilā, 52, 53, 60.
 Mitraśarma, 138.
 Modern Philologists, 154 fn.
 Mokṣa, Realisation of, 1.
 Mogul Ruler, 116.
 Mukundānandayati, 4 A.
 Mukulabhaṭṭa, 26.
 Murāri, 74.
 Murārimiśra, (1) 72-74.
 — (2) 4 A.

N

- Nagamambā, 105
 Nagamanayaka, 100
 Nagesabhatta, 120
Naisharmyasiddhi, 8, 9 fn, 41
 Naiyayikas, 16, 39, [6], 10 A
Nalacarita (Nataka), 96, 98
 Nalla Bomma 2 A
 Nandīśvara, 74, 75
 Nanyadeva, 53
 Narasimha, 147
 Narāyana, (1) 92
 — (2) 86
 — (3) 138
 — (4) 4 A
 — (5) 4 A.
 Narayanabhatta,
 (1) Meppattur, 107-
 111, 116, 145
 — (2) 130
 — (3) 114
 Narayanasudhi, 5 A
 Narayanamrtapujyapada, 3 A
 Narayanaśatīrthamuni, 5 A
Nārāyaṇīya 108, 111
 Navya School of Mimamsa,
 117, 135, 136
 Nataraja (God), 101, 102.
 Natha, (1)—see Śālikanatha,
 74
 — (2)—see Bhavanatha,
 74
 Navya Vāiyakarana School,
 120
Nayakarātna 145 146 fn
Nayatattvasaṅgraha 85 4 A
Nayaviveka 36 51, 65, 65 fn
 66-68 73, 85 92, 93, 145,
 6 A.
Nayavivekādīpika, 36, 65 fn
 93, 94
Nayavivekakṛt, [133]—see
 Bhavanatha

- Nibandhana* (1) (= Bṛhatī),
 36, 129, 144
 — (2) A commen-
 tary on the *Tantravarttika*,
 107, 109, 110
 — (3) [41]
Nibandhanakṛt, (= Vacas-
 patimīśra), [73], [129]
Nilakanṭha, 5 A.
Nilakantha Dikṣita, 96-98,
 105, 123, 124, 126
Nilakantha Sastrī (Prof K),
 10 fn, 11 fn
Nirṇayasindhu, 131
Nirukta, 121
Nītatattvavirbhāva, 47 fn, 60,
 61 71, 75, 76, 88, 89, 110.
Nītatattvavirbhāvavyākhyā,
 (1) 60 fn, 71 fn, 85,
 88, 90
 — (2) 4 A
 — (3) 5 A
Nyāyabhasyakara, 54
Nyāyadhidīpikā, 104
Nyāyakanṭha, 48 fn, 54, 55,
 87, 89 180, [73] [120]
Nyāyamalarīstara 60, fn, 63,
 81, 82, 119
Nyāyamuktavali—see *Saṅkar-
 samuktavali*
Nyāyamañjarī, 26
Nyāyanirnayakara, 110
Nyāyaprahāsa, 107, 112, 115
Nyāyapraveśa, 15 fn
Nyāyarakṣāmaṇi 94
Nyāyaratnākara, 19 fn, 21,
 24, 25, 31 fn 60 61, 64
Nyāyaratnamala, 39, 60 fn
 61, 63, 71 fn, 75, 112, 129,
 145, [142]
Nyāyasamuccaya, 90, [76]
Nyāyasiddhantamuktavali 132
Nyāyasiddhi (= *Prakarana
 pañcīkāvyaḥkhyā*) 9 A
Nyāyasūcinibandha, 51, 54

- Nyāyasūddhi*, 145.
Nyāyasūdhā, (1) 126
 — (2) 34 fn, 71,
 72, 110, 137.
Nyayasudhakara,—Bhatta-
 someśvara
Nyāyasūtras, (= *Gautama-
 sūtras*), 54, [80], [160]
Nyaya System (or *Śāstra*),
 53, 54, 109, 112, 122, 125,
 130, 132, 137
Nyāyavarttika, 54
Nyayavarttikakara (= *Udyo-
 takara*), 54
Nyayavarttikatātparyatikā, 51,
 53 fn, 54
Nyayavid, 6, 6 fn.
Nyayavitsamaya, 6, 6 fn
Nyayavivarana, 77
Nrga, 53
Nrsimharya, 6 A.

P

- Pancadaśi*, 83
Pañcapādika, 56
Pancapādikavivarana 83
Pancatan'ra, 10
Padavadin, 170
Padavakhyaratnakara [7]
Padmapadacarya 56
Pallavas, 95
Pancikā 67, 145
Pandavas, 33
Pandya (kingdom) 97
 — (kings), 7 A
Panini, 1, 2 fn, 17, 21, 21 fn,
 23 24, 109, 111
Paramesvara I, 89
 — II, 47 fn, 60,
 61, 68, 71, 75, 85, 87-91, 93
 — III, 86, 90
 — (Mīmamsacakravartin).
 92

- Parāśara*, 11.
Parāśaramādhavīya 80, 82, 83
Parāśarasmr̥ti, 41, 83
Parāśaryavyāsa, 11
Paratattvaprakāśikā, 103
Paribhāṣā, 141.
Parimāla, 126
Parisūddhi, 51
Paritosamīra, 68, 71 fn, 86,
 91
Parthasarathimīra, 19 fn,
 24, 25, 37, 39, 59, date
 and personality 60-61,
 works 61-64, 67, 71 fn, 75,
 32, 91, 106, 112, 117, 130,
 136, 145 [125], [129] [142]
Patañjali, 6, 6 fn, 17, 18, 21,
 143
Peddadikēta, 5 A
Peralam (village), 1 A
Perubhatta 116
Pingala, 22, 22 fn
Prabha, (1) 7 A
 — (2) 9 A
Prabhakaramīra (or *bhatta*),
 25 28, personality 34, 35,
 works 36, doctrines 37 40,
 48, 63, 65, 67 73, 74, 78,
 82, 93 144, 145, 151, 171,
 [7] [90], [126]
Prabhakara school, 28 32,
 38 39, 40 43, 49, 51, 63,
 64 66, 67, 72 fn, 78, 85,
 88 93, 110, 130, 136, 145, 146,
 160 fn [7], [40], 2 3 A, 10 A
Prabhakaras—see *Prabha-
 kara school*
Prabhakaravijaya, 25 74, 75
Prabhāmandala 130
Prabandhas, Puranic, 109
Prabdhāli, 113 fn, 119 fn,
 128 132 fn, 135, 140
Prabhvati, 138
Prabodhacandrodaya 50

Prācīnas (in Mīmamsā), 117, 136
Prakāraṇapañcikā 144 145
Prakāraṇapañcikāyākyā, 9 A.
 Prakāśa, (1) 65, 66, 68, 93
 — (2) 66
 — (3) 62 fn
 — (4) 113
 Prakāśatrayatī, 56
 Pramāṇapraśthāna 61
 Pranatārthihara 93
Prakṛiyākaumudī, 111
Prakṛiyāsarvasva, 109, 111
 Prāṇanādhāyana, 116
Prapañcakaḥdaya 14 fn, 15, 19 58 59
 Pratāpamārtānda, 139
Pravṛṭṭāmanoramā, 111
Prayogaratna 114
 Pūnādevī 138.
Purdnas, 11, 12
 Pūrṇabodha (= Ānandatīrtha), 104
Puruṣārthtanuśāna 142
Puruṣārthajyotsnā 42
 Puruṣottama, 130
Pururimukha 15 7 A
 Pūrvaśāstrakāṇḍīśāstra (or system) 1, 9 fn, 12, 13 fn, 20 23, 28 29 31 32 37, 38 54 61 67 78 88 107, 103 112 115, 130 142 149, 5, 6 A.
Purvaśāstrakāṇḍīśāstra 1 5 6 7 9 10 11 12 14 15 25 27 fn, 29 37 41 58 61, 67 67 82 91 104 107 124, 127 134 135 142 1 3 6 10 A
 Pūrvaśāstrakāṇḍīśāstrakāṇḍīśāstra 10 fn
Purvaśāstrakāṇḍīśāstrakāṇḍīśāstra 1 13, 2 A.

R

Rādhākṛishṇan, (Dr Sir S) 7 fn, 149
 Rāghavasomayājīn 137
 Raghavananda Sarasvatī, 5A.
 Raghavendrayatī, 126
 Raghunātha, 105
 Raghunāthadeśikādhvarin, 6 A.
 Raghunātha Dīkṣita, 125
 Rājacudamanī Dīkṣita, 13, 105, 113, personality and date 122, 123, works 123, 124
 Rāma 130
 Rāmā, 136
 Rāmabudha, 1 A.
 Rāmacandra (1) 111
 — (2) 7 A
 Rāmacandraśārya, 5 A.
 Rāmākṛishṇa, 139
 Rāmākṛishṇabhaṭṭa, (1) 47 fn, 138, 139
 — (2) 114, 131
 Rāmākṛishṇa Dīkṣita 126
 Rāmākṛishṇa Udayabhaṭṭa śārya, 6 A.
 Rameśvarabhaṭṭa, 114
 Rameśvaraśāryayogin 112 fn
 Rāmānuja Appuḷār, 78
 Rāmānujaśārya, (1) 15 74 77, 78
 — (2) Personality, date and works 141 145
 Rāmānujadāsa, 6 A
 Rameśvara 6 A
 Rameśvaraśārya, 6 A
 Rāmarāya, 87
 Rāmasūdra Sastrigal (V.V.) 119 fn.
 Rāmātīrṭha, 42
 Rāmavarma (king) 92
 Rāmavarma (king) 92

- Rāmāyana Campū*, 125
Rāṇaka—see *Nyāyasudhā*.
Rānakabhāṇanukārikāvivaraṇa, 137.
Rānakojjvimi, 137
Raṅganāthadhvarin, 93
Raṅgarajādhvarin 96
Raṅgaraya II, 103
Rasaṅgadhara, 116
Rationalistic tendency, 1
Ratnaketūdaya, 92
Ravi, 5 A
Ravideva, 87.
Rg-Veda, 2, 130
Rg Vedasamhitābhāṣya, 143
Ṛjvimalā 48, 49, 144
Ṛsi, 91, 92
— I, 87,
— II, 88, 89
— III, 90
Rudradeva, 116
Rukminikalyāṇa, 123
Rukminiparinaya, 136

S

- Śabarabhāṣya* 10, 13 fn, 14-17, 21, 22, 24, 25, 28 fn, 31-33 36, 37, 39, 49 fn, 50, 62, 63, 67, 91, 139, 144, [1], [7], [8], [15], [159], 3 A, 9 A, 10 A
Śabarasvamin, (1) 13 fn, 14, 16-20, date and personality 21 & 22, 23, 24, 26, 29, 30, 32, 33, 78, 86 91, 93, 117, 129, 144, 181, 195, [15], [88], [121], [159]
— (2) 22
— (3) 23
Śābdabodhapaddhati, 118, 120
Sāhujī, 141, 148
Sāharajapura, 148
Sāhitya—see *Alankāra Śāstra*.

- Sāhityaratnākara*, 105
Sāhitya-āmrāja, 105
Śaivadvaita (System = Śaivism), 98, 101
Śaīkanatha (mīra), 25, 26, 28, 29, 32, 34 fn, 36, 37, personality and date 48, works 49, 50, 63, 64, 67, 74, 144 145
Salvanayaka, 100.
Samarapungava Dīksita, 98
Samaveda, 2-4, 9 fn, 11, 12
— Kauthuma School, 69.
Sāmaveda, Talavakara recension of, 4
Samavidhānabrahmana, 11
Śambhubhatta, 72, 118, 119 fn, 128, 132, personality, date and works 134-136
Śaṅkarabhāṭṭa, date and works 113, 114, 131
Śaṅkaracarya 14, 17, 21, 41, 44, 52, 56, 57, 83, 84, 88, 102
Śaṅkaradīpīyāya, (1) 40
— (2) 41, 83
Śaṅkarapūjyapāda 88
San̥karṣaṇāṇḍa (sutras) 12, 13, 13 fn, 23, 58, 124, 140, 142, 143
San̥karṣamuktavali 123, 124
San̥khyakārikas 54
San̥khyā (System) 16, 45 54
San̥khyatattvakaumudī, 53, 54
Śanku, 22
Sanskrit Grammar, History of, 1, 16
Sārḍali, 119 fn
Śātrikāsūtra—see *Brahmasūtra*
Sartadarsanakaumudī, 31 fn
Sartadarsanasangraha 84, 93
Sartārthalakṣaṇī, 23,

- Śāstradīpikā* 59, 61, 62, 63,
 67, 71 fn, 82, 92, 103, 104,
 110, 112, 113, 119, 124, 128,
 129, 130, 131, 133, 134, 139.
 6 A, 7 A
Śāstramālāvṛtti 133
Śāstropanyāsamulikā 6 A
Śatopathabrāhmaṇa 23
 — Kanva recension, 3
Satyasidhāśrautasūtras, 23
Satyavati 11
Sayanacarya, 80, 84, 143
Semantics, 122
Semantic changes, 122
Serfoji I, 141
Serfoji (the last), 148
Śesavamśa, king of, 138
Sesvarātmamā 68, 77
Sevappa, 101, 103, 105
Shah Jehan, 116
Shivaji, 133
Siddhantajana 137
Siddhantabīndutīkā 39
Siddhantakāumudī 111, 143
Siddhantaleśasangraha, 127
Siddhantamuktavali, 132, 7 A
Siddhantamustī, 10 A.
Siddhitraya, 25
Śikṣakāra, 153
Siṅgale 80
Śivādasa, 138
Śivādvaitanirṇaya 94
Śivanandayatindra, 96 101
Śivarkamanīdīpikā 94, 98
Śivārkhodaya 133
Śivatattvavivēka 103
Six Astikadarsanas, 91
Six pramānas, 109
Slokaavarttika 19, 20, 24, 26,
 28 fn, 37, 44 45, 47, 55,
 59, 60-62 64 76, 91, 109,
 133, 139, [15] [26] [67].
 [100], [116], [138], [153]
- Smṛticandrikā*, 66
Smṛticandrikākāra, 59
Smṛti austubha 114, 132.
Smṛtis 4, 5, 6, 8, 8 fn, 58,
 [2]
Sodaśādhyayī, 10 A
 — *Tippaṇam*, 10 A
Somanātha Dikṣita, 59, 71,
 72, 92 113, 128, 129, 134,
 136, 9 A
Somanathayaśvaśarman, 128
Somesvarabhatta, (1)—see
Bhattasomesvara
 — (2) 72 fn
South Indian Music, 106
Specialisation, law of, 122
Sonant Substratum—see
Sphota (śabda)
Sphota (śabda), 17, 44 55, 154,
 155, 158 159, 161, 168, 165,
 166, 169 171
Sphotasiddhi 37, 44, 83, 89,
 152 fn
Sphoṭasiddhivyākhyā—see
Gopālikā
Sphoṭavada 152, 159, 167.
Sphoṭavadin, 151, 152, 155
 156, 158, 161, 162, 163
Śraddhacintamani 147
Śrauta Literature, 108
Śrauta Sūtras, 148 fn
Śrībhāṣya 15, 74
Śrīkanthācarya 80, 98
Śrīkara, (1) 65, 66, 68, 93
 — (2) 66
Śrīkṛṣṇa 123
Śrīkṛṣṇarya, 123
Śrīmati, 80
Śrīnivasa, (1) 4 A.
 — (2) 3 A.
 — (3) 3 A.
 — (4) 148
Śrīnivāsadaśa, 6 A.

- Śrinivasa Dikṣita, Ratna-
 kheta, 101, 123
 Śrinivasopadhyāya, 3 A
 Subhadrādhanañjaya, 104
 Subodhinī (1) 137
 — (2) 6 A
 Subrahmanya, (1) 88
 — (2) 130
 — (3) 6 A
 — (4) 6 A
 Subrahmanyasuri, 6 A
 Sucaritamīra, 19 fn, date
 59 & 60, 86 91, 139
 Sudarsana 92
 Sudarsanacārya, 74
 Sudhindragurupada, 126
 Śulbamīmamsa 105 106
 Sumantu, 12
 Surabhattacharman 128
 Surendratīrtha, 104
 Sureśvaracārya, 8, 9 fn, 41,
 42
 Suresvarayajvasarman 128
 Suryanarayana 3 A
 Suryavīṣṇumīra 86
 Sūtrarthasangraha—see *Mīmāṃsasūtrārthasangraha*
Sutarnamudra, 2 A.
 Sūtras (*Pūrvamīmamsa*)—see
Pūrvamīmamsasūtras
Śādistānkarani 87

T

- Taittirīyabrāhmaṇa*, [1]
Taittirīyasamhitā 1
Taittirīyopaniṣad 3
Tāndyabrahmana 2
 Tanjore, 148
Tantradarpana 1 A.
Tantranītilaharī, 6 A.
Tantrarahasya 144, 145
Tantraratna 61, 106, 112, 129
Tantrasamuccaya, 92

- Tantrasāra* 72
Tantrasiddhāntadīpikā, 136,
 1 A
Tantrasiddhāntasangraha
 — (1) 3 A.
 — (2) 7 A
Tantrasikhāmanī 105 123,
Tantravārttikā, 13 fn, 29, 31,
 31 fn, 33, 34 fn, 62, 63,
 64, 68, 71, 72 fn, 77, 86,
 107, 110, 114, 131, 132, 137,
 [8]
Tantravārttikavivaraṇa 77
Tantravilāsa 3 A
Tarkacintāmanī 127
Tarkacūḍāmanī 127
Tarkakāumudī 112
Tarkasangraha, 112, 137
Tarkasastra—see *Nyaya*
System, 109
Tarkikarakṣa, 93, 94
Tatārya,—see *Tatacārya*
Tatacārya, 99–101, 103, 125
 — D T (2) 71 fn, 141 fn
Tatparyaprakāśikā (= *Sūtar-*
namrta), 2 A
Tatsadamabhatta 7 A
Tattvabindu 39 47 fn, 55, 64,
 88, 89 90 151, 151 fn–
 197 fn, [1]
Tattvacintāmanī 73
Tattvamuktakalapa 84
Tattvapradīpikā 45
Tattvaratnakara 78
Tattvavibhāṇā 87, 90, 151
 fn, 152 fn, 161 fn
Tattvātītamātātīlaka 68
Tīkākara (= *Guru*)—see *Pra-*
bhākara
Timmannabhatta 126
Timmarāja, 97
Timmaraya 3 A.
Tirumalārya, 137
Tirumalayaśvan, 130.

Tirupati 78
 Thibaut (Dr G) 112 fn
 Thirumaligai (village) 6 A
 Thiruvesanellore 148
 Three Nayaka Kings of Tanjore 105
 Three Paramesvaras (of Keralā) 87 91 92 107
 Totaramba 78
 — 96
 Transference law of 122
Tripad nūtnajana 73 74
 Trivikrama 53
 Tryambakarayamakhin 141
 Tukkoji (Tulaja I) 141
 Tuppi 78
 Tuptika 31 31 fn 34 61
 105 106
 Two Inscriptions of Sevappa 101

U

Udayanacarya 51 61 93
 [158]
 Udayapujyapada 2 A
 Uddanlakavi 91 92
 Udyotakara 54
Udyotana 137
 Umvekabhatta 35 37 42
 personality and date 44 46
 works 46 48 67 86 91
 139
Unad Sūtras 110 fn
Upakramaparīrama 94 102
 104
Upavāsā 1 3 9 fn 45
 Uparīnavāgrama (Meppattur ilam) 107
Upasamh rāvijaya 104
 Upavarsa, 13 14 personality and date 14 18 19 20
 21 23 24 32 58 78 181
 [7]
 Uttamāślokatīrtha 2 A

Uttaran imāmsāsūtras (= *Vedāna Sūtras*) 1 9 9 fn
 14 15 17 27 fn 98 10 A
 Uttaramīmamsā System (= *Vedānta Śāstra*) 32 63
 78 83 94 102 125 130
Uttarārāma Carita 46

V

Vacaspatiśāstra, 28 37 39
 48 fn date 51 52 personality 52 works 53 57
 58 61 64 67, 75 86 87
 89 91 151 152 160 fn
 [1]
Vaḍaḍuḷalam 10 A
Vadanakṣatram la 94 102
Vaḍaḍakosa 140
 Vaidyanatha (1) 7 A
 — (2) 7 A
 Vaisampayana 12
 Vaisesika (System) 16 53
 54
 Vaiyakaranaś [6] [19] 151
 153
Vaiyākaraṇaś jāṭala 83
 Vaksasthalacarya Dikṣita 90
Valapadaya 27 fn 39 [6]
 [10] [16] [25] [70]
Vaḷiyarilāra nam la 2 A
 Vakyasphota, 151
 Vallabhacarya 7 A
 Vamanabhatta 72 fn
 Vancīśvarasāstra 7 A
 Vānchesvarasudhī (Kuttikavī) 147
 Vānchesvarayajvan 146 148
 Varahamihira 22
 Varadaraja, (1) 93 94
 — (2) 36 65 personality date and works
 92 94 129
 Varadacarya 78
 Vararuci 89 fn

Varnamāla, 151, 169, 170
Varnavādin, 44, 156, 157, 161-164, 166, 167
Vārttika—
 (1) *Katyayana's*, 2 fn, 17
 (2) on the *Brhadāraṇyako-paniṣadbhasya*, 41
 (3) on the *Taittirīyopaniṣadbhasya*, 41
 (4) *Kumārila's*, [61] [116]
Vārttikabharana 105, 106
Vārttikakara,—see *Kumārila*
Vārttikakāryas, [1], [43], [139]
Vāsisṭhadharmasūtras 4
Vasudeva, (1) 87, 89, 101
 — (2) 88
 — (3) 91
Vasudeva Dikṣita, 72, personality, date and works 141-143
Vātsyāyanabhasya [6]
Vāyusamhitā, [3]
Vedāntacārya, 6 A
Vedānta Desika, 58 59 68 75, personality, date and works 77-79, 80, 84, 97, 127
Vedāntaparibhāṣa, 127, 5 A
Vedāntasāra 116
Vedānta Śāstra—see *Uttara mīmāṃsa System*
Vedāntasūtras—see *Uttara mīmāṃsasūtras*
*Vedāntasūtrākara*s, 8, 23 fn, 25
Vedāntins, *Advaita*, 16, 37, 10 A
Vedāpramāṇya, 37, 50
Vedārāṇya (temple), 90
Vedas 2, 9 fn., 10, 45 49, 126, 132, 138, 142, 143 147, 184, 185
Vedāṅgas 147

Velaṅguḍi, 127.
Vellore, 98
Veṅkannabhatta,—see *Rāghavendrayaṭi*
Veṅkatadhvarin, 113, 124, 125
Veṅkatadriyājvan, 128
Veṅkatanārāyaṇa, 7 A
Veṅkatānatha,—see *Vedānta Desika*
Veṅkatapatī (= *Veṅkata I*), 99, 125
Veṅkateśvara (God), 78
Veṅkateśvara Dikṣita (= *Veṅkatamakhin*), 104-107
Veṅkatesvarasūri, 5 A
Veṅkoji (= *Ekoji*), 148
Vibhramavivēka 43, 88, 89, 90
 — *Vyakhyā* 88-90, [43]
Vidhibhūṣana 7 A
Vidhicamatkaracandrikā, 4 A
Vidhidarpaṇa 134
Vidhīrasaṅgana 94, 99, 102, 113, 120, 129, [2] [4]
Vidhīrasaṅganaabhuṣana 3 A
Vidhīrasaṅganadūṣana, 113, 114 fn
Vidhīratnāvalī 6 A
Vidhīsudhākara, 1 A
Vidhītraya-paratranam 125
Vidhīvēda 42, 55
 — (1) 134
 — (2) 6 A
Vidhis, Three, 119, 125.
Vidyārāṇya,—see *Madhvacārya*
Vidyāśaṅkara, 80
Vidyatīrtha, 80
Vijaya,
Vijayakara—see *Ananta-nārāyaṇa*, 86, 91
Vijayanagar, 126

Vijayindratīrtha (or bhikṣu),
 101, 103, 104, 126
 Viṣṇāneśvara, 66
 Vikrama, 22
 Vikramāditya VI (Calukya),
 72 fn
 Vimalaṅjana 145
 Viparītakhyaṭi, 40
 Viramītrodaya, 70
 Viranarasimha, 100
 Virāṣekhara Coja, 100
 Viśaṅgunadarsacampū 125
 Viśamagranthabhedika 4 A
 Viśayasangrahadīpika 136
 Viśiṣṭadvaita Philosophy (or
 System), 77, 101
 Viṣṇu (God), (1) 138 144
 — (2) 4 A
 Viṣṇupurāṇa [2]
 Viśvanatha, 3 A
 Viśvanatha Naik, 100
 Viśvanāthapañcanana 132
 Viśvarūpacārya, 41, 42
 Viśveśvara 5 A
 Viśveśvarabhāṭṭa —see
 Gagabhāṭṭa
 Viṭṭhal 100
 Viṭṭhālācārya, 103
 Viṭarāṇa (1) 36 145
 — (2) 56
 — (3) 3, 10 A
 Viṭaranadarpaṇa 96
 Viṭaranaprāmēyasangraha
 42 60 61 fn 83
 Viṭaranaprasthāna 56
 Vīvekātattva 87
 Vṛttantavilāsa 42
 Vṛtti (of the *Vaidīkakośa*)
 140

Vṛttikara, —see Upavarṣa,
 181
 Vyādī, 17
 Vyākaraṇa (Śāstra), 8, 108,
 109, 122, 125, 130
 Vyāsa, 33, 34
 Vyāsadesika (= Vyāsārāya),
 104
 Vyāsadeva, [7]
 Vyāvanaharamādīśa 83
 Vyāvanaharatīlaka 70
 Vyūtpatīrūḍa 120

W

White Yajurveda 2, 3

Y

Yadarābhyudaya, 95 fn, 97,
 98
 Yajñānarāyaṇa (= Rajacuda-
 manī) —see Rajacudamanī
 Dīkṣita 123
 Yajñānarāyaṇa Dīkṣita, 105
 — 113 129, 130
 Yajñātman 60
 Yajñeśvarabhāṭṭopādhyāya,
 Yādubhāṭṭa 7 A
 Yamunācārya 25 78
 Yājñavalkyasmṛti 66
 Yaska 22, 22 fn 121
 Yātrāprabandha 98
 Yātīndramatādīpika 127
 Yoga System 45 54
 Yogabhāṣya [7]
 Yogabhāṣyavārtaradī 54
 Yogasūtrabhāṣya 54
 Yuktisnehaprapūraṇa 11 fn,
 47 fn, 62 fn, 138 139

BIBLIOGRAPHY

I Original Texts in Sanskrit.

(a) Printed.

- Anantadeva* —Bhattachalaṅkara (Benares Edition)
Smṛtikaustubha (Nirnayasagara Edition)
- Āpadeva* —Mīmamsanyayaprakāśa (N S Edn) with F. Edgerton's English Translation
- Appayya Dīkṣita* —Vidhīrasayanadusana with his gloss
Upakramaparakrama (Benares Edition)
Citrāpāṭa (J O R)
Kālpataruparimāla (N S Edn)
- Bādarāyaṇa* —Vedānta Sūtra (Nirnaya Sāgara Edition)
- Bhārṭṛhari* —Vākyapadīya (Benares Edition)
- Bhāskaraśāstra* —Candrika (on the Sāṅkarsakāṇḍa, Reprint from the 'Pandit')
- Bhāṣasomeśvara* —Nyāyasūtra (Benares Edition)
- Bhāvabhūti* —Mālatīmādhava (N S Edn)
- Brahmānandasarasvata* —
Nyāyaratnāvalī (Advaitamāñjarī Series)
- Citsukhācārya* —Tattvaprādīpikā (with Commentary—N S Edition)
- Dinnāga* —Nyāyapravēśa (Gaekwad Series, Baroda)
- Gāgābhata* —Bhāttacintāmaṇi (Benares Edition)
- Gāṅgādevī* —Mādhuravijaya (Trivandram Edition)
- Jaimini* —Pūrvamīmāṃsā Sūtra (Benares Edition)
- Jayantabhatta* —
Nyāyamāñjarī (Vijayanagaram Sanskrit Series)
- Kṛṣṇamīśra* —
Prabodhacandrodaya with Candrika (N S Edn)
- Kṛṣṇayājan* —Paribhāṣa (N S Edn)
- Kumārīlabhatta* —
Śloka-varttika with the Nyāyaratnākara (Ben Edn)
do with Kaśika (T S S)
Tantravarttika (Ānandaśrama Edition, Poona)
Tūptika (Benares Edition)
- Khaṇḍadevamīśra* —(1) Bhāttadīpikā (Mysore Edition)
(2) Bhāttakanstubha (Benares Edition)
(3) Bhāttarahasya (Benares Edition)

Laugal sibhashara —

Arthasangraha (with the Kaumudī—N S Edn)

Mādhavacarya —

Nyayamalavistara (Ānandasrama Edition)

Parasramadhaviya (Bombay Sanskrit Series)

Śankaradigvijaya (Ānandasrama Edition)

Sarvadarśanasangraha (Bhandarkar Research Institute Edition)

Do Cowell's Translation

Mandanamisra —

(1) Vidhiviveka (Benares Edition)

(2) Bhāvanāviveka (Sarasvatī Bhavana Series)

(3) Vibhramaviveka (J O R Madras)

(4) Sphotasiddhi (Madras University Sanskrit Series)

Mukulabhatta —Abhidhāvrttimatrka (N S Edn)

Murārīśra —Tripadānītinayana (J O R Madras)
Angatvamrukti (Ānandasrama Edition)

Nandīśvara —

Prabhakaravijaya (Samskrta Sāhitya Parishad Series)

Nārāyanabhatta —Manameyodaya (T S S & T P H)

Narayaniya (T S S)

Prakriyasarvasva (Do)

Paramesvara II —Gopālika (Madras University Series)

Parthasarathimisra —

(1) Śāstradīpika with Mayukhamalikā (N S Edn)

(2) Tantraratna (Sarasvatī Bhavana Series)

(3) Nyayaratnamala (Benares Edition)

Prabhākaramisra —Brhātī (Madras Edition)

(?) Prapancahrdaya (T S S)

Rajacūḍāmaṇi Dīpita —Rukminīkalyanam (Adyar Edition)

Rāmākṛṣṇabhatta —Yuktisnehaprapurāṇi (N S Edition)

Rāmanujacarya —Tantrarāhasya (Gaekwad Series)

Sabarastāmīn —Purvaṇimamsasutrābhāṣya (Benares Edn)

Sālikāṇḍha —(1) Rjūvīmala (Madras Edition)

(2) Prakaranapancika (Benares Edition)

Sambhubhatta —Prabhāvalī (N S Edition)

Sanakarabhatta —Mīmāṃsabalaprakāśa.

Suresvarācārya —Naiskarmyasiddhi (Bombay Skt Series)

Tatachari D T —Mīmāṃsābhūdaya

Umekābhatta —

Bhāvanāvivekavyākhyā (Sarasvatī Bhavana Series)

- Vācaspatīśūtra* —(1) Bhamati (N S Edition)
 (2) Nyayakanikā (Benares Edition)
 (3) Tattvabindu (Reprint from the 'Panjit')
 (4) Nyayavarttikatatparyatika (Benares Edition)

Vāñchesvarayaṣan —Bhattachintāmaṇi (Madras Edition)

Vāsudeva Dīkṣita —

Adhvaramimāmsakutuhala-vṛtti (Vanī Vilas Edition)

Vedāntadeśikā —

- (1) Sesvaramimamsa (Conjeevaram Edition)
 (2) Mimamsāpaduka (Do)
 (3) Yadavabhyudaya with Appayya Dīkṣita's Vyākhyā (Vanī Vilas Edition Srirangam)

(b) Manuscripts (available in the Madras Govt and Adyar Oriental Mss Libraries)

Annambalatta —(1) Rānakopini
 (2) Subodhini

Bhaṣārārāya —Candrodaya.

Bhattacharya —Nayatattvasangraha

Bhavanīlābhatta —Nayaviveka with Varadarāja's Dīpikā

Cidanandapandita —Nītatattvavirbhava with three commentaries

Devasvamin —Sankarsakandabhāṣya

Govindanāṭhan —Vivarana on the Śābarabhāṣya

Paramesvara II —Tattvavirbhava

Paramesvara III —Mīmamsasūtrārthasangraha

Parīśamitra —Agita (with Vijaya)

Rājacudāmaṇi Dīkṣita —Tantrasikhamani

Ramānujacārya —Nayakīratna

Ravidatta —Vivekatattva

Sāliśanāṭh —Mīmamsabhāṣyaparīśiṣṭi

Udayapūjyapada —Adhikaranārthamālā

Venkatesvara Dīkṣita —Varttikabhāṣana

Yajñanāyana Dīkṣita —Prabhamandala

? Granthayojana

? Sōśasādhyayī with its gloss

II Critical Works and Lectures in English

Belvalker Dr S K —Sree Gopal Basu Mallik Lectures

Das Gupta Dr —A History of Indian Philosophy Vols I & II

Ganganath Jha Dr MM —

(1) Prabhakara School of Mimamsa

(2) Translations of Ślokavarttika Tantravarttika
and Śabarabhasya.

Heras — The Aravidu Dynasty of Vijayanagar

Hirayanna M — Outlines of Indian Philosophy

Kane P V — (1) A History of the P M System

(2) The History of the Dharmasastra

Keith Dr A B — (1) Karmamimamsa

(2) Sanskrit Drama.

(3) A History of Sanskrit Literature

(4) Indian Logic and Atomism

Krishnaswami Iyengar Dr S — Manimekhalai in its historical setting

Kuppuswami Sastrigal MM S — A Primer of Indian Logic

Max Müller — (1) Six Systems of Indian Philosophy

(2) Indian what can it teach us?

Pasupatinatha Sastri Dr — Introduction to the P M Śastra.

III Periodicals, Reports, Etc

Annals of Bhandarkar Research Institute Vol X

Annamalai University Journal Vols I & II

Annual Report of Arch Survey of India for 1907 8

Descriptive Catalogues of Sanskrit Mss preserved in
the Madras Govt Oriental Mss Library the Adyar
Library and T M S S M Library Tanjore

Epigraphica Indica Vols III XII XV

Indian Antiquary Vols XLV L

Indian Historical Quarterly (1932 1933 1934)

Journal of American Oriental Society

Journal of Bombay Branch of Royal Asiatic Society
Vol XXIV

Journal of Oriental Research Vols II III V

Proceedings of the Second and Third All India Oriental
Conference (1922 & 1924)

Report of the Mysore Arch Dept. 1917

SELECT OPINIONS

ON THE PUBLICATIONS OF THE EDITOR

A. *The Tattvabindu* —

"I have had the opportunity of looking into Mr. V. A. Ramaswami Sastri's edition of Vācaspatiśiṣya's *Tattvabindu*. His Introduction to the book gives a historical account of a large number of Mīmāṃsā writers who are not generally mentioned in English treatises on the System. He has dealt with the original texts on the subject, and the book is a very valuable addition to the literature on the subject."

SIR S RADHAKRISHNAN

B. '*Doctrine of Sphota*'—(Annamalai University Journal, Vols I & II) —

"Your exposition of Bhartrhari is very helpful and a most useful contribution to the understanding of the difficult text, *Vakya-piṇḍa*."

Dr A B KEITH (Edinburgh)

"Concerning *Sphoṭa* you expound clearly the subtle divergences of views in the different schools of philosophy and philosophical grammar."

Dr F W THOMAS (Oxford)

- C 'Sankarsakānda—a Genuine Supplement to the *Pūrvamīmāṃsa Sastra*' (Indian Historical Quarterly, 1933) —

"You have certainly made out a substantial case for reconsideration of the current judgment as to the Sankarsakanda "

Dr A B KEITH.

"Your account of the Sankarsakanda is original and valuable "

Dr F W THOMAS

- D 'Jagannatha Pandita—a Study' (A U J, Vols II & III) —

"Your evidence as to his (Jagannātha's) date is convincing and very clearly put and your treatment of the rumour regarding his association with a Muslim lady is clearly sound

Your observations on his poetry are excellent Like your former papers on Jagannatha, your new treatment adds very conveniently to our knowledge of his work and summarises in a satisfactory manner a confused issue in regard to Rasa "

Dr A B KEITH

"The two papers on Jagannatha (on his history and poetry) are welcome as furnishing the fullest account which I have yet seen of that famous poet and authority on literary aesthetics, perhaps the last great original writer in Sanskrit

Dr F W THOMAS

E. 'Old Vṛttikāras on the Pūrvamīmāṃsāsūtras'
(I. H. Q., 1934):—

"I have noted your conclusions on the Vṛttikāras with interest and I think your arguments are of value in the effort to attain some greater certainty in a disputed field."

Dr. A. B. KEITH.

F. 'Sūktikadamba' (A. U. J., Vol. II):—

"Your original Sanskrit verses contain interesting reflection upon Sanskrit literature as viewed in modern times."

F. W. THOMAS.

UNIVERSITY PUBLICATIONS

FACTORY LABOUR IN INDIA

By Professor A. Mukhtar ... Rs. 3-0-0

BHOJA RAJA

By Prof. P. T. Srinivasa Ayyangar Re. 1-8-0

SWARAMELAKALANIDHI

By Mr. M. S. Ramaswami Ayyar Rs. 2-0-0

NAVEENA TARKAM

By Mr. K. R. Applachariar ... Rs. 2-0-0

SRI MUKUNDAMALA

By Prof. K. R. Pisharoti ... Rs. 3-0-0

Available at —

Messrs. C. Coomaraswamy Naidu & Sons,
27 & 35, Chinnathambi Street, Madras.

South India Saiva Siddhanta Publishing Works Ltd.,
6, Coral Merchant Street, Madras.

THE UNIVERSITY JOURNAL

Annual subscription ... Rs. 7-0-0 (Internal)
10 sh. (Foreign)

Available from —

The Editor, Annamalai University Journal,
Annamalainagar.

In the Press

A CRITICAL EDITION OF

SWARASIDDHANTACHANDRIKA

By Srinivasasankhyavan.

A TEXT-BOOK ON CHEMISTRY IN TAMIL.

A TEXT-BOOK ON ACOUSTICS IN TAMIL.

R.V.